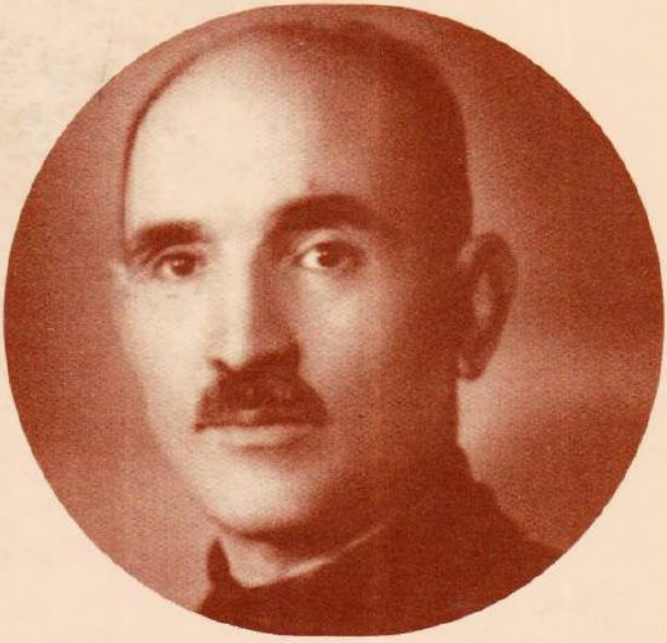
TÜSTAV
Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı

Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine

UYANAN ESİRLER

Süleyman Nuri



Anı

1. Basım Haziran 2002

"Uyanan Esirler" adlı bu kitabı,
Azerbaycan emekçilerinin liderlerinden,
Türkiye emekçilerinin
emperyalizmle mücadelesinde
ilkyardım elini uzatan,
Rusya Komünist Partisi
Kafkasya ülke komitesinin üyelerinden biri ve
doğuştan leninist-enternasyonalist hocam
Anastas Mikoyan 'a armağan ediyorum.

Süleyman NURİ

Süleyman Nuri'nin Biyografisi

1895'te istanbul'da doğdu, babası nalbanttı.

1913'te Erbaş/Çavuş okulunu bitirdi.

1913-1914'te bu okulda öğretmenlik yaptı.

1914'te cepheye, 13. Tümene gönderildi. Önce Çanakkale, sonra Kafkas cephesinde görev yaptı.

1917 Şubat'ında Ruslara esir düştü. 6 ay Sarıkamış'ta, 6 ay da Nargin adasında kaldı. Bakü bolşevikleri tarafından kurtarıldı.

1918 Mart'mdan Ekim'ine dek "Emanuel Nobel" adlı vapurda yağcı olarak çalıştı. Krasnovodski'de İngiliz ve Es-Er yanlısı yöneticiler tarafından tutuklandı. Üç ay hapiste kaldı. Serbest kalınca Bakü'ye geri döndü. 1919-1920 Kafkaslar'ın Sovyetleştirilmesine katıldı. Dağıstan, Bakü, Erivan, Karabağ cephelerinde bulundu. S. Orconikidze, A. Mikoyan, E. Stasova, D. Korkmazov, D. Buniyatzade, I. Abilov ve başka yoldaşlarla beraber çalıştı.

1920 Eylül'ünde yapılan Doğu Halkları Kurultayı'nın hazırlıklarına ve Kurultay'ına katıldı. Ayrıca Türkiye Komünist Partisi'nin Birinci Kongresi'ne katıldı ve ilk Merkez Komitesi'ne seçildi.

1921-1922'de Bakü'de açılan parti okulunda öğretmen olarak çalıştı.

1922 ders yılı başında Petrograd Yüksek Teknik Üniversitesi'ne, Mühendis Ulaştırma bölümüne aktarıldı.

1927'de Moskova'da Zinaida Stepanovna Novikova ile evlendi.

11 Haziran 1928'de Üniversite'den mezun oldu.

1930'da Svetlana isminde bir kız çocuğu oldu.

1928-1937 Azerbaycan'da çalıştı.

1 Nisan 1937'den 27 Ocak 1958'e kadar Sovyetler Birliği dışında bulundu.

195 8'de Moskova'ya yerleşti.

25 Mayıs 1965'te kendisine 1. derece Vatan Harbi nişanı verildi.

29 Ağustos 1966'da Moskova'da öldü. Mezarı Bakü'dedir.

Svetlana Nuri - Şen

İçindekiler

Türkiye'de İşçi ve Çiftçi Ailelerinin Günlük Hayatı 9

Din İcaplarının Aile Hayatı Üzerindeki Baskı ve Tesirleri 17

İttihat ve Terakki Partisi'nin Neden Olduğu Felaketler 55

Çanakkale Harpleri ve Alman Generali Leyman Von Sandres 66

Kafkas Cephesi Hatıralarım 82

Kafkas Cephesi'nde Türk Rus Kardeşliği 99

1917'de Rus Ordularına İltica Edişim 112

Sarıkamış ve Nargin Adası'ndaki Esaret Hayatım 143

Bakü Komünarları Tarafından Azat Edilişim,
Krasnovodski Cezaevi'nde Üç Ay 162

Krasnovodski'den Firar, Komünist Partisiyle İrtibat 196

1919-1920 Yıllarında Rusya Komünist Partisi
Kafkas Ülke Komitesi Saflarında Mücadelem 214

1920, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin
Devrilmesi ve Sonrası 304

Mustafa Suphi'nin Bakü'ye Gelişi, Şark Halkları Kongresi
ve Türkiye Komünist Partisi Birinci Kongresi 316

Erivan'daki Çalışmalarım 363

Mustafa Suphi ve Arkadaşlarının Türkiye'ye Davetleri
ve Katledilmeleri 366

Türkiye Komünist Partisi Teşkilât Bürosunun
Yeniden Teşkili ve Üçüncü Enternasyonal 396

TKP Teşkilât Bürosu'nun Lağvedilmesi, Leningrad
ve Moskova Demiryolları Enstitülerindeki Tahsilim 401

Azerbaycan'da Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sosyalizm
İnşa Planları Çalışmalarına iştirakim 418

I

Türkiye'de İşçi ve Çiftçi Ailelerinin Günlük Hayatı

Hayatımda birçok romanlar okudum, hikayeler ve seyahat hatıraları okudum. Mevzularına göre bunların hepsinin bir veya birkaç mevhum [hayali] kahramanı vardır. Bu sıralanacak olaylar da o kabilden olacak fakat, bir farkla ki, olaylar, kendiliğinden mevhum olmadığı gibi kahramanları da mevhum olmayacak, beheri, rolleri zikredilecek kahramanların ya kendi başlarından geçmiş ya da kendilerinin bizzat şahit olduğu olaylar olacaklardır.

1911 senesinin yazında Gelibolu'da bulunan dayılarımın yanında yedi senelik idadi orta tahsilimi ikmal ettikten sonra istanbul'a babamın yanına tahsilime devam etmek için gitmek üzere vapura bindirildiğim zaman on altı yaşındaydım. Babamın beni nasıl kabul edeceğini kestiremiyor ve bunun için de birçok tezat içinde yuvarlanıyordum, istanbul ve babam hakkında bildiklerim yalnız işittiklerimden ibaretti. Büyük ve güzel şehir, taşı ve toprağı altın dediklerini işittiğim istanbul'da birçok mektep, medrese vardı. Belki de dayılarımın ve bilhassa büyük dayım Bekir'in bu sözleri bende, babama karşı değil de istanbul'a karşı bir teveccüh [yöneliş] uyandırmasından ileri geliyordu. Çünkü, yalnız o, benim tahsilime devam etmemde ısrar ediyor ve Gelibolu'da benim ikmal [tamamladığım] ettiğim idadiden başka daha yüksek mektep olmadığı için istanbul'a gitmekte beni teşvik maksadı güdüyordu. Her ne hal ise ben, babamın mufassal [ayrıntılı] adresi ve bir çocuk için gıdasına en az kafi miktarda para cebime koyularak, o tarihlerde Marmara Denizi'nde

seyrüsefer inhisarını [tekelini] ellerinde bulunduran Yunan bandıralı küçücük bir vapura bindirilerek akşam saatlerinde İstanbul'a yolcu edildim. Bu vapurların seyrüsefer saatleri muayyen değil idi. Osmanlı hükümetleri de bu kumpanyaların keyfi hareketlerine müdahale etmek kudretinde değildi. Çünkü bu ve buna benzer kumpanyalar kapitülasyonların yumurcakları idiler. Osmanlı Devleti sularında seyrüsefer eden bu istim ile harekete geçirildiği için adlarına vapur denilen çürük çarık gemicikler tıklım tıklım, adlarına, bazılarına adam ve bazılarına da hayvan denilen Allah'ın mahluklanyla dolu idi. Geminin kıçaltındaki güverte ve ambarlarında benim de aralarında bulunduğum, güverte yolcuları, iri ve küçük boynuzlu ve büsbütün boynuzsuz hayvan sürüleri arasında bulunuyorduk. Kaptan köprüsü komşuluğunda bulunan birkaç kamara yolcusuna da vapurun baş tarafı tahsis edilmiş, vapur biletlerimizin başka başka renklerde de olması bizlere onların oklukları tarafa geçmeyi yasak etmişti. Para ve vaıtıklarının kemlilerine verdiğini hissettikleri bir azametle, kemli cinsinden lininin pisliğini koklarken bunumu yukarı kaldıran bir hayvan yıln **İHinillll**.....vukuu kaldırarak kaplan köprüsünden **ynıii** yuknınlm **huyvttiml** hulıerNİnde parmaklıklı kafes içinde bulunun vahşi huyVıtıtlttıi ı yn ılı ı gıhı bizleri seyrediyorlardı. Bir gecelik ytılı UİMftill ı M kuyu İmkut mıılini geçirebilecek, güvertede nıı ılın, ıiıiıhfuılii tın ıiltll I vel! Dulıa kuylu olduğuna göre ambarda mı ıhının hlllıllln ı n ımek yalan irili ulaklı hayvan sürülerinin arasımla da ilimi inini» ılı lıılılnlıı üstünde uzunca oturabilecek bir yer İrdin **İki** fıkıı HiMll ı. 1l-. edip de varlıklarına güvenen bu güzide yolculunu llyakaluıiıii **(İlki/ ilinek** acaba akıldan **geçer mıy-**di? Vakit henüz eıkt'ii vı> elıal göıüıınekle iken vapurun güveıtesiiıdeki korkuluklarımlıın denizde bizle ıınılal yolculuklarını yapan yunus balıklarının vapurlu yarıştıklarını, oynaştıklarını, vatlıklarına mağrur yolcuların kemlilerine attıkları öteberi yiyecekleri nasıl kapıştıklarını seyretmek sureliyle acı sualleri biraz unutmak daha iyi olacaktı. Denize öyle alelade bakmıym, vapmıu koıkııluk demirle-

rinden ve bu demirlerin hizasından hemen aşağıya denize doğru ve sanki denizi gözlerimden çıkan şualarla delecekmişim gibi bakıyor ve öteden beri, kulaklarımda sanki izleri kalmış "Büyük balıklar küçük balıkları yutarmış" atalar sözünün hayatta fiilen tatbikini arıyor gibiyim. Ne için büyük balık küçük balığı yutsun?... Küçük balığın emeğiyle tedarik edip yediğini büyük balık da emeğiyle tedarik etsin yesin ve geçinip gitsin öyle değil mi? Herhalde balıklar bu kötü misallerini insanlara vermek istemiyorlar da bu işi insanların göremeyecekleri, denizin kara girdabında yapıyorlar. Ben de belki gayri ihtiyari böyle bir olay görmek için bütün görüş kuvvetimi sarf ederek denizin daha diplerine doğru bakmaya gayret sarf ediyorum. Heyhat! Alaca karanlıkta göremedim, hava karardı gene göremedim, belki de böyle bir atalar sözünün hayatta yeri yoktur da, varlıklıların emeğiyle geçinenleri sömürmede kendilerini haklı çıkarmak için böyle bir atalar sözünü uydurarak emekçileri istismara alet etmek istemelerindendir.

Ben bu düşüncelerle vapurda yoluma devam ederken, bizim o zaman lodos ve poyraz diye adlandırdığımız Marmara Denizi'nin fırtına ve boralarının başımıza ne işler açacağını aklımdan bile geçirmiyordum. Gelibolu'da denizden bir saçma atımı mesafede, samanla karışık toprakla yapılmış kerpiçten kare şeklinde dört duvarla çevrilmiş, içinde yazın akrebi, kışın iti eksik olmayan ve üstü oluk kiremitlerle örtülü yeraltı toprak evimizin sokağa çıkan kapısından sağ tarafa bakınca Marmara Denizi'nin Çanakkale Boğazı'na girilecek sahil kısmı görünüyordu. Sabahları kapımızdan denizin görünen sahillerine baktığımızda bu sahillerin bir gün portakallarla ertesi günü limonlarla, daha başka günleri dolu ve boş gazyağı tenekeleriyle, kereste vesaire ile dolu olduğunu görmek mümkün olabilirdi. Bütün bunlar gece veya gündüz Marmara'da fırtınaya uğrayan bir veya birkaç vapur veya yelkenlinin kazaya uğradıklarını ve bu kazaya uğrayanlardan kurtulamayarak batanların hazin haberlerini veriyorlardı. Çocukluğumda bu gibi olaylara sık sık şahit olduğum için,

bizim de şimdi içinde olduğumuz ve mukadderatımızı kendisine terk ettiğimiz çürük çarık vapurcağızımızın başımıza neler açacağı belli değildi.

Osmanoğullarından Süleyman'a kendi adamlarıyla, Anadolu'nun batı uçlarında ahaliden zorla elde ettikleri öküzlerin derileriyle vücuda getirdikleri deri tulumlarla yaptıkları bir tek sal üzerinde geçerek, Avrupa kapılarını açan Marmara Denizi'nin, Birinci Cihan Harbi'nde, İngiliz, Fransız ve müttefiklerinin çelikten mamul on binlerce tonluk zırhlılarına ve bu müstevli [işgalci] emperyalist kuvvetlere karşı istiklal ve varlığını müdafaa için ölüm kalım mücadelesine zorlanmış Türkiye'nin çürük çarık donanmasına mezar olabileceğini düşünmek mümkün müydü?... Birçok milletin haritadan silinmesiyle neticelenen harplerde büyük roller oynayan Romalı, Venedikli, Cenevizli, Bizanslı ve Osmanlı donanmalarına yol veren Marmara Denizi'nin, bizim birkaç yüz tonluk küçücük vapurumuzu lahzada yutmasında hiçbir mahsur yoktu.

Şimdiye kadar hiç rastlamadığım ve hayat şartlarını tasavvur bile edemediğim bay ve bayanlardan ibaret kamara yolcuları kamaralarına çekildiler. Vapurun kıç tarafındaki ambar ve güverte yolcularından ayakta olanları da seyrekleşmeye başladı; her birinin bir yere bükülüp yuvarlandığı görülüyordu. Üzerimde büyükannemin elinden çıkmış, ne dona ve ne de pantolona benzer alt kısmıyla beraber kağıt kumaştan bir elbise vardı. Bu elbise en son imtihanlar şerefine bana armağan edilmişti. Beş sene iptidaisi, beş sene rüştiyesi ve iki sene de idadi kısmı olarak on iki senelik tahsil müddeti zarfında böyle bir elbise giymek bana nasip olmamış, bütün tahsilim boyunca giyimim bir tek don ve entariden ibaret kalmıştı. İşte bunun için çocukluk hayatımda ilk defa bana nasip olan ve benim için erişilemeyecek olan üstümdeki bu elbiselerle olur olmaz yere hemen yuvarlanıvermek de istemiyordum. Bir geceyi uykusuz geçirebileceğime aklım kesseydi uyumazdım. Fakat bu akşama kadar büyükanne yurdunda ve kucağında geçirdiğim gecelerde, çocuk oldu-

ğum için, uykusuz kaldığımı hatırlamam. Büyükannemin emeğiyle meydana gelen kağıt kumaştan elbiselerimin hatırı için uyumamaya karar verdim. Üç-beş laflamak için güvertenin bir köşesinde, belki de sürüsünü korumak için bir tek uyumayan çobanın yanma ve keçesi üzerine kendi davet ve müsaadesiyle oturdum. Herhalde onun da benim gibi adama ihtiyacı varmış ki, havadan sudan üç-beş lafladıktan sonra, bana oturduğum yerde ve kendi keçesi üzerinde oturmamı teklif etti; üç saat ben uyuyacaktım; benden sonra da o sabahın erken saatlerine kadar uyuyacaktı. Her ikimiz sabahın erken saatlerinde uyanmış bulunacak ve sürünün muhafazasına koyulacaktık. Çoban "patron kamarada, kerhaneci erken kalkar bizim de erken kalkmamız lâzım," dedi. Uykusuzluğa evvelinden fit olmuş olan benim bu hal çaresi hoşuma bile gitti. Benim yaşımdaki bir çocuğun her çocuk gibi uykuya düşkün olduğunu kabul edersek, bu hal çaresi hiç olmazsa benim uykumu kısmen tatmin edebilirdi. Çoban uykumun bence en tatlı bir anında beni uyandırdı; ondan evvel beni uyandırmak için ne kadar çalıştığının farkında değilim. Anne ve büyükannelere mahsus bir şefkatle uyumuş ve uyanmış bir çocuğun o ana kadar hayatında ilk defa büyükanne kucağından ayrı ve uzakta kaldığı bir geceydi. Tarlasında ve bahçesinde gündüzlü geceli iki gün karın tokluğuna çalışmasına mukabil Gelibolu liman reisinin küçük dayıma herhangi bir yelkenli kayıkla tayfa sıfatıyla bir tek sefer tertipleyip de gidip geldiği zaman, her defasında Tekirdağ (Marmara Denizi sahillerinde, Trakya'da, Gelibolu ile İstanbul arasındaki deniz yolunun hemen hemen yansındadır) açıklarının rüzgarı ve dalgasından durmadan bahsederdi. Ben de uyuma saatleri olan saat gecenin ikisine kadar bunu düşünememiştim. Saat ikide çoban ağayı uyuttuktan sonra dayımın bu fırtına hakkındaki sözleri ve öğütleri kulaklarımı çınlatmaya başladı. Hatta bu sözlerin tesiriyle böyle bir fırtınayı büyük heyecan ve merakla bekledim bile. Bekleye bekleye sabahın alaca karanlığı içinde ışıklarından fark edilebilen sırasıyla Büyük ve Küçük Çekmecelerin görünmeye başladığı, artık Is-

tanbul'a yaklaşıldığı ve Çekmecelerin İstanbul'un sayfiyeleri olduğu sözleri yolcular arasında artan bir hızla konuşma mevzuu oldu.

Tekirdağ açıklarından geçerken bir gün, İngiliz ve Fransız ordularının Çanakkale cephesini terk ederek çekildiklerinden sonra, Saroz Körfezi'nden benim de aralarında bulunduğum on üçüncü tümenin palas pandıras çıkarak Tekirdağ'a geleceğimiz, o an acaba hatırımdan geçebilir miydi? Kayzer Almanya'sının, Birinci Cihan Harbi'nde, şark cephesinde arka arkaya mağlubiyetlerini önlemek için, Alman emperyalizminin Türkiye'deki baş ajanı Enver'in kumandasındaki doksan bin kişilik Türk ordusunu Sarıkamış mıntıkasında, çoğu soğuktan olmak üzere, Çar ordularının tarumar edip de işgal ettikleri Erzurum'u istirdat etmek [kurtarmak] gayesiyle Tekirdağ'dan vapurlara bindirilerek, bütün fenerler sönük olduğu halde İngiliz ve Fransız denizaltılarının mütemadi tehlikeleri altında İzmit körfezindeki Derince limanına indirileceğimizi o anda kestirmek acaba aklımdan geçer miydi?...

Biraz daha ilerledikçe yolcular arasında İstanbul'un göründüğü söylentileri başladı. Fakat duman ve sisten başka bir şey görünmüyor dediğim vakit, bana işte orası İstanbul'un ta kendisidir dediler ve tasrih [belirtmek, söylemek] ettiler ki, sakin havalarda her gün sabahları, Haliç sahillerinde mevcut devlet ve hususi eşhasa ait, bazısına üzin ve bazısına fabrika denen sanayi müesseseleri, tersane ve Galata Köprüsü, Galata ve Sirkeci rıhtımında mevcut Boğaziçi, Anadolu sahili ve açık denizlere işleyen vapurların dumanları yakın civarıyla beraber İstanbul, o günün adet ve ananelerine göre İstanbullu bir kızın evinden çıkarken endamını ve güzelliğini erkeklerden ve herkesten saklamak için çarşaf ve peçesinin altına ihtimamla saklanıyormuş gibi, duman ve sislerden mürekkep kesif bir tabakayla kendini örter. Küre-i arzın güneş etrafında tabii devriyle yavaş yavaş kendini bütün endamıyla, senelerden beri ilk defa kocası olacak bir erkek karşısında gerdek gecesinde dekoltesine varıncaya kadar soyunup da bir lahza daha ve son defa bir kere daha etraflıca du-

rumunu mülahaza eder gibi düşünüp dururken, gelecek hayat arkadaşı olacak nişanlısı için en küçük bir vakit biriminden az olan sürenin daha da azaltılmasını güden gayret ve ihtimamlarını hiç de umursamayarak binbir türlü naz ve işveler ve envai türlü şaklabanlıklarla bekaret dakikalarını biraz daha geciktirmek için gelecek hayat arkadaşının bütün minnet ve yalvarmalarına rağmen, kızın triko ve büzgalterini terk etmekte acele etmemesi gibi güzel İstanbul'da Ayasofya, Sultanahmet, Fatih ve Süleymaniye Camii ve minareleri ve diğer tarihi bina ve müzeleriyle yavaş yavaş nazlı bir gelinden daha titiz olarak kendisini ifşaya başladı. İşte bu an, bir gelinin üst ve alt giyimleriyle, cilveleriyle nazıyla ve şaklabanlıklarıyla gerdek gecesi müstakbel eşine arz edebileceği kıymet ve hazzı kıskanırcasına İstanbul da Marmara'dan gelecek misafirlerine bu kadar güzel ve ilahi bir manzara takdim etmek cehd [çalışma] ve gayretinde olduğunu anlamak hiç de zor olmuyordu.

İstanbul'un tarihi abideleri arasında en eskilerden biri Ayasofya'dır. Bir vakitler kilise olarak Hıristiyanları ve Hıristiyanlığı temsil ediyordu. Fatih Mehmet'in İstanbul'u fethedip de ilk Cuma namazını kıldığı Ayasofya Kilisesi camiye kalb edildi [dönüştürüldü] . Müslümanlık adap ve erkanına göre ibadet ettikleri yerde ve muhitte ananeye göre resim ve suret olmayacağına göre tabii, sanki muvakkat [geçici] bir zaman için imiş gibi alelacele İsa ve Meşinlerinin suretleri sıvanarak örtülmüştü. Milli mücadele ile batı emperyalistlerine müstakil bir devlet olarak Türkiye'nin hakkını kabul ettiren Türkiye işçi ve çiftçileri, suretler üzerindeki sıvaları kaldırarak Ayasofya'yı ilk haline ifrağ etmiş [dönüştürmüş] ve bir müze haline çevirmiş, bu suretle yalnız Hıristiyanların yahut da Müslümanların değil, din farkı gözetmeden bütün milletlerin hizmetine Ayasofya'yı bir müze olarak amade kılmışlardır.

Vapurumuz artık Sarayburnu önleri civarında, sağımızda bir rivayete göre bir imparatorun veya bir sultanın sevdiği bir dilber kızı kıskanarak yalnız kendi malı olsun diye saklamak için denizin orta-

sına inşa ettirdiği Kızkulesi ve manzara itibarıyla güzelliği bütün dünyaca kabul edilmiş Boğaziçi (Bosfor), biraz daha vapurumuz ilerledikçe, işte Boğaziçi'nin aksi istikametinde ve onun sanki devamını teşkil ediyormuş gibi görünen, sahilinde tersanesi, üzinleri, fabrikaları ve motorlu yelkenli kayıkların durakladığı mini mini iskeleleriyle Haliç (zolotoy rok) ve Halic'i Boğaz içinden ayırıyormuş gibi deniz üzerinde, üstünde, ellerinde birer kutu sebil nane bardakları gibi köprünün her iki başında bütün enine dizilmiş ve boyunlarında birer madeni çanta onar para köprü mururiye [geçiş] parası toplayan belediye memurlarıyla Almanların inşa ettiği ve altındaki hantal dubalarıyla Galata Köprüsü ve nihayet bütün gece Marmara'nın hışmından kurtulup da selamet ümidi bağladığımız Sirkeci rıhtımı işte!...

Gelibolu'da beni vapura bindirirken küçük dayım Talip istanbul'da "Gelibolu" kahvehanesinin Sirkeci'de olduğu yeri sıkı sıkı tarif ve tembih etmişti; kahvehane Sirkeci garının karşısında ve Sirkeci rıhtımına yakın, yaftası açıkça görünen bir yerde idi. Sanki elimle koymuş gibi buldum. Eşya olarak içinde yalnız bir kat çamaşırım bulunan bir çıkından başka elimde bir şey yoktu. Kahveye girdim, ismini iyi bellediğim kahve sahibini sordum, gösterdiler; kendisinden, dayımın adresini bana öğrettiği babamın demirci dükkanına göndermesini rica ettim. Bana bir çay içirdi ve hemen bir adamıyla beni dükkana yolcu etti. Yol arkadaşım tramvayla daha geç kalırız diye yürüyerek gitmemizi teklif etti; daha çabuk gideceğimizden bahisle yaya gitmemizi teklif eden arkadaşım herhalde işin çabukluğunda değil de kendisinin de benim gibi parasız olmasındandı sanırım. Para cihetinden bana da güvenemedi, zaten bende de güvenecek bir kılık kıyafet yoktu ya!., iyi ki güvenemedi, tıpış tıpış yürüyerek geldik. Geldiğimiz yer Fatih Camii civarında, Fatih büyük yangınında yer ile yeksan olmuş, bu yerin adı var fakat çarşısı pazarı olmayan Karaman Çarşısı idi; ne sokağı belli ne de caddesi.... yaz mevsimi olduğu için her tarafta bir karış toz toprak...

II

Din İcaplarının Aile Hayatı Üzerindeki Baskı ve Tesirleri

Sözümona Karaman Çarşısı kazan bir her ikimiz kepçe tozun toprağın içinde dolaşarak ve her adımda soruşturarak, nihayet bizler de tozumuzla Karaman Çarşısı sakinlerine döndükten sonra aradığımız dükkan dedikleri barakayı yani hacı babamın dükkanını bulduk, babamla tanış olduk; daha doğrusu beni, bir saatlik yolu yürümek külfetine benimle beraber katlanan adamcağız, babamla tanış etti. Daha sonraları kendisiyle haftada bir akşam bulunmak zorunda kaldığım seneleri yadırgatacak surette sanki yalancıktanmış gibi bıyığı altından tebessüm etti, yahut da tebessüm eder gibi göründü. Ne misafire ve ne de bana oturmak teklifinde bulunmadı; zaten dükkanda değil iskemle sıraya benzer bile bir şey yoktu ya!... Bin sene hatırı olduğu söylenilen bir acı kahveyi, beni kendisine teslim eden adamcağıza ısmarlamadı..

Evvelleri dayımın söylediklerinden kulaklarımda küpe gibi kalmıştı ki, babam Hacı islam, uzaktan bir dayım olan Hacı ismail ile ortak çalışırlar, yük arabalarının tahta kısmını Hacı ismail, demir kısmını da babam Hacı islam tamir ederlermiş. Bir arabanın tamir edilip de meydana gelmesi için her ikisinin birbirlerine ne kadar ihtiyacı varsa, sonradan şahidi olduğum gibi hayatta da; yemelerinde, içmelerinde, gezmelerinde ve adetlerinde birbirinin tamamıdırlar. Öğle yemeğini aynı lokantada yerler, namazlarını kılmak için aynı camiye giderler, tıraşlarını aynı berberde olurlar. Berberin dükkanı da kendi dükkanları gibi baraka demek için bile bin şahit ikame edilmesi lazım olan bir yer, berberleri de kendileri gibi aynı kılık kı-

yafette; şalvar, cüppe, başlarında sarığıyla fes ve hemen göbeklerine kadar kapkara sakal. Burun ile üst dudak arasına sıkıştırılmış incecik bir bıyık fakat uçları inadına uzun, ta sakala karışmış, sanki Cengiz ahfadından kalmalar, hem de hiç su karışmamışından... Üst dudak üzerindeki bıyığın ve alt dudak altındaki sakalın ihtimamla kılları kesilerek dudakların yumurta gibi açık da kalması da şehveti kamçılamak için olduğunu söylerler. Ben, ayakta dükkan ortasında duruyor seyrediyorum, çalışma tempo hızını kaybetmeden devam ediyor veyahut da bana öyle geliyordu. Öteki boyuna tahta kısımları evire çevire hazırlamakla meşgul babam da bir taraftan körüğü şişirerek demir parçalarının bazısını kızdırıyor, bazısını ocaktan çıkararak suya sokuyor, tekrar ocağa koyuyor, tekrar körüklüyor, tekrar ocak, tavı gelenleri hususi kıskaç ile ocakta kavrayarak örse getiriyor, dövüyor, eviriyor, çeviriyor, tekrar dövüyor, tekrar ocağa sürüyor, tekrar körüklüyor tekrar suya atıyor vesaire vesaire...

Nuh peygamber devrinden kalmış, harici görünüşü bile, mütehassıs olmaya lüzum kalmadan verim kabiliyetini kaybetmiş olduğu bilinen bir marangoz tezgahı, gene aynı durumda üzerindeki körüğüyle beraber bir ocak ve ocağın hemen bitişiğinde ve ön tarafında yere şöyle böyle sokuluvermiş bir örsten başka hiçbir şey olmayan ve kendisi de pek küçük dükkanda benim bulunacağım yer hemen tebellür ediveriyordu [billurlaşıyordu]. Ocakbaşı ve körük. Buz gibi körük çeker, babamın işini az çok hafifletebilirdim. Yeni yeni, körüğü çekebileceğime aklım eriyor ve geçiyordu bile. Fakat senelerden beri devam edegelmekte olan bütün bu ameliyeler gözlerimin önünde hali tabiisiyle cereyan ederken, ben de dayımın Gelibolu'da seneler boyu evde, kırda, bahçede ve her yerde kulağıma durmadan dinlenmeden ve usanmadan kıstırdıklarını canlandırmaya ve hatırlamaya çalışıyordum.

Süleyman demişti dayım, sen daha beş yaşında değildin bir Ramazan gecesi sahurda, annen sahur pilavını geç pişirdi diye, şu karşında didinir gördüğün iki defa hacı baban, anneni birçok hakaretten sonra kötürüm oluncaya kadar dövdü, bu hadisenin son safhası-

na yetişip de gözleriyle şahit olan mahalle ihtiyar heyeti kendi teşebbüs ve ısrarlarıyla anneni babandan ayırdılar, mahalle ihtiyar heyeti üyesi ve babanın büyük kardeşi, ben İstanbul'a yetişinceye kadar, anneni seninle beraber evinde misafir saklıyor. Sahur zamanından gün doğuncaya kadar devam eden kısa ve lebalep hengameyle dolu süre zarfında baban seni annene vermek istemeyerek kendi yanında alıkoymak istemişse de büyük münakaşalardan sonra ihtiyar heyeti, senin daha çalışacak çağda olmadığını ileri sürerek babanın isteğini reddetmiştir demişti dayım. Demek mahalle heyeti biraz gevşek davransaydı ben daha o yaşta körük çekmeye başlayacak, babam da benim de emeğim katılacak olan biriktirdiği altınları, Mekke'deki Mehmet peygamberin kabrini daha bir kaç defa ziyaret etmek suretiyle, peygamber ahfadı Arap şeyhlerinin dünyanın en güzel şehir ve sayfiyelerinde müreffehen sefahat alemi sürmelerini sağlayacak ceplerine, sanki onların malıymış gibi silkiverecekti. Dayım da bana, İstanbul'a göndermek için vapura bindirdiği zaman, sen İstanbul'a okumak için gidiyorsun unutma, demişti.

Benim içimi ve ruhumu saran dayımın bu sözü sanki kalbine nüfuz etmiş gibi, babamın bana gülümseyerek "Haydi, gel biraz körük çek. Okumak meselesini de hallederiz," dedi. Ben bu ana kadar babama okumak meselesinden bahsedemedim, çünkü daha konuşamamıştık, babamın konuşmak niyeti yok ve işine gelmiyordu da ondan... Öğle yemeği zamanı geldi hep beraber, dükkanı, kepenklerini kapamayarak ve kilitlemeyerek olduğu gibi bıraktık ve Fatih Camii'ne yakın bir aşçıya gittik. Dükkanla aşçı arasındaki mesafe, muhitte işlemeyen ve işlemesi de yakın senelerde ihtimali olmayan bir tramvay durağı kadardı. Dükkanda konuşmadık, aşçıda konuşmadık, babam ne benimle konuşuyor ve ne de onlar kendi aralarında konuşuyorlardı.

Belli ki babam ve dayım her ikisi de, bir veya bir kaç kere daha dolap beygiri gibi çalışarak, çoluk çocuklarının nafakalarından, üst başlarından kısacakları altınları, ahrette cennetin baş köşesine kurularak huri ve gılmanlarla vakit geçirmelerini sağlamasını Mehmet

peygamberden niyaz etmek için Mekke'ye kadar seferlerine para sağlamak hırsı kalplerini bürümüş. Aşçı yamakları bizim masaya uğramadan, herhalde evvelden talimat aldıkları için, etli fasulye yemeğiyle birer pirinç pilavını, hoppala oturduğumuz masa üzerine koyuverdiler, ekmek ve su zaten masada vardı. Mal sahibinden mal kaçırıyormuş gibi alelacele tıkındıktan sonra, hakikaten yedikten sonra değil de tıkındıktan sonra her üçümüz aşçıdan çıktık ve doğru onların her günkü adetleri üzere, öğle namazını kılmak için, Fatih Camii'ne gitmeye koyulduk. Gelibolu'da iken, dayımla beraber yalnız Cuma namazını camide beraber kılar, diğer günleri dayım kırda bayırda olduğu için günlük vakit namazlarını kılmak aklımdan bile geçmezdi, dayım da bana bunun sebebini sormazdı bile... Fatih Camii şadırvanlarında usulen abdest alındı, ben de tabii abdesti aldım camiye girdik... daha vakit biraz erken olduğu için, benim hakkımda babam hemen orada her zaman hazır ve nazır olan, mukabele hocalarından biriyle konuşmayı ihmal etmedi, ne konuştuklarını işitmedim. Babam beni çağırdı, bir direktif gibi "sen her gün benimle beraber evden çıkacaksın, dükkana geleceğiz, sonra sen buraya bu gördüğün hocanın yanına geleceksin ve Kuran okuyacaksın, öğle yemeği zamanı dükkana gelir beraber yemeğe gideriz; yemekten sonra tekrar camiye gelir beraber namazı kıldıktan sonra, sen gene burada hocanın yanında kalırsın. Ben ikindi namazını kılmaya geldiğim vakit, beraber namazı kılar, tekrar dükkana gider ve akşam eve gideriz." İcrası bana teklif edilen bu günlük program görünüşü itibariyle ciddi ve kesindi; fakat bütün bu merasim, çiçekleri sonradan tebellür edecek tomurcuklardı gibi geldi bana...

Çünkü daha doğduğum günden beri babamın beni hoca yapmak istediğini işittiklerimin rezonansları kulağımda çınlar dururdu. Ses çıkarmadım çıkaramazdım da; çıkarmış olsam daha ilk günden benim gelecekteki bazı mühim mektep işlerim, büyük bir kavga ile sulara gömülür giderdi. Ben de ehemmi mühimme tercih ederek sustum. İstikbale tam bir ümitle ve büyük bir safdillikle bağlanarak, irademe hakim bir durumda, mektep meselesinin sonunu bekleme-

ye koyuldum. O vakit işin ince taraflarına benim aklım ermediği için, ben yalnız Bekir dayımın "Mektep işi, ya baban razı olmaz veyahut da başka herhangi bir sebeple olmazsa, vapura mı olur Gelibolulu yelkenli kayıklara mı olur atlar ve Gelibolu'ya gelirsin" dediğini hatırlıyordum. Tamam, her gün dükkana sabahleyin geldiğimizde, Kuran okumak için kendi camiye yollamadığı takdirde öğle yemeğine kadar ve ikindi namazından sonra eve avdet edinceye kadar, artık dükkanda körük çekmek benim, hevesle istemediğim daimi işim oldu ve günlerim babamın çizdiği planla ilerliyordu.

Bir kaç gün sonra hocanın müsamahasının da inzimamıyla [katılım] canımın istediği ve fırsatını bulduğum vakit, pek sevdiğim Kuran okuma belasından kurtulmak için, Fatih Camii'nden yavaşça sıvışır, avluya çıkar, burada aşağı yukarı günün aydınlık saatlerinde hiçbir zaman eksik olmayan çocukların arasına ve oyunlarına kavuşurdum. Bütün bu şenlik arasında, babamın ikindi namazına geleceğini unutmaz ve vaktinde onu gözler yahut da vaktinden beş on dakika evvel, camide hocanın yanında yerimi alırdım. O da bana ya hiç ses çıkarmaz ve hatta farkına vardığını bile bana hissettirmezdi. Akşamlarımız da her İstanbullu işçi ailesinin hayatı gibi, fakat daha Müslümanca geçerdi. Çünkü hem babam ve hem de üvey annem beş vakit namazlarını, nerede müsait bulurlarsa, evde mi olur, bahçede mi olur, camide mi ve hatta sokakta mı olur, muhakkak kılacaklardı. Babam kendini yorgun hissetmediği vakit, yatsı namazını kılmak için, evimizin yakınındaki Kaptan Sinan Paşa Camisi'ne gider ve beni de muhakkak götürürdü. Ve adeti olduğu üzere uygun bulduğu anlarda, beni imrendirecek bir şekilde, şalvar, cüppe ve sarıklı fes alacağından bahsetmeyi unutmazdı, fakat babam beni imrendirmenin hangi şeklini kullanırsa kullansın benim o tarakta bezim, yani hoca olmaya niyetim yoktu. Çünkü, daha küçükten hocaların kisvelerini nedense görecek gözüm yoktu.

Her zaman babamla beraber camilere gittiğimiz vakit, babam muhakkak sevabı çok olur diye ilk saflarda hatta birinci safta yerini işgal etmeye çalışır, umumiyetle camiye gittiği vakit, kalabalık ol-

duğunu görürse, suratında kıskançlığını andıracak kadar bir hoşnutsuzluk belirir güya kendinden başkalarının da kendi kazanacağı sevaba katılmalarını istemezlik alametleri yüzünde belirir ve adeta bir keder ve ye'se kapılırdı. Öyle ya mutekitlerin [inananların] itikadına göre, camide kılınan namazlardan kazanılacak sevabın çokluğu, oturulacak safların azlığıyla gayri mütenasip olarak mukayese edilir. Birinci safta isen en çok sevabı kazanırsın, son safta isen en az sevabı koltuklanırsın; demek babam Hacı İslam'da paraya karşı hırsından başka bir de ibadetiyle Allah'ını aldatarak, din kitaplarında yazıldığı şekilde ahiretin nimetlerinden tercihen faydalanmak hırsı vardı. Her Müslüman gibi babam da dünyaya ve dünya varlığına bir kıymet vermez, refah ve saadetin insana ahirette bahşedileceğini tekrar eder dururdu; bunun için evimiz bir mescide, camiye benzer ve evdekilerin üzerlerindekileri değişecek dahi ne bir kat çamaşır ve ne de elbise bulunurdu. Onun kıymet verdiği şey her sene Mekke'yi ziyaret edebilecek bir serveti altın olarak biriktirmek ve bu altınları, hurileriyle gılmanlarıyla, kevserleriyle ahiretini temin edecek Muhammet peygamberin şefaatine kavuşmak için, Mekke'de peygamber sülalelerinden olan Arap şeyhlerinin cebine doldurmaktı. Şiilerde de Meşhedi ve Kerbela'yı ziyaret edenler babam gibi dünya varlıklarına ve ahirette kendi kendine tasarladıkları adı olup da kendi olmayan hayata körükörüne düşkün olan adamlardır. Her Müslüman gibi babam da, insanların dünyada fani olduklarını, asıl ve daimi hayatın ahirette olduğuna inanmışlardır. İşte bunu içindir ki, hemen zemin katında dört duvarla çevrili iki küçücük oda, bir koridor ve bunun önünde de üstü tenekeyle kaplı ve evde olduğumuz zaman bütün aile üyelerinin oturdukları ve yemek yedikleri ve üvey annemin yemek pişirdiği ve tabanı çullarla örtülü bir yer; karyola, masa, iskemle, dolap vesaire arama. Bu sonunculardan bahsedilse bile evde, onlar dünya işidir ve gâvurlara lâyıktır diyerek, babam tersler ve büyük bir tekdirle kafa tutarak lafı önlerdi.

Babamın işi gücü sabah karanlığından akşam karanlığına kadardı. Akşam eve ya akşam namazından sonra gelirdik ya da eve gelir

gelmez hemen namazını kılar yemeğe otururduk, yemekten sonra, yatsı namazına kadar evde oturduğu süre zarfında ne üvey annem ve ne de çocuklarla yani bizlerle konuşmaması evimizde bir gelenek halini almıştı. Konuşacak hali kalmazdı ki yorgunluktan. Yatsı namazından da gelince hemen yattığı için, bizler de hepimiz irili ufaklı o geleneğe uymak zorunda idik. Günler bu minval üzere geçmekte olsun ben de babamdan tahsilim hususunda herhangi bir teklif beklemekte olarak durumumu daima ve kendi kendime kafamda münakaşa eder dururdum. Ben ümit ediyordum ki, ben istanbul'a gelirim, babam önüme düşer, o mektebe götürür, bu mektebe götürür nihayet uygun ve her iki tarafça makbul bir mektup buluruz, ben de oraya yerleşir tahsilime devam ederim. Sabahları erkenden evden çıkardık, dükkanda Kuran okumaya göndermediğinde babama can ve gönülden yardım eder, körük çeker, her vesile ile gönlünü almaya çalışırdım. Öğle yemeğini beraber yer, camide namazı beraber kılardık, sonra da babam dükkana döner, ben de hocanın yanında Kuran okumak için kalırdım. Sonraları yavaş yavaş kaçamaklığa başladım, camiden kaçar avluda avluda çocuklarla oynardım, ikindiden sonra dükkana gelir ve akşam da babamla beraber eve dönerdik. Günün birinde babamdan sabırsızlıkla beklediğim teklif ciddi olarak vaki oldu. Babam "Sana cüppe, şalvar ve sarıklı fes alacağım ve seni medreseye koyacağım" dedi. Eğer cüppe ve şalvar giymek meselesi olmasaydı belki, tahsilimin ebedi sonu olacak olan, Gelibolu'ya dayımın yanına dönmemek için, medresede okumaya razı olurdum; fakat ne olacak, medresede okumaya razı olsam, her medresede okuyan gibi, ben de mutlaka cüppe giyecek ve yalnız babam gibi anketlerinin derdine düşenlere, bunların bu dertlerini daha da derinleştirecek öğütleri zoraki vermek için ben de bir hoca olacaktım, neyse belki iyi belki kötü, o gün şuurumda yer eden bu olay, benim o zamanki çocukluk aklıma hiç sığmıyordu. Hâlâ hayatım anlattığım şekilde cereyan ediyor; babamın bu son bu teklifine karşı kesin olarak itiraz etmediğim için babamın durumunda bana karşı kötülüğe giden bir değişiklik de yok. Fakat günler geçtikçe babam

tekliflerinde ısrarlarını artırmaya başladı. O ısrar ettikçe bende de ölü sükutu devam ediyordu; ciddi itirazda bulunsam, arkasında sopası da vardı ona da aklım eriyordu. Bu çıkmaz işin içinden, yalnız dayımın öğütlerine uyarak kirişi kırmakla çıkılabilecekti, ama nasıl ben bu işi becerebilecektim. Çocuktum, İstanbul'da bana akıl hocalığı edecek kimsecikler yok, hısım akraba çok, fakat babamın bunların hiçbiriyle ülfeti [dostluğu] yok. Nihayet aklıma Sirkeci'deki Gelibolu kahvehanesi geldi, bir de oraya uğrayayım dedim, nerede olduğunu biliyorum ya!... Belki orada Gelibolulardan aklı başında bir hemşehri filan bulurum diye düşündüm. Fatih Camii'nde öğle namazını müteakip yalnız bırakıldığım bir gün hiçbir dakika fevt etmeden Sirkeci'ye doğruldum, kahvehaneye girdim, bir de ne göreyim, küçük dayım orada olmasın mı?... O da beni görünce fırladı ve bana doğru koştu, okuduğum için beni çok severdi, kendisi tam cahildi. Ben, tabii hayal inkisarından mütevellit bir yeisle, göz yaşlarımı boşalttım; teskin olduktan sonra başımdan geçenleri baştan aşağı kendisine naklettim, sözümü bitirdikten sonra dayım "Ben yelkenli kayıkla geldim, iki saat sonra hareket edeceğiz, istersen seni götüreyim" deyince dünyalar sanki benim oldu, hiç durur muyum dedim, içinde bir kat çamaşırım ve öteberi olan çıkınım ne olacak dedim, o da kalsın dedi. Mesele o değil de ya babam haber alırsa, gelir beni bulursa pestilimi çıkarır. Menfaatine o kadar düşkün ve haris babam, tam bir işçisi de olmasa yarım yahut çeyrekişçisinin kaybolmasına müsamaha edebilir miydi?... Bir taraftan da dükkan ve ev havasını gözümün önüne getiriyorum da içim titriyor. Bütün bu muhakematı [akıl yürütmeleri] kafamda kendi kendime ve sükutla dolandırırken, küçük dayım farkına varmış olmalı ki, ne oluyorsun, yoksa korkuyor musun demekle, tam derdimin üstüne parmağını bastı, "evet" dedim. Anladım, dedi "biz şimdi yelkenli kayığımızın bağlı bulunduğu Yemiş iskelesine gideriz, kalkmaya iki saat vakit var, seni başaltına yerleştiririm, orada kafayı vurur yatarsın ve hiç dışarı çıkmazsın, orada seni ne baban ve ne de şeytan bulamaz, haydi korkma yürü benimle beraber dedi ve kalktık, Yemiş iskelesi-

ne geldik, dayım beni söylediği gibi, kayığın başaltına yerleştirdi. Dayım "ben dışarı çıkıyorum, fakat iskele civarındayım, biraz sonra hareket edeceğiz, yarın sabahleyin erkenden de Gelibolu'dayız, uykun varsa uyu" dedi ve gitti. Bir hafta on günden beri mektep meselesine merakımdan, babamın evinde alamadığım uyku yüzünden, tabii yatar yatmaz uyumuşum, öyle uyumuşum ki küçük dayım "haydi kalk, Süleyman Gelibolu'ya geldik" demesiyle uyandım. Bununla bütün hayatında hiçbir çocuğuna şefkati ve sevgisi nasip olmayan bir babadan ikinci defa uzaklaşıyordum.

tik defa İstanbul'dan ayrılışım, evvelce kısaca bahsettiğim gibi, babamın döverek kötürüm ettiği annemle beraber Bekir dayımın nezaretinde olmuştu. Bir kış sabahı idi. Bizim de yolcusu olduğumuz Yunan bandıralı küçücük bir vapurla Gelibolu önlerine demirledik. Rıhtım olmadığı için deniz derinliğinin müsaadesi nispetinde açıkta demirleyen vapurumuzun etrafı sandallar ve mavnalarla kuşatıldı. Bu sandalların bir kısmı, vapur yolcuları için ekmek, zeytin, peynir ve hatta sandalda hususi tertibatla kızartılmış taze köfte ve işkembe çorbasına varıncaya kadar sıcak sıcak vapur yolcularının emirlerine amade her türlü yiyecek ve mevsimine göre karpuz, kavun, üzüm, sebze, yemiş vesaire ile dolup taşıyordu. Sandalların bir kısmı vapurdan Gelibolu'ya inecek yolcuları durmadan harıl harıl karaya taşırlar, bağrışma çığrışma buram buram göklere kadar yükselir, bunların bağrışmalarına sahilde yüzmekte olan kaz ve ördek sürülerinin vakvaklarım da ilave edersek hengamenin göklere kadar yükseldiğini takdir etmek zor olmaz. Gelibolu coğrafi durumu itibariyle açık bir limandır; daha doğrusu açık bir sahildir. Yalnız Cenevizliler zamanından kaldığı söylenilen, birbiri içinde iki küçük limanı vardır; bu limanda ancak ve ekseriya Marmara havzasında işleyen yelkenli kayıklar barınabilirler. Dış limanın denize mücavir tarafında, ancak bir yelkenlinin geçebileceği kadar genişlikte bir giriş yeri vardır; liman nispeten geniş, her tarafı rıhtımdır; bu rıhtımların üzerinde lebalep müşterileriyle dolu kahvehaneler vardır; tamire muhtaç veya uzun müddet limanda kalması gerekli ve odun yüklü yelkenlileri iç

limana geçirirler; adı geçen dış limanla bu iç limanı birbirinden gayet iptidai müteharrik bir köprü ayırır; bu köprü minnacık olmasına rağmen kendi istediği vakit değil istenildiği vakit bir iki adamın yardımıyla açılır ve kapanır. Açılma ve kapatılma merasimi Galata Köprüsü gibi muayyen vakitlere de tabi değildir. İç liman tamamen sakin ve hizmet müddetini ikmal etmiş yani tekaüde çıkmış yelkenliler için bir mezarlık veyahut da güç bela yeniden tamir ile hizmete girebilecek hale gelebilecek yelkenlilere mahsustur; bir taraftan da bu iç liman Gelibolu'nun odun ihtiyacını temin eder yani odun yüklü yelkenliler buraya girerler. Bu içli dışlı her iki liman, inşa edildiklerinden beri tamir görmemiş rıhtımları ve civarındaki kale ve surlar, buradan gelip geçen fatihlerin taş taş üstünde bırakmayarak harap ve yerle yeksan ettiklerinin damgalarını taşırlar.

Vapurdan karaya çıkar çıkmaz yürüyerek dayılarımın o mahut denizden bir saçma atımı mesafesindeki evine geldik. Biraz sonra, babamla yaşadığı müddetçe, annem aldığı dertlerden mütevellit belinde çıkardığı bir yaradan şifayap olamayarak büyük ıstıraplar içinde rahmet rahmana kavuşmuştu; nasıl şifayap olabilirdi ki, Gelibolu'nun o günkü şeraitinde adetleri parmakla sayılacak kadar az olan tam tahsilli bir doktor yüzü görmek, dayılarımın yoksul olmalarından mütevellit nasip olmamış zavallı annemin tedavisi kocakarı ilaçlarına münhasır kalmıştı. Ben de artık sözün tam manasıyla hem öksüz ve hem de yetim kalarak büyükannemin kucağına ve şefkatine terk edilmiş oldum. Annemi kaybettiğimden bir tesir duyacak yaşta ve kanacakta değildim. Her gün bir iki cenazelerini Hacı Kalfalar yahut da şu mevlidi şerif yazarı Yazıcızadeler mezarlığına yolcu etmeyi adet edinmiş baştan aşağı göçmenlerle dolu şu bizim aşağı mahalle sakinleri, annemin ölümünü gayet tabii görmüşlerdir.

Nihayet yaşımız okul çağını bulmuş olmalı ki, bir gün büyükannem beni olanımızla giyindirip kuşandırıp, sanki kaçacakmışım gibi elimden tutarak evimize en yakın bir ilkokula götürdü; ilkokulda yaşlı sakallı ve yeşil sarıklı bir hoca ve bir de kapıcı dediğimiz bevvap vardı. Usulen büyük annem beni hocaya teslim ederken "Eti se-

nin kemiği benim" dediğini işitir gibi oldum. Bu beş senelik ilk tahsilim hemen her gün aynı minval üzere geçti; Ramazan, Kurban Bayramları ve bir de padişahın tahta cülus ettiği gün tatil sayılır ve mektebimiz kapalı bulunurdu. Bir de her senenin ilk bahar günlerinde yağmur dualarına giderdik; yağmur duaları iki gün devam ederdi; ilk günü şehrin civarındaki çaylara derelere fındık büyüklüğünde taşlar toplamaya mektepçe götürülürdük; ikinci günü de bütün o topladığımız ve torbalara çuvallara doldurduğumuz taşlan, Gelibolu'nun aşağı mahallesi denilen ve sırf muhacirlerin ve şehir halkının iskan ettiği şehir kısmını kat eden, civar ve muhiti için sivrisinek kaynağı olan, son derece müteaffin [fena kokan] ve taaffününü civarına neşreden bataklık mı yoksa dere mi olduğu belli olmayan bir derenin üzerindeki dereyle ikiye ayrılmış şehir kısmını birbirine bağlayan yegane köprüsünü götürüp köprünün üzerinden, hocaların teker teker ve hepimizin iştirakiyle okunan uzun boylu dualardan sonra, bütün bu taşlarla dolu torba ve çuvalları dereye atardık. Ondan sonra artık bekle bakalım yağmuru; yağmur yağarsa dualarımızın kabul edildiği propagandası bütün şehri alır yürür, yağmazsa bütün kabahat aramızda bulunması muhtemel günahkârlara hamledilir ve kuraklıktan mütevellit çiftçinin maruz kalacağı fakrü zaruretin mesuliyeti de günahkarlara yükletilir, bizim de iki gün çektiğimiz emekler havaya giderdi. Mektebimiz, denizle mektep arasından yalnız bir yol geçecek kadar, denize yakındı. Her gün büyükannem elimden tutar, mektep kapısına kadar getirir ve buradan mektebe kendim girerdim. Mektepte, rahle ve sıra denilen lüks tertibat daha o vakit adet bile değildi. Mektep duvarına iliştirilmiş bir saçak altında ayakkabılarımızı çıkarır ve camiye girer gibi, ayaklarımız çıplak içeri girerdik. Hocayı, her zaman yerdeki küçük kürsüsünün önünde ya bağdaş kurmuş ya da dizleri üzerine oturur bulurdum; usulen elini öper ve talebelere tahsis edilmiş gene yerdeki kürsü etrafındaki her zaman oturduğum yere diğerleri gibi diz çöker otururdum. Bu adına o vakit iptidaî şimdi ilkokul denilen mektepte okuduğum beş sene müddet zarfında yalnız Kuran'ı bütün tecvidiyle [Kuranı okuma kurallarını yazan kitabın adı

ve bu okumayı öğreten bilim] ve makamıyla okumayı öğrendim, başka da zaten dersimiz yoktu, fakat aynı müddet zarfında da Kuran'ı okumayı öğrenmek için aralarında benim bulunduğum on onbeş talebe çocuğun beherinin kafasında bir kaç değnek tabii parçalanmıştır. Hocanın yerinden kalkma adeti yoktu; daima oturur ve yanıbaşında yerde bütün heybetiyle üç dört metre uzunluğundaki bir değnek daima bulunurdu; Kuran'ı okumaktan ibaret olan dersimizi ayrı ayrı tekrarlardık; diğerlerinin kafalarına ara sıra değneğin indirildiğini görürdüm, fakat kendi kafama inen değnekten hiç haberim olmazdı, yalnız kafama mı kulağıma mı olur değnek yahut cennetten çıktığını gene hocaların söyledikleri sopa indikten sonra farkına varır, daha dikkatli okumaya çalışacağım yerde temelli şaşırır ipin ucunu büsbütün elimden kaçırırdım. Dayak çeşidinin bazı kere falaka sopasına kadar vardığı da seyrek değildi. Mektepte terbiye vasıtası olarak sopadan başka bir şey yoktu ki zaten. Hocanın emrinde ve yerlerini yalnız kendisinin bildiği, irili ufaklı, kalını incesi sopalar ve değnekler istediğin kadar vardı. Falaka sopası çok basit olarak tatbik edilirdi; sermayesi kendi arkadaşlarımızdan iki talebe bir de elinde sopasıyla hoca idi. Sopayı yiyecek talebenin vazifesi de kendiliğinden kuzu gibi sırtüstü yere yatmaktan ibaretti. İki talebe ellerindeki sırığa bağlanmış ipe, dayağı hak eden talebenin iki ayağını çıkmayacak bir suret de dolandırır ve değneğin uçlarından sıkı sıkıya tutarlar hoca da verir veriştirir, fakat bu işi tabii polisler kadar beceremezdi. Derslerimiz iki fasıldan ibaretti; öğle yemeğine kadar, öğle yemeğinden sonra. Yemek tatili bu boş vaktimizde; mektep bahçesinde kendi aramızda birdirbir ve uzun eşek oyunları oynayarak vaktimizi geçirirdik. Mektep hayatımız hemen her gün aynı şekilde, yediğimiz sopa ve falakaları saymazsak, hiç değişikliksiz geçerdi. Akşam mektepten eve gene büyükannemim yardımıyla getirilirdim; biraz hava filan almak o vakit aklımın ereceği şeylerden değildi, biraz mahalle çocuklarıyla oynamaya çok heves ederdim. Eve gelir gelmez ilk yapılacak iş, bir yasini şerif okumaklığım büyükannemin isteklerinin başında gelirdi; artık bu yasini şerif okumaklığım bir gelenek halini

aldığı için, mırın kırın etmeden okurdum. Nasıl okumazdım? Büyükannem, "Haydi oğlum annenin ve ölmüşlerimizin ruhlarına bir yasini şerif okumayacak mısın?" diye başlardı. Ben de elimden gelen şeyi niçin esirgeyeyim. Yalnız o vakit ve hâlâ da aklımın ermediği şey, Arap olmayıp da, Arapların kılıcı kuvvetiyle uüslüman olmuş ve sayıları yüzlerle hesaplanan milyonların bin üç yüz seneden beri, başka lisana tercümesi günah sayıldığı için, manasını zerre kadar anlamadan Kuranı okumak ve hatta ezberlemeye sarf edilen vakitlerinin semeresiz sarf edilmesidir. Yasin okuma işi de bittikten sonra bakkala ufak tefek almak için gönderilir ve evdeki su kaplarını en iyi çeşmeden su getirmek suretiyle doldurdum. Ancak bu işte bittikten sonra artık benim de mahalle çocukları arasına karışmam müsaadesi çıkardı; çıkar bir iki saat oynardım. Eğer beni biri yanıltıp, onunla beraber yıkanmak için denize kaçarsam, büyükannem hemen oraya çıkagelirdi; ilk işi bir don ve gömlekten ibaret olan giyimimi koltuğu altına alır, benim denizden çıkmamı beklerdi; tabii denizden çıktıktan sonra elbiselerimi almak için yanına gitmem lazım; amma bu da bir mesele!... Beni bir defa elimden yakaladı mı feracesinin altında daima ince kızılcıktan bir çubukla gelen büyükannem bana bir çubuklama oyunu oynatırdı. Bir eliyle bana donumu verirken diğer eliyle beni çubuklardı. Çıplak ete çubuk yemekte, hocanın falaka sopasından daha acı vermezdi, bu acıları da göze alarak gene denize yıkanmak için gitmekten vazgeçemezdim; denizde yıkanmak pek hoşuma giderdi. Okumaya da çok merakım vardı. Bu merak da belki şüphesiz büyükannemin ve dayılarımın ve hele en küçükleri ve en cahili küçük dayım Talip'in telkinleriyle doğmuş olmalıydı. Beş senelik ilkokul tahsilimi ikmal ettikten sonra yedi senelik idadi dedikleri orta mektebe devama başladım. Bu yedi senelik idadi dedikleri mektebin yalnız son iki sınıfı idadi ve ilk beş sınıfı da rüştiye kısmı idi. Otuz beş talebe olarak birinci sınıfa kaydedildik. Benim de içinde bulunduğum bir kaç kişi şalvarlı ve entarili diğer kısım ise hepsi setre ve pantolonlu varlıklı çocukları idi. İdadide dersler ve hocalar çoğaldı; idadiye devamım müddetince dersler arasına, mutat orta

tahsil derslerinden başka Arapça, Farsça, Fransızca dersleri de karışmaya başladı. Ya Farisi ve hesaba pek aklım ermezdi ya da evde her türlü şerait yaratıldığı halde, aklımın ermesini istemeyerek, bu derslere her halde çalışmazdım. Mektebin altıncı sınıfında yani idadi kısmın birinci sınıfında Farsçaya, Arapçaya ve Fransızcaya da başladık. Bu lisanların hiçbiri için kitap denilen nesne yoktu ya da para olmadığı için benim kitabım yoktu. Bütün dersleri daha hoca söylerken yazar not alır ve bu notlardan beller ve hatta aklımın ermediği bazılarını da ezberlerdim; ders saatlerimizde de hocalarıma takrir ederdim. Farisi hocamız sarıklı cüppeli ve sakallı Ahmet Hoca Efendi idi, bu hocanın gazabından ve öfkesinden, ancak onu uyutmakla kurtulabilirdik; onu uyutmak da zor bir iş değildi; bir kaç muzip talebe ilk sıraya oturur; Ahmet Hoca Efendi gelip de adeti üzere kavuğunu cüppesini hatta mestlerini çoraplarını çıkarıp masasına yaslanarak iskemlesine oturduğu ve her talebeden dersleri ayrı ayrı dinlemeye başladığı vakit ilk sırada bir esnemedir başlar, bu hali gören hocamız da esnemeyi tutturur; zaten esneme başladı mı gözlerde kapanmaya başlar, yani uyku faslı alır yürürdü. Benim de aralarında bulunduğum derslerini hazırlamayanlar da, dersten başka her şeye benzeyen laflarla sıramızı savardık; dersin sona erdiğini ilan eden ziller çalınmaya başlar, fakat Ahmet Hoca Efendi bu çalman teneffüs zillerini işitmez; bu sefer sınıfta zillerle beraber bir ayak ve sıra patırtısı başlar; hoca da esneyerek ve gerinerek uyanır "ne o ziller çalındı mı" diye bizlere sorar. Biz de "çalındı" deyince, nasıl geldiği vakit yavaş yavaş sırayla soyundu ise bu sefer de sırayla gene fakat daha çevikçe giyinir, biz hep birden ayağa kalkar hocamızı büyük sevinçle uğurlardık. O da çok kere allahaısmarladık bile demeye vakit bulmadan sınıfı terk eder giderdi. Sözüm yabana dersimiz de sona ermiş olurdu; fakat bu derslerin her zaman böyle geçmediği günler de olurdu, o vakit de kulak çorbaları başlardı; hocamız kavuklu Ahmet Efendi, seyrek de olsa bazı kere bizim tertiplediğimiz planlara boşverirdi, yani uyumazdı; uyutamazdık. O vakit derslerini bilemeyenleri, oturduğu yerde iki elinin parmaklarıyla talebenin kulaklarını tu-

tup yalnız kulak kıkırdaklarını bükecek bir durumda, ileri uzatarak "gel bakalım kulak çorbasına baba Süleyman" diyerek yakınma çağırır, kulakları yakalar yakalamaz gözlerimizden yaşlar akıncaya kadar, kıkırdakları yavaş yavaş sıkmaya başlardı. Ne de ağrırdı, işte hepimizin korktuğu ve bizleri dehşete veren de bu haldi. Bir de hesap hocamız vardı. Biz Cemal Hoca Efendi derdik. Herif Lâzdı. Bu hocamız bizi teker teker kara tahtaya çağırır, bizim hesabımızı orada görürdü. Kulak çekme adeti de yoktu, dersini kara tahta başında beceremedin mi daima senin hemen yanında bulunan Cemal Hoca Efendi'den hazırlıksız ve cephe almadan ve nasıl olduğuna bir türlü aklımız ermediği bir şekilde, suratına bir tokat iner. Tokadın şraklamasıyla beraber başın bir de kara tahtaya takkadak vurur, biz de bunun adını katmerli tokat koymuştuk, fakat bu katmerli tokat farisi hocasının kulak çorbasına rahmet okutturdu. Farisi ve hesap derslerinin bulunduğu haftanın günlerinde kulak çorbaları ve katmerli tokatlar çok şükür eksik olmazdı. Arabi lisan hocamız Mevlana dervişi Arif Hoca Efendi idi; her derse gelişinde o kadar bize yazı yazdırırdı ki, onun derslerinde yazıdan başımızı kaldırıp da bir muziplik düşünmeye vaktimiz kalmazdı. Mektebi ikmal edinceye kadar ne o söylemekten bıktı ve ne de biz yazmaktan kurtulabildik; bizlere ders de sormazdı, çünkü ders vakti saati yetişmezdi, biz de tabii bundan çok memnunduk. Fransızca hocamız Jozef Efendi idi. O da yalnız yazdırmakla ve biraz da mukaleme [konuşma] ile derslerini geçirir, kendisi çok bizleri az konuşturur, bu dersimiz de sükutla geçerdi. Jozef Efendi'nin Fransızca derslerinden hiç olmazsa Fransızca elifbesini ezberine ve iyice öğrendim ve bu güne kadar da aklımdan hiç çıkmadı. Yedinci sınıfa yani son sınıfa, ilk mektebe kabul edildiğimiz otuz beş talebeden, dokuzumuz yetişebildik. Yedi senelik tahsil müddetince adım adım beraber sınıftan sınıfa geçtiğimiz bu arkadaşlardan hiçbirimiz aynı sınıfta iki sene arka arkaya kalmadık. Bu yedi sene müddet zarfında, bayramlardan bayramlara ve hele yazın sınıfgeçme imtihanları zamanında, hocalar, mektepte güttükleri disiplin derecesiyle mütenasip olarak varlıklı talebelerin ebeveynlerinden

hediye namı altında muhtelif rüşvetler alırlardı. Mesela; Gelibolu'nun maruf [tanınmış] tüccarlarından İngiliz Hüseyin oğlu Rüstem de bizimle beraberdi; ya boşboğazlığı yahut da övünme kabilinden babasının hangi hocaya ve ne miktar teneke sardalya balığını gönderdiğini söylerdi. Allah'ın tam bir tembeli ve gabisi olduğu halde tereyağından kıl çeker gibi ve hem de sınıfın birinci ve ikincisi olarak sınıfları geçerdi. Bu dokuz talebe arasında bu İngiliz Hüseyin oğlu Rüstem'den başka sarraf, reji müdürü, liman reisi, tahsildar, jandarma başçavuşu ahtapotlar gibi emekçilerin kanını emenlerin oğulları Davut, Nihat, Lütfü, Hüseyin Hilmi ve Recep isminde talebeler de vardı; bunlardan beheri, babalarının münasip suretlerde hocaları gördüklerini söylerlerdi. Hocalar benden de ancak, günlerinin on sekiz saatlerini toprakla boğuşarak geçiren üç dayımın yanlarında kalan alınterlerini bekleyebilirlerdi; bu üç dayımın emeklerinin mukabili kazançları ancak ve ancak yarı tokluğumuzu karşılayabilirdi. Talebeler arasında benim yalnız reji müdürünün oğlu Nihat'la arkadaşlığım vardı; ya onların evinde yahut da dayılarımın hemen şehir kenarında yarıcılıkla kiraladıkları bahçenin çardağında beraber derslerimize çalışırdık. Bu adı geçen arkadaşlarımız varlıklı oldukları için kulak çorbalarından ve katmerli tokatlardan bizim gibiler kadar nasiplerini almaktan mahrumdular; onlar ancak bizim hissettiğimiz acı ve döktüğümüz gözyaşlarından ürkü ve korku hissetmekle yetinirlerdi. Ben ve benim gibi fakir evlatları gene ikmalsiz idadiyi ikmal ettik, ötekiler de birer ikişer dersten ikmale kalarak bu işi gördüler; ne ehemmiyeti var, onlar gene babalarının yardımıyla ikmal imtihanlarını verir sınıflarını geçerlerdi.

Sancak merkezi olan Gelibolu'da en son o zamanın mektebi olan bu idadiyi, dayılarımın dişlerinden tırnaklarından artırdıklanyla ikmal ettikten sonra tahsilimi devam ettirmek emelindeydim; bu da gene büyükannem ve dayılarımın telkinleriyle oluyordu. Tahsilime devam etmek için bir tek yol, İstanbul'a gidip babamın yardımına başvurmaktan başka çare kalmıyordu. İdadide okuduğum yedi sene müddet zarfında evimize ve dayılarıma gücümün yettiği kadar yar-

dım ediyor, bu da dayılarıma büyük destek oluyordu. Evimizin bakkaldan çakkaldan ihtiyaçlarını büyükannemin verdiği para mukabilinde ben sağlıyordum, evin içme suyunu ben taşıyordum, her sabah erkenden, daha şafak ağarmaya başlarken, dayılarım ile kalkarak bahçemizden mevsimine göre taze soğan, maydanoz, nane, ıspanak, kuzukulağı, yeşil biber, patlıcan, domates vesaireleri toplamakta, yıkamakta ve desteleri bağlamakta, dayılarıma yardım ediyordum. Bağımızda zeytin tanelerini, badem, ceviz, üzüm vesaire meyveleri allah ne verdiyse toplamak benim isimdi; ne ise kannca kaderince her mümkün işi görüyordum; bu da dayılarım için, ev için hatırı sayılır bir yardım idi; sırf bu yardımları dikkate alarak açgözlülük yapmaları icap etseydi, dayılarım beni tahsilime devam etmekte teşvik etmezler ya da hiç olmazsa sükutla bu işi geçirirlerdi. Fakat, bilakis her uygun buldukları yerde ve söz aralarında ben onlardan tahsilim için devamlı teşvik görüyordum; elifi görse övendire sanacak kadar tam cahil olan küçük dayım Talip beni çok severdi ve en çok ondan tahsile teşvik görüyordum. Haftada iki gün karın tokluğuna liman reisinin bağında çalışan küçük dayımı muhakkak, her gün derslerden sonra, çalıştığı yere görmeye giderdim; o muhakkak, kendisine verilen o günün lezzetlilerinden ve tatlılarından, benim için saklamıştır; öyle de olurdu. Kendisi yarı tokluğa razı olarak bana ayırdığı nafakasını, bana bir sevgi ve beni tahsile teşvik olsun diye benimle seve seve bölüşürdü. Ortanca dayım Ilyas da, benim Kuran-ı Kerimi tecvidi, makamı ve doğru dürüst bütün harflerinin Arapçada olduğu gibi hakiki telaffuzlarıyla okumak hususunda, aşağı yukarı ikinci hocam sayılır; bize mekteplerde o vakit, Türkçe'ye muvazi olarak Arapça'yı da grameriyle öğretirlerdi, Kuranı da okumak için, gramer olarak tecvidi iyi bilmek lazımdı; dayım Ilyas da bana boyuna birçok kıymetli vakitlerimize mal olan, kuranı tam tecvit makamıyla öğretmeye uğraşır, şeddeli şeddesiz ve derin gırtlaktan ve gelişi güzel "H" harflerini, Arapça'da telaffuz edildikleri gibi okuyamazsam muhakkak kulak çorbasıyla gene karşılaşırdım. Bu harfler ve bunlara benzerleri daha bir kaçı Arapça'da ve bilhassa Kuran'da

kullanılanlar olup, Türk lisanı ile hiçbir yakın veya uzak akrabalığı olmayan harflerdi; yalnız Kuran'ı okumakta kullanılan ve telaffuzlarıyla Türk diline hiç de uymayan harfleri daha ilk tahsil senelerinde mektepte ve evde öğrenmek için harcanan emekleri bir tarafa bırakın, yenilen sopa ve kulak çorbalarından duyulan acılar ve dökülen gözyaşlarını ölünceye kadar unutamam, unutulabilir mi?... Eğer öksüz ve yetim diyerek Müslümanlık damarları biraz merhamete gelip de acımasaydı daha bu yaşta, babamın tahayyül ettiği, Kuran'ı en iyi okuyan bir Arap uşağı gibi medrese çömezi oluverirdim.

Zirai işlerinden başla da halılarını temizlemeye kadar, şehrin bütün akla hayale gelen işlerini görmekle mükellefmiş gibi göçmenlerden ibaret aşağı mahalle sakinleri günde on sekiz saat çalıştıkları halde, emekleri mukabilinde yarı tok durumdan kurtulamıyorlardı. Bunlar meyanında ve aynı durumda benim de üç dayım vardı; ben de yaşımla mütenasip olarak onlara yardım ederdim. Ilyas dayım, hepsi bir kaç dönümden ibaret olan bir iki bağımızdaki üzümlerden, kendi ihtiyacımızdan ayırdığımız bir kısmını, mevsiminde, Gelibolu'nun köylerine satmaya götürür ve beni de yardımcı olarak yanına alırdı; bu iş için zar zor kendi dar bütçelerinden tedarik edebildiklerine, etraftan konu komşudan koparabildikleri borç harçla eski bir talika tedarik etti ve bu talikaya her çiftçinin kırlara gidip gelmelerine ve kırlardan mevsimine göre öteberiyi eve getirmek için işlerine pek yarayan ve kendilerinin ayrılmaz eşi ve dostu olan iki eşeği de koşarak o zaman için Gelibolu'da ve civarında ilk defa görülen ve o gün için ileri bir teşebbüs olarak sayılması lazım gelen eşek arabasını vücuda getirdi. İleri bir teşebbüs olmasının sebebi ise, talikanın dört tam dolu küfe üzüm alması, durak yerlerinde indirme ve bindirmeye hacet kalmaması idi. Arabaya koşulan iki eşek de ikişerden dört küfe üzüm taşıyabilirdi, fakat küfeler arabada olduğu gibi yüzer kilogram değil ancak 50-60 kilogram üzüm konulabilir ve her durak yerinde de, küfeleri indirmek ve bindirmek için de bir kaç adamın yardımına ihtiyaç vardı. Eşek arabasının da bir ilericilik fikri olmasının manası buradan çıkıyor. Asıl mühimi, bu ameliye ile elde edi-

lecek para evimizin ihtiyacına ekleniyordu. Gelibolu'nun Türk ahalisinin yarısını teşkil eden ve hepsi de şehrin zirai ve liman hamallığına varıncaya kadar en ağır işlerini, güneş doğup batıncaya kadar geçen müddet zarfında görerek, emekleri mukabilinde kazandıklarıyla mahallemiz sakinlerinden acaba kaç aile tam doyuncaya kadar yemek yiyebiliyorlardı?... Mahallemizde, o da az çok uzaktan akraba oldukları için bir tek ailenin, reisleri liman işçileri kahyası olduğu için hariçten bir kazanca lüzum kalmadan geçindikleri biliniyordu. Üç dayımın günde on sekiz saat çalışarak ve meyve sebzeden de ihtiyacımızdan keserek sattıklarımızla elde ettikleri para mukabilinde, evimizin tuzunu, yağını, pirincini, iç ve dış giyimi vesairesini orta halde de tamamlamak mümkün olmuyordu; tek tük ailelerden başka bütün aşağı mahalle sakinleri aynı durumdaydılar. Eşek arabasının icadı gibi ileri bir fikrin ortaya çıkması da evin ihtiyaçlarını tamamlamak gibi bir ihtiyaçtan doğuyordu. İki eşeğimiz vardı, birine küçük diğerine büyük eşek derdik; tabii büyüklük küçüklük yaşları itibariyle değil de tedarik edildikleri staja göre verilmişti; fakat küçük dediğimiz eşek ne ipe ne de sapana gelirdi; semersiz üzerine binmek istediğin ve bindiğin halde bile bir kıç atma ve zıplama ile kendini yerde bulurdun. Ötekinin de küçükten kalır tarafı yoktu. Talikaya koşulan atlar akıllı uslu talikayı çekerler ve talikayı da gideceği yere götürürler, bu malum; fakat eşeklerin talikaya koşulması o vakit hiç görülmemiş bir şey, hele onların kıç atma ve zıplamaları da bilindikten sonra nasıl olur da bunlara inanılırdı; onların çekeceği arabaya yük konulabilirdi ve binilebilirdi; bunun için bir tecrübe devresi geçirmeleri ve yahut da eşekleri adam akıllı yormak lazımdı; dayım da öyle yaptı, evvela eşeklerin koşulu olduğu talikayla mahallenin ve ev avlusunun lüzumlu ve lüzumsuz yerlerine kum taşıyarak serpti; kum seferleri arttıkça hayvanların delilikleri azaldı, seferler arttıkça kulaklar da aşağı düşmeye başladı. Bu tecrübe başarı ile sona ererek, eşek koşulu talikaların da at koşulu talikalar gibi insanlara faydalı olacağına ittifakla karar verildi. Bir gün sabahleyin erkenden dört tam dolu küfe üzüm yüklü talikada, dayım ve ben sürü-

cü yerinde olarak Gelibolu'dan yola çıktık; üzümler Gelibolu'nun nahiyelerinden olan Malkara ve Keşan'da satılacaktı; sabahın erken saati olmasına rağmen irili ufaklı mahalle halkı bu o güne kadar emsali görülmemiş nakliye vasıtasını hayretler içinde takibe koyuldular; takip edeceğimiz yol istikameti hızı bütün Gelibolu'yu baştan başa katetmek zorunda bırakıyordu; usanıp bizi takip etmekten vazgeçenleri saymasak bile, şehrin haricine çıkılacak yerde epeyce bir kalabalık bizi tabii olarak teşyi etmiş olmak [uğurlama] durumuna düştüler. Bizim de araba artık adına Edirne şosesi dedikleri ve şoseden başka her ad verilebilecek bir taşlı yola koyulmak suretiyle bizi ihtiyari teşyi edenleri, bizi teşyi etmek külfetinden kurtardık. Yolun ucu bucu görünmüyordu; ardı arası kesilmeyen bir ova, yahut da bana öyle geldi, bu ovanın orasında burasında yola yakın, ve yoldan uzakta Afrika ve Arabistan çöllerindeki oazisleri [vaha] andırır yeşilliklerle kaplı ve dayımın dediğine göre çiftlikler olması muhtemel ve bunların beherine yaklaştığımızda da yalnız ağaçlardan ibaret iptidai birer medeniyet asarı oldukları ve sahiplerinin de her hangi bir sultanın bol keseden bağışladığı tımar ve zeametlerden ibaret nimetleri kötüye kullanmak suretiyle harabeden başka bir şey olmadıkları görüldü. Yolda her çeşme veya han civarında eşekleri arabadan çözer, sularını içirir, yemler ve dinlendirirdik, biz de tabii Allah ne verdiyse zeytinden peynirden yerdik. Bu mecburi durak yerleri tabii suyun varlığından doğuyordu. Akşam nihayet Bulayır'a yetiştik. Bulayır'ın kıymeti ve ehemmiyeti evvela stratejik bir mevki olmasında, bu da Bulayır'ın Gelibolu yarımadasının Avrupa kıtasına birleştiği en dar yerinde, hem Marmara Denizi 'ni ve hem de Saroz körfezini ve hatta Ege Denizi'ni görecek kadar yüksekte olmasındadır, ikincisi de Osman'ın oğlu ve ilk defa maiyetle beraber bir salla Avrupa kıtasına geçip de, Doğan ile av yaparken atından düşerek ölen Süleyman'ın ve milleti uğrunda çalıştığı ve milleti şiirleriyle sultanlar ve onların istibdadı aleyhine irşad [doğru yolu gösterme, uyarma] ettiği için, yattıkları yerde komşusu olan Süleyman'ın babası Osman ahfadının [torunlar] zulüm ve gadrine uğrayıp sürgünlerde ve zindanlarda sü-

rünerek ölmüş Namık Kemal'in kabirlerinin burada bulunmasındadır. Süleyman'ın kabrinin muazzam ve şaşaalı olmasıyla makusen [aksine, karşıt olarak] mütenasip olarak Namık Kemal 'inki ise ağır başlı kendi halinde ve düşkünce idi; her iki kabir de birbirinden çok uzak olmamakla beraber, Süleyman'ın kabrine gelen ziyaretçilerin, belki de babası Osmanlı İmparatorluğu kurucusu olduğu için, çoğunluğu dikkat nazarı çekmekten hali kalmıyor, zamanına göre ilerici ve münevver olması lazım gelen tek tük ziyaretçiler de Namık Kemal'in kabrini ziyaret ettikleri fark ediliyordu.

Bulayır'da bir handa gece konakladıktan sonra ertesi günü sabahleyin erkenden yolumuza koyulduk. Handa konaklamak meselesine gelince; bir odada veyahut yatakta vakit geçirdiğimiz sanılmasın, konaklamaktan maksadımız, velinimetimiz eşeklerin konaklaması, onların rahatı, karınlarının doyması ve onların esirgenmesi idi. Bizim han sahibiyle pazarlığımız, yalnız eşeklerin handa konaklaması idi. İçgüveysinden halliyim diyen bir çerçi kadar da değildik. "Çerçi, incik boncuktan ibaret olan malı ve bu malların mübadelesiyle elde ettiği bulguru, yumurtası vesairesini bir eşeğin sırtında köy köy dolaşarak alışveriş yapan adamdır" ; burada çerçi ile kendimizi kıyas etmekten maksadımız onun kadar bile istirahatımızı temin etmek hürriyetine malik olamayışımızdandır; çerçi, eşeği ile kendisinden ayrı ayrı onar kuruş isteyen handa eşek ile kendi arasına fark koymadığı için konaklamıyor, fakat yalnız kendisi için aynı yirmi kuruşu isteyip de, eşek de bedava diyerek, kendisiyle eşek arasına fark koyan hancının hanında kalıyor; böylelikle hiç olmazsa çerçinin gururu tatmin edilmiş olarak rahatça handa konaklıyor; bu şekilde hem kendi ve hem de eşeğinin istirahatını temin edebilen çerçi kadar araba ve üzümleri muhafaza etmek kaygısında olmuyorduk. Böylece velinimetimiz eşekler handa yatıyor, biz de arabanın, bütün gün oturduğumuz sürücü yerinde otururak uyuyor ve hem de üzümleri muhafaza ediyorduk. Nihayet, Malkara, Keşan'ı boyluyor ve üzümleri mübadele ediyorduk; mübadele sonu üzümlere mukabil aldığımız yumurta, pamuk, pirinç vesaireyi, Allah ne verirse alır

arabamıza koyarak Gelibolu'ya avdet ederdik; bu seferler, üzüm mevsimi bitinceye kadar bir kaç defa devam eder getirdiğimiz maddeler kısmen satılır ve kısmen de evimizin ihtiyacına eklenirdi ve hem de tatil zamanı benim için de faydalı ve eğlenceli geçerdi.

Gelibolu'da dediğim gibi, denizden bir saçma atımı mesafesinde olan evimizden sık sık kaçar ve bazı kere büyükanneme yakalandığım takdirde ondan yiyeceğim kızılcık değneklerine ya boş vererek veyahut da hoş görerek denizde yıkanmak benim için artık adet olmuştu; denizde yıkanırken, birkaç arkadaş sahilden uzaklarda birbir buçuk kilometre mesafede demirli olan şileplere kadar yüzerek giderdik, her millet bandırasını taşıyan bu şilepler şarap ve kumanya düzenlemek için Gelibolu'ya gelirler ve sahilden uzakta demir atarlardı; her şilebe yaklaştığımız vakit bizlere peksimet, galeta ve başka yiyecek nesneler atarlar ve hata dinlenmemiz için denize ipler sarkıtırlardı; bizler de bize atılan bu nesneleri bu iplere tutunmuş olduğumuz halde hem yerdik hem de dinlenirdik. Bir tek devletin şilebine bizleri yanaştırmazlar ve daha yaklaşır yaklaşmaz üzerimize tulumbalarla sıcak su yağdırırlardı, bizler de çekilirdik. Bu şilepler İngiliz kumpanyalarının mallan ve İngiliz bandıralarını taşırlardı. Eğer daha uzaktan bandıranın İngilizlere ait olduğunu fark ettik mi artık o şilebe yanaşmaz sahile avdet ederdik.

Ayda bir defa küçük dayımla beraber hamama gider hem beni yıkar ve kendi de yıkanır ve çamaşır değiştirirdik; büyük dayım da her hafta Cuma günleri kendisiyle beraber muhakkak Çulhalar Camii'ne götürür ve gelenekleri olduğu üzere bana Cuma namazını kıldırırdı; Cuma namazından kaçınmak imkan ve ihtimal haricindeydi, çünkü üç defa arka arkaya Cuma namazını kılmayanın kafir olacağını bilen dayılarım aralarında yaşadığım benim kafir olmama müsaade edebilirler miydi? Yani aralarında ve terbiyelerine tevdi edildiğim beni, bir kafir olarak dünyada ve ahirette Allah'tan ceza görmeme razı olabilirler miydi? Her zaman aralarında konuşurken bir masalda bahsederek, Musa ile Firavun harplerinde, ertesi günü harp edeceği gecesi, nasıl firavunun kendisini sakalından tavana asarak

Allah'a dua ettiği için bu harplerde galip geldiğini söyleyerek akıllarınca din propagandası yaparlardı da, Musa'nın peygamberi olduğu Allah'ına güvenerek sırtüstü yattığından ve Firavunun ise geceyi gündüze katarak çalıştığı için harpte başarı sağladığından bahsetmek akıllarına gelmezdi. Günün birinde büyük dayım nişanlandı diye evimizde laflar dolaşmaya başladı; yalnız ben büyükannemin bir gün dayıma, filan mahalle ve sokaktan zinhar geçmeyeceksin diye sıkı sıkı tembihlediğini işittim; fakat ben bu lafın manasını anlayacak çağda değildim; bu laftan sonra haftada bir defa Cuma namazını kılmak için kendisine refakat ettiğim dayım, her zaman camiye gittiğimiz en kısa ve doğru yoldan gitmekten vazgeçti, daha uzak ve dolambaçlı yollardan camiye gitmeye başladık; meğer nişanlısı olan kızın ve dayımın, gerdek gecesine kadar birbirlerini görmemeleri lazımmış; ne kız ne de damat o güne kadar birbirlerini görmezlermiş ve görmediler de; nihayet düğün merasimi başladı, çeyizler (damadın ve gelinin giyimleri) karşılıklı olarak damadınki kızın evinde ve gelininki de damadın evinde bir odaya, teşhir için asıldılar. Bir hafta konu komşu geceli gündüzlü geldiler bu çeyizlere baktılar. Usulen bu gidiş gelişe de muvazi olarak, hal ve vaktine göre damadın evinde pilavlar ve tatlılar yenir; zaten doğrusunu söylemek lazım gelirse, Müslüman bir aile için, düğün demek o ailenin yıkımı demektir; düğün olur biter, fakat senelerce bu borcun altından kalkılmaz; o borç ödeninceye kadar hem damat ve hem de hatta onun, kendi başlarına aynı hal geldiği için, bütün sülalesi, geceli gündüzlü bu borçları ödemekle boğuşur ve didinirler. Gelini kendi evinden damadın evine fayton veya faytonlarla getirirler; gelin alelusul o ana mahsus olarak çarşaf giymez, fakat duvaklıdır (duvak başa atılan örtü demektir). Her çocuğun meraklı olduğu gibi ben de meraklı meraklı ayakaltlarında dolaşırken faytonun, çıkmaz sokakta olan evimize ve ta kapıya kadar nasıl zorlukla yanaştığını, nasıl dayımın sağdıçları arasında gelini kucaklayıp aldığını, gelinin başından ufak paralar serpildiğini, bu paraların irili ufaklı orada bulunanlar tarafından nasıl kapışıldığını ve dayımın kucağındaki gelini evin avlusuna ve ora-

dan da gerdek odasına nasıl attığını görüp takip edebiliyordum. Gelin artık kafeste ve açılması ancak dayımın salahiyetinde olan yüzündeki duvağı dayım tarafından açılmış ve bütün namahrem sayılan çarşafsız haliyle dayımın huzurunda arzı endam etmiş bulunuyordu; gerdek odasına ilk girerken damadın en yakın arkadaşlarından usulen gelenek olarak yediği okkalı yumruklardan dayımın kendini nasıl hissettiğini ve gelin ile damadın müstakbel aile yuvalarındaki üstün gelmesine işaret olan, yarış edercesine birbirlerinin ayakuçlarına basmaya çalıştıklarından ve hangisinin bu oyunda üstün geldiği meçhulüm olduğu için bu olaylardan bahsetmeden geçeceğim... Fakat düğün merasimi bununla bitmiyor; damat ile gelin gerdek odasında tatlıları, şerbetleri, öpücükleri ve cilveleriyle meşgul iken sokak kapısı bağrışmalar ve naralarla tekmelenmeye başlamasın mı?... Ben gene bu işten bir şey anlayamıyordum, fakat hemen sokak kapısının arkasında bulunan kümesten tavuklar teker teker kapı aranılarak dışarıya verildiğini görüyordum, naralar atılırken arasında tavuk tavuk sözleri de işitiliyordu. Meğer bu tavuk tavuk naraları tavuk isteriz manasına geliyor ve bunun için de tavuklar birer ikişer ayaklanıyormuş, naralar, bu naraları atanların çok olduğunu bildiriyordu; zaten, kümesteki tavukların hepsi, bunların beşte onda birine yetişmezdi ki... Tavuğun arkası kesilince naralar daha da çoğaldı. Nara ve gürültünün çoğalması tavukların arkasının kesilişindendi; avluda ve kapıda olanlar artık başa çıkamamaya başladılar; fakat gürültüde bu kadar tavuktan sonra azalacağına, bilakis daha da çoğalmaya başladı; bu sefer gerdekte olan dayım fırlayarak dışarı çıktı ve bir anda kapıda belirdi, eline geçirdiği bir sopa ile sokak kapısını açarak sokakta göründü, önüne geçene "sen misin?" diye öyle sopa salladı ki bir an zarfında kapının önünde ve civarında ve hatta mahallede bir tek sarhoş ve serseri kalmadı. Hepsi çil yavrusu gibi dağıldılar. Ortalık hemen sükunete kavuştu, dayım da gerdek odasına gelinin yanına gitti. Düğün alemlerinde çok akla hayale gelmedik şeyler oluyor. Ortanca dayımın düğününde de gelin arabasını mahalle serserileri yol üzerinde olan bir tek köprüden geçmeye bı-

rakmadılar, bu sefer de ortanca dayım bizzat kendisi köprüye kadar giderek, köprü başında hediyeler, daha doğrusu haraç dağıtarak gelin arabasının geçmesini sağladı ve geline o suretle kavuştu. Bu çirkin olaylar doğrudan doğruya bir takım serseriler tarafından yapılıyorsa da, haddi zatında bu serserilerin arkasında o mahallenin derebeylerini temsil eden ve kendilerinde başkalarına tahakküm edebilme kudretini toplayan mahallenin külhanbeyleri bulunuyordu, derebeyleri o vakit Türkiye'nin her yerinde fakir fukaraya tahakküm vesilesi buluyorlardı, köy yerlerinde topraklarını ellerine geçirmek suretiyle fakir fukaraya tahakküm ederler, kasabalarda da fakir halka tahakküm çare ve usullerini bulurlardı, bu yukarıdaki zikrolunan olaylarda, bu tahakkümün çare ve usullerinden birer misaldir. O günün şeraitinde Gelibolu'nun fakir fukarası cahillikleri ve bilgisizlikleri yüzünden kendilerini müdafaadan aciz dayılarımın da aralarında bulundukları göçmenlerden ibaretti, ittihat ve Terakki Partisi'nin Gelibolu teşkilatı ileri gelenlerinin kendi emekleriyle geçinen fakir fukarayı hayasızca sömürmede önayak olduklarını kayıt etmek lazımdır. Türkiye'de kapitülasyonların tam dizgin at koşturdukları bu günlerde Gelibolu'da tuz ve tütün Fransızların tekelinde idi. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Gelibolu'da da hükümet içinde hükümet olan tekeller (reji) idaresi, memurlarıyla, kolcularıyla ve mahkemeleriyle kendine göre bir hükümet idi. Bu tekel maddelerinin kaçakçıları da tekel idarecileriyle işbirliği halindeydiler. Dağda, taşta ve bayırda kaçakçılık yapmak durumundan herhangi sebeple düşen kaçakçılar açığa, yani kaçakçı durumundan çıkarlar ve bir zaman sonra, kolculuk işine girer ve kaçakçıları takibe başlarlar. Kaçakçı durumundan kurtulan adamlar zaten mühürlenmişlerdir, hem tekel idaresi ve hem de onun mahallelerdeki adamları için bir tehlike sayılırlar. Eğer kolculuk durumuna düştükleri vakit, kaçakçılar gene aynı tehlikeyi arz ederlerse o vakit bunların ifnası [yok edilmesi] cihetine gidilir ve kendi arkadaşları tarafından yok ettirilir; senelerce başarıyla kaçakçılık edip de, namı dağları taşları sarmış her kaçakçı gibi gözü pek Karabekir de kaçakçılığı terk edip de kolcu olunca,

çok geçmeden dağda öldürülmüş ve tekel idaresi tarafından kendisine şaşalı bir cenaze töreni tertip edilmiştir; tabii bu törenden maksadın, daha nice akıldan eksik olan serseri ve aylakçıları kendi halkları aleyhine, kapitülasyonların sömürücü pis emellerine hizmete teşvik etmekten başka bir şey olmadığına akıl erdirememek mümkün mü?... Batı kapitalistlerinin birer ajanından başka kimse olmayan Gelibolu reji müdürünün oğlu Nihat (1950'de Türkiye'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin ilk ziraat vekili Nihat Eğriboz olarak ufuklarda göründü) ile idadinin son iki sınıfında imtihanlarına gireceğimiz derslerimizi ya onların evinde veya bahçelerde beraber hazırlardık; her defasında akşam yemeğine yakın anlarda misafirleri geleceğinden bahisle ben tabii sepetlenirdim. Ertesi günü tekrar görüştüğümüzde, ya mahallin en büyük mülkiye amiri mutasarrıfın ya jandarma kumandanın veya bunlardan bir derece küçük memurlardan birinin veya birkaçının misafirleri olduğunu bana anlatırdı. Bu ve buna benzer Türk olarak ecnebi hizmetinde bulunanlardan her hangi birisi hükümetten, mahkemeden, jandarma ve polisten ve nihayet ipten yani asılmak suretiyle ölümden, istediklerini yani kendilerine faydalı ve hizmetlerine amade vatandaşları kurtarabilirler ve kurtarırlardı. Kapitülasyonların Türk milleti tarafından yok edilişinden sonra onlarla seneler geçtiği ve cumhuriyet kanunlarının memleket mikyasında tam hüküm ferman olduğu söylenilen bugünlerde bile, hükümetle bağlantılı batı kapitalistlerine, memleket istihsalinden olan bazı maddeleri mesela kereste, ceviz ağacı, pirinç vesaireleri hazırlamakla meşgul, Türkiye Cumhuriyeti hüviyet tezkerelerini taşıyan Türk vatandaşı kılığındaki kompradorlar hakiki adlarıyla batı kapitalist ajanları vilayet ve kaza merkezlerinde ikamet ederek, mahallin en büyük idare amirlerinden daha fazla nüfuz sahibi olarak, mahkeme, polis ve jandarmasından ve hatta icabında damgacından istediğini çeker alır ve şayet bu gibilerin şehirde yaşamalarıyla tekrar yakalanmaları ihtimali varsa, yahut da belirirse bu gibileri dağa naklederek kendine faydalı işlerinde tutar, hükümet idarelerinde, işleri sağlam kazığa bağlanmcaya kadar orada alıkoyarlar, bu suret-

le tuzağına düşürdüğü adamları, bedelsiz çalıştırmak suretiyle de kendi servet ve samanını alabildiğine arttırırlardı.

İdadinin son sınıfında okurken aralarında benim de bulunduğum dokuz talebe, idadiyi ikmal ettikten sonra, müstakbel hayat projelerimiz hakkında hasbıhal ederdik. İçlerinde bu hususta en ümitsizleri bendim. Diğerleri İstanbul'da, Selanik'te ve Türkiye'nin başka yerlerinde girecekleri daha yüksek mektepleri kararlaştırmışlar, okumak istemeyenler de Gelibolu'da sarraflık, ticaret ve hükümet dairelerinde işlerini garanti altına almışlardı. Sarrafın oğlu David babasının işine devam edecek, İngiliz Rüstem'de babası İngiliz Hüseyin'in bütün dünyaca tanınmış Gelibolu sardalyası balığı konserve fabrikalarını idare edecek. Bir diğeri Gelibolu adliyesinde, ötekisi mutasarrıflıkta çalışmayı kararlaştırmışlar ve bu işleri kendileri için sağlamışlardı. Benim için ufukta bile belirmiş hiçbir ümit kapısı yoktu; okumaya ve tahsilime devam etmeye çok hevesli olmakla ve İstanbul'da da bana o güne kadar hiçbir hayrı dokunmamış babam olacak adamın da bulunmasına rağmen İstanbul'da maksadı-, mm husule geleceği ümidi pek zayıf ve hemen hemen yok gibiydi. Dayılarım da bana, tahsilime devamımı istediklerine rağmen, istanbul'da tahsilime devam ettirebilmek için uzun boylu herhangi vaatte bulunamıyorlar, yok ki vaat etsinler, yalnız ellerinden geldiği kadar yardımı esirgemeyeceklerini kesin olarak söylüyorlardı. Mektebi ikmal ettik, herkes çil yavrusu gibi dağıldı, kimi Selanik'e kimi istanbul'a yollandılar; ben de uzun boylu düşünüp taşındıktan ve en yakınlarımla ve bilhassa hocalarımın bazılarıyla müşavereden sonra istanbul'a gitmeye karar verdim; hocalarımın bazılarıyla diyorum, çünkü bunlar beni derslerine iyi çalıştığım için severler ve bana tahsilime devamı boyuna tavsiye ve bu hususta kalpten basanlar dilerlerdi. Ve bir gün yukarıda teferruatıyla bahsettiğim şekilde istanbul'un yolunu tutmuştum; sivil mekteplerde okumaya katiyen razı olmayan babamın beni medreseye yerleştirmeye kati olarak kararlı olduğunu ayan aşikar kestirince, küçük dayımın yardımıyla tekrar istanbul'dan Gelibolu'ya kaçmıştım. Bundan sonra artık istanbul'da

sivil mekteplerde okumam suya düşmüş sayılırdı. Gelibolu'ya gelince, bir tahsil senesini kaybetmemek için büyük dayımın tavsiye ve ısrarı üzerine, beni çok seven arabi lisanı hocamız mevlevi dergahı saliki [müridi]. Arif Efendi'yle görüşmemiz kararlaştırıldı; dayımla beraber hocam Arif Efendi'ye gittik ve kendisiyle uzun boylu görüştük, hocam Arif Efendi bir mevlevi dergahı salikine has bir samimiyet ve hulusiyetle geleceğin bir teknik dünya olacağım ve tahsilin şimdiden teknik ile imtizaç etmesi [kaynaşması] lazım geldiğini ve benim de Gelibolu şeraitinde bir sanat ile meşgul olmamın icap ettiğini anlattı; o vakit Gelibolu'da küçük esnaflardan; demirciden, tabaktan, çarıkçılıktan, terlikçilikten, kunduracılıktan ve buna benzer halkın gündelik ihtiyacını karşılayacak küçük sanatlardan başka bir şey yoktu. İki tane Rum tüccarlarının malı olan, motorlu un değirmeninden başka bir tek fabrika yoktu; bu mevcut sanat müesseselerini inceledikten sonra Gelibolu'nun yukarı çarşısında, uzaktan uzağa hısım olan Halil Usta'ya ait kunduracı dükkanına çırak olarak girmem kararlaştırıldı. Yaşım on beş on altıydı ve hemen ertesi günü ustayla görüşerek kunduracı dükkanında çırak olarak çalışmaya başladım; dükkanda kendisiyle beraber iki usta bir kalfa ve benim de aralarında bulunduğum bir kaç çırak vardık. Benden başka dükkanda okuryazar ve hele idadi tahsilli kimse yoktu, aralarında hocalarım olan etraftakilerin hakkımdaki iyi düşünce ve tavsiyeleriyle bir kaç gün zarfında muhitimin sevgisini kazandım, dükkan sahibi Halil Usta'nın dükkan anahtarlarını bana teslim etmesi, ustalar ve kalfalar tarafından tevdi edilen işlerde dikkat göstermem, dükkandaki diğer çıraklara nazaran bana hususi bir durum kazandırdı. Anahtarların bana teslim edilmesiyle ben herkesten evvel gelip dükkanı açmak ve herkesten sonra dükkanı kapayarak gitmek ve dükkanın bütün temizliğini de yapmak gibi işlerde bana tahmil edilmek [yüklenmek] suretiyle üzerime diğer çıraklara nazaran ve onlardan fazla işler yüklendiği gibi, benim ihtimam, gayret ve becerim de, ustalar ve kalfalar tarafından, çıraklara nazaran daha fazla ve benim stajımla gayrı mütenasip olarak çapraşık işler havalesini intaç

ediyordu [doğuruyordu]. Fakat bu fazla görülen işler ve ibraz edilen istidada mukabil maddi bakımdan diğer çıraklara nazaran fazla bir şey temin edilmiyor ve hatta lafı da edilmiyordu. Vur abalıya kabilinden benim sarf ettiğim emekle mütenasip olarak emirler ve buyruklar da artan bir hızla devam ediyordu. Dükkana ısmarlama bayan ayakkabıları için, evlere bayanların ayak ölçülerini almaya, bu işi şimdiye kadar gören diğer çırak yerine, ben gitmeye başladım. Artık bunu ya benden evvel ölçü alan çırağın daha yaşlı olmasına yahut da benim ondan daha becerikli ve hatasız ölçü alabildiğime hamletmek lazımdır. Bütün bunlara katlanırken de, o vakit kapitalizmin hükümran olduğu alemde varlıların yoksulları vicdansızca sömürdüklerine ve birbirlerine karşı insanların canavarcasına hareket ettiklerine aklım ermezdi. Bana yüklendikleri nispette ben de bütün varlığımı toplayarak yükü taşımaya ve işimi başarmaya çalışırdım. Ben, birer çiftçi olan dayılarımın, bütün ev, bütün mahalle ve herkes hatta horozlar bile uyurken sabahın karanlığında erken saatlerde büyükannemin beni kaldırırken ve dükkana yolcu ederken, bana hissettirmeden nasıl ağladığını gazyağı kandilinin puslu ışığında, gözlerinden dökülen gözyaşı katrelerinin yüzünü çizerek akmasından arkına varır, fakat bu akan gözyaşlarının neye delalet ettiğine bir mana veremezdim, herhalde pek küçüktüm de bana merhamet ve şefkatinden ağlıyordu. Dükkanda çalıştığım müddet zarfında en yakınlarımdan hiçbirinin dükkana uğrayacak vakitleri yoktu. Çünkü, onlar sabahın karanlığından akşamın karanlığına geç vakitlere kadar kırlarda, bayırlarda toprakla boğuşma halindeydiler. Fakat Arabi hocam Mevlevi Arif Efendi evinden mektebe yahut da mektepten eve giderken yolu üzerinde bulunan dükkana vaktinin müsaadesi nispetinde uğrar, teşci yollu [yüreklendirerek] benim hal ve hatırımı sorar ve ustam ile görüşürdü. Konya'da mefdun mevlevi tarikatının mucidi ve şeyhi Mevlana Celalettin Rumi'nin tarikatından olan Arabi hocam Mevlevi Arif Efendi başındaki sikkesini, hatta dersler de dahil hiç başından çıkarmaz ve Gelibolu'daki Mevlevi dergahında da, gelenekleri icabı tertip edilen ayinlere, bu ayinlerin hiçbirini ih-

mal etmemek üzere iştirak ederdi. Arif Efendi'nin zaten sikkeyi hiç başından çıkarmaması tarikatına ne derecede sıkı sadakatle bağlı olduğunu göstermeye fazlasıyla kafidir; bu tarikat hakkında bir kaç söz söylemek faydalı olur sanırım.

Müslümanların dediği gibi Mehmet Peygamber dünyasını değiştirdikten sonra Hanefi, Maliki, Hanbeli ve Şafii isimlerinde dört mezhep türedi. Bu dört mezhebi icat edenler, Mehmet Peygamberin hayatında onun devrini yaşamış veya yaşamamış da peygamberin hal ve ahvalini, ötekinden berikinden işitmiş olan ve kendilerine imam diye ad koymasalar kendilerine kimse inanmaz da ondan. Allah ve peygamberi de aynı olarak tanıyan bu imamlar, ibadet ve din hükümlerini ifada bizzat Mehmet peygamberden gördüklerini iddia ettikleri usulleri arkalarında namaz kılan ehli Islama telkin etmelerinden dört mezhep ortaya çıkmıştır. Bu ayrılık da yalnız ibadet şekillerine münhasır kalır. Mesela; Hanefi mezhebi, imamı azamın Mehmet peygamberi elleri göğsün altında bağlı olarak namaz kıldığını iddia etmesinden, Şafii mezhebi de, imamı şafiinin Mehmet peygamberi ellerini yanlarına uzatılmış olarak namaz kılmasını iddia etmesinden vesair buna benzer, Allah'a ibadet usullerinden ufak tefek zahiri teferruat değişikliklerinden ortaya çıkmışlardır. Müslümanlığın hamileri ve peygamber vekili olanlar indinde bu dört mezhep de hak sayılmış ve Müslümanlığın dağılması ve yıkılması için bu mezhepleri tehlikeli saymamışlardır; fakat daha sonraları Mevleviler, Bektaşiler, Nakşibendiler vesairler gibi sayısız tarikatlar meydana gelmeye başlamış ve bu tarikatların beheri, zahiri olarak birer siyasi topluluk olmamakla beraber zamanında, sultanlar ve Türkiye idarecileri başına, hatırı sayılır, mühim gaileler açmaktan geri kalmamışlardır; bu tarikatlardan bazılarının salikleri diğer Müslümanlar gibi, esas dini erkanı ifa etmekte berdevam olmuşlar, bazılarının salikleri ise buna ehemmiyet vermemişler yalnız tarikatlarının icap ve ahkamını ifa etmekle yetinmişlerdir. Bu tarikatlardan bazıları saliklerinin erkek ve kadın bir arada, tarikat adap ve erkanına cevaz vermişler diğerleri ise bu cevazı vermemişlerdir. Bu tarikatlardan

beherinin teşkilinde zamanın içtimai sisteminin aksaklıklarını aramak da muhtemel ve mümkündür. Bu tarikatlar mensupları her defasında, şaşalı surette ayinlerini icrada serbest ve muhtar oldukları idare zamanlarında bile, bu idareler, bunları idareye tabi bir zümre olarak saymamışlar, bunların mevcudiyetlerinden dahi kuşkulanmışlardır. Bu kaygı ve kuşkulanmayı izole eder görünmek için tarikat idarecileri başta sultan olmak üzere bütün sultan aile ve efradını ve mahallerin en büyük idari ve askeri amirlerini kendi tarikatlarına fahri olarak da olsa üye celbine gayret etmişler, memleket varlıklıları da bu tarikatları halkı daha merhametsizce sömürmeyi sağlamak için kendi emellerine alet etmeyi düşünmekten kurtulamamışlardır. Mevleviler de bu tarikatlardan biridir. Varları ve yoklarıyla yurtlarını batı emperyalistlerinin işgalinden kurtarmak için savaşa atıldıkları ilk günlerde, Anadolu emekçilerini arkadan vurmak için ilk ayaklananlar, Konya Mevlevi dergahına mensup dervişler olmuştur. Derviş anlamı, ferdi olarak ele alındığı zaman kalender manasına gelmekle beraber, toplum oldukları vakit mevcudiyetleri her zaman cari devlet idarelerine bir tehlike teşkil edecek kadar korkunç reaksiyoner bir kuvvettir. Çocuk iken dayımın teşvikiyle Mevlevi dervişlerinin ayinini görmek için gittiğim Gelibolu Mevlevi dergahında en ince sazıyla düdüğüyle çalınan bir çalgı takımı nağmeleri ve ilahiler arasında Mevlevi dervişlerinin ayak parmakları üzerinde bir bale artisti ustalığıyla etekleri havalanmış dönerek dans ettiklerini görmek insana dehşetle karışık epeyce bir zevk veriyordu. Belki de bana o vakit, çocuk olduğum için öyle geldi. Çalgı ve dansla başlayan ve sona eren ayin bu şekilde Mevleviler indinde Allah'a bir ibadettir. Bu gibi ayinlerde, o mahallin en büyük mülkiye amirinin de ekseriya bulunması bir adet halinde imiş; bu amirlerden bazıları da bu tarikatın saliki olurlarmış. En büyüğü de dahil, idare amirlerinin tarikatlar dergahlarının her defasındaki ayinlerinde bulunmaları, oralardaki alacakları zevkten ziyade bu ayinlerin intaç etmesi muhtemel neticelerinden korktuklarına hamletmek doğru olur. Bu dervişlerin içinde benim hocam Arif Efendi gibi samimi ve cemiyete yararlı iş-

lerde bulunabilecek olanları da kabul etmek lazımdır; bu son satırdan Mevlevi ve diğer tarikatlar saliklerinin aylakçı ve keyiflerine düşkün oldukları manası çıkarılırsa hata edilmiş olur.

Hışmımız olacak Halil Usta'nın kunduracı dükkanında, yaşımın küçük olmasına rağmen, en ağır iş şeraiti altında aşağı yukarı tam bir sene çalıştıktan sonra, gene mekteplerin tatil zamanı, herkesin ve her tarafın muvafakatiyle İstanbul'a gitmem karar altına alındı, hocam Arif Efendi ve dayılarım da tabii bu meyanda. Bir akşam gene o mahut Yunan bandıralı bir vapura bindirilerek İstanbul'un yolunu tuttum, ertesi gün sabahleyin erkenden Sirkeci rıhtımına yanaştık, yukarıda sözü geçtiği şekilde, bir sene evvel, beş-on gün bulunduğum İstanbul'u az çok tanıyordum. Vapurumuz Sirkeci rıhtımına yanaşır yanaşmaz indim ve doğruca babamın dükkanına ezilerek büzülerek bir suçlu durumunda girdim ve hemen teklifsiz ocağın arkasındaki körüğün başına geçtim; hiç güldüğünü görmediğim babamın yüzü daha da somurtmaya başladı, adeta kara bulutlara döndü, kaşlar çatıldı; ben tabii daha da ağır ve benim için zararlı bir karşılama beklediğim için babamın beni karşılama tarzı bana pek ehven geldi. Hal, ahval ve gidişatta bir sene evvelkinden ayırt edilecek hiçbir değişiklik yok; değişiklik yalnız benim ahvali ruhiyemde ve ne pahasına olursa olsun tahsilimi devam ettirmek için sivil bir mektebe girmek azmimdeydi. Ben burada sivili medrese manasının zıddı olarak kullanıyorum; yani medrese olmasın da askeri veya mülki mektep olsun, babam gene bir sene evvelki mutat olduğu gibi beni kendisiyle beraber öğle yemeğine götürür, oradan camiye getirir, namazı beraber kılarız o dükkana gider ben gene camide hocanın yanında Kuran okumak için bırakılırdım, yani medrese hayat ve gidişatına tek taraflı zoraki alıştırılıyordum.

Fakat, ben de az çok geçen seneden tecrübeli olduğum için babam dükkana, biraz sonra da ben, çocuklarla oynamak için cami avlusuna çıkardım. Bir sene Gelibolu'da kunduracı çıraklığında çalıştığım müddet zarfında dükkanımızın daimi müdavimleri, başkalarının sırtından geçinen aylakçıların konuşmalarından İstanbul'daki

mektepler hakkında kulaklarımda epeyce bilgiler kalmıştı. Teşebbüslerimde beni sınırlayan tek mesele gireceğim mektebin yatılı olması idi. Ben bu kararı, babamın evdeki bana karşı durumunu nazara alarak kendim verdim. Babamın öğle namazından sonra beni camide bırakmasından istifade ve kendim de cami avlusundaki oyunlarımı feda ederek, bir gün o civara yakın Darüşşafaka (sözde fakir çocuklara mahsus) mektebine bir gün de Vefa İdadisi'ne gittim. Birincisine yerleri olmadığı için kabul etmediler, ikincisine de nehari [gündüzlü] olduğu için kendim razı olmadım. Belki benimle beraber yaşlı ve aklı erer birisi olsaydı Darüşşafaka'ya girebilirdim. Bir gün de Tophane'de olduğunu öğrendiğim yüksek mühendis mektebine gittim. Bu mekteplerin hepsine giderken nüfus kağıdımı, mektep şahadetnamemi ve diğer benden istenilmesi muhtemel olan evrakların hepsini yanımda bulunduruyordum. Mektebin bulunduğu Tophane binasının Kabataş tarafındaki kısmının ikinci katına Tophane Caddesi'nden o asırlık taş merdivenleri çıkarak girdim; istekleri üzerine kabul komisyonuna evraklarımı verdim; yarım saat sonra adımla kabul komisyonuna çağırılarak mühendis mektebinin iki senelik ihtiyat sınıfına kabul edildiğim bildirildi ve elime kabul edildiğime dair vesikayı verdiler; yatılı olmadığını bildiğim halde, belki babamı ikna edebilirim ümidiyle, bu mektebe girmek teşebbüsünde bulundum. Çünkü, ta küçük yaştan beri bir vapur makine mühendisi olmak hevesinde idim. Akşam adet olduğu üzere eve geldim; bugünkü başarımı büyük bir sevinçle babamın da aralarında bulunduğu evdekilere anlattım; babamdan başka hepsi sevindiler; babam bilakis morardı, karardı ve hiçbir şey söylemedi. Ben ise başarımdan mütevellit sevincimle günlük hayatımı yaşıyordum. Bir kaç gün sonra, ders başlangıcının daha uzak olmasına rağmen, mektebime bir uğrayayım dedim ve mektebe gittim, kabul komisyonunda göründüm, beni tanıdılar ve çağırdılar. Bana "baban geldi, senin durumunu sordu, biz de mektebe kabul edildiğini söyledik, o da ben onun babasıyım, onun bu mektebe girmesine razı değilim, ben onun gavur olmasını istemiyorum, verin bana onun evraklarını" dediğini

söylediler. Evrakları alıyor ve hemen orada herkesin gözü önünde yırtıyor, çöp tenekesine atıyor ve çıkıp gidiyor; mektepten aldığım bu cevap üzerine gözlerim kararıyor herhalde kendimden geçiyorum ki, bir zaman sonra kendimi bir iskemle üzerinde, başım ve üstüm ıslanmış olarak buluyorum; akşam bütün ümitlerim suya düşmüş, istikbalim karabulutlarla kaplı me'yus [umutsuz] ve mukedder olarak evimize dönüyorum. O akşam ve sonraki akşamlar ve gündüzleri ne evde ve ne de dükkanda artık mektep meselesi aramızda konuşulmuyor, ben de istikbalimden ümitsiz kederli bir hava içinde günlerimi nasıl geçirdiğimi bilemiyorum. Tabii bu hal uzun boylu sürüp devam edemezdi; tekrar Gelibolu'ya kaçmak, kunduracı çıraklığına girmek de işin içinde vardı. Bir gün tıraş olmak için gittiği berber kulübesine beni de götürdü; evvelce benim mektep meselesi herhalde aralarında konuşulmuş olmalı ki, oturur oturmaz lafı açıldı, zaten o vakitler, istanbul'da berber dükkanları cemiyet ve en mühim meselelerin müzakere edildiği ve berberlerin de her meselede; ev, dükkan, hayat ve hatta hükümetlerin iç ve dış siyaset meselelerinde akıl hocalığı herkesçe evvelinden münakaşasız kabul edilmiş sayılırdı. Benim oğlum Halit diye başladı berber ustası, iki senedir küçük zabit mektebinde okuyor diyerek mektebi metih ve sena etmeye başladı: "istanbul'da, küçük zabit mektebi en iyi mekteplerden biridir, gel seni de oraya yerleştirelim, oraya girmek için Halit, yani berberin oğlu, sana yardım eder" dedi berber. Bu sözler üzerine babam mal bulmuş mağribi gibi sevinerek ve içinden güldüğü gözlerinden belli olan bir sevinçle, o da beni teşvike başladı; ben de babamın bu muvafakatini, hem onun artık şu mahut medrese işinden vazgeçtiğine bir alamet sayarak ve hem de kafamda benim diğer herhangi sivil bir mektebe girmeme babamın yarı yarıya razı olması gibi telakki ettiğim için sevinmeye başladım. Bu hususta kati bir karara gelmeden lafımız, Halit ile benim görüşmem için, yarıda kaldı ve berber dükkanından ayrıldık. Artık tamamen cahil olan kendi muhitindekilerden daha cahil ve üstelik de aşırı mutaassıp olan babam, bana boyuna hiç görmediği, bilmediği ve aklı ermediği

mektebin propagandasını yaparak, bu mektebe girmeme beni teşvik ediyordu. Nihayet Halit ile de görüştük. Halit, "küçük zabit mektebinin iptidai kısmına iptidai mezunu talebelerin, rüştiye kısmına da rüştiye mezunu talebelerin imtihanla kabul edilebileceklerini, iptidai kısmı iki ve rüştiye kısmı da ayrıca iki sene olmak üzere mektepte dört tahsil senesinin bulunduğunu, mektebin nazari kısmının çok zayıf, ameli kısmının ise dolgun programlı olduğunu, mektepteki tahsil devresi müddetince ameli talim ve terbiye ve manevralar esas teşkil ettiğini, dört sene sonra mektebi ikmal eden talebelerin, çavuş rütbesiyle orduya sevk edildiklerini, orduda altı sene hizmetin mecburi olduğunu, terk tezkere edilebileceği, terk tezkere etmeyip de, nizami müddeti ikmal ettikten sonra, ordudan terhis edildiğin takdirde jandarma çavuşu yahut stajına göre başçavuş veyahut da polis memuru olarak memuriyete kabul edilebileceğini" teferruatıyla anlattı. Beş senelik iptidai tahsiliyle küçük zabit mektebinin iptidai kısmına giren ve iki sene iptidai kısmında tahsilden sonra halen rüştiye kısmında bulunan Halit için bu olayları sıralamak ve döküp saymak gayet ehven idi. Halit'den yedi sene daha fazla tahsilim olduğu halde, nasıl olur da ben küçük zabit mektebinin iptidai kısmında iptidai tahsillilerle bir arada okumaya razı olur ve yedi senelik emeklerimi heba edebilirdim. Bundan biraz evvel de, subay yetiştiren, harbiye mektebine müracaat etmiştim, o sene harbiye mektebine sırf subay oğullarının kabul edildiğini bahane göstererek, beni ihtiyat sınıfına bile kabul etmediler, buradan da ümidim kesildiği için artık bana kati bir karar verme zamanı gelmişti. Hele babamın da "Benim bu mektebe gönlüm yatıyor, sen bu mektebe girmezsen babalık hakkımı sana helal etmem" demesi istikbalim için beni daha iyi ümitler peşinde dolaşmaktan büsbütün ümidimi kesti. Malum ya, büyüklere itaat sözünü herkes kendi arşınıyla ölçer, hükümetler de bu sözü kendi arşınlarıyla ölçerek halkın kendilerine itaati şeklinde yorumlarlar, yani hükümetler her türlü haksızlığı, İttihat ve Terakkiciler gibi yapacak, halkı sömürecekler halk da susacak. O zamanki çocukluk aklımla, babamın bu sözü benim elimi kolumu bağ-

ladı. Gelibolu'ya evvelce yaptığım gibi avdet ettiğim takdirde herhangi bir hükümet dairesinde çalışmak hayali, dayılarımın içtimai durumları dolayısıyla aklımdan bile geçirmek mümkün olmadığı için, en ehveni kunduracı Halil Usta'nm dükkanında çıraklığa devamdan başka hal çaresi de düşünmek boştu. Gelibolu'da olsam Arabi hocam Arif Efendi imdadıma yetişir, mahiyeti boş da olsa beni teselli etmeye yeltenirdi. Burası İstanbul, ne yakın ve ne de uzak akraba denilenlerden ve ne de hükümet ve memurlarından bir destek ve yardım beklemekten ümitsiz, kendimin de bir cüz'ü bulunduğum cahil ve eçheller [kara cahiller] akıntısına kendimi, dümeni kırılmış bir yelkenlinin açık denizlerde fırtınaya kaptırıp kendini koyuverdiği gibi, kaptırdım, koyuverdim ve küçük zabit mektebine kabulüm için de dilekçemi verdim. İmtihandan sonra, bana, iptidai kısmın ikinci sınıfına doğrudan doğruya kabul ettiklerini tefhim [anlatma, anlatılma] ettiler. Türkiye'de bir atalar sözünü tekrar edip dururlar: Allah fakir bir köylüyü sevindirmek istediği vakit evvela eşeğini kaybettirirmiş sonra da buldururmuş, tabii eşek bulununca fakir köylü sevincinden sepetlere binermiş. Benim de işim o hesaba döndü. Allah bana evvela yedi seneyi kaybettirdi, sonra da bir senesini buldurdu; benden esirgediği ihsanını fakir köylüden esirgemeyen Allah daha kabadayı olsaydı da, çiftlik sahipleri ve ağaların toprak ve araçlarını fakir köylülere ihsanda bulunsaydı diye o vakit aklımdan geçmişti. Artık candan sarılarak bu işi başarmaktan başka bir çarem kalmadı; mektepte dersler başlayınca beni mektep idaresi sıra çavuşu tayin etti; sıra çavuşluğum üç senelik tahsilim müddetince devam etti; diğer talebelere nazaran tahsilimin fazla olması, hiç olmazsa beni mektepte bulunduğum müddetçe mutfaklarda soğan, patates soymaktan, fasulye, nohut ve mercimek ayıklamaktan ve koğuşları, koridorları, dershane salon ve avluları süpürmekten ve temizlemekten kurtardı. Mektebimiz Boğaziçi sahilinde Beşiktaş ile Ortaköy arasında bir tarafı, İttihat ve Terakki İdaresi'nin ilk iktidar günlerinde muhalifleri tarafından yandınlmış Çırağan Sarayı diğer tarafında da Sultan Mehmet Reşad'ın harem dairesi bulunduğu baş-

ka bir saray vardı. Yaz günleri, talim terbiye ve tahsil haricindeki serbest saatlerimizde mektebimiz ve Çırağan Sarayı rıhtımlarından yıkanmak için denize atlar, yüzerek denize açılır ve hatta açıktan harem dairesindeki kızların bizlere bakmak için pencerelere toplandıkları sırada zenci ve hadım harem ağalarının nasıl bu kızları zorla içeriye tıktıklarına şahit olurduk; görünüşte bu kızların fevkalade şen ve şaklaban oldukları kestirilebilirdi; kendilerini saray pencerelerinden uzaklaştırılmalarına mani olmak için haremağalarının sarf ettikleri gayrete mukavemet etmeleri esnasında, haremağalarına karşı hangi silahlarını kullanıyorlarsa onları ciyak ciyak bağırtıyorlar ve bu figanlarını bizler bile açık denizde işitiyorduk; bunların bu şenlikleri ve şaklabanlıklarının sebebi, acaba istikbalde bir sultan hanım mı, yoksa bu tahminleri suya düştükten sonra, sultan maiyetindeki herhangi bir paşanın eşi olacaklarının mı ümididir?... Orasını kendileri bilirler. Mektebin nizamiye kapısında bekleyen çifte nöbetçiler ve icabında nöbetçi-çavuş veya onbaşıları, nizamiye kapısına hemen bitişik harem dairesinin bulunduğu saray cümle kapısının önünde, bilhassa sistematik olarak akşamları, kendilerini bekleyen saraya mensup lüks bir karetin o harem kızlarından dördünü, açık saçık, yüzlerinde, güzelliklerine bir katmerli güzellik daha katan, yalnız birer şeffaf peçe olduğu halde binerek gezmeye götürüldüklerini seyrederlerdi. Haftada bir defa böyle bir nimete kavuşmak kaygısı mıdır ki, bunların onlarcasının bir arada ve yalnız zenci hadımağalarının refakatinde, senelerce dört duvar arasında bulunmaya mecbur ediyordu?... Hayır! Her dine ve her millete mensup olan bu harem mensupları nesnelerin her biri ümit etmedikleri ve hatta beklemedikleri bir günde sultan hanım oluvermeleri hayali, bunları aylarca senelerce dört duvar arasında yaşamaya mecbur etse gerektir. Bu hayale onları sevk eden de, diğer din ve milletlere mensup kızların sultan hanım olmaları, Osmanlı Devleti devam ettiği müddetçe, saraylarda bir âdet ve anane halini almış olmasındandır; sultanlar da, kendi nam ve hesaplarına, sultan hanım olmak istidadında olmayanları saray yakınları paşa ve yüksek erkanla evlendirmek sure-

tiyle, damat şehtiyarı mevkiine giren bu gibilerin ubudiyetlerini [bağlılıkların] kendileri için sağlıyorlardı.

Bir sene sonra, iptidaisi dediğimiz mektebimizin bu kısmını ikmal ettikten sonra, küçük zabit mektebinin rüştiye kısmı bulunan, Yıldız'daki Orhaniye kışlasına nakledildik; burası camisiyle, dershane ve talimgahlarıyla tam bir kışla-mektep idi. Burada da sıra çavuşu olarak tahsilime devam ettim; nazariyat-dersler pek az, ameliyat-talim ve terbiye alabildiğine pek çok idi. Talim ve terbiye yaz kış tam tertip devam ediyor, manevrası da caba; manevra ve yürüyüşler, hele yaz ayları, aşağı yukarı her gün devam eder, sırtlarımızda içleri tuğlayla dolu, tüfeği, çadırı, çapa ve küreğiyle beraber tam seferi ağırlık sırtımızda bir gün Kağıthane diğer bir gün Arnavutköyü sırtları başka bir günde Maslak sırtlarını boylar, talim ve manevralardan sonra da akşamları geç saatlerde mektebimizde-Orhaniye kışlasında bulunmak üzere yola koyulurduk; ve her gün de gecikir, ancak karanlık bastıktan sonra mektepte bulunurduk. Karavanayı; kuru fasulye mi, mercimek mi, ıspanak mı, pırasa mı ve buna benzer maddeler, çorbası mı dersin, lapası mı dersin, yemek değil de midelere atar ve ranzalarımıza ölüler gibi yuvarlanırdık. Sırtımızda kırk kiloya kadar seferi yük olmasa ve gidiş-gelişte yetmiş kilometreden az olsa belki çekilir bir dert sayılabilirdi; akşam kışla-mektebe, çamaşır ve elbiselerimizde bir tek nokta dahi kuru kalmayarak, terlemiş olduğumuz halde avdet ederdik; bütün bunları, Alman usulü askeri talim terbiye icaplarına hamleder ve tabii bir hal kabul ederdik. Bölük komutanı yüzbaşı at üstünde ve takım kumandanları subaylarda, sırtlarında tuğla ile dolu çantasız, tüfek vesairesiz olarak aynı yolu bizimle kat ederler; bizler zeytin ekmekle idare-i maslahata tabi tutulduğumuz halde bütün subaylar tabldotlarından, tatlısı tuzlusu ile beraber nefis yemeklerini, o geniş kırların, ormanların havasını teneffüs ederek şen ve şatır yerlerdi; belki de kumandanlarımız kendi zevklerini tatmin için, sırtlarımızdaki yüklerimizle o ardı arkası bitmeyen yollarda bizlere bu yürüyüşleri tertip ediyorlardı; rütbe farkına aklım çok iyi eriyordu da, mide farkına o vakit aklım erecek çağda değildim.

Ili

İttihat ve Terakki Partisi'nin Neden Olduğu Felaketler

İşte bu günlerde Balkanlar'da hava kararmaya başladı; Türkiye aynı zamanda Balkan İttifakıyla hesaplaşmaya zorlandı; Balkan Harpleri'nin sonu ne şekilde tecelli ederse etsin, statükonun muhafazasını batı emperyalistleri şart koştular. İttihat ve Terakki idarecileri iktidara geldikleri 1908 senesinden beri millete karşı vaatlerinden herhangi birini yerine getirmek şöyle dursun, bilakis halkı pek çok darlığa düşürdüler. Türkiye'nin her tarafında açlık sefalet aldı yürüdü, Bulgar orduları Çatalca'ya dayandılar ve İstanbul'u tehdide başladılar. Türkiye emekçileri, İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarda kaldığı müddetçe, sultanlık idaresinden farklı daha iyi bir idareye kavuşamadıkları şöyle dursun, hükümetin harp borçlarını kapatmak için bir taraftan vergilere zammı ve kapitülasyonların memleketi artan bir şiddetle sömürmesi, memleketin yüzde doksanım teşkil eden şehir küçük burjuvasını ve köylülerinin İttihat ve Terakki hükümetine sırt çevirmelerine sebep oldu. Halk hükümetten tamamen ayrıldı. Trakya ve Batı Anadolu orduları Bulgarlara tamamen arka çevirdi ve kaçtı. Bulgar ordularını tard [kovmak] ve hiç olmazsa Edirne'yi Bulgarlardan geri almak için hükümet İttihat ve Terakki seyyiatından [kötülüklerinden] az müteessir ve henüz sultanlar devrini yaşamakta olan Doğu Anadolu'dan ve bilhassa Kürt ve Lazlardan gönüllüler toplayıp Trakya cephesine sevk etmeye mecbur oldu.

Kumandasını Enver'in eline geçirdiği ve doğu gönüllüleriyle ikmal edilmiş bu ordular güç bela ve büyük telefat pahasına Edirne'yi

kurtarmaya muvaffak oldular. Fakat bununla iş bitmedi. Halk içten içe İttihat ve Terakki idaresine diş biliyor ve düştüğü feci durumun intikamını almak için fırsat bekliyordu; ne halk hükümete inanıyor ve ne de hükümet halka bel bağlayabiliyordu. Milletin hiçbir derdine deva olmak kabiliyetinde olmayan, daha doğrusu bunu istemeyen İttihatçılar, millet nam ve hesabına kapitülasyonları ihya ve memleket maliyesini bunların arzu ve ameline uygun olarak tanzim ediyorlardı. Rakipleri Hürriyet ve İtilafçılar da boş durmuyorlar, İttihatçıları devirmek çarelerini arıyorlar ve her uygun fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Hem İttihatçılar ve hem de İtilafçılar zaten millet idaresini temsil etmedikleri için binaenaleyh icraatlarından kendilerini millete borçlu saymadıkları için, bütün fiillerinde keyfi idiler. Milletin hüsnü teveccüh ne hüsnü niyetine zerre kadar güvenemeyen İttihatçı ricali, Babıali'den (başvekalet dairesi) Sıhhiye nezareti binasına ve aksine otomobilleriyle gidip geldiklerini aşağı yukarı bütün İstanbul, gittikleri yol boyunca daima çalmakta olan, bindikleri otomobil kornalarından bilirdi. Enver de milletin sırtından ve yüz binlerce ölünün kan canları pahasına kazanılan muzafferiyetten sonra VI. Mehmet Reşad'ın kızı Naciye ile evlenmek suretiyle, daha genel kurmay mektebinde okuduğu günlerden beri hayalinde beslediği bu izdivaca kavuşmakla dünyalığının en yüksek zirvelerinden birini daha elde etti, yani sultanın damadı oldu ve harbiye nazırı ve başkumandan vekilliği için kapıları kendine açtı.

iktisadi bakımdan memleket oldukça ağır duruma düştü. Millet, sözün tam manasıyla aç, çıplak ve sefil kalmak suretiyle, Türk sultanlarının en müstebidi, kendilerinin hallettiği Abdülhamit otuzüç senelik sultanlık devrinde memleketi, hiç olmazsa parça parça batı emperyalistlerine peşkeş çekmekle iktifa etti, İttihatçılar ise, turancılık gibi saçma sapan bir hayalden ibaret olan emperyalist akideler peşinde binlerce, yüz binlerce yurttaşını cephelerde çoğu soğuktan ve sefaletten olmak üzere mahvettiler ve Anadolu'da Türk ana ve kızlarını, sabanlarındaki bir tek eşek veya inek, hayvana eş olarak

koşulmaları suretiyle batı emperyalistleri nam ve hesabına sömürülmeye zorladılar.

Hürriyet ve İtilaf Partisi de ellerini göbekleri üstünde bağlayıp durmuyorlardı; bunlar da İttihatçıların idaresizliklerini kendi lehlerine kullanmak peşinde koşuyorlar ve iktidarı ittihatçılardan koparmak için her türlü cinayetlere başvurmaktan geri durmuyorlardı; istanbul'da Sultan Hamid'i ıskat [devirmek] yahut da meşruti bir hükümet şeklini kabul ettirmek için, 1908'de Selanik'den hareket eden hareket orduları başkumandanı ve ittihatçıların başvekili Mahmut Şevket Paşa'yı güpe gündüz öldürmeye kadar vardırdılar; ve bir gün Mahmut Şevket Paşa o şaşalı otomobilinde biteviye korna çalarak Beyazıt Meydanı'nda bulunan Harbiye nezareti binasına gelmekte iken, muhalifleri tarafından yalancıktan tertip edilmiş bir cenaze merasimine rastlayınca, tabii durmak zorunda kalan otomobile, suikastçiler hücum ederek Mahmut Şevket Paşa'yı öldürüyorlar. İttihatçıların paşayı millet kahramanı olarak ilan etmeleri de öldürülmesini önlemiyor.

Bazı muharrirler bu suikastı tertip edenler arasında Mustafa Suphi'nin de olduğunu, bu hadiseyle ilgili olarak tevkifedildiğini ve Sinop kalesine sürüldüğünü yazıyorlarsa da bunların hepsini kaydı ihtiyatla telakki etmek ve tekrar tekrar incelemeye tabi tutmak lâzım gelecektir; diğer bir muharrir de M. Suphi'nin arkadaşı Ferit ile istanbul'da sosyalizm mefkurelerini neşreden "İfnam" gazetesini neşrettiklerini yazar; bir bakışta birinci şık ile ikinci şıkkın birbirleriyle alakaları yok gibi görünür, fakat hem gazete çıkar ve hem de suikaste iştirak edilir denilebilir. Mustafa Suphi'nin suikastle az çok alakası olsaydı, onun da 1913 senesi yaz aylarında bir günün sabahı Beyazıt Meydanı'nında asılan dörtlerden biri olması lâzım gelirdi. Olmadığına göre, M. Suphi arkadaşı Ferit ile "ifnam" gazetesini çıkarmakta ve her muhalif gazete gibi belki de ittihat ve Terakki Hükümeti'nin icraatını tenkit etmekte idiler; Türkiye'de iktidarda bulunan partinin icraat ve faaliyetini tasvip ve takdir etmeyen ve destek-

lemeyen her gazete iktidara muhalif sayılır ve bu gazetelerin idare ve matbaaları iktidarda bulunan partiler tarafından tahrip ve yağmadan tesadüfen kurtulsalar bile, sahip ve yazarları, şiddetle takibata maruz kalır, mahkemelere düşerler ve cezalara mahkum edilmelerinin Türkiye idarecileri için artık bir adet hükmüne girdiği herkesçe bilinen ve tasdik edilen bir olaydır. Bunun canlı misalini, uzak tarih ve derin arşivlere dalmadan, 1940 senelerinde, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının, o günün Türkiye'sinde en modern ve en son teknik şeraite uygun, İstanbul'daki "Tan" idare matbaasının, para ile satın aldıkları kendi tabilerine yağma ettirmeleridir. Sonra asılanlara da gelince, bunların hepsinin suikaste iştirak veya bu suikasti tertip edenler olmasına ihtimal verilemez. Yalnız İttihat ve Terakki hükümetine has Balkan komitacılık usulleriyle memleketi idare ettiklerinin birçok misalleri, bu suikasti, muhaliflerini ortadan kaldırmak için siyasi bir manevra veyahut bir vesile ittihaz edilerek, kendileri için tehlikeli saydıkları muhaliflerini suçsuz ve günahsız bertaraf etmeleri için tertiplemiş olabilirler. M. Suphi ile beraber "İfnam" gazetesini çıkardıkları Ferit, ta Erzurum Kongresi'nden başlayarak milli mücadeleye katılmış ve Büyük Millet Meclisi hükümetinin teşkiliyle bu hükümetin maliye vekilliğini deruhte etmek suretiyle eskiden İttihatçı olanların arasına katılmıştır; demek ki, suikast hadisesinden sonra hem M. Suphi'nin ve hem de Ferit'in İstanbul'u sağ ve salim terk ettikleri anlaşılmış oluyor.

Küçük zabit mektebinin rüştiye kısmının bulunduğu Yıldız'daki Orhaniye kışlasında ilk tahsil senemiz (1911) normal şerait altında geçti ve talimler manevralar usulü dairesinde artan bir hızla devam ediyordu. Balkan muharebesi başlamasıyla umumi seferberlik icabı, talim ve terbiye heyetinin mühim bir kısmını ordu için seferber ettiler; dört bölükten ibaret olan mektebimizi mürettep bir bölük haline ifrağ ettiler; mürettep bölük kumandanlığına da sarayda yahut da harbiye nezaretinde sağlam bir arkası olması pek muhtemel bir genel kurmay yüzbaşısı olan Cemil Cahit'i (Toydemir) tayin ettiler,

sonraları jandarma umum kumandanı ve milli müdafaa vekilliği yapmış olan Cemil Cahit mektepli çavuş yetiştirecek kabiliyet ve tıynette merhametsizin biri idi.

Bulgar orduları istanbul kapılarına yaklaştıkça istanbul'da da durum ciddileşiyor ve hatta istanbul, Bulgar orduları tarafından işgal edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Bahriye Nazırı Cemal Paşa, kendi mevkiini muhafaza etmekle beraber, istanbul muhafızlığına tayin ediliyor ve İstanbul'da mevcut ordu kısımlarıyla beraber bütün askeri mekteplerde, icabında istanbul müdafaasında katılabilmeleri için Cemal Paşa emrine veriliyor, bizim mektepte tabii bu meyanda. Cemal paşa gündüz ve gece demeyerek sık sık, bazı kere yalnız ve bazı kere de Alman subaylarının refakatinde, bizim mektebe uğruyor, teftişlerde ve manevralarda bulunuyordu. Bütün bunlar, pek azımızın yaşı on altıdan yukarı olan talebelerden ibaret mektebimizin ve aynı halde olan diğer askeri mekteplerinde istanbul'u müdafaaya hazırlandıkları hissini veriyordu. Nasıl bu hissi vermesin ki zamanın ilerlemesiyle mütenasip olarak talim ve terbiye, yürüyüş ve manevralar da artıyor, en büyük rütbe ve mevki sahibi Alman subaylarının da mektebimizi ziyaretleri sıklaşıyordu. Öteden beri işitip durmakta olduğumuz, ordunun talim ve terbiyesi Alman subaylarına terk edilecekmiş dedikoduları bilfiil tahakkuk etmiş ve hakikat hal Türk orduları başmüfettişi olarak rütbesi orgeneral olan bir Alman generali Leyman von Sandres çalışmaya ve mektebimizde ara sıra ve bilhassa Bulgar ordularının Çatalca'ya dayandığı günlerde görünmeye başlamıştır.

Artık adet hükmüne girmiş olan ve sık sık vaki olan manevralardan birini, Arnavut köyü sırtlarında, tam seferi teçhizatla yani sırtlarımızda kırkar kilogram yükümüzle ve bir taraftan da o meşhur Arnavut köyü çilekleriyle yemlenerek yaptığımız sırada, meğer, manevraları takip eden kumandanlarımızın bulunduğu tarassut [gözetleme] kulesine, Türkiye orduları genel müfettişi adı yukarda zikredilen Leyman von Sandres maiyetiyle beraber, manevraları takip

etmek için çıka gelmiş; manevralar sona erdikten sonra bizim mürettep bölüğümüzün yani taburumuzun saf harp nizamında toplanması emredildi. Toplandık ve toplantı yerine başta Leyman von Sandres olduğu halde, manevraları takip eden bütün kumanda heyeti de geldi ve beni ortaya çağırdılar, ortaya çıktım, kalabalık kumanda heyetine sokulmamı emrettiler; neyin nesi olduğundan hiç haberim olmayan, ben, kendi kendime içimden eyvah dedim: "herhalde çileklerle yemlendiğimi fark ettiler, muhakkak ve en azı bir meydan tembihi alacağız" diye düşünürken, bunların aralarında bulunan kendi subaylarımız beni, kaslarıyla gözleriyle daha yakına gelmemi işaret ediyorlardı; ben de yeni bir ahıra giren bir hayvan insiyakiyle [içgüdüsüyle] etrafı sanki koklar gibi gözüme ilişenlere dikiz ederek habire kalabalığa doğru sokuluyordum ve nihayet 25-30 kişiden ibaret kumanda heyetine ben de kavuştum. Fakat kumandanlarımız olan, bir ikisinden başka kimseyi tanıdığım yok; zaten kimsenin de yüzüne, Japonların kendi imparatorlarının yüzüne bakamadıkları gibi ben de bakmıyordum ki!... Yalnız fırsat bulduğum anda, tam gözümle değil de gözümün kuyruğu ile, kalabalığın arasında kendi kumandanlarımdan bazılarını fark ediyor ve biraz cesarete geliyordum; nihayet sokula sokula bir yerde beni durdurdular.

İri ve Türk olmadığı besbelli olan ve rütbesinin orgeneral olduğunu iyice fark ettiğim bir general, benim tam yanıma sokularak ve arkamı sıvazlayarak Almanca bir şeyler söylemeye başladı; ben hala çilek yemlenme meselesinin tesiri altında bulunuyor, bu çirkin olduğunu tahmin ve takdir ettiğim kabahatin cezası ne olabileceğini, bütün bu kalabalık arasında kendi kendime heceliyordum. Herifin hiç anlamadığım ve işitmediğim Almanca lisanıyla da konuşması, benim kendi düşüncelerimle başbaşa kalmamı destekliyordu. Herif nihayet sözünü bitirdi, muhatap ben olduğum için, tercüman bana Alman generalinin sözlerini tercümeye başladı: "Manevraları bizzat takip eden Leyman von Sandres paşa hazretleri, manevra esnasında senin hal ve hareketini gördüğünü ve Almanya'da da mektepli bir ça-

vuşun ancak bu kadar yetiştirilebileceğini söyleyerek seni takdir ediyor dediğini" söyledi. Benim de sırtımdan, kendi icat ettiğim çilek yemlenme suçu hadisesinden doğan ağır bir yük kalkmış oldu. Boğaziçi'nin bir avuç içi gibi göründüğü Arnavutköy sırtlarındaki manevralardan pek hoşlanırdık, bu mıntıkalarda İstanbul'un o meşhur çileklerini yetiştiren tarlalar bulunuyordu; ekseriya çilek mevsiminde yapılan bu mıntıkadaki manevralarda bol bol çilek yerdik; yalnız, mal sahibine daha az zarar iras [verme] etmek kaygısından gelen bir tek şart, o da çilekleri tane tane toplamaktı. İleri hatlarda kumanda bizim yanı sıra çavuşların ellerinde olduğu için, aramalarda ve yere yatmalarda, yatılacak yerleri de intihap etmek bizlere [seçmek] düştüğü için, bu hususta maharetimizi lehimizde kullanmakta kusur etmezdik. Belki de benim bu maharetim, Alman generalinin hoşuna gitmiş olmalı ki beni takdir etti. Biz çilekleri yalnız yerde yatarken ve vazifemize halel gelmeden, ne yiyebilirsek yerdik o kadar, kendimizle beraber götürecek ne takatimiz ve ne de yerimiz vardı.

Çavuş mektebinde okurken bütün zevkimiz, tatil günlerinde bir iki saatimizi mektebimize yakın Beşiktaş'taki Ihlamur deresinde gezintiyle vaktimizi geçirmekti. Niçin geçirmeyelim?... Parasız yani bedava idi. Haftada bir gün izinli bulunduğum tatil günlerinde, sabahleyin mektebe giderken, eğer babam tatil harçlığı bırakmadıysa, dükkana uğrar harçlığımı alırdım, hesap çok inceydi. Köprüden Beşiktaş'a yahut Ortaköy'e gidecek vapur parasından dahi kaçınan babam, bana köprüden geçmek için verilmesi mutat on parayı verir, bugün mektebe yürüyerek gidersin, diye beni yolcu ederdi. Babamın yaya yürüyerek gidersin diye emrettiği yol da iki saat sürüyordu. Gezinti yapmayı tasarladığım Ihlamur deresinin de kendine mahsus, iyi ve kötü taraflı hususiyetleri vardı, her defasında bir bela ile karşılaşmak tehlikesi, mesela; o civarın yegane gezinti yeri olan buraya, bazı Harbiye Mektebi ve Kuleli Askeri idadi talebeleri de tek tük tanıdıkları kızlarla çifter çifter gelirlerdi; talimatnameye göre bizim mektep talebeleri dışarıda onlara rast geldikleri yerde,

tazım resmi ifa etmek mecburiyetinde olduklarından, ekserisi daha küçük ve toy olan bu talebelere, bizler de bu ikramı yapmaktan, izzet nefsimize ağır geldiği için, bunlarla karşılaşmamaya ve hatta mümkün olduğu yerlerde kaçınmaya çalışırdık; bu her iki şık da mümkün olmadığı takdirde karşılaşılır tabii tazım resmi yapmazdık. Yani selam vermezdik. Bizim selam vermeyeceğimiz ne kadar muhakkak ise, onların da, refakatindeki kızlara fiyaka olsun diye bizleri yahut bizi çevirmeleri ve durdurmaları o kadar muhakkaktı. Çevrildiğimiz takdirde ya onun veya onların veyahut da bizim veya bizlerin sopa yiyeceğimiz gayet tabii idi. Aradan elli sene kadar bir müddet geçtiği halde ne onlardan yediğim ve ne de onlara attığımız dayakları hiç unutmam. Fakat bu dayakları çok hissesi, subay ve varlıklı çocukları zayıf ve nahiv olan Kulelilere ve Harbiyelilere herhalde isabet ediyordu. Çünkü, çavuş mektebi talebeleri olan bizler her Allah'ın günü yaptığımız talim ve terbiye ve idman yüzünden ve kara ekmek yediğimiz için, onlardan idmanlı ve çeviktik. Attığımız yumruklar gittikleri yerden selam getirirlerdi. Onların sopa yemelerine bakmayarak, bizler de beherimiz onların yerinde olmayı ister, hatta bu maksadımıza erişmenin imkansızlığına bakmayarak, bizler de beherimiz onların yerinde olmanın hasretini çekerdik. Bu minval kavgalar sonlarında, bazı kereler inzibat karakollarına düştüğümüz de vaki olurdu. İşte burada çavuş namzetliğimizin fayda ve desteğini hissederdik. Nöbetçisi ekseriya çavuş olan inzibat karakollarında, bizleri her iki taraflı ciddiyetle dinledikten sonra, nöbetçi çavuşu, ötekilere "Siz gidin, bunları da yani bizleri, muamelelerini yapar mekteplerine posta ederiz," der, onları nizamiye kapısından, bizleri de "haydi, bir daha kavga etmeyin," diyerek arka kapıdan sepetlerlerdi. İşte burada sınıf dayanışmasının faydasını görürdük, çünkü, bizler inzibat çavuşlarının küçük kardeşleri sayılırdık.

İstanbul muhafızı Cemal Paşa da istanbul'un müdafaasında bizim mektebin oynayacağı rolü takdir etmesinden olacak ki, o da bizim mektebi sık sık ziyaret ediyordu. Bir gün gece yarısına yakın saat 23:00'de ziyaretini tekrarladı. Yat borusu saat 22:00'de çalınmış,

talebeler gündüz yorgunluğundan sonra hepsi yatmış ve tatlı bir uykuya dalmış bulunuyorlardı. Cemal Paşa hemen koğuşlara doğruldu; ben de, onun geldiği saatte nöbetçi çavuşu idim. Nöbetçi zabiti, nöbetçi yüzbaşısı ve mektep müdürü Cemil Cahit de beraber olduğu halde Cemal Paşa koğuşlardan birine lalettayin girdi; talebeler usulen altlı üstlü ranzalarında yatıyorlardı. Tam onun koğuşa girdiği sırada ansızın ağır bir cismin yere düştüğünü andırır bir gürültü oldu. Bu gibi gürültüler sık sık olur ve bizler de artık buna alışmıştık. Ben hemen hiçbir emir ve kumanda beklemeden gürültü tarafına koştum; biz talebeler hepimiz evlerimizde yerlerde yattığımız için ranzalardan sık sık yere düşerdik. Ranzalara baktım herkes yerinde uyku halindeydi, ranza aralarında da yerlerde bir kimse yok. Ben tabii işi çabucak çaktım. Her zamanki gibi talebelerden biri ranzanın üst katından yere düştü, düşen de herhalde düşe düşe o kadar idmanlaşmış ki, düşer düşmez lastik top gibi yerine fırladı ve uyuyormuş gibi hemen uykuya dalmış göründü. Ben bu gibi hallerin vukuuna çok şahit olduğum için, aynı vaka tekrar edilmiş gibi geldim, Cemal Paşa'nın huzuruyla mektep kumandanımıza arz ettim. Bu gürültü neticesinin, kendisine bir suikast tertibinin başarısızlığına hamletmek niyetinde olduğunu neredeyse izhar etmek teşebbüsüne girişmekte bulunduğu bir sırada benim bu beyanatım, Cemal Paşa'yı hemen teskin etmiş olmalı ki, artık bu gürültü üzerinde durmaya lüzum görmedi. İttihatçıların aşağı yukarı üç beş liderlerinden biri olan Cemal Paşa'nın, talebeleri çocuklardan ibaret olan bir mektebin yatakhanesinde bile, en ufak bir olağan olaydan korkarak dehşete düşmesi, İttihatçıların heyeti umumiyesinin halktan ne derece korktuklarını gösterir ve halktan korkmaları da elbet lâzımdı.

Balkan muharebesi batı emperyalistlerinin müdahalesiyle statüko bozulmadan sona erdiği güne kadar, Mehmet Reşat'ın Yıldız Sarayı'nın burnu dibindeki Yıldız Camii'ne cuma günleri, Cuma namazını kılmak için gittiği zamanlar, İstanbul'un fethinden beri mutat ve anane haline giren selamlık resimlerinin ifası, istanbul'daki diğer bütün askeri mekteplerin talebeleri gibi bizim mektep talebe-

leri de iştirak ederlerdi. Normal zamanlarda bu işi ordu görürdü, fakat, Balkan Harbi zamanında ordunun cephede olması yahut da milletten teşkil edilen ordudan İttihatçı idarelerinin korkması neticesi bu iş askeri mekteplere havale edilmiş ve padişahı camiye teşyi işiyle, bizim mektep talebeleri de dahil bu mektepler bu mekteplerin talebeleri vazifelendirilmişlerdir. Her halde ikinci şıkkın yani İttihatçıların halktan korktukları değil hatta korkudan titredikleri ve meşum istikballerini düşünerek uykularında mütevali [sürekli] korkunç rüyalar gördükleri besbelli idi. Mehmet Reşad'm Cuma namazını kılması muhtemel ve Yıldız Sarayı'na en yakın olarak iki cami vardı. Birincisi, Yıldız Sarayı surlarının hemen yakınında ve sarayın adına ithaf edilmiş Yıldız Camii, ikincisi de ve biraz daha uzakça Beşiktaş'ta Kaptan Sinan Paşa Camii idi. Dünya kadar kalabalığın ve vazifeli askeri talebelerin bulunması mutat selamlık resimlerinde Mehmet Reşad'ın Cuma namazını kılacağı, adı yukarda geçen iki camiden birinin bir hafta evvel tekarrır etmiş [gerçekleşmiş] olmamasını hayal kabul etmezdi. Böyle olmakla beraber selamlık resminde İstanbul'da bulunan bütün askeri mektepler talebeleri, jandarması ve polisi hepsi hazır bulundurulurdu ve bunlar Yıldız Sarayı'ndan Beşiktaş'taki Kaptan Sinan Paşa Camii'ne kadar cadenin her iki tarafına dizilirlerdi; bizim mektep talebeleri de ekseriya Yıldız Camii civarında ya Yıldız Sarayı ile Yıldız Camii arasında ya da Yıldız Camii ile Beşiktaş'ta Kaptan Sinan Paşa Camii arasına ve fakat Yıldız Camii'ne yakın caddenin bir kısmında bulunurdu, her selamlık resminde, Mehmet Reşat refakatında damadı Enver de olduğu halde çift olarak, birkaç çift at koşulu lüks saray karetlerinden birine oturmuş oldukları halde caddenin ortasından ve saflardan iki metre uzaktan geçerler ve bizler de, daha karetin Yıldız Sarayı'nın selamlık kapısından çıkar çıkmaz "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla bir vaveyla kopmasından, padişahın hareket ettiğini anlardık. Bu merasim herhalde öteden beri o kadar parlak ve şaşalı olurmuş ki, saray mensubu muziplerden birinin icat ettiği ve sanki padişaha, Osmanoğullarının saraylarında kendisi gibi nicelerinin boğulup öldü-

yükselen vav<
imadığı halde 1
coparak artan b
larından medet
a karşı da, *Me*
erinin parmakl
mat Enver de t
çevirerek, hem
rdu. Aynı min
;amiden saray;
de mekteplerıı
la kayınpederi
arın koşulduğu
ın kızının her h
için sunî ve cal
lığıyla acaba, i
mm şiarlarına *i*
derinden azam
alet, cemiyet \

IV

Çanakkale Harpleri ve Alman Generali Leyman Von Sandres

Nihayet, çavuş mektebinin iki senelik Rüştiye kısmını, nazari ve ameli imtihanları başarıyla vererek, çavuş rütbesiyle ikmal ettim ve mektebin Beşiktaş'taki iptidai kısmına talimatçı olarak çavuşlukla alıkonuldum. Avusturya-Macaristan veliahdının Sırp teröristler tarafından öldürülmesiyle öteden beri emperyalist devletler arasında devam eden harici pazarlar ve hammadde tedariki yüzünden devam edip gelmekte olan rekabeti bu suikast hadisesi harp yoluyla halletmek vesilesini doğurdu. Devletler birbiri ardı sıra menfaatlerinin icap ettirdiği ya o tarafta veya bu tarafta harbe katıldılar. Bütün dünya İtilaf ve İttifak Devletleri adıyla ikiye bölündü. İngiliz ve onunla beraber bir safta harbe katılanlara İtilaf ve Alman ve onunla beraber aynı safta harbe katılanlara da ittifak Devletleri adlarını aldılar. Türkiye'de bu her iki cereyana mensup mümessiller, teşkilatlar ve partiler vardı. Türkiye'de, Almanları ve dolayısıyla ittifak Devletlerini, o zaman iktidarda bulunan ittihat ve Terakki Partisi; ingilizleri ve dolayısıyla da itilaf Devletlerini, iktidara yani ittihat ve Terakki Partisi'ne muhalif Hürriyet ve itilaf Partisi temsil ediyordu. Kapitülasyonlara ram bırakılan [teslim edilen] Türkiye ekonomisi ve dolayısıyla Türkiye'nin iktisadi kaynaklarının hemen hemen bütününü ellerinde bulunduran ingiliz ve Fransız kapitalistleri ve onların Türkiye'deki ajanları ittihatçılara karşı üstün bir kuvvet halindeydiler ve bu sebepten de iktidarda bulunan ittihat ve Terakki Partisi Almanlar safında harbe katılmayı, bütün arzularına rağmen pek başarabile-

çeklerini sanmıyorlardı. Harbi vesile ittihaz ederek, yurt içinde idare ve hakimiyetlerini kuvvetlendirmek de onlar için en başta geliyordu. Almanlar safında harbe katılmak veya katılmamak arasında bocalayıp dururlarken, harp ilanı günlerinde Akdeniz'de bulunan Goben ve Breslav namlarındaki iki Alman ağır ve hafif harp kruvazörü, güç bela İngiliz Akdeniz filosu takibatından, Çanakkale boğazından Marmara'ya girerek, Türkiye'ye iltica etmek suretiyle kurtuldular. Türkiye Hükümeti bu ilticayı mal bulmuş mağribi gibi memnuniyetle kabul etti. Fakat, Türkiye'nin harbe katılması meselesi, umumi efkârı ve gazeteleri şiddetle işgal ediyor, bir kısmı harbe taraftar diğer kısmı da harbe aleyhtar mütalaalar serdediyorlardı. Fakat, harbe ve hele Alman saflarında katılmak, Alman ajanlarının sarf ettikleri üstün gayretlere rağmen, iktidarda bulunan ve onların taraflarında kimsenin aklından bile geçmiyordu. Bütün bu münakaşalar ve matbuattaki mücadeleler zamanla mütenasip olarak artan bir hızla devam edip gelmekte iken, iltica eden iki Alman kruvazörünün Karadeniz'e çıkarak Rus limanlarından Odessa ve Sivastopol vs.yi bombardıman ettikleri şayi oldu ve zamanla da tahakkuk etti. Bu hadiseyi o zamanki Rus Hükümeti müzakere konusu olmasına bile lüzum bırakmadan harp vesilesi sayarak Türkiye'ye harp ilan etti. Eğer Türkiye Hükümeti yani İttihat ve Terakki iktidari harp istemeseydi Alman kruvazörlerinin boğazdan geçerek Karadeniz'e çıkmalarına müsaade etmezdi. Bu sebepten tabii müzakere kapıları kapanmıştı. İttihat ve Terakki zinamdaranı Talatlar, Enverler ve hempalarının yazılı hatıralarında ve konuşmalarında hepsinin teker teker ve toptan haberleri olmadıklarını iddia ettikleri bu harp ilanı hadisesi, bütün Türk vatandaşlarının felaketlerine bir başlangıç ve işaret oldu. O günlerde Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa kendi yazılı hatıratında, Rusların Türkiye'ye harp ilanlarına sebep olan bu iki Alman kruvazörünün Karadeniz'e dahi çıktıklarından haberi olmadığını kesin olarak yazar. O günlerin Bahriye Nazırı olmasaydı Cemal Paşa'nın beyanatında samimi olduğu kabul edilebilirdi.

Harp ilanı ile umumi seferberlik Türkiye'de aldı yürüdü. Henüz Balkan muharebelerinin yaralarını tedavi şöyle dursun hatta sarmadan bile, ikinci bir seferberlik belası halkın başına çöktü. Bir ineğe, eşeğe eş olarak sabana koşulmaya çoktan razı olmuş yurt ana ve bacıları şimdi de, yegâne ümitlerini bağladıkları eş, kardeş ve oğullarını yitirmek zorunda bırakıldılar.

Muharebenin ilk günlerinde Alman ordularının bütün ağırlığıyla Rus Cephesine hücum ederek, Rus ordularının hezimete uğramalarını ve geri çekilmelerini önlemek ve Kafkas Cephesindeki Türk Ordularını da yerinde alıkoymak ve Kafkasya'ya herhangi bir muhtemel hücumlarını önlemek amacıyla; İtilaf Devletleri, İngilizler ve Fransızlar Çanakkale Boğazı etrafına, Gelibolu yarımadasına ve Anadolu'nun boğaza civar batı kısmına ihraç ameliyesine giriştiler.

Bu ameliye denizden İngiliz ve Fransız'ların namları o vakit dünyaca maruf satvetli harp gemilerinin ağır toplan himayesinde, İngiliz ve Fransız müstemleke kıt'asının, karaya ihracıyla başlandı. Mahalli jandarma ve miktarları pek az olan nizamiye askerlerinin yetişip de müdafaa tertibatı alıncaya kadar, İngiliz ve Fransız kıt'alan karada tutunmaya ve kıt'alanm mütemadi takviyeye hem vakit ve imkan ve hem de vasıta buldular. Pek az zaman zarfında Gelibolu, Çanakkale ve civarı kasaba ve şehirler yaralılarla dolup taştı. Artık yaralıları İstanbul'a ve civarına şevke başladılar. Bir taraftan da İttihat ve Terakki Hükümeti Türkiye'nin daha uzakça yerlerinden Çanakkale muharebelerine takviyeler celp ve şevkine, bütün imkanlarıyla gayretler sarf ediyordu. İtilaf Devletlerinin uzun menzilli toplarla mücehhez harp gemilerine karşı mukabele edebilecek toplara malik ve sahip olmayan Türk orduları, İtilaf Devletleri ordularına ancak etleriyle karşı koymak zorunda bulunuyorlardı.

işte tam bu günlerde bölüğümüzün başçavuşu Vartan ortadan yok oldu. Vartan'ı bütün talebeler ve talebelerin talim terbiyecileri biz çavuşlar hepimiz sever ve kendisine karşı üstün saygı beslerdik. Çünkü kendisi çalışkandı, talebelere ve kendi madunları [emrinde-

ki] çavuşlara yani bizlere karşı munis ve sevgi ile hareketleri, şarkı ve oyunlarda en becerikli şekilde bizlere numune ve rehber olması kendisine karşı sevgi ve muhabbetimizi sağlardı. Kitlenin kendisine bu kadar sevgi ve saygısını sağlamış olan başçavuşumuz Vartan'ın ansızın ve hiç kimsenin haberi olmadan yoklara karışması hepimizi dehşetli meraka düşürmüş ve üzmüştü. Hiçbirimiz, Vartan'ın teşkilatı mahsusa gadrine uğrayacağını akıl erdirecek çağda değildik. Vartan'ın akıbetinin neye müncer [sonuçlandığını] olduğunu hatıralarımın daha biraz gerilerinde açıklanacak olaylardan kestirilebileceği için, şimdilik burada bu kadarla iktifa edelim.

Müfrid [yalıtılmış] milliyetçilik iddiasında bulunan ve bu mefkurelerini her yerde ve her tarafta durmadan ve susmadan tekrarlayarak özü ve kanı bir olan kendi milletlerini dahi, yirminci asrın en tabii nimeti insanlık haklarından mahrum eden İttihat ve Terakkiciler elbette müsavatı, diğer Türk olmayan milletlerden esirgemekten çekinmeyeceklerdi, ittihat ve Terakkicilerin iktidarda bulundukları müddetçe, din ve millet farkı gözetmeden Türkiye vatandaşlarına karşı reva gördükleri haksızlıklar ve cinayetler tabii olarak, emekleriyle memleketi ihya etmiş hakiki memleket sahipleri vatandaşların, ittihatçıları Türkiye vatandaşı olarak tanımakta şüpheye düşmelerini gayet tabii görmelidir.

istanbul'a, Çanakkale muharebelerinden nakledilip de yerleştirilen yaralılar arasında tek tük, bizim mektebi daha evvel veyahut da benimle beraber ikmal edenler de belirmeye başladı ve bunlardan bazıları da ve bu meyanda beni bu mektebe girmeye teşvik eden, berberin oğlu Halit de göründüler. Halit teğmen rütbesinde bir subay idi. Kendi dediğine göre bu subaylık cephede gösterdiği fedakarlık karşılığı imiş. Bu mesele beni epeyce düşündürdü. Zararından başka ne benim ve ne de sülalemin hiçbir faydasını görmediğim ve emeğinde bir kıymet ve takdire mazhar olmadığı bir yurt da olsa gene uğruna Halit kadar bilgi ve fedakarlık göstermek kabiliyetini ben de kendimde görüyor gibiydim. Benim harbiye mektebine veya

bu dereceyi haiz sivil mekteplere girerek subaylık rütbesini kazanmak için hem bilgi derecem ve hem de kabiliyetim müsaitti. Bu bilgi derecemi ve kabiliyetimi kullanmaya yalnız fakrü halimiz mani oldu. Daha doğrusu babamın demirci, dayılarımın da çiftçi olmaları idi. Neye yalan söyleyeyim, benim de kafamda öteden beri bir subay olmak merak ve hevesi çoktan vardı ama!... Bu merak ve hevesime de ulaşabilmek yolları, benim için temelli kapalı idi. Rençber olan dayılarım günlerinin üçte ikisini, toprakla boğuşarak ancak ve ancak yarı tok kendilerini temin edebildikleri için onları bir kalem geçelim. Babam da ateş ve örsün karşısında ve kan ter içinde kazandıklarını, aile ve çoluk çocuğunun dahi nafakalarından keserek esirgediği altınları, ahiretini temin etmek için, Mekke'deki Arap şeyhlerinin ceplerine doldurmasaydı belki ben de tahsil ve terbiyesiyle beraber bir baltaya sap olurdum. Şüphesiz yurduma daha verimli bir insan olabilirdim. Aynı çavuş mektebini ikmal etmiş Halit'i subay rütbesiyle görmem, bana bazı düşünceler ilham etti. Bunlardan birincisi, saadetleri zamanlarında kendi sınıflarından olanlara bol keseden cömertçe tevzi ettikleri rütbe ve mesnetleri [mevki] İttihat ve Terakki idarecileri, tehlikeli ve felaketli zamanlarında da, kendi sınıflarından yani varlıklılardan olmayanlara da nekesçe de olsa hediye ettikleri; ve ikincisi de fakirliğimden başka subaylardan pek az eksiğim olan ben de durumdan faydalanarak subay sınıfına mensup olmak hususundaki arzumu yerine getirmek fırsatının gelmiş olmasıydı. Halit'den başka diğer mektep arkadaşlarımın da Çanakkale muharebelerinden subay rütbeleriyle, yaralı da olsalar bile, İstanbul'a tedavi için geldiklerini görünce, maksada muvaffak olmanın, cephede şehit olmaya razı olma pahasına mümkün olduğu zehabını bende uyandırdı. O günlerde Çanakkale cephesine, şehitler safında yerlerini almak için gönüllü gitmek de bir moda halini almıştı. Bir de ben tecrübe edeyim dedim. Harbiye nezaretine bastım dilekçeyi.

Birkaç gün sonra verdiğim dilekçeye, dilekçemin kabul edildiği Çanakkale Cephesi'nden çekilip de halen Tekirdağ'da bulunan ve

takviye almakta, teçhiz edilmekte ve talim ve terbiye görmekte olan 13. Tümene tayin edildiğimi ve hareket etmem için lâzım gelen evrakı ve yol parasını almak üzere derhal harbiye nezareti zat işleri umum müdürlüğüne başvurmam emrediliyordu. Ertesi gün Harbiye nezaretine yollandım ve emri aldığımın üçüncü günü, ben, Tekirdağ'da tümen karargâhında idim. Tümen komutanı beni 46. alaya ve alay komutanı da, alayının 16. taburunun 16. bölüğüne tayin etti. Bu tabur tamamen jandarma taburu idi. Askerlerden en gencinin yaşı kırkından yukarı idi. Anadolu çiftçilerinin tavukçu dedikleri adamlar da kendileri idi. Hizmetleri müddetince bunların beheri köylere geldiklerinde ağaların evlerinde misafir edilirler ve muhakkak tavuklarla izzet ve ikram edildikleri için kendilerine köylüler jandarma demez tavukçu derler. Zaten jandarmalar, köyde kimin evinde misafir kalırlarsa kalsınlar, tavuklarını fakir köylüler temin ederler. Bu hal artık adet ve hatta kanun halini almıştır ve halen de böyledir. Alay kumandanı çingene lakabıyla maruf Binbaşı Talat Bey'di. Talat Bey beni tabura gönderirken, seni, tabur kumandanı kıdemli yüzbaşı Enver Bey'in de muvafakatiyle 16. bölüğe üçüncü takım kumandanı olarak tayin ettim, fakat, bölüğün heyeti umumiyesinin talim ve terbiyesinden mesul tutuyorum, dedi. Bölüğe geldim; bölük kumandanı gayet zayıf, narin ve genç bir jandarma yüzbaşısı Agâh Bey'di. Herif hiç asker ocağı görmemiş bütün hayatını kalem odalarında geçirmişe benziyor. Birinci takım kumandanı Üsteğmen Bekir ve ikinci takım kumandanı da medrese kaçkını bir hoca bozuntusu olduğu bütün gidişatıyla görünen Bergamalı teğmen Muhterem'di. Görünüyordu ki, bölük kumanda heyetini teşkil eden üç kişiden Agâh ve Bekir jandarma subayları, üçüncüsü Muhterem de, ihtiyat subayları talimgahını henüz ikmal etmiş ve bölüğe tayin edilmiş, bütün kaygısı tabldottan gelecek yemeği beklemek ve bu bekleme esnasında da habire kahve ve çay içmekle vakitlerini doldurmaktı. Bu Teğmen Muhterem'in şahsında, hayatımın o gününe kadar ve ondan sonraki orduda bulunduğum, Çanakkale ve Kafkas cephelerinde,

Nenehatun'da, Kop dağlarında ve onun silsilesi ziyaret tepelerine kadar değişik taarruz ve dümdar [artçı] harplerinin devam ettiği bir sene süre zarfında, medreseye mensup ve medreseden mezun olanlar hakkında tam bir malumat edinirken, babama uyup da medreseye giriştiğime ve hocalık lakabını almadığım da ne kadar haklı imişim. Hocalığa intisap eden insanlardan, istisnasız beherinin fevkalade karnı geniş, en mühim millet işlerine lakayt, haybeden yemeye, içmeye ve harekete zorlanmadıkları vakitlerini yalnız yemekle ve içmekle geçirmeye düşkün, dua ve üfürükle hastaları tedavi ve ölüleri defnetmek fırsatını kollayan adamlar olduklarına, her kim olursa olsun kanaat getirmemek mümkün değil. Cephelerde bile, hocalığın mümessili olarak aramızda bulunan Muhterem'in en şiddetli topçu ve piyade ateşi düellosu anlarında bile, tabii hayat tarzını ihlal etmez, yemeğini yiyorsa, kumanda ettiği takımının durumuyla alakadar olmaz, kendi mukadderatına terk edilen takımı, ileri hamlelerde bulunuyorsa arkadan, geriye çekiliyorsa en önden gitmeyi, hocalığına bakmayarak, taktiği en iyi bilen bir subaydan daha mükemmel başarırdı. Cephe ahlakına hiç de uymayan Muhterem'in bu hareketleri, rütbesinin en küçük olmasına bakmayarak, bölüğün daha yüksek rütbeli subayları tarafından hoş görülürdü. Benim Muhterem'e değil herhangi bir ihtarda bulunmaya, söz söylemeye bile salâhiyetim yoktu. Artık başçavuşluğa terfi etmiş, hem takım kumandanlığını ve hem de bölük başçavuşluğunu tam tertip ve salâhiyetle yapıyordum. Çingene Talat'ın bölük talim ve terbiyesine resen beni memur edişinin sırrını artık anlamış bulunuyordum. Tabur, subay ve erleri jandarmalardan teşekkül etmişti. Bölüğü Çanakkale Muharebelerinde verdiği telefat, giyimi, teçhizatı, tüfek ve cephanesi peyderpey tamamlanmakta devam ediyordu. Mesuliyetime tevdi edilen talim ve terbiyesine gelince Anadolu köylüsünün yumurtacı ve tavukçudan başka adla çağırmadıkları jandarmadan ibaret olan bölük erlerini talim ve terbiye için, bana verilen salâhiyet dahilinde hiçbir şeyi esirgemiyordum, hatta sopayı bile... Onlar kendileri de bu sopa-

yı haklı bulurlardı. Halk arasında cennetten çıktığı söylenen, bu sopaların kendilerini bir gün, yarının harplerinde hayatlarını kurtaracak olan, harp usûl ve tekniğinin benimsenmesi bakımından yardımı olacağına akılları eriyordu. Bunun için de bana kızmazlar ve herhangi bir kin ve garez de beslediklerini hissetmezdim. Çünkü bir tekinin bile bana kin bağlaması, cephe hattında, diğer kıtalarda emsaline sık sık rastlanan, benim de hayatıma mal olabilirdi. Ben de zaten böyle feci bir akıbeti göz önüne aldığım için olacak ki, bana tevdi edilen vazifeyi yerine getirmek için, resmen bana müsaade edilen şiddeti tatbik etmekten çekinmezdim. Olaylar da bu hareketimin doğru ve isabetli olduğunu ispat etti. Cephelerde, en şiddetli harplerin devam ettiği günlerde, mevcutları üçyüzer erden ibaret olan bölüklerimizden diğerlerinin mevcutları yüzden aşağı indiği halde bizim bölüğümüz 170 mevcuduyla harbe devam ediyordu.

Bu hararetli çalışma ve didinme, Çanakkale muharebelerine katılma heyecan ve korkuları içinde bir ay geçiverdi. En küçük yaştan beri evde, dışarıda ve bir kaç defa Marmara açıklarından yelkenli ve vapurla geçtiğim zamanlarda adını çok işittiğim Tekirdağ, Gelibolu ile İstanbul'un arasında ve Marmara Denizi sahilinde, son Balkan Harbi'nde muharebe sahası olmuş ve Bulgar ordularının işgaline uğramış, şehirden başka her şeye benzeyen cadde, sokak ve hatta şose ve yeşillikten mahrum, açık liman denildiği halde, limanı, rıhtımı hatta kayıkların bile yanaşacak iskelesi olmayan ve Anadolu'nun en ücra köşelerindeki gibi evleri çitsiz ve damsız bir kasabaydı. Tekirdağ'ın bu durumunu, İttihatçılar kendi beceriksizliklerini örtbas etmek için Bulgar işgaline hamletmekten de utanmazlardı. Türkiye idarecilerinin ekmek ambarı ve sakinlerine efendimiz dedikleri Anadolu'nun ve burada yaşayanların yaşadıkları meskun yerleri görmeyenler bu söze inandırılabilirdi. Çünkü, Anadolu'daki meskun yerlerin de, Tekirdağ'ın bu halinden bir farkı yoktu (sene 1916).

Nihayet Trakya'nın o mevsimde hiç de eksik olmayan yağmurlu ve çamurlu bir günün sabahı, "Hazır ol!" emri verildi. Portatif çadır-

larımızı topladık, çadırlarımızla beraber sırtlarımıza sardık. Tam seferber bir hal aldıktan sonra Çanakkale cephesine doğru yürüyüş emri verildi. Alay komutanı atının üzerinde alayın başında tabur ve bölük kumandanları da atları üzerinde tabur ve bölüklerinin başında, subaylar çantasız ve tüfeksiz, aralarında benim de bulunduğum geriye kalanlar da tam teçhizat sırtlarında olduğu halde yola koyulduk. Daha üç-dört saat dizlerimize kadar çamur içinde bazı koşarak bazı yürüyerek ve hatta adi yürümekten de daha yavaş olarak yürüyebilmekte iken alay komutanının beni çağırdığını haber verdiler. Ben de hemen çağrıya icabet ederek, dizlerime kadar çamurlar içerisinde ileri atılarak alay kumandanına yetiştim, mutat selam resminden sonra emrine hazır olduğumu söyledim. O da bana "Geç alayın başına, alay yürüyüşünü sen idare edeceksin" dedi. Meğer ağırlığıyla beraber 4.000 erden ibaret olan bir alayın, dizkapaklarına kadar çamurun içinde yürüyüşünü idare etmek her kabadayıyım diyen adamın işi değilmiş. Öyle ya, şu bir-iki saat alayın gerisinde, herkesin basıp çiğnediği yolda yürürken, bu sefer de ben çiğneyerek ve basarak bütün alaya yol açacaktım. Alayın başına geçtim ve aklımca tam bir kararla yürüyüşü tertip edecek şekilde ve bana inanılan ve tevdi edilen bu mühim vazifeden az çok gurur duyarak, çamuru ilk çiğnemekten mütevellit ağırlığı da sırtımdaki tam teçhizatla yenmek için bütün gayret ve kuvvetimi sarfederek bütün alaya da ortalama bir yürüyüş kararı sağlayacak surette yürümeye koyuldum. Tekirdağ'ın çamurlarına rahmet okutacak bu Trakya çamurlarını Balkan Harbi'ne iştirak edenlerden çok işitmiş olduğum için bu çamurları yenmeye azmetmiş bulunuyordum. Yürüyüş devam ediyor ve ara sıra bazı akıldan hayalden geçmeyen olaylar ile karşılaşıyorduk. Bizim bölükten iki erin ansızın öldüğünü haber verdiler. Üstünkörü yapılan inceleme sonunda, her iki erin yürüyüş esnasında alaydan ayrıldığını ve bir zaman sona tekrar alaya iltihak ettiklerini ve ölmeden evvel, hastalandıkları sırada bunlardan biri köyden bal çaldıklarını söylediklerini söyleyebilmiş ve tahkikat derinleşince de,

doktorun raporuyla "çok miktarda bal yediklerinden öldükleri" tespit edilmişti. Tabii bu da hepimizin içinde bulunduğumuz açlığın tabii bir sonucu olarak kabul edildi. Böyle feci bir sonucun yalnız iki kişiye münhasır kalması bu fecaatten mütevellit kederimizi teselliye vesile olmadı değil. Yürüyüş devam ettikçe hızı da azalıyordu. Yalnız Trakya'nın iklimine münhasır, yağmurun ve çamurun artan devamı neticesinde, yürüyüş hızının azalmasıyla mütenasip olarak da yorgunluk artıyordu.

Nihayet, yukarıda anlattığım şekilde, dört-beş gün yürüyüşten sonra, Çanakkale cephesinin en sağ cenahını alan Saroz Körfezi sırtlarına, cephe askerine hiç de yaraşmayacak bir şekilde, yorgun argın alayımız kendini atabildi. O kadar dikkatle ve bütün harp kaidelerini, mekteplerde ve talimgahlarda öğrenildiği şekil ve surette, bize tayin edilen mevzilere geldiğimiz o günün akşam saatlerinden ertesi günün sabahına kadar, İtilaf devletleri donanma ağır topları ateşinden kendimizi ancak saklayabildik. Geldiğimiz gibi sırtların çukur ve mestur [korunaklı] yerlerine çadırlarımızı kurduk. Ben de üçüncü takım kumandanı ve bölük başçavuşu olduğum halde, bütün bölüğün çadırlarını kurmalarına nezaret ve rehberlik ettim ve kendi tek kişilik portatif çadırımı da bölüğün bulunduğu mıntıkanın münasip bir yerine bir-iki askerin yardımıyla, hem soğuktan ve hem de yağmur ve fırtınadan mahfuz olabilmesi için yarım metre derinliğinde bir çukur kazarak bunun üzerine kurdum ve içinde bulunduğumuz ormandan tedarik edebildiğim kuru otları da altıma serdim. Artık yatak hazır, üzerime de aklımca battaniye ve kaputu çekince mesele kalmayacaktı ve cephedeki ilk gecemizi bu suretle geçiveririz dedim. Düşman harp gemilerinden en az görünmesi muhtemel, mevzilerimizi aldığımız sırtların düşmana nazaran aksi istikametindeki eteklerinde ve oldukça aşağılarda hazırlanan ateşler üzerinde hazırlanan ve yolda bulunduğumuz bir kaç günden beri hasretini çektiğimiz karavanalarımızı midelerimize yuvarladık. Herkes yatmak üzere kendi çadırlarına istirahata çekildi. Ben de bölük çavuşu

olarak bütün bölüğün istirahata çekildiklerini kanaat kamile getirdikten, aldığım tekmil haberlerini bölük kumandanına naklettikten sonra, mektepte öğrettikleri ve tavsiye ettikleri şekilde, kendi elimle yaptığım çadırıma çekildim. Işığı ve oturmak için vasıta ve imkan olmayan çadırıma, ayının kendi inine girdiği gibi, evvelce başımı uzatarak yavaşça çadıra süzülüverdim. Tabii çadırın giriş yerinde evvela, konçlarına kadar çamurlu postallarımı çıkarmıştım. Çadıra girince seferi durumumuzun müsaadesi nispetinde soyundum. Evvelâ battaniye ve sonra da kaputumu dikkatlice üzerime çektim. Çünkü, fazla miktarda ot döşeli olan altımdan üşüme ihtimalim yoktu. Bir kaç gün yol yorgunluğu neticesi hemen dalmışım. Yağmur da boyuna devam ediyordu. Gece uykum arasında yüzüyormuşum gibi bir şeyler oluyordum. Fakat bir türlü uyanıp da ne olduğumu fark edecek duruma gelemiyordum. Yüzmem devam ediyor, fakat bir türlü kendimi toparlayamıyordum. Bereket versin düşmanla karadan münasebetimiz olmadığı için ani bir tehlike de melhuz [muhtemel] değildi. Melhuz olsaydı düşman topumuzu tuzaksız ve kapansız eline geçirir ve reva göreceği insanî ve gayri insanî işlemi de bizlere tatbik edebilirdi. Nihayet uyanmak ve neye uğradığımı öğrenmek zorunda kaldım ve bir tek dirseğimi, üzerinde hafifçe kendimi kaldırarak yatağımın kenarlarını öteki el yordamıyla karanlıkta yoklamaya başladım. Bir de ne göreyim? Akşamdan kazdığım çukur tamamen su ile dolu ve otlar da bu su üzerinde yüzüyor. Demek uyku arasında yüzme meselesi de, benim üzerinde yattığım ve bana yatak vazifesi gören bu otların yüzmelerinden ileri geliyormuş. Yağmur da bir mutat devam ediyor. Bu durum karşısında kalkmaktan ve giyinmekten başka çarem kalmamıştı. Çadırlarını doğrudan doğruya yere serdirdiğim Mehmetçiklerin mışıl mışıl uyumaları, maruz kaldığım akıbete beni teselli etmeye kafi geldi. Zaten uyuyup uyuyacağımız da bu bir gecelik uykudan ibaret kaldı. Ertesi gün gündüz de serbest kalarak az çok dinlenmeye fırsat bulduk. Fakat, akşamdan sonra geceleri sabahlara kadar, işgal ettiğimiz mevzilerde siperler kazmakla

meşgul olduk. Çünkü, Çanakkale harplerinin siper harpleri olduğunu ve siperlerin düşman siperlerine yakın oldukları nispette düşman top ateşinden masun bulunduklarını [korunduklarını] işite işite kulaklarımız dolmuştu. Halihazır şerait ve tekniğine uygun siperler kazabildiğimiz nispette, hayatlarımız garanti altında olacak ve binaenaleyh düşmana galebe ihtimali artacağı için hem subaylar ve hem de erler hepimiz can ve gönülden bu işe sarılmıştık.

Bulunduğumuz mevzilerden düşman donanmasını ve bu donanmadan atılan topları da seyredebiliyorduk. Bir demiryolu lokomotifini andıran gürültü ile gelen bu toplar mermilerinden bazıları etrafımıza da düşüyorlardı. Fakat bizler de hiçbir korku panik eseri görülmüyordu. Bunun da sebebi alayımızın yarısı, zaten Çanakkale harplerini görmüş, muhakkak ölümden kurtulmuş, şimdi de ikinci defa cepheye gelmeleriyle gene evvelinden ölüme razı olmuş adamlardı. Aralarında benim de bulunduğum alayın diğer yarısı da gayri ihtiyari, ilk defa da olsa kendi mukadderatlarını bunlara bağlamış görünüyorlardı. Böyle görünürken de açlıklarını, çıplaklıklarını ve köylerinde bıraktıkları çoluk çocuklarının da açlık ve sefalet içinde olduklarını düşünmüyorlardı. Belki düşünüyorlardı da, onun için hayatla ölüm arasında bir fark görmüyorlardı. Hayatın bittiği yerden ölümün başladığına aklı eren insan şeklindeki biz mahluklar için, hayatın bittiği yerin neresi, cephe mi köy mü olduğunda bir fark yok gibiydi. Yurt uğrunda ölmeye her vesile ve fırsatta teşvik edilen ve hatta teşvik ettiğimiz bu mahlûklara hiçbir şey vaat edilmiyor. Fakat galip gelindiği takdirde Kafkasları, Türkistan'ı fethedecekleri de telkin edilmekten geri kalınmıyordu. Karınları tok ve giyimleri mükemmel subaylar tarafından cephelerde ve gerilerde benim de aralarında bulunduğum erler arasında yapılan Pantürkist propagandası, erler ve halk arasında, yem borusunun aç atlar üzerinde yaptığı tesir kadar bile bir iz bırakmıyordu.

İtilaf yan ingiliz ve Fransız harp gemilerinden atılan uzun menzilli ağır toplara, bizim topçularımızın da mukabele ettiklerini, bu

harp gemilerinin bulundukları yerlerin yarısına düşen, bizim topçularımızın attıkları, mermilerden anlar, bizim mermilerin de düşman donanmasına yetişmesini, Allah'tan istemekten başka elimizden bir şey gelmezdi.

Çanakkale cephesine ihracın vaki olmasından sonra, bu cepheye Harbiye nezareti ordu umum müfettişi Alman Orgenerali Leyman Von Sandres'in başkumandan olarak tayin edilmiş olduğunu ve bu kumandanın taktiğinin ardı arası kesilmeksizin taarruz harpleri olduğunu işitip dururduk. İngiliz, Fransız ve müttefiklerinin ilk taarruzlarıyla yer üzerinde başlayan Çanakkale muharebeleri, az zamanda siper ve hatta yeraltı harplerine intikal ettiğini ve siperler arasındaki mesafenin bazı yerlerde 40-50 metreye kadar yaklaştığını dikkat nazara alırsak, bu durumda taarruz taktiğinin ne derece tehlikeli ve millete ne korkunç insan telefatı pahasına mal olduğunu kestirmek için bir Alman generali olmaya lüzum yoktur. Harp tarihi boyunca belki de ilk defa Çanakkale harplerinde tatbik edilen, köstebek yuvası usulü lağım harplerini de, ileri tekniğe sahip ingiliz ve Fransız orduları kadar maharetle başaran ve harplerde, muhakkak ölümleriyle sonuçlanacak ve o an için ifadesine dahi kadir olmadıkları fedakârlıklara katlanan Türk milletinin, yurtlarını emperyalistlerin istilasına maruz bırakmamak ve hür yurtlarında kendilerine refah ve saadet temin etmekten başka bir kaygıları yoktu.

Artık bizde, bütün karanlıkta geçen vakitlerimizi siperler kazmakla geçirmekliğimiz bir adet hükmüne giren mevzilerimizde, vakit vakit üzerlerimize büyük ve müthiş gürültülerden sonra düşen ve hatta yağan ingiliz ve Fransız top mermilerine ehvenişer kabilinden katlanarak, daha ilerde karşılaşacağımız acı ve daha felaketli günlerimizi derin bir tevekkülle beklediğimiz bir anda itilaf ordularının Çanakkale'den çekildikleri haberi geldi. O vakit itilaf ordularının çekilmesini, Bulgarların Alman ordularına teslim olmalarıyla verdikleri yoldan, iki uzun menzilli Avusturya topunun Çanakkale cephesine getirilerek düşman donanmalarına mukabil ateş açmaların-

dan ileri geldiğini, propaganda edilerek söylenilip durdu. Bu iki topun mukabil ateşiyle hiç olmazsa bir kaç düşman harp gemisinin de batmış olmasının söylenmesi ve yazılması lâzım değil miydi?... O günlerin dünyasında en muazzam ve üstün harp gemilerine malik İngiliz ve Fransızların iki Avusturya topu önünde serfüru etmelerini [baş eğmelerini] kabul etmeye imkan var mı?...İngiliz ve Fransızların, aç ve çıplak da olsa Türk milletinin yurdunu, dünyanın en azılı emperyalistlerine karşı müdafaa etmek azmi karşısında, diz çökmeye mecbur kaldıklarını söylemek ve Türk milletinin yurdunu müdafaada harikalar yaratacağına kabul ve hak vermek doğru ve makûl olur. Çanakkale muharebelerinde, Alman generalinin iddiasına rağmen, harbiye nezaretine müdafaa taktiğini kabul ettirenin M. Kemal olduğu da o günkü söylentiler arasındaydı.

İtilaf Devletlerinin Çanakkale muharebe sahasını terk etmeleri tahakkuk ettikten sonra bizim 13. tümeni tekrar Tekirdağ'a çektiler ve burada gemilere bindirerek, İngiliz ve Fransız denizaltı gemilerinin kontrolü altında bulunan Marmara Denizi'ni gece aşırtarak İzmit Körfezi sahilindeki Derince mevkiine bizleri döktüler. Ve çadırlarımızı Marmara Denizi 'nden görünmeyecek bir surette sırtların gerilerine kurdurdular.

Bizans İmparatoru Konstantin'in, payitahtı Konstantiniye'nin müdafaası için, Halic'e Fatih donanmasının girmesini önlemek için giriş yerine gerdiği zincire hiç de dokunmadan, Fatih'in harp vasıtası ve kadırgalarını karadan ve kızaklarla Halic'e nakletmesine mukabil ondan sonraki Türkiye idarecileri bu hadiseden 500 sene sonra bile kapalı deniz sayılan Marmara'yı, giriştikleri bütün harplerde lehlerine bir münakalat [ulaştırma] vasıtası olarak kullanmak başarısını gösterememişlerdir. Yemyeşil münbit ve mahsuldar ve altın renkli kumları ve plajlarıyla sahilleri, berrak açık ve mavi renkli deniziyle cennetin bir köşesi olmaya hemzeman [aynı zamanda] namzet olan Marmara Denizi Türk milletine refah, saadet ve sulh temin edeceği yerde, imparatorluk nimetlerinin idaresizlikleri yüzünden,

burada batırılan çeşitli deniz vasıtaları ve bu vasıtalarda boğularak ölenlerle Türk milletinin bir mezarı olmuştur.

Gece karanlığında vapurlara bindirilerek, Marmara Denizi'ni kat' ile Derince mevkiine çıkarılan bizim tümende 15.000 er mevcuduyla, zar zor ve heyamola ile Marmara Denizi'nde yolunu alırken gecenin bir saatinde, hiç de ümit edilmedik bir anda, bir düşman denizaltının hışmına uğrar ve hepimiz Marmara'nın ka'rı [dibini] girdabını boylayabilirdik. Marmara Denizi, sahilleri ve suyuyla bir cennete teşbih edildiği nisbette asırlardır millet ve din farkı gözetmeksizin ka'rına gömdüğü insanlarla büsbütün başka alemdir. Bu seyahatimizin başarıyla sona ermesini, tek bir tesadüfe atfetmek doğru olur. Derince'ye geldiğimizin hemen ikinci günü bütün elbise ve teçhizatımızı Avusturya mamulatıyla değişmeye başladık; fakat, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiği ve Erzurum'u geriye almak için Kafkas cephesine sevk edileceğimiz lafları da etrafı aldı yürüdü. Talim ve terbiye bütün hızıyla devam ediyor ve az çok karavanalarda daha okkalı ve lezzetli, kurtlu bakla yerine ara sıra kuru fasulye ve bulgur pilavı çıkmasından memnun ve hatta bu memnuniyetten sarhoş bir halde idik. Elbise ve askeri malzemeyle tam teçhiz edildiğimiz ve talim ve terbiye müddeti zarfında bulunduğumuz Derince'den hareket etmekliğimiz emri geldi.

Ağırlığıyla beraber 1.500 er ve mekkare [yük] hayvanından ibaret mevcudumuzla taburumuz ve her yük vagonuna kırkar kişi hesabıyla bir katara bindirildi; tren yola koyuldu. Tren alelade bir tren değildi. Yolcuları, beheri bir bomba ve patlamak için fitillerinin ateşlenmesini bekleyenlerdi. Yani mekkare hayvanlarını bilmem ya, hepsi kirişi kırmak peşinde idi. Her mutat durak istasyonlarında, çıkarılan nöbetçilerle, tren her iki tarafından muhafaza altına alındığı halde erlerin kaçmalarına mani ulunamıyor. Her istasyonda gene de bir kaç kişi tabanları kırıyordu, izmit, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya ve nihayet, o zaman Alman emperyalistlerinin Hindistan'ı işgal etme gayelerinde kullanacakları ve ittihat ve Terakki Hüküme-

ti'nden imtiyazını aldıkları Bağdat şimendifer hattının son istasyonu olan Ulukışla'ya geldik. Hindenburg kumandasındaki Doğu Alman ordularının Çar Rus orduları karşısında bocalamaları üzerine, Rusların Kafkas cephesinden Batı Rus cephesine yardımcı çekmelerini önlemek için, Kafkas cephesinde de Türk ordularının herhangi bir harekete geçmelerini, Alman genelkurmayının Türklerden talep ettiğini kulaktan kulağa işitip dururduk; bu işi başarmakta, Alman emperyalistlerinin Türkiye'de en sadık ajanı olan ve yalnız ikbaline düşkün Enver'e havale edilmiş veyahut da bu işle, başkumandan vekili olarak kendi kendini tavzif etmiş [görevli saymış] ve böylelikle kumandanlığına getirildiği bu cephenin Sarıkamış mıntıkasında verdiği ve 90.000 Türkiye vatandaşının harpten ziyade açlıktan ve soğuktan ölmelerine mal olan, gözle kaş arasındaki müddet zarfında harpler neticesi, Türk orduları Erzurum da dahil bütün Doğu Türkiye'yi boşaltmak zorunda kalmışlardır. Hatta Rus orduları Erzincan'ı da işgal ettikten sonra bile o güne kadar ne Sarıkamış harplerinden ve ne de Erzurum'un sükutundan filan haberimiz yoktu.

V

Kafkas Cephesi Hatıralarım

Yalnız Derince'den hareket ederken Kafkas Cephesi'ne süratle ve cebri yürüyüşle sevkedildiğimiz lafları erler arasında gizliden gizliye dolaşmaya başladı ve Ulukışla'ya da geldiğimizde de, Erzurum'u Ruslardan geri almak için cebri yürüyüşle gideceğimiz lüzumu bizlere resmen tebliğ edildi. Yürüyüşün cebri olması demek yemek ve istirahat molalarının azaltılması demektir. Bu emir alındıktan sonra bu kulaktan kulağa aldığımız haberlerin hem birincisi ve hem de ikincisi artık dedikodu mahiyetini terk ederek kesinleşti. Hiçbir insani hakka malik olmadığımız bir yurdun müdafaası gibi aslı esası olmayan mevhum bir anlamı bizlere aşılamayı hedefgüden bu dedikodulara ve emirlere hiç lüzum kalmadan da, sözde insan güruhu olan bizler aldatıla aldatıla tam bir hayvan sürüsüne dönmüş ve koyun sürülerinden farkımız önlerinde kendilerinden olmayan bir keçinin yokluğu idi. Bizim de yol göstericiliğimizi bir hayvan olan at üzerindeki tabur kumandanı kıdemli yüzbaşı Enver telafi ediyordu. Kırk kişilik dediğimiz hayvan ve yük vagonlarından çıkmak değil de yerlere döküldüğümüz hemen o anda yürüyüş koluna geçtik ve hemen yola koyulduk. Çünkü diğer taburlar bizim peşimizi bırakmıyor, biz de, bizden evvelki taburların peşini amansızca bırakmıyorduk. Nasıl ki, bir trenin yolculuğu lokomotife bağlı olduğu gibi, herhangi bir aksayış, bütün tümenin yürüyüş ahengini bozmaması için, her tabur, her kıt'a ve beherimiz, ahengine uydurulmuş bir mekanizma gibi, gününde saatinde ve hatta dakikasında sevk planına uygun hareket ediyorduk. Vagonlardan döküldüğümüz Ulukışla istasyonu da, istanbul'dan gelirken gördüğümüz bütün istasyonlar gibi, bir tek

ağaç ve yeşilliksiz, civarında bir yudum su içilebilecek suyu ve çeşmesi olmayan birkaç belirsiz binalardan ibaret bir harabe idi. Belli ki, Alman kapitalistleri ve hususen demiryolu inşası inhisarını ellerinde bulunduran kumpanyalar, inşa ettikleri Istanbul-Bağdat demiryolunu, memleketi bir mamureye çevirmek gayesinden ziyade kendi efendileri Alman emperyalistlerinin bir an evvel Hindistan kapılarına ulaşmalarını düşünmüşlerdir. İttihat ve Terakki idarecileri de Alman emperyalistlerinin bu şekil inşaat usullerine herhalde mumaşaattan [hayran olmaktan] geri kalmamışlardır. Konya ovasında bulunan bu istasyonun ovanın kendisinden bir farkı yoktu ki!... Her taraf cayır cayır yanıyor, tozu toprağı da üstüne caba, ha istasyonda kalmışsın ha ovada. Biz de tam seferi teçhizat sırtımızda yolumuza devam ettik.

Ufuklarda ne bir ağaç ve ne de insan bulunduğuna işaret olması lâzım gelen bir köy değil bir tek bina dahi görünmüyordu. Yol da yoktu. Eğer Trakya seferini yaptığımız gibi hava yağmurlu oluvermiş olsaydı Konya ovasında değil yürümek, olduğun yerde kıpırdamak bile mümkün olabilir miydi?... Hararet derecesi herhalde kırktan aşağı değildi. Taburumuz Trakya ve Derince'de aldığı talim ve terbiyeye uyarak günde 35-40 kilometre yürümek zorundaydı. Bazı günlerde bu mesafe, bir uygun konak yeri bulmak kaygusuyla olacak ki, 40-45 kilometreyi de buluyordu. Fakat bu hale çok seyrek rastlanırdı. Konak yeri aralarında benim de bulunduğum erler için bir mesele teşkil etmez, kısmen evlere ve ahırlara yerleştirildikten sonra geride kalan erler de çadırlarında ve gök altında yatırılırdı.

Umumiyetle konak yerleri subayların tam istirahatlarını temin edebilecek şekilde, menzil memurlan tarafından hazırlandığı için, bizler de, subaylarımızın istirahatlarına medar [yardımcı] olabilecek fedakârlığı göstermek için beş on kilometre fazla yürüyüverirdik. Yollarda, sıcakta bayılanlar, başı ağrıyanlar gibi ufak tefek hadiseler olurdu. Yürüyüş kolunun arkasında ve atının üzerinde giden, sanki haram yemiş gibi şişman, küçücük zavallı bir atın zar zor taşıyabil-

diği tabur doktoru ağızdan ağıza hastalanan erin yardımına çağırılır, doktor da hiç istifini bozmadan keyfi istediği vakit gelir, hastaya bir hap, bir suya benzer renkli bir şey verir ve tekrar yürüyüş kolunun gerisine, yani geldiği yere, hepsi de atları üzerinde olan tabur ve bölük kumandanlarının yanına gider ve kaynatma eskisi gibi deva ederdi. Bir defasında, başçavuşu olduğum bölükten bir er hastalandı. Hastalandı amma herif hemen de yere yuvarlandı. Ağır hastalananları, tabur ağırlığında giden herhangi bir mekkare arabasına, hastalığı geçinceye kadar bindirme usulü seyrek de olsa tatbik ediliyordu. Bu sebeple bazı açıkgöz erler de yalancıktan hastalanma numarası yaparlar ve mekkare arabasına kapağı atarlardı. Mekkare arabasına kapağı atmak için yalnız doktorun raporu da kafi değil mekkare subayını da ikna etmek lâzımdı. Bunun için de onbaşısını, çavuşunu, başçavuşunu, subaylarını ve tabur doktorunu kafesleyecek kadar erin maharetli olması lâzımdı. Seyrek olmakla beraber bunda da muvaffak olanlar olduğu için, en son hastalığı kabul ve mekkare arabasında gitmesini tensip edecek [uygun bulma] tabur doktoru da hastayı, hastalığını teşhis etmek için değil de, mekkare arabasında yeri, daha başka ağır bir hasta için esirgeme bakımından, muayene ederdi. Hastayı muayene usulen yere inilmeden atın üzerinden yapılır, atın üzerinden hastalık teşhis edilir ve atın üzerindeki doktorun huzurunda, verilen ilaç kullanılır, tedavi sona erdirilirdi. Er yoluna devama başlar ve doktor da yürüyüş kolunun kuyruğuna her zamanki yerine giderdi. Bizim bölükte hastalanan ve yere düşenlere de aynı minval üzere her zamanki adeti gibi doktor geldi, yere inmeden atın üzerinden baktı, er konuşmadan yatıyor. Bir daha baktı, kıpırdama filan yok, "ölmüş bu, gömün" dedi doktor, son sözünü söyledi. Bölük başçavuşu olarak, be de yoluna devam eden bölükten iki er beraberinde alıkoydum. Başlarında olduğum halde, ovanın, bizim taburun yürümesinden hasıl olan yola benzer izleri kenarında ve biraz açığa bir karış derinliğinde, üzerimizde her zaman bulundurduğumuz ve taşıdığımız istihkam kürek kazmasıyla, mezar şeklinde bir

çukur kazarak, herifi bu mezara üzerindeki tüfeği ve bütün teçhizatını aldıktan sonra elbiseleriyle beraber koyduk ve üzerini de o çukurdan çıkan toprakla örttük. Bu müddet zarfında yürüyüş kolundaki taburumuz epeyce ilerlemişti. Biz de tabura yetişecek bir surette yürüyüşümüzü ayarlayarak gitmekte iken arkamızda bir iki kilometre mesafede, ovanın ortasında bir adam belirdiğinin farkına vardık. Konya ovasında böyle bir adamın yerden çıkar gibi, Allanın o sıcağında, bir iki kilometre mesafede belirmesine imkân ve ihtimal yoktu. Ova o kadar düz ki, kilometrelerle mesafeye bir yumurta konulsa fark edilebilir, buna mani olacak da ortada ne ot ve ne de tek bir çalı var. Üç kişi aramızda belki, bizim gömdüğümüz adamdır diye konuştuk ve beklemeye karar verdik. Hakikaten gömdüğümüz adam yürüye yürüye yanımıza çıka gelmesin mi?... Gördük ki bizim gömdüğümüz er, molla Nasrettin gibi cennetini, cehennemini görmüş ve tatmış, dirilmiş ve tekrar dünyasına kavuşmuş. İşte hastalığın bir nev'i yahut da yalancıktan hastalanmanın bir şaheseri. Biz üç kişi, iki asker ve bir de ben, biraz imkânımız olup da ve daha çok sevap kazanma peşinde koşsaydık ve gayret edip de herifi usulü dairesinde bir metre ve daha fazla derinlikte mezar kazıp da gömseydik, zavallıyı rahmet rahmana bizler kavuşturmuş olacaktık. Müslüman aleminde ve bilhassa Anadolu'da bunun gibi ölüp de dirilen adamları, etrafında olanlar, en yakın akrabaları dahi olsa, bu gibileri hemen orada öldürmelerine Müslümanlık ve Müslümanlığı telkin eden hocalar cevaz verirler; belki de bu Müslümanlık adetini daha köyünden bildiği için, zavallı er, heyecan ve korku karışık şüpheyle bakarak gayet ihtiyatla beraber yürümeye başlayarak bu sefer dört kişi olarak bölüğe iltihak ettik. Bu acayip hal hiç kimseyi bir hayrete sokmadı ve gayet tabii kabul edildi. Çünkü 1500 mevcutlu taburda, subaylardan başka bir tek er cepheye sağ ve salim erişeceğinden emin olmayarak, aynı akıbete düşmelerinin sırasını bekler gibiydiler.

Ulukışla'dan Elazığ'a kadar cebri yürüdüğümüz kırk bir gün zarfında, yollarda rast geldiğimiz çay ve ırmaklara eğer bunların derin-

ligi adam boyunu geçmiyorsa, birbirimizin kollarına sıkı sıkı takılır ve bütün o ağır seferi teçhizatımızla yürüyerek geçer, yürüyüşümüze devam ederken de üstümüz ve başımız kururdu. Bu zincirvari birbirimize kollarımızla kilitli olarak ufak çay, ırmakları geçerken, kazara koparak sulara sürüklenen, boğulan ve ölerek kaybolan arkadaşlarımızın akıbetine, bu akıbetin muhakkak birer namzetleri olan bizler hasretle ve hatta, niçin onların yerinde olmadığımıza kıskançlıkla bakardık.

Altı toprak üstü toprak, çitsiz ve kapısız, civarında ve etrafında tek bir ağacı ve yeşilliği bulunmayan meskun yerleriyle, bu meskun yerlerin bulunduğu Konya Ovası arasında bir fark göremezsiniz. Kuraklığı bakımından kerbelâ çölünü andıran, ovada bir tek su değirmeni ve zaten adet olmadığı için yel değirmeni de göremezsiniz ve bütün bunların hepsini, bizlerde köy ve kasabalarımızda aynı şerait altında yaşadığımız için tabii sayar ve hayatın bundan ibaret olduğunu sanırdık. Muassır medeniyetin insanlığa bahşettiği buhar ve elektrikle işleyen bir motoruna bir tek elektrik lambasına rastlanmayan, Anadolu'da halk, görülüyor ki, sultan ve İttihat Terakki hükümetlerinin, batı emperyalistleri yararına ölmeye mahkum mahluklar gibi kendi hallerine, kasaphaneye sevk edilen hayvanların son durak yerlerinde, bıçaklanacağı anı bekledikleri gibi bırakılmışlardı ve tabii ancak bu şeraitte yetişmiş insanlar, hayatlarını da istihkar ederek [hor görerek] İttihat ve Terakki hükümetinin, milletin başına açtığı manasız harbin felaket ve musibetlerini hem cephelerde ve hem de gerilerde, neyle sonuçlanacağını büyük bir tevekkülle bekleyerek sabrediyorlardı. Zaten bizler de, Anadolu halkının bir cüz'ü olarak, o yolun yolcuları değil miydik.

Yolumuz üzerinde bir kaç büyük konak yerlerinden olan Niğde'ye geldik. Halıcılığı ve kilimciliği ile Türkiye ve dünya pazarlarında az çok adı çıkmış olan bu kasabayı da bir harabe halinde bulduk. Halıcılıkla meşgul olan Türk ve Ermenilerden ibaret karılı erkekli ahalisi ile beraber, Niğde'nin az çok mamur görünmesi gere-

kirdi. Bizleri camide konuk ettiler, konak kaldığımız açık her yerdeki gibi kervanlarımızı kendi kendimize ikram ettik ve cemaatın vakit namazlarını kıldıkları yerlere serilmiş ve bu sefer cami imamının bir lütufkârlığı olarak kaldırılmamış, kilim ve keçeler üzerine, balık istifi şeklini andıracak bir sırayla yuvarlanı yuvarlanıverdik. Başka yerlerde konakladığımız ve imamların sözüm ona yurtseverliklerini, taassup ve yobazlıklarını yenemedikleri camilerde, böyle bir lütuftan yani halı ve kilimler üzerinde yatmaktan mahrum olduğumuz çok vakit olmuştur.

Niğde'ye gelinceye kadar yollarda ve hele Niğde'de behemehal ahali tarafından, Erzurum'u ve Türkiye topraklarını düşman istilasından kurtaracak kahramanlar sıfatıyla ağırlanmak ümidimiz de suya düştü. Niğde ahalisi, belki de o ağırlama işini kendileri nam ve hesabına bizlerden bekliyorlardı da, onun için bu hususta herhangi bir teşebbüse geçmediler.

Anadolu'nun göbeğinde olan Niğde'nin, tahminimiz hilafı, Mısır ehramları civarındaki ehramları andırır bir manzara arz etmesinin meğer sebebi varmış! Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri devletin en sadık tebaları, siyasal, ekonomi ve kültür alanlarında ileri, Türkiye'de ve bilhassa Anadolu'da bütün küçük sanatları ellerinde bulunduran Ermeni vatandaşların şehirden sürüldüklerini burada ilk defa işitmiş olmakla, küçük zabit yani çavuş mektebinde ansızın kaybolan başçavuşumuz Vartan'm akıbet ve encamının neye müncer olduğuna şimdi aklım erer gibi oldu. Anadolu'da ve Anadolu'nun en ücra köşelerinde ne Ermenisi Türksüz ve ne de Türkü Ermenisiz yaşamaları imkan ve ihtimal haricinde olduktan başka, her iki milletin yaşamaları için geçinmeleri için emekleriyle birbirlerini tamamlamaları şarttı. Nasıl ki balığın susuz yaşamayacağı gibi, evvelleri olduğu gibi Osmanlı Devleti idaresinde de bu hal devam edegelmiş, Türk vatandaşlar Ermeni vatandaşların gıda maddelerini, ötekiler de Türk vatandaşların ev ziraat bakımından kapkacak ve araçlara ihtiyaçlarını, ananevi usulleri olan mübadele ile temin ederler ve geçi-

nir giderlerdi ve aralarında katiyen bir münaferet [nefret] ve düşmanlık yoktu. Zaten emeğin sürdüğü yerde münaferet kahra mahkumdur. Aynı münasebet Trakya'da Türk vatandaşlarla Rum vatandaşlar arasında mevcuttu. Türk ve gayri Türk vatandaşlar arasındaki mütekabil emek mübadelesi menfaatine dayanan bu dostluk o kadar sıkı fıkı idi ki, konuşmalarından bile Türk mü, Ermeni mi, Rum mu fark edemezdin. Bu fark yalnız ibadet zamanlarında Türklerin camiye, Ermeni ve Rumların kiliselerine gitmeleriyle belli olurdu.

Gelibolu'da bizim ve yalnız emekleriyle geçinenlerin oturduğu ve kültür bakımından en geri muhiti olan, aşağı yukarı hepsi göçmenlerden ibaret aşağı mahallede, Rum mahallesinin aşağı kısmıyla bitişik ve komşu idi. Bakkalımız, fırıncımız, değirmencimiz ve en zaruri ihtiyacımızı hazırlayan bütün küçük sanat sahipleri Rumlar ve Ermeni vatandaşlardandı. Bütün Anadolu'da yalnız emek prensiplerine dayanan bu muvazene, Ermeni vatandaşları, terazinin kefesini terke mecbur edilince bozulmuş ve memleket iktisadiyatı ve dolayısıyla bu iktisadiyatın geleneği sonucu olan imar alaimi [izleri] de ortadan bunlarla beraber yok olmuştur. Haydi diyelim, memleketin imar ve halkın refahına hizmet etmekten başka gaye gütmeyen vatandaşları ve bu meyanda Ermenileri kendi siyasi gayelerinize hizmet etmek işgüzarlığıyla cedleri yurdundan sürdünüzse kiliselerinden ve etrafındaki kültür ve imar eserlerinden ne istiyordunuz?... Acaba Osmanlı Hükümetleri o imar müesseselerinin yerlerine kaim olacak diğerlerini koymak kudretinde miydi?... Yahut sizler kendiniz bunu başarabilecek miydiniz?... ittihatçı efendiler!... Elbette hayır...

Her gün akla hayale gelmeyen ve bunlardan çoğunun, ölümle neticelenen sürprizleriyle karşılaşılıyor, artık, Erciyes Dağının ebedi karla örtülü zirvelerinin, uzaktan da olsa bizleri sıcaktan koruyucu himaye nazarları altında yolumuza, aynı minval üzere devam ediyorduk. Kayseri'ye geldik. Osmanlı idarelerinden evvel bu muhitte yaşayan milletlerin kayserine izafeten ad alan, mevcut kilise ve cami-

lerinden başka eski eserlerden kıt olan Kayseri şehri, pastırmasıyla meşhur, civarı alabildiğine sebze ve meyve bahçeleriyle baştan aşağı doluydu.

Bu civarda açlığımızı itmam ve telafi etmek için o kadar bedava meyve ve sebze yiyorduk ki, şimdiye kadar yalnız ırmak ve çaylardan ibaret olan düşmandan başka dizanteri ve maleri gibi iki müthiş düşman daha kazandık. Hakikaten hasta olan ve yürümeye takati muhakkak olmadığı hususunda kat'i kanaata gelinen erlerimizi, güya tedavi olmaları için, seyyar menzil hastanelerine ekerek geçiyorduk. Ekerek diyorum, çünkü bunlardan hiçbirinin tedavi olup da kıt'alarma iltihak ettiklerine şahit olduğumuz vaki olmadı. Ya hastanelerde yahut da yollarda öteki dünyalarına kavuşuyorlardı. Belki, tek tük bu erlerden pek az yekun teşkil edenler de vardı. Zaten hepimizin de korktuğu ve aramızda her zaman konuşma ve yarenlik mevzuu olan da, cepheye erişemeyip de yollarda bok yoluna açlıktan ve sefaletten ölmekti. Bizlere tabur imamlarının, uygun veya uygun olmayan her yerde ve her fırsatta cephede şehit olmanın, yani nalları dikmenin meziyetinden bahsedilir ve bu gibilerin sorgusuz sualsiz cennete erişecekleri tefsir edilir ve müjdelenirdi. Pek azımıza nasibi müyesser olması muhtemel bu sonucu, hayalimizde o kadar canlandırırdık ki, yollarda ve konak yerlerinde ve bilhassa konak yerlerine girerken, İttihat ve Terakki yaranı bestekârların büyük bir itina ve gayretle besteledikleri saçma sapan ve delalet ettikleri manaları hiçbirimizin anlamadığı Pantürkist ve Panislamist şarkılarını, subaylarımızın emir ve zorlarıyla vecde kapılmış mevlana dervişlerine dönerek bütün erler hep bir ağızdan söylerdik.

Bir kaç gün daha yollarda sürüklendikten sonra, masallardan hayalimizde yeri kalan, uzaktan bağları görünen Sivas'a gelmemiz mukarrerdi [kaçınılmaz]. Sivas'a geleceğimiz günün ta akşamına kadar yürüdük dağlar aştık, dereler çaylar geçtik. İsyan nümayişlerine has protesto bağırma ve çağırmalarını andıran acyip bir gürültü kılığmdaki mutat şarkılarımızla Sivas'a giriyoruz da, hayalimiz-

de tecessüm ettirdiğimiz o meşhur bağlarını görmek hâlâ nasibimiz olmuyordu. Üç gün de Sivas'ta kaldığımız halde Sivas'ın bağlarını yine göremedik. Meğer şiirlere, şarkılara ve halk tekerlemelerine giren Sivas'ın bu bağları, bunların burada ezelinden olmamalarındanmış. Sivas'ın ne kendinde ve ne de civar köylerinde bu mevhum ve yalnız masallarda adı geçen bağların değil de, hatta bir tek dikilmiş meyveli veya meyvesiz olmasını, Sivas halkının sultanlar ve İttihat ve Terakki Hükümetinin icraatlarını protesto mahiyetinde bir nişanesi gibi kabul etmek doğrudur. Çünkü insan eliyle dikilmiş bir tek dikili ağaç olmayan Sivas ve civar köylerinde bilakis hudayi nabit [kendiliğinden yetişmiş] o kadar çok kavak ağacı var, ki bu ağaçların kısırlıklarıyla bağ ve bahçelerle mülemma ve hiç olmazsa çevrili olduğu hissini veriyor.

Kayseri de olduğu gibi Sivas'ında suları pek çoktu, ve bu sular bir aylık geceli gündüzlü cebri yürüyüşlerden sonra çamaşırlarımızı yıkamak ve kendimize çekidüzen vermek için bizim çok işimize yaradı. Bizim geldiğimiz o günlerde Sivas bir cephe şehri manzarası arz ediyordu. Zaten adı ve stratejik durumu ile gayri mütenasip olarak nüfuzu az olan Sivas şehri ve sokakları, Doğu Anadolu'dan çekilen göçmen ve cepheyi takviyeye giden erlerle mahşeri bir kalabalık manzara arz ediyordu; bu askerlerden ve yeni milli ve Avusturya ordularına ait renk ve maldan elbiseli olanlar cepheye yeni sevk edilenler, elbiseleri milli ve eski olanlar da, cepheden gerilere ya kıtalarıyla sevk edilenlerden veyahut da kendi kendilerine izin vermiş olanlardı. Yolcu yolunda gerek kabilinden, biz de artık durumumuzu yadırgamaya başladık, nasıl olsa bağları bahçeleri masallara girmiş vatandan bir gün biz de ayrılacaktık.

Sivas'ta, yollarda gelip geçtiğimiz diğer bir iki Anadolu şehirlerinden, medeni ve asri asarıyla hiçbir farkı yoktu; şehir, aşağı yukarı kamilen toprak ve samandan dökülmüş kerpiç duvarlarıyla birer ikişer katlı evlerden, devlet idaresine ait vilayet konağı, jandarma dairesi, Kangal hanlarından birinin hususi surette yaptırıp da hükü-

mete bir mata'mış gibi hediye ettiği mazgal delikleriyle, kaleyi andırır duvarlarıyla zindanı ve taştan inşa ettirilmiş bir iki otel ve ticari binadan ibaret idi.

Ermeni vatandaşlara ait olduğu söylenen ve toprak kerpiçten de olsa beyaz kireçle ve ihtimamla sıvanmış bembeyaz boş evleri, yemyeşil hâlâ zümrüt gibi avluları ve bu avluların etrafındaki rengârenk çiçekler Sivas'ın her köşesini süslüyor ve insanoğlunun istediği ve imkan bulduğu takdirde nelere muktedir olduğunun numunelerini veriyordu. Sivas'ta bulunduğumuz bu birkaç gün zarfında dünyanın en sert ve en modern teknik vasıtasından daha üstün dedikodu ajanslarının, Dersim Kürtlerinin isyan ettikleri ve ordunun geri ile irtibat yollarını kesmeleri tehlikesi olduğunu, hatta, belki de kestikleri hususundaki tevatür ve haberler askerler arasında canlı canlı yıldırım suretiyle dolaşmaya başladı; bundan da, bizler Erzurum'un kurtarılması işinin suya düştüğü manasını çıkardık. Yahut da bu son şekil işimize elverdiği için dedikleri şekilde olmasını istiyorduk. Bu hususta resmi olarak ne bir yazılı ve ne de sözlü emir almadık; askerlik olduğu için bunu gayet tabii bulduk.

Yalnız ertesi günü silah başı edip de yola çıkınca, yürüyüş istikameti Malatya'ya doğru değişince, bir gün evvel işittiğimiz tevatür hakikate intikal etti. Gene cebri yürüyüş, gene aynı tozlu topraklı yollar, aynı çaylar ırmaklar, yalnız yürüdüğümüz yollar ve muhit ova değil, Orta Anadolu'ya has inişli yokuşlu, dereli tepeli ve suları taksim eden tepelerle suları toplayan vadilerin birbirlerini değişen yollardı; Sivas'tan uzaklaştıkça hararet artıyor ve hele gün ortalarından biraz evvel ve biraz sonra, güneşin bütün kuvvetiyle enveriyelerimizi (başlık) delerek beyinlerimize hücum ettiğinin farkına varıyorduk, ter de paçalarımızdan akıyor, doğduğuna pişman ve hayatından ümitsiz olmayan aramızda bir tek kimseye rastlayamazdın. Şehit mertebesine mazhar olmak istemeyenlerin bazı örneklerine buralarda şahit olmaya başladık; bir kaç gün yolculuktan sonra, her zamanki gibi, bir gün bölüğün arkasından, encamımızın ne olacağı-

nı düşünerek diğer bölük erleriyle beraber hem sürükleniyor ve hem de kendi kendime dalga geçerken, hemen önde bir iki dizi bir tüfek sesi işitildi, ortalık hafif karıştı ve arka üstü, çanta ve bütün teçhizatıyla bir erin yol üzerinde, cansız olarak yerde yattığı görünmesiyle de ortalık duruldu.

Her bölük başçavuşu gibi ben de, canlı cansız yürüyüşten kalan erleri toplamayla vazifeli olduğum ve bu maksatla da her zaman bölüğün gerisinde gittiğim için, iki er yanımda alıkoyarak, ebedi ıstırahatgâhma yerleştireceğimiz ölülerin yanında kaldım ve bu ufak merasim için de öyle polis, jandarma ve mahkeme müdahalelerine hacet yoktu. Yalnız taburumuz doktorunun raporu kâfi idi. Bu raporun da hem hakikaten ölmüşe ve hem de öldü diye gömülmelerine müsaade olarak dirilere verildiğine şahit olmuştuk. Fakat bizler ortalama gider, belki herif ölmemiştir dirilebilir diye mezarı bir karış derinliğinde kazardık. Bu şekilde hareket etmemizin asıl sebebi, mezarı kazan iki erin ve benim hayatımızdan bıkmış ve bıçağın kemiğe dayanmış olmasmdandı. Mezarı derin kazın desen de seni kim dinler, öyle yerlerde erlere de kafa tutulmaz, herif zaten ölmüşüm diyor ve gövdesini zar zor ayaklan üstünde taşıyor.

Doktor geldi "kendi tüfeğiyle kendini çene altından öyle ustalıkla vurmuş ki beyni darmadağın olmuş ve bir lahzada canı çıkmış" diye raporunu verdi. Bizler de mezarı kazıyor bir taraftan da kaynatıyorduk, zavallı her halde sağ kalırım diye korkmuş da, bütün nişancılık ustalığını kullanarak mermiyi öyle yerinden sıkmış ki derhal oluvermiş. Zavallıyı ve bu zavallıya benzerleri göme göme ve en yakın yoldan tüfeğini, cephanesini, teçhizat ve çantasını ağırlığa ölmüş raporuyla teslim ederek ve yollarda ekilenleri de beraberimizde sürükleyerek bölüğümüze iltihak ederdik. Doktorun raporu gereğince ölünün ailesine bir gün "cephede şehit olmuştur" diye resmen ölü haberi gider ve Türkiye vatandaşlığı kütüğünden ismi ebedi silinir. Bu şekilde kendi keyifleriyle ölerek yurt vazifelerini ifadan kaçındıkları için, cennete gitmelerine layık görmemelerinden olacak ki,

tabur imamları bu gibilerin defin nıerasimlerine bile uğramaya lüzum görmezdi. Cephede ateş hatlarında da, ya ölenlerin çokluğu ya da bunların topunun cennetlik olduklarını evvelinden kabul ederek defin dualarını yapmaya gene uğramazdı. Zaten ateş hatlarında bir tek tabur imamı göremezdin ki... Hakikaten zor mesele, hayatında kahrından başka hiçbir hayrını görmediğin yurduna hizmetten kaçarak, intihar ettiğine mi yanarsın, yoksa ananeye aykırı dünyanı değiştirerek cennetten mahrum olmana mı yanarsın?... Orasını artık tabur imamı kendisi halletsin. Fakat şu aşikar ki, insan kendisine yurdunun ve idarecilerinin temin ettiği yaşamadan, hatta cennetsiz ölüm bedeline mukabil de olsa uzaklaşmak kararını bile fütur [gevşeklik, usanç, bezginlik] veriyor ve acı da olsa kararını yerine getiriyor.

Dünyadan uzaklaşmanın ikinci bir usulünü de öğrendik; yürüdüğümüz yol, Murat nehrinin kenarından ve birçok yerlerde nehre pek yakın olarak geçiyordu, yürüyüş esnasında, canından bıkan er tüfeği, cephanesi, çantası ve bütün teçhizatıyla yürüyüş kolundan fırlar ve Murat nehrine kendini atardı, yükü olmadığı ve yüzme bilmediği için suya batmayarak kurtulma ve kurtarılma ihtimalini de bertaraf etmek için, ileriye giden bir ordunun herhangi bir ric'at ümidini erlerin şuurundan yok etmek için arkasındaki bütün köprü ve geçitleri yokettiği gibi, dünyasına veda edecek yerde hayata dönüş ümidini tam kesmek için, üstündeki bütün ağırlığıyla kendini coşkun ve derin Murat nehrine atar ve attığı anda da Osman sülalesinden bir boyun, asırlar evvel gittiği yolu boylar ve kaybolur giderdi; filvaki' bu boy da asırlar evveli çağlarda Orta Asya milletlerinin ananevi hicret ve istila yollarını takiple Iran şimalinden küçük Asya'ya sarkan bir kabilenin ikiye bölünmesiyle, bunlardan bir koluna Osmanlı İmparatorluğu kurmak mukadder olmuş, diğer kol ise, daha güneye kaymak emeliyle Murat nehrini geçerlerken, kol boyunun bu nehirde boğulmasıyla hem kendisi ve hem de kumanda ettiği kolu kaybolmamış mıydı? Kendini nehre atan erin arkasından baka baka yorularak takipten vazgeçerlerdi, yani vazgeçerdik. Bir daha bizlere il-

tihak etmemek üzere, bu suretle ebedi uzaklaşanların, aramızda bir iki gün lafları olur, ve buna benzer diğer hadiselerin tekrarıyla unutulur giderdi.

Meğer şimdiye kadar gördüklerimiz, şimdiden sonra göreceklerimizin çiçekleriymiş. Kollar yürüyüş halindeyken, yürüyüşün ahenk ve intizam içinde devamını sağlamak esas olduğunu dikkat nazara alırsak, taburu teşkil eden erlerin defi hacet meselesini ne plana ve ne de hesaba katmak zordur; defi hacet edecek asker bu hususta yalnız onbaşı veya çavuşunu haberdar etmesi lazımdır, haber verir ve işine gider; bu işte tabii görenek üzere kimsenin göremediği ve kuytu bir yer olması lazımdır; demek ve muhakkak yürüyüş kolundan biraz ayrılarak, ekseriya etrafta ve yakında mevcut çay kenarlarına gitmekliği hepimiz ve muhakkak tercih etmeye çalışırdık.

Savum, salat, hac, zekat ve kelime-i şahadet gibi Müslümanlığın beş şartına dahil olmayanla beraber, taharetten yani her defi hacetten sonra, muhakkak su ile yıkanmak da bu beş şart gibi mühim ve riayet edilmesi elzemdir; harplerde ve harp zamanları sayılan böyle mühim yürüyüşlerde bu şartların isteklerini bazen kendi takdirimizle ve hatta bazen de kıt'a müftülerinin fetvalarıyla hafifletilebilirdi; çünkü, taharetsiz ölenler güya şehit rütbesine ermezler. Müftülerin tasvibi ise bizlere bu işi temin edermiş; yani taharet ot, yaprak, toprak, taş vesaireyle de yapılabilir denilir. Biz de öyle hareket eder derelere çaylara su aramaya gitmek kaygısından kurtulur cenneti de kendimize güya temin ederdik. Canlı kabre girdiği halde Molla Nasrettin'e bile görmek nasip olmayan ve sırf başkalarının sırtından geçinmeye alışmış hoca ve tabur imamlarının, mevcudiyetini telkin ettikleri cennete zaten aramızda inanan da pek azdı ve hatta yoktu.

Fakat su aramak kaygısından bizi azad eden büsbütün başka daha mühim mesele idi; dereler de vardı çaylar da vardı bu dere ve çaylar sularla dolup taşıyordu, fakat yürüdükçe ve günler geçtikçe hepimiz su arama işinden ve ancak müftü fetvasıyla ihlal edilmesi lazım gelen, Müslümanlığın mühim rükünlerinden birini yani defi

hacet ettikten sonra yıkanmayı, tabii insiyakımız ve insanlık anlamımızla terk ediyorduk ve niçin böyle olduğunu da kimse birbirine sormaz ve söylemezdi. Ben şahit olduğum bir meseleyi kendim anlatayım: Takip ettiğim yol-şoseden başka her şeye benzeyen, irili ufaklı köprüleri ve ağaç, demir ve betonarme borularıyla Sivas-Malatya şosesi idi. Ben de bir gün diğer erler gibi, köprülerden birinin kat ettiği, suyu dahi olmayan dereye saptım, bir de ne göreyim!... Bütün dere boyu sahası insan gövde ve kafatası kemikleriyle lebalep dolu idi, gene aynı maksat için bir defa da köprü altına girdim, burası da aynı haldeydi. İşte bir hafta on günlük gittiğimiz bütün yol boyunca, yol etrafındaki bütün dere, çay boyları ve köprü altları hep aynı manzarayı arz ettikleri için hepimiz, kendi tabii insiyakımız ve insanlık duygularımıza uyarak bu acı ve vahşiyane cinayet misallerini görmemek için su aramak külfetinden kendiliğimizden vazgeçmiştik. Tarihlerde ve bazı hatıralarda da misallerini okuduğumuz ve adlarına İttihat ve Terakkicilerin tehcir dedikleri bu cinayetleri okur gidersin, ya mübalağadır veya yalandır diye üzerinde durmadan, uzun boylu hiçbir tesir ve teessüre kapılmadan da zamanla unutur gidersin.

Fakat bu kütle halindeki yakın geçmişteki cinayetlerin misallerini ortada gözlerinle gördükten sonra öyle unutmak pek kolay olmuyor. Burada biz cinayet lafını kullanırken bu sözün delâlet ettiği hakiki manayı yani kadın, erkek, çocuk, ihtiyar ve henüz tüyleri bitmemiş yetim ve öksüzlerin kütle halinde katliama uğratıldıklarını kastediyoruz.

Suların kenarında ve susuz vadilerde, pek de uzak olmayan bir maziye ait bu feci cinayetin ifa edildiği günün hemen hemen aynı manzara arz eder gibi yerlerde sürünüp dururlarken bunlar, bizler gibi kendilerine tesadüfen rastlayanlara: "Ey yurttaşlar!... bizler masumuz, hep beraber asırlarca yaşadığımız, anlımızın teriyle suladığımız topraklarımızda, yurdumuzu imar, ıslah ve şenlendirmekten başka bizim bir suçumuz yok; bunu sizler de, en yakın komşuları-

mız olduğunuz halde bilir ve vicdanınızla tasdik edersiniz; evlerinizde, tarlalarınızda ihtiyacınız olan istihsâl ve araçlarınızı karanlık ve rutubetli dükkânlarımızda, kızgın ocak ve örs karşısında, kan ve ter içinde hazırlar ve bu mihnetli emeğimiz mukabilinde tedarik ettiklerimizi aramızda mübadele etmek suretiyle, hep beraber geçinir giderdik. Osmanlı tarihinde kara damga olarak kalacak olan bu gibi cinayetlerin tekerrür etmemesi için, bizim hakkımızı, gençlerin, gelinlerin haklarını, tüyü bitmemiş masum öksüz ve yetimlerin haklarını arayın" diye hitap eder gibiydiler. Ruhların ruhlara hitabı olan bu ah ve figan ne sultana ve ne de İttihatçı hükümetine değil ancak, Türkiye'ye camiasını teşkil eden fertlere ve onların vicdanlarına teveccüh etmişti. Bu hitap heyeti umumiyesiyle aynı zamanda Türkiye'deki Ermeni vatandaşları bu acı felakete sürükleyen ve Türkiye yurttaşlığıyla hiçbir alakaları olmayan, Ermeni Daşnak Partisi idarecileri ve Ermeni cemaatinin kalburüstü zengin ve kapitalistlerine ve Daşnak Partisi'nin mutaassıp yanında idi.

Ermeni cemaatiyle daimi rekabet halinde bulunan Türkiye'deki yerli küçük burjuvaların aktif iştirakiyle, bu seri cinayetleri icra etmek için sanki vücuda getirilmiş Teşkilatı Mahsusa'nm tertiplediği bu cinayetlerden, gariptir ki, İttihat ve Terakki Erkanı'ndan ve hatta merkezi umumi azalarından Doktor Nazım, Küçük Talât ve hatta o günlerin İstanbul muhafızı ve Bahriye Nazırı Cemal bile kendi hatıralarında, hiçbir şeyden haberleri olmadığını söyler ve yazarlar. Ermeni vatandaşların tehcir ve katliamından haberleri olmadıklarını söyleyen ve yazan İttihat ve Terakki idarecileri, Teşkilatı Mahsusa'yı hangi maksat ve gayelerle teşkil ettiklerini bilmezlikten gelemezler ya!... Bu tehcir ve katliamlar sözde Kafkas Cephesinin emniyetini temin gayesiyle icra edildiğine göre, Türkiye Ordularının Kafkas Cephesi'nde başarılarıyla alakadar Alman emperyalistleri ve bunların Türkiye'deki, başta Leyman Von Sandres olduğu halde generalleri ve subaylarının tam tasvibiyle ve belki de, bizim haberimiz olmayan onların emirleriyle yapılmış olduğuna hükmetmek de

mümkündür. Bütün bu fecaati gördükten sonra, bir daha istanbul'da küçük zabit (çavuş) mektebindeki üç yüz mevcutlu bölüğümüzün bila istisna hepimizin sevdiği başçavuşumuz Vartan'm feci akıbeti hakkında kesin bir hükme varabildim.

Ermeniler de dahil üç milyon Türk vatandaşının canına mâl olan birinci cihan harbinden sonra, Türkiye camiasını teşkil eden Türk ve Ermeni vatandaşları, kendi kalburüstü zenginleri ve kapitalistlerinin, en sıkı bile olsa işbirliklerinin kendilerine, 1908 İnkılabı'nı başarmaları için vaat ettikleri hürriyet, müsavat, adalet, cemiyet ve vatan gibi yüksek insani prensipleri hayata tatbik edecek kabiliyet de olmadıklarını görmüşlerdir. Anadolu köylü ve emekçilerinin himayeleriyle tehcirden kurtulup da sağ kalan Ermeni ve Türk vatandaşları halen, Türkiye'de birbirleriyle gayet dost ve istihsal sahalarında iş birliği yaparak sulh içinde ve dost bir halde yaşamak yolundadırlar.

1905 Rus İnkılabının bir ma'kesi [yansıması] olan Türkiye'deki 1908 İnkılabı rehberleri, vatandaşların kendilerine olan güvenlerini kötüye kullanarak, Türkiye vatandaşlarını felaketten felakete sürüklediklerinden, şimdi bunlarda haklı olarak 1917 büyük Oktobr (Ekim) inkılabının makesi olacak yeni bir Türkiye inkılabını, kendi güvenlerini kötüye kullanmayacak adamlara teslim etmek yollarını senelerce aramakta ve nihayet er geç bir gün de bulmaya muvaffak olacaklardır.

Hiçbir günümüz bir kaç hadise ve intiharsız geçmeyen uzun boylu yürüyüşlerden sonra Malatya'ya yaklaştığımızı haber aldık; henüz görmediğimiz Malatya'nın çok suyu olduğunu ve hatta her sokağında iki taraflı su akıntılarının ebedi devam ettiğini, Kayseri gibi ve daha fazla meyveleri ve çiçekleri olduğunu, meyve ve hele zerdali yemekten kaçınılması gibi ve buna benzer tembihatı ala ala, yollarda söylediğimiz emperyalist gaye güden ananevi Pantürkist şarkıları zoraki söyleyerek akşam karanlığıyla beraber şehre girdik. Malatya hem uzaktan ve hem de içine girdiğimiz zaman tabii manzaraları, ağaçları, yeşillikleri ve tarihi abidelerini teşkil eden bir kaç

cami ve bunların minareleriyle kalbe çok yakın geldi; şehrin içinde yürüdüğümüz cadde ve şosenin her iki tarafında aynı istikamete şırıl şırıl akan suların sesleri, belki uzun, susuz ve tozlu topraklı yollardan sonra yorgunluğumuzdan olacaktır ki, uykularımızı kamçılıyor ve bir an evvel konak yerlerimizin, kuru yerde de olsa, kilim üstünde de olsa, açıkta gök altında, kapalı çatı altında da olsa, hasretini çekiyor, yürürken uyukluyor, uyuklarken sayıklıyor hatta ayak sürçmekle uyananlarımız da oluyordu. Bir iki gün istirahattan ve Anadolu'nun diğer görüp geçtiğimiz şehirlerinden hiç farkı olmayan, o günün dokuma el tezgahlarından başka hiçbir medeniyet asarı olmayan, evlerinde, çıra, mum, kandil ve gaz lambası yanan Malatya şehrini, yorgunluğumuzun müsaadesi nispetinde gezip dolaştıktan sonra, bir gün sabahleyin erken saatlerde, aynı minval üzere yolumuza tekrar koyulduk.

Malatya ve ondan sonraki konak yerlerimizi teşkil eden şehir ve kasabalar, Ermeni vatandaşların son sevkiyat mıntıkası olan Suriye ve zor sancağı istikametinde oldukları için, yollarda hep görüp şahit olduğumuz o feci manzaralar, bir sinema şeridi gibi gözlerimizin önünde tekrar edip duruyordu. Nihayet Kürdistan'ın merkezi sayılan ve valinin ikametgâhı olan Harput-Elazığ vilayet merkezine geldik.

VI

Kafkas Cephesi'nde Türk Rus Kardeşliği

Burası artık hem uzun ve hem mihnetli yollarımızın 41. durak yeri ve hem de harbe gireceğimizin başlangıcı idi. Harp açacağımız da isyan edip de Kafkas ordumuzun geriyle münakalatını tehdit etmesi tahmin ve tasavvur edilen, Kürt vatandaşlarımızdı. Türkiye'nin başında öteden beri bir Kürt ve Ermeni gailesi tertip edilir yahut da tertip edildiği tasarlanırdı. Bu gaile de evvelce her iki tarafça kabul edilmiş bir ıslahat şeklinin mevkii ile tatbik edilmemesinden ileri geliyordu. Hükümetler tarafından vaat edilen ıslahat da verilmeyince, aksi tarafında bu ıslahatı almak için silaha sarılmaları ve hariçten bile yardım teminine teşebbüs etmeleri gayet haklı ve tabii iken hükümet bu hareketleri top, tüfekle önlemek için tedbirler alıyor ve bu tedbirleri haklı buluyor, bu tedbirler ekseriya haksız ve masum olanların da ifnasını intaç ediyordu. Ermeni vatandaşlar gibi Kürtlerin de başlarına gelecek böyle vakitsiz bir sonucu biz erler takdirden aciz idik. Ve bizlere yapılan telkinlere dayanarak karşımızda bizden üstün silahlarla mücehhez gene bizden üstün Kürt kuvvetleriyle karşılaşacağımızı sayıklayıp duruyorduk. Nihayet, harekatta bulunacağımız mıntıkanın adıyla anılan, Dersim isyanını bastırmak üzere, bizim taburumuzun da terkibinde bulunduğu, 13. tümen topuyla, tüfeğiyle ve bütün harp teçhizatıyla harekete geçti. Biz ancak terkibinde bulunduğumuz bölük ve belki de kısmen taburumuzun neler yaptığını ve nelerle meşgul olduğunu bilebilirdik.

Harekatın şekli bir cephe harbi olmaktan ziyade bir çete harbi mahiyetinde olarak başladı; Türkiye vatandaşları iken şimdi düşman

sayılan Kürtlerin ana kuvvetlerinin daha ilerlerde olduğu zehabı bizlere daima tekrarlanıyordu. Bizler taburca ve bölükçe, Dersim'in istikametimize gelen kısmını tarayarak ilerliyor, ne orman, ne dere, ne de uçurum olsun, harekata bir zarar verilemeyeceği bir surette taranarak yoklanıyor ve bütün bu yoklamalarda da top, tüfek ve makinalı tüfek kullanıldığına ne rastladık ve ne de seslerini işittik; habire tam bir harp tertibatıyla ilerliyoruz, bir gece de Dersim'in merkezi Palu kasabasında kaldık, bedava tarafından bol bol dut rakısıyla iltifat ve izaz olunduk, ne yazık ki, bizler daha o vakit ağzımıza böyle şeyleri koymayı adet edinmemiştik. Burada hayvanlarıyla sahiplerinin bir arada yattıkları bir köylü evinde gecemizi geçirdikten sonra, sabahın erken saatlerinden, günler geçtikçe daha da sarplanan Dersim muhitini tarayarak ilerlemeye başladık ve nihayet Türkiye hükümetlerinin başlarına zaman zaman türlü belalar açan ve gayet sarp ve geçilmesi imkansız olduğu ağızdan ağıza söylenip gelmekte olan Dersim'in o meşhur "Kutu" deresine yaklaştığımız haberi ve dikkatli olmamız resmen bildirildi. Bu haber resmen bildirildiği vakit bizler gayet sık ve ağaçları çok yüksek asırlık bir ormanda bulunuyor ve ormanı tarıyorduk.

Bir hafta devam edip durduğumuz bu harekat esnasında, orman oluşundan beri insan ayağı görmemiş bu ormanda, avcı hatları halinde giderken, senelerdir yığılan ağaç yapraklarının altında saklanmış ve ancak üzerine bastığım vakit farkına varabildiğim ve yapraklar altından çıkardığım, korkudan gözleri yataklarından dışarıya fırlamış zavallı bir köylü Kürt vatandaştan başka kimseye rastlamadık. Kaya diplerinde ve ancak kuşların uçarak yetişebilecekleri ve konabilecekleri kayalar oyuklarında bulguru, tereyağı ve fasulye gibi yiyecek maddeleriyle terk edilmiş meskenlerden başka hiçbir şeye rast gelmedik; irili ufaklı, boynuzlu boynuzsuz hayvanlara çok rastladık ve günlerdir çektiğimiz açlığımızı bu hayvan ve erzaklarla telafi ettik, hiçbirimiz karavanaya tenezzül etmez olduk. Aramızda öyleleri de vardı ki, çektiğimiz açlık belalarını unutarak, bir tek bey-

nini almak için öküzü öldürür, beynini alır, öldürdüğü öküzü de oracıkta bırakır ve sıvışır giderdi. Öylelerini de gördük; aramızdan hiç kimse ne tüfeğini, ne süngüsünü ve ne de bombasını kullanmak için bir vesile bulmadı, toplarımız da hiçbir zaman kullanılmaları için katır sırtından indirilmedi (1916 Haziran). Nihayet Kutu deresinin cephemiz istikametine gelen kısmını tam görebilecek bir şekilde ormanın bittiği yerdeki sırta sokulduk; bizim yaklaştığımızı haber alan ve kaçmaya başlayan, kadın erkek, yaşlı civan ve çoluk çocuktan ibaret Kürt vatandaşların korku ve dehşetten feryat ve figanı göklere yükseliyor beklediğimiz bir tek dahi silah sesi işitmiyorduk; aramızdaki mesafe silah menzilini aşmış olmasına rağmen, bizlere ateş emri verildi, bizlere kimsenin ateş ettiği yok, yalnız ormanları ve gökleri çınlatan, bizim ettiğimiz ateş, zavallı Kürt vatandaşlarımızın korku ve heyecanlarını daha da fazla kamçılıyordu. Biraz sonra ateşkes emri verilmesiyle yürüyüşe de devam emri verildi.

Dersim harekatına başlarken ve harekat esnasında Kutu deresinin fevkalade sarplığı dolayısıyla isyanların merkezi olduğu ve hepimizin de ihtiyatlı olmaklığımız lâzım geldiği hususundaki masallar da suya düştü; Kutu deresinde ve hiç olmazsa bizim taburun istikametinde, yiyecekleri, içecekleri ve erzaklarıyla beraber kayalar arasındaki terk edilmiş meskenlerden ve başıboş gezen hayvanlardan başka bir şeylere rastlamadık; yukarı sırtlarda ve ormanlarda gördüğümüz gibi, zavallılar hepsi kadın erkek, çoluk çocuk sırtlarında ne götürebildiyseler o kadarını alıp abai ecdattan [atalarından] kalan yuvacıklarını terk ederek kaçmak zorunda kalmışlardır.

Zaten Dersim denilince, buranın merkezi ve mutasarrufun oturduğu yer olan Palu kasabasından başka, yer üzerine bilinen usul üzerine dikilmiş ne köy ve ne de kasaba gördük, bütün halk sarp kayaların içine oyulmuş, yani kendi istedikleri gibi oydukları mağaralarda yaşamaktadırlar, her aile kendi yaşadığı mağarasına canlı hayvanlarının girebilmeleri için münasip yol da temin etmişlerdir. Umumiyetle şark vilayetlerinde olduğu gibi hayvanı, insanı buralar-

da aynı mağarada yaşarlar ve aynı kapıdan işlerler. Buranın da hayat şartları, soğuğu ve yalçın kayalığı bunu icap ettiriyor. Yoksa dedikleri gibi bunlar maksadı mahsusla ve mevcut rejimlere düşmanlıkları hasebiyle bu hayat şartını kabul etmiş değillerdir.

Osmanlı Türkiyesinde, ekalliyette [azınlıkta] bulunan milletlerin hayat tarzlarını bile, kendilerine karşı suikastler, katiller tertibini haklı gösterecek sebeplerden bulan devlet idarecileri, bu ekalliyetleri batı emperyalistlerine alet olmakla itham ederek [suçlayarak] milyonların imhasına da mal olsa, bu ekalliyeti teşkil eden milletlerin iptidai ve kanunlar yoluyla ıslahat taleplerini türlü vesilelerle ve her defasında kuvvete başvurarak reddedegelmişlerdir.

Kürt vatandaşların kendileriyle beraber götüremedikleri yatak ve yorganlarından, yenecek bulgur ve tereyağlarmdan bir de bir de bu yiyeceği pişirecek bir tek kazandan başka hiçbir şeyleri bulunmayan mağaraları ve askerlerin ellerine geçmeyen başıboş hayvanlarıyla o meşhur Kutu deresini de taradıktan sonra bir gün ve iki gece, bu ikinci geceyi de gürültüsüz, öksürüksüz ve atların da kişnemelerine mani olmak suretiyle, tam bir harp kaidesine riayete tabi tutularak, yürüyüşten sonra sabahın karanlığında bir yerde durdurulduk; benim de aralarında bulunduğum askerlerin hepsinde er geç ölümle sonuçlanacak kaderleriyle bağdaşmış bir hal vardı; düşündüğümüz ve aramızda hasbıhal ettiğimiz yalnız bu kaderin yakınlığı, yani hemen veya uzaklığı, yani bir kaç saat veya gün sonra geleceği idi. İçinde bulunduğumuz gün bu ruh haletiyle dolu idi; ve her birimizin durumunu, kesilmek üzere kasaphane duvarı dibine kadar sürülüp de, akıbetlerinin ne olacağını kestirmeye uğraşan hayvanlarla, mukayese etmek pek zor değildi. Yalnız bir farkla ki, hayvanlar boğazlanacak, bizler de topların ağızlarını etlerimizle tıkayacaktık. Bizler bulunduğumuz muhitin en mahfuz olması lazım gelen ve belki de beherimizin mezarı olması muhtemel olan bir çukurda heyecan gibi korku gibi insanlara has olan her bir histen mahrum cansız birer eşya gibi komutanlarımızın gösterdikleri ve dur diye kumanda

verdikleri yerde, takımlarımızla saf harp halinde diz çökmüş durumda bekliyorduk, bizden önde de diğer kıtanın bulunduğunu mütekabil silah ve top ateşi teati olunduğundan farkına varır gibiydik; ne oluyorsa bizim gerisinde de toplu halde bulunduğumuz sırtların ilerisinde oluyor, ama "ne oluyor?" bilmiyor ve anlayamıyorduk. Yalnız iki taraflı piyade atışı müsademesi ve top düellosu olduğunu üzerimizden geçen ve civarımıza düşen mermilerden, tüfek ve top seslerinden fark ediyorduk. Gündüzümüzü müjdeleyen güneş görünmeye başlayınca da, yürümeye takati olanların koltuğunda iki asker yürümeye takati olmayanların da sedyelerle geriler ve bizim bulunduğumuz istikametlere götürüldüklerini görmeye başladık; bu getirilenlerle konuşmak ve hele bunları görmek, merakımızı teskin kabilinden dahi olsa, bizlere evvelinden yasak edilmişti.

Güneş bir iki mızrak boyu yükselmişti ki, düşmana karşı mestur bulunduğumuz yerimizde avcı hatları teşkil etmemiz ağızdan ağıza kumanda edildi ve avcı hatlarına yayıldık; çok büyük ihtiyat ve ihtimamla yaptığımıza rağmen, bu hareketlerimiz her halde düşman tarafından sezinlenmiş olmalı ki, bulunduğumuz yer düşmana görülmemekle beraber şarapnel taşıyan top mermileriyle tek tük dövülmeye başladık; biz ne sağa ve sola ve ne de geriye ve ileriye gidemezdik. Düşmanın olduğumuz yeri tahmin edip de, muhtemel keşif ve tarama ateşinden korunmak için bizlere ileri emri verildi; bu ileri marş!... emrine kadar zaten, çantalarımızı tabur ağırlığına bırakmış, üzerlerimizde yalnız tüfek, cephane, kazma küreklerimiz ve omzumuzdan gövdemize geçirilmiş simit şeklinde kaputlarımız kalmış ve tabur imamımız da, kendinin de inanmadığı ve aslında mevcut olmayan cennet kapılarının ölenlere açık bulunduğunu, dualar eklemek suretiyle telkin ettikten sonra, sonumuzun bal gibi cennetsiz bir ölüm olduğuna hazır olduğumuz bir halde birbirimizle helalleşmekten ibaret olan konuşmalarımızı yapmış bulunuyorduk; tam sırtın üzerine çıkınca, yat emri verildi.

Artık, sonradan adını öğrendiğimiz ve arka arkaya yatmış ve hareket halinde birçok avcı hatları halinde Rus askerleriyle dolu olan ve bütün heybet ve azametiyle Tercan ovası karşımızda arzı endam etti. Diğer erlerin ruh halleri bence meçhul, kendime gelince; ilk bizim mi yoksa Rusların mı bilmem, top sesini işitince, bütün insanlık hislerim iptal edildi, şuurumu kaybettim, hayvandan farksız oldum, bir düğmeyle hareket eden otomat gibi, kumandayla hareket eden ben de bir otomattım, artık bizler de tüfek, makineli tüfek ve top mermilerine tam ve mükemmel bir hedef teşkil ediyor, şarapneller boyuna başlarımıza yağıyordu. Marş, marş!... emri verildi, bizim avcı hatları ileri atıldı, avcı hatlarının bir kısmı ileri atılıyor, diğer bir kısmı ateşleriyle onları himaye ediyorlar, sonra ilk ileri atılanlar yatıyor ve ateş ediyorlar, geride kalanlar avcı hatlarıyla ileri atılarak koşuyorlar.

Kafkas cephesinde bulunduğum, Ruslarla gene geceli gündüzlü, ileri ve geri çekilerek muhabere ettiğimiz müddetçe, böyle muntazam ve tam gördüğümüz talim ve manevralar usullerine uygun bir harbe tesadüf etmedim. Kumandanlarımızdan hiçbirinden bir haber yok. Bölük başçavuşu olduğum halde üçüncü takıma kumanda ediyor ve takımla beraber cephede harp ediyordum ve ileri gittiğimiz için ne bölüğün ve hatta ne de takımımın öleninden ve yaralısından haberim yoktu. O gün ikindiye kadar aksi istikamette bazı ovaya hakim küçücük tepeler işgal ettik ve orada kaldık, kendimize çeki düzen verdik, ölülerden ve yaralılardan haberdar olduk, bütün bu işler hep aynı zamanda ve kolaylıkla görülüyor, çünkü bu hatta kadar harp o kadar muntazam yürüdü ki, çıkış yerimizle geliş yerimiz arasında her kıt'a hatta her er kendi istikametini muhafaza edebilmişti (Haziran 1916).

Tercan ovasında işgal ettiğimiz kayalıklar, tepecikler, bizim gideceğimiz istikamette ve de ilerdeki tepelere nispeten daha alçak oldukları için Ruslar bize nazaran hakim durumdaydı. Bizler, galeta ve zeytin danelerinden ibaret ve her zaman yanımızda taşıyıp da ye-

meye salahiyetimiz olmayan, ihtiyat üç günlük erzakımızdan, üç günlüğünü bir öğünde de yesen karın doymayacak olan erzakımızdan, bir günlüğünü hususi emirle yemekte iken, hatlarımıza yerleştirilmiş bizim topçular erişebileceğimizden ümitsiz, hasretle baktığımız o bize hakim Rus mevzilerine kesif bir yaylım ateşi açtılar ve şimdiye kadar seslerini işitmediğimiz bu topların böyle gürültüyle, bütün Kafkas Cephesi'nde bulunduğumuz müddetçe son olarak, ateşe başlamaları bizim maneviyatımız üzerine müspet ve büyük bir tesiri oldu ve sanki kalplerimize serin sular serpildi. Bu gürültü arasında avcı hatlarında kulaktan kulağa şu emir geldi: "Bütün gözler, sağ cenahta etrafa nazaran sivrilmiş, en yüksek zirvede olsun, bu zirveden kırmızı bayrak kalkınca süngü hücumuna geçilecek, hazır ol!..." Bizler de bütün hayatımızda kullanmak nasibimiz olmayan çatal ve kaşıklarımızı ve sofralarımızı topladık, bunların olduğunu kabul etsek bile, acaba böyle sivillere has olan işlerle uğraşacak vaktimiz var mıydı?.. Bulunduğumuz bu hatta görünmeyecek ve düşmanın sezemeyeceği bir şekilde süngülerimizi taktık, gözler o kırmızı bayrak kalkacak zirvede, hazır bekliyoruz. Top düellosu karşılıklı yarım saat kadar devam etti. Ve bayrak göründü, bizler ancak o dakikada ve bir dakikalık için, takımımızın da bir cüzünü teşkil ettiği 13. tümenin heyeti umumiyesinin süngü hücumuna geçtiğini, ilk ve son olarak, bütün heybetiyle gördük.

İnsan şeklinde, herhangi bir insanî şuurdan mahrum ve hayatla ölüm arasındaki farkı ayırt etmekten uzak yalnız disiplin kıskacı içinde hareket etmeye kendini vakfetmiş bizlerin, bir canavarın kendi gibi bir canavarı kolayca kurban etmeden evvel, ortalığı dehşet ve korkuya vermek için kükremesine benzer Allah Allah sesleriyle karışık iniltilere benzer, gürültüler çıkararak ileri atılırlarken, İttihat ve Terakki hükümetinin idaresizliği yüzünden, köylerinde aç ve çıplak bir dilim ekmeğe muhtaç bıraktıkları ve bu açlığı gidermek için de sabana koşulmak zorunda kalan çoluk ve çocuklarını yadırgamadıkları bile besbelliydi.

Belki bu hal, harplerde bir hendek doldurmasının kendisi için mukadder olmasından ya da galip veya mağlup köyüne avdetinde, köyündeki canlı cansız mal ve mülkünden arslan payının ve hatta belki de karılarının harp gezginleri hemşehrilerinin intikal edeceğini düşünerek, hayatta bir zevki kalmadığından idi.

Bazan koşarak bazan da yürüyerek bulunduğumuz sırtlardan indik ve düşmanın bulunduğu sırtlara tırmanarak, hayattan bezmiş yorgun ve bitkin, silahımızı dahi taşıyacak kudrette olmayarak, gün battığı sıralarda bir yerlere kadar sokulduk; her yer karşıdan göründüğü gibi olmadığı için, bulunduğumuz yeri bir türlü kestiremiyorduk. Rusların attığı silah seslerinden, aramızdaki mesafenin yakın olduğu hissediliyordu; dizlerimiz ve sonra da yatarak dirseklerimiz ve ayak parmaklarımız üzerinde yürüyerek boyuna sokuluyor ve sokulurken de tabii etrafı dikkatle dinliyorduk. Yüzükoyun yatarak yürürken bir durakta yani yorulup da durakladığımız yerde, siperlerinde bulunan Rus askerlerinin süngülü tüfekleriyle bizim tarafa mermilerini yolcu ederken, süngülerinin uçları hemen hemen başlarımızın üstünde ve ellerimizle tutabileceğimiz bir durumda bulunuyordu.

Beş on kişi bir hizaya gelip de sıralandığımız ve ne yapılabileceği beherimizce düşünülüp durulduğu bir sırada, içimizden biri başının üzerinden uzatılan bir süngüyü, bu süngünün takıldığı tüfeğin mermisi, siperde bulunan sahibinin patlatarak havaya boşaltmasıyla yakalaması, çekmesi ve tüfeği elde etmesi bir oldu. Böyle kimsenin aklı saramadığı bir hal karşısında iki adım ilerimizde bulunan siperlerde bir gürültüdür koptu ve aniden siperler boşalıverdi. Bizler de siperlere girdik; sağımızda solumuzda ne olduğunun farkına varmayarak, biz geri çekilen Rus erlerine, mesafeleri bizlere yakın olduğu halde bile ateş etmek aklımıza gelmiyordu. Onlar bulundukları istikamette aşağıya meyilli bir sırt üzerinde gayri muntazam çekiliyorlar, bizde beş on er, en büyük kumandanları başçavuş olmak üzere ben, onları takip ediyoruz. Yolumuzun üzerinden dereye yuvarlanmış iki cebel topu gördük, birkaçımız bu toplara yanaştık ve toplar

da mevcut bulunan iki, kabzasız, tüfek namlusuna geçirilecek yuvası olmayan, kasaturaya benzer iki büyük bıçağı, sözde ganimeti harbiye olarak aldık ve ikimiz bellerimize kuşandık, tekrar arkadaşlarımıza iltihak ederek yolumuz üzerindeki bir köyde Rus askerleriyle beraber karma karışık olduk.

Bu hengame arasında ne Rus askerlerinin ve ne de bizim, birbirlerimize karşı silah kullanmakhğımız aklımıza gelmiyordu, hele süngüleşmek hiç. Yakalayabildiklerimize esirsiniz der, silahlarıyla ve cephaneleriyle kendi hallerinde bırakırdık, daha ilerilere gene aynı şekilde esir almak için köy içine dalmıştık, hava kararmak üzere iken, hemen geri çekilmemiz için arkamızdan emir geldi ve köyü de, esirleri de silah ve cephaneleriyle bırakarak tekrar bıraktığımız Rus erleri mevzilerine geriye geldik.

Meğer Rusların bu çekilişi stratejik bir manevra imiş, yani bizleri tongaya düşürmek, sarmak ve esir almakmış; biz zaten sarılmışız. Bu sefer tam 90 derece çarkla cephemizi değiştirdik ve tüfek atım menzilinden fazla mesafede bulunan ve bizi sarmayı tamamlamaya uğraşan, toplu ve yürüyüş halindeki Rus erlerine ateşe başladık, imdadımıza bereket versin karanlık yetişti. Ateş kesmek zorunda kaldık. Her taraf karanlık, biz de bu karanlıktan faydalanarak Rusların da haberi olmadan, çemberi zahmetsizce ve yalnız tabana kuvvet vererek yarıp kaçmaya muvaffak olduk ve bütün gece yürüdük.

Bir davar kalabalığı gibi nerelerde olduğumuzu ve hangi istikamete yürüdüğümüzü bizlere söyleyen yok, yalnız aramızda bazılarımızın Erzincan istikametine doğru yürüdüğümüzü ve hatta ta uzaklarda görünen bağ ve bahçelerin Erzincan'a bile ait olduğunu söyleyenler var. Elbet, Erzurum'u istirdat için giden ordunun, Erzincan'ın da Ruslar tarafından işgal edildiği kimsenin hatırına gelir mi?... Belki tümen, alay ve diğer kıt'a komutanları subaylar durumdan haberdardırlar da, erlere böyle mühim harp sırrı söylenir mi?... Bütün ağırlığıyla tümen yürüyüş kolunda ve bizlerin, yani en büyük genel kurmayların - Malum ya! Anadolu köylüsünün bir adı da ça-

rıklı genel kurmaydır- tahmin ettiğimiz Erzincan istikametinde yürüyüşüne, öğle zamanı devam etmekteydi, ikindiye doğru aramızda yani erler arasında, Çardaklı boğazında -yürüyüş istikametimizin tam aksi istikametinde- yani arkamızda Rus süvari keşif kollarının göründüğü fiskosları başladı; cephelerde bu çeşit dedikodular çok defalar hakikate intikal etmiştir. Aradan yarım saat geçmeden yürüyüş koluna dur ve arkasından da, tümenin Çardaklı boğazı istikametine yani gittiğimizin aksi istikamete harp cephesi almak emri verildi ve 46. yani bizim alaya da pişdar yani önde gitme vazifesi tahmil edildi; alayımız önünde ve cenahlannda piyade ve süvari keşif kollarıyla, tam bir harp nizamı alarak önde yürümeye başladı ve Çardaklı boğazını muhatarasızca [zarar ziyansız], hiçbir fişek sarfına zorlanmadan geçtik. Diğer cepheleri bilmiyorum, fakat bizim 13. tümenin tuttuğu cephe, bir taarruz cephesi olmaktan çıkmış, Ruslar tarafından mecbur edildiğimiz takdirde, bazı ufak tefek dündar muharebeleri vermek suretiyle müdafaa cephesi halini almıştır, ve bu şekil muharebeler bilhassa "Kop" dağları civarında Ziyaret tepeleri namıyla maruf mıntıkalarda bazan Ruslar ve bazan da bizim lehimize ve aleyhimize inkişaf ederek, 1916 senesi sonbahar mevsimi müddetince inatla devam edegelmiştir.

Dedikodu mahiyetinde olmaktan ileri gitmeyen ve fakat ekseriya hakikat oldukları sabit olmuş olan haberlerden, karşımızda Rusların bir taarruz hazırlıkları ve hele Rus toplan mevzilerine yerleştirildikleri muhakkak vaki olduğu takdirde, hemen geriye çekilecekmişiz. Resmen böyle bir emirden haberimiz olmadığı halde, olaylar bu dedikoduyu teyit eder mahiyette idi. Üçer çift katana koşulu Rus sahra topları ve toplu halde piyade kıtatı, karşımızda ve hiç telaş etmeden ve setre [kamuflaja] dahi lüzum görmeden, açık saçık yer değiştirdikleri anlarda biz ateşe dahi lüzum görmeden, piliyi pırtıyı toplar gene hiçbir telâşa lüzum görmeden gerilere uygun mevziler arama peşine düşerdik. Bazen de ara sıra, boyumuza poşumuza bakmadan, fırsat bulduğumuz yerlerde mevzii küçük taarruzlar yaparak

düşmanı eğlemeye çalışırdık, böyle bir düşmanı eğleme vazifesi bir kere de bizim bölüğe düştü; bölüğümüz sıra sayısı itibariyle alayın en sonuncusuydu; bölük komutanı da bu taarruza, kumandanı subay değil bir başçavuş olan üçüncü takımı tayin etti, çünkü takım kumandanı ölse de ordu bir subay değil, olsa olsa binlerden biri olan ancak bir başçavuş yani bir er kaybedecekti: Herhalde becerikli olduğum için bu iş bana havale edilmedi.

Kurumu itibariyle ufak tefek stratejik hareket için fevkalade elverişli ve düşman istikametine meyilli bir sır üzerinde, düşünülen bu taarruzun vaki olması lâzımdı. Her iki taraf, ve bilhassa Ruslar, umumiyetle taarruzlarımızı gece yarısından sonra ve sabaha karşı yapardık, fakat bu sefer bizim giriştiğimiz küçük mikyastaki ve hedefi bize malum olmayan taarruz, her iki tarafça beklenilmedik bir saatte yani akşama yakın bir zamanda vaki oldu; sonra umumiyetle taarruzlar muhakkak bir topçu hazırlığından sonra yapılması hem bir âdet ve hatta taktik bir kaidedir.

Bu âdet ve taktik hilafına, komutanı bulunduğum üçüncü takımla biz ansızın ileri atıldık, herhalde Ruslar da böyle bir delibaşlılığı bizlerden beklememişlerdi? Bir tek sıçrayışımızla ve tüfeklerimizi bile kullanmaya lüzum kalmadan kendimizi boş Rus siperlerinde bulduk; Rus erleri de ya muhakkak ölüme atılan bizleri bu zahmetten yani ölmekten kurtarmak yahut da, onsuz da kıt olan top mermilerimizi tasarruf etmemize vesile olmak için siperlerden çoktan çekilmiş bulunuyorlarmış meğer. Rus erlerinin bize karşı kendilerini müdafaa için kazdıkları bu siperler, arkadan bizi saklıyorsa da önümüz düşmana büsbütün açıktı, ne olacak? Açık oluversin dedik, gece de harp edecek değiliz ya! Zaten hiçbirimizde, son günlerin ardı arası kesilmeyen ve geri çekilme ve yer değiştirmeleriyle alakadar yorgunluk dolayısıyla, çapa ve kürek sallayacak takat de yoktu. Zeytin ile ekmek, ceviz ile ekmek, galeta yiye yiye açlıktan nefesimiz kokuyordu; bereket versin bazen içlerinden geçmek nasip olan köylerde, köylüler

zoraki de olsa, bazen lavaş, yoğurt, ayran ve hatta peynir de -az veren candan, çok veren maldan kabilinden- veriyorlardı.

Sabahleyin erken kalkar siperleri bir usûl ve kaidesine koyarız diyerek ve keşif kollarımızı da ileriye ve cenahlara sevk ederek kafaları vurduk, bazılarımızın kaputlarımızı altında ve bazılarımızın üstünde, siperlere yuvarlanı yuvarlanıverdik. Her taarruz edenin mukabil bir taarruz beklemesi usûl ve âdetine de boş vererek öyle uykuya dalmışık ki, yahut dalmışım ki, bulunduğumuz siperlere bir cephe vermek için kalkacağımız saatlerden daha çok evvel -gecenin karanlığından bilistifade, Rusların ta burnumuzun dibine kadar soktukları bir kaç makineli tüfeğin yaylım ateşiyle uyanmamız ve kirişi kırmamız bir oldu ve korku dağları aşırırmış kabilinden, o yokuşu da tırmanarak dün akşam taarruza kalktığımız mevzilerde soluğu aldık. Uyku sersemliği de çıkış mevzilerimizi bulmaya mani olamadı. Fakat ağır telefat verdik, bu kadar ağır telefatla beraber, aralarında benim de sağ kaldığım bir kaç kişiye biraz müsamaha gösterilmesi lâzımken, alayımız kumandanı ve çingene lakabıyla maruf Talat beni karşıladı ve bana: "Eğer takımınla beraber şimdi taarruza geçip, terk ettiğin mevzileri geri almazsan, seni burada kendi tabancamla öldürürüm," dedi. Bu mevziin, benim hayatımın kaderi olacak kadar mühim olduğuna o anda aklım sarar gibi oldu, ama inanmadım. Zaten, alayımız kumandanı çingene Talat'ın indinde bir er hayatının bir sinek ve tahtakurusu kadar hükmü olmadığını işitir dururduk, çingene Talat'ın anadan doğma ve sonradan görme asaletlere aldırış etmediğine şahit olmuş oldum.

idam cezaları, asılmak suretiyle infazı, kanun şekline konmuş olan Türkiye'de, bu işi kendilerine sanat edinen çingenelerin, ne Şam'ın şekeri ne de Arab'ın yüzü diyerek vazgeçen, zavallı çingenelere havale edildiği malûm olduğu için, askeri mahkeme hükmüne bile lüzum görmeden bu işi cephelerde kendi icra eden alay komutanı Talat'a da bir cemile olsun diye çingene lâkabının verilmiş olması muhtemeldir. Her ne hal ise yurt dedikleri nesnenin müdafa-

asına canlarını hasretmiş Memetçiklerin ateş hatlarında bu şekil canavarca imha edilmeleri tabii görünüyordu; ordu kumandanı Vehip Paşa'nın karargâhı bulunan Suşehri'nde asker topluluğu muvacehesinde [karşısında], aşağı yukarı her gün tekrar olunan ve hatta yolumuz düştüğü için bir günde, bizim taburumuzun bulunduğu kurşuna dizme merasiminde, köydeki çoluk çocuklarının bir kaç günlük ihtiyaçlarını temin etmek için kendilerine izin veren iki erin kurşuna dizilmelerine şahit oluşumuz da, bizlere gayet tabii görünür gibi oldu. Belki bu, cinayetin Vehip Paşa gibi bir ordu komutanının tasvip ve hatta imzası tahtında veyahut da divan harbin kararı gibi bir formaliteye istinat ettirildiği içindi. Neyse, ben kıtama avdet ederek, çingene Talat'ın emrini erlere tebliğ ettim ve derhal harekete geçtik ve gece terk ettiğimiz siperleri, boş boş oldukları için muhaberesiz tekrar işgal ettik; sol cenaha sürdüğümüz keşif kolundan bir er geldi ve dere içinden neyin nesi olduğu anlaşılamayan Türkçe laflar konuşulduğunu ve nasıl hareket etmeleri lazım geldiğini sordu, ben de "seslerin geldiği yere kadar sokulmalarını ve neyin nesi olduğunu anlamalarını ve haber vermelerini" istedim.

VII

1917 'de Rus Ordularına İltica Edişim

Karşımızda ve bizlere zararı olacak kadar yakınlarda Ruslar olmadığı için, biz telaşsız ve açıkta siperlerimizi lehimize kullanılır hale sokmaya çalışıyorduk. Çok geçmeden keşif kolundan tekrar haber geldi, haberden anlaşıldığına göre, gece sabaha karşı, Rusların makineli tüfek ateşinden yaralanmış beş erimizi, bizler çekildikten sonra Ruslar topluyorlar ve harp başladığı takdirde, kendileri gerilere esir olarak sevk olununcaya kadar harpten bir zarar görmemeleri için, yaralarını sardıktan sonra ateşten masun bir yere, kimini oturtarak, kimini de yatırarak, şekeri, çayı ve beyaz ekmekle doyabildikleri kadar karınlarını da doyurarak orada bırakıyorlar. Biz ikinci defa taarruza başlar başlamaz, mevzilerini daha evvel tahliye ettikleri halde, Ruslar bizim bu beş erin yanlarına uğramayı unutmuyorlar, geliyorlar yanlarına ve soruyorlar, Osman işte sizinkiler geliyorlar, isterseniz beraber gidelim isterseniz burada kalın, sizinkileri bekleyin, diyorlar, beş yaralı Türk erinin de, bizimkileri bekleyeceğiz demeleri üzerine, bunların önlerine ekmeklerini, şekerlerini, çaylarını ve konservelerini koyarak ve "Allaha emanet" diyerek gidiyorlar.

işte bu durumda biz onları bulduk, hemen geriye haber gönderdik sıhhiye erleri geldiler ve bunları geriye aldılar; tam insani, ulvi ve vicdani olan bu hareket karşısında, bir gün ve bir saat evvel birbirimize can düşmanı olarak elimizden geldiği takdirde, birbirimizi boğazlamayı göze almış bulunan bizlerde, Ruslara karşı büyük hürmet ve saygı hissi uyandı, onlara karşı sevgimiz arttı ve her fırsatta onlarla temasa yeltenmek arzusu zamanla mütenasip olarak artıyordu.

Altı aydan fazla, çoğu ric'at olmak üzere, mütemadi ve ardı arası kesilmeyen harplerde Rus orduları saflarında Ermenilerin olduğu propagandalarına rağmen, gayri insani ve gayri medeni muharebe usullerine aykın ne Ruslar tarafından ve ne de bizim tarafımızdan bir işleme şahit olmadım. Karadeniz sahilinden aşağı yukarı Van civarına kadar boylu boyuna uzanmış ve geceli gündüzlü bulunduğumuz muharebe hatlarında, duruma göre siper bile kazmaya vakit ve fırsat bulmadan, yarı aç yarı çıplak yerlere yuvarlanır kaputlarımıza bürünür yatardık, fakat her defasında ilerilere ve icabında yanlara keşif kolları göndermeyi hiç ihmal etmezdik. Taşlar ve kayalar üzerinde geçirdiğimiz öyle geceler olurdu ki, ortalık ağarmaya başlayınca, toparlanmak ve tekrar harekete hazır olmak üzere kalktığımızda, yattığımız zaman alta gelen tarafımızın soğuktan tamamen hissini kaybettiğini ve taşa ağaca döndüğünün farkına varır, envai türlü hareketler ve koşmalar yapmak suretiyle his kabiliyetini iadeye çalışırdık. Ruslarla hiç kaybolmayan bu ileri ve geri hareketlerinde temasımız, bazen de, gündüz harekatında can düşmanı olduğumuz Ruslarla geceleri dost olduğumuz çok vaki olmuştur. Geceleri ileri sevk ettiğimiz mutat karşılıklı keşif kollarımız, ateş hatlarının ta karşılıklı derinliklerinde buluşurlar, bizimkiler Rusça, Ruslar da bir tek kelime Türkçe bilmedikleri halde "Osman kardeş" ve "Rus-ki" sözleriyle derhal anlaşırlar, eğer ilk gece karşılaşma vaki olduysa, o gece yalnız tanışıklıkla iktifa edilir ve fakat ikinci gece için sağlam randevu ve tütünle çay, şeker ve ekmek mübadelesi de mütekabilen ve sağlam görüşülürdü. Şayet ikinci gece de aynı mevzilerde kalmak mukadder olduysa bu mübadele vaki olur, Rus erleri sevdikleri Türk tütününe Türk erleri de hayatlarında ve hele cephelerinde hiç görmedikleri ve sahip olmadıkları beyaz ekmek, çay ve şekere kavuşurlardı. Cephe orada sabit kaldıkça bu mübadelenin artan bir hızla devam ettiği vaki olurdu. Bu, aşağı yukarı kaçakçılık mahiyetini alan alışverişten hiçbir subayın haberi olmaz, bizler kendi aramızda gene subaylardan kaçak olmak suretiyle, beyaz ekmek-

le çay ziyafetleri tertip ederdik; bu işler o kadar ustaca tertip edilirdi ki, aramızda boşboğaz olduklarını mimlemiş olduğumuz erlerin bile haberleri olmazdı; aramızda boşboğazlar kimler olabilirdi?... Tabi malum, subaylar hizmetinde bulunan emir erleri subay tabldotlarının artıklarından yenilenenler... Onları da hoş görürdük, fakat, bu hoş görmekliğimiz, onların, çektiğimiz ziyafetlerden haberdar olmalarına hak vermezdi. Artık cephelerde, aynı mevzilerde kaldığımız sürenin uzunluğu nispetinde, her zaman olmasa bile, arasıra kendimize Rus kardeşlerimiz nam ve hesabına çay ziyafeti çekebilecek durumdaydık. Bir kaç ay ilerlemek ve gerilemek günlerinde, ziyaret tepelerinin ıcığını bucağını adamakıllı öğrenmiştik.

Buralarda kaldığımız müddetçe çay ziyafetleri zaman zaman tekrarlanıyordu. Bir kaç zaman kaldığımız bu mevzilerin beherinde, üzerlerimizde her zaman taşımaya zorunlu olduğumuz iptidai istihkâm aletlerimizle kazma ve küreklerimizle dizlerimize kadar derinlikte siperler de kazabilmiştik, belki gayret etseydik daha derin de kazabilirdik, fakat, o gayret bizde nerede? Bundan başka öyle uzun boylu bu hatta da kalacağımız kime malum. Evvelden dedik ya, bizim bütün hareketimiz Rusların hareketine bağlı, onlar ileri biz geri, onlar geriye bizler de ileriye, velhasıl, onların harekatına vaktinde uymak bizim seziş kabiliyetimize bağlıydı, öyle zamanlar olurdu ki, Ruslar cepheyi terk eder gider, bir hafta on gün sonra ancak bizim haberimiz olurdu. Stratejik sebeplerden Rusların bu çekilmelerini bizler bazen de, mübadelenin vaki olmamasından yani çay ziyafetlerine ara verilmesinden farkına varırdık.

Bazı kere de böyle olurdu: eğer o gün beyaz ekmek ve tatlı çayla kendimize ziyafet çektik demek, o günden evvelki gece mübadele vaki olmuştu. O günden evvelki gece mübadele vaki olmuştu. O günün akşamı ve gecesi, ertesi günün çay ziyafetine hazırlık ümidiyle, gene keşif kollarımızı ileri sürerek, bölüğümüzün 1. ve 2. takımları siperlerde nöbette olduğu halde mevzilerini almış, benim kumanda ettiğim 3. takım da, piyango isabet etmiş kabilinden, o ge-

ce siperlerin 150-200 metre gerisinde, bölük karargâhında ihtiyatta idi. Siperlerde bulunan iki takım da, ileriye sürdükleri keşif kollarından başka, kendi aralarından sırayla nöbetçiler bırakarak bulundukları yerde yani siperlerde yatarlar, ihtiyatta olan benim takım da, istirahatta olduğu için çadırını kurar ve tam bir konforla yatabilirdi, amma bizler çadır kurma adetini çoktan kaldırdığımız için, her birimiz kaputlarımıza sarılarak yuvarlanırdık. Komutanlarımıza gelince, birinci ve ikinci takım komutanları subaylar siperlerde takımlarının başlarında olmaları lâzım, ben de takımımın başında, bölük kumandanımız jandarma yüzbaşı Agâh da takımın hemen yambaşında kendi çadırı içindeydi. Ben gürültüyle uyandım, 200 metre ilerdeki bizim siperler üzerinde boyuna ve rengarenk roketler patlıyor, bölük kumandanının ve benim ismimi bağırarak, takımı silah başı etmekliğim emrediliyordu, ben takımı silahbaşı etmiş, safı harp nizamında emir bekliyordum, ya karanlıkta görünmediğinden mi yoksa bölük komutanımızın şaşırdığından mıdır, zavallı gene boyuna benim ismimi çağırarak, takım silah başı etmemi tekrarlıyordu. Bölük komutanının da çadırı ve bölük ağırlığı da toplandı, tam bir hareket halinde idik; fakat, bütün bu toplanma ve devşirilme esnasında, roketler bizim siperler üzerinde boyuna patlıyor ve roket silah sesleri artan bir hızla devam ediyor ortalığa bir mahşer manzarası veriyordu ve birden "hurra!., hurra!" sesleri avaz avaz göklere yükseliyordu. Ruslar hücumları esnasında "hurra! hurra!" diye bağırırlar, bizim de bu gibi hücumlarda "Allah Allah" diye bağırdığımız gibi. Sözün süngüye bırakıldığı yani süngü muharebelerine başlangıç sayılan bu mütekabil bağrışma ve çığrışmaların bir palavradan ibaret olduğuna, cephelerde bulunduğum bütün süre zarfında, her iki tarafça da süngülerin kullanılmadığına şahit olduğum için, katiyyetle hükmedilebilir. Her iki tarafın da bağrışmaları ve çığrışmaları, atılan rengârenk roketlerin ziyalarına karışarak havalara yükselirken, palavra da olsalar, tabii etrafı dehşet, şiddet ve korku sarardı. Artık bir ana baba günü ve insan şeklindeki mahlûkların canavar

postlanna büründükleri bir an idi. Kalplerin donup katılaştığı, gözlerin çanaklarından dışarıya fırladığı, kulakların silah ve canavarlar kişnemelerini andırır insan topluluğunun feryat ve figanıyla sağırlaştığı bir sırada, bölük komutanımız zar zor işitilen sesiyle, "Süngü tak!.. Hücum!" komutasını verdi; burada artık muharebe kaidelerini ve öğrenilen talim ve terbiye usullerine aykırı olarak takım safıharp nizamındayken süngüler takdırıldı ve hücum emrini tekrarladım.

Kafkas Cephesi'nde bulunduğumuz bir kaç ay süre zarfında ilk defa olarak tatbikine cüret edeceğimiz işte bu hücum, artık tam manasıyla bir süngü hücumu olacaktı. Hava henüz karanlık olduğu ve bizler de etrafımızı görmediğimiz için, belki kurşunların da bizi görmeyeceklerinden isabet vaki olmayacağını sanarak, atılan roketlerin verdikleri ışıklarla ufukta hayal meyal akisleri teressüm eden [şekillenen] siperlerimiz üzerinde heyula şeklinde görülen, Ruslar mı yoksa Türkler mi oldukları belli olmayan hareket halindeki hayallere doğru yürümeye daha doğrusu tırmanmaya başladık; bu hüviyetleri meçhul olan hayaller istikametinden de, petrol kuyularındaki yangın zamanları da püsküren aleve benzer bir alev de sanki üzerimize akıyor gibiydi. Dost ve düşmanın fark edilemeyeceği bu hengamede, dehşetin ilk heyecanıyla ve uyku sersemliğiyle siperlerinden geriye fırlamış ve tabanları yağlamış açıkgöz askerleri de beraberimizde teşci ederek ileri siperlere doğru gitmelerini temin etmek kaygusuyla ileri ve yokuşa doğru tırmanmaya uğraşırken sağ omzumun boyun ile kol arasına ağır bir cismin şiddetle vurduğunu hissetmemle arka üstü yere yuvarlanmam bir oldu. Bereket versin sıhhiye erleri hemen yetişti, izini hala taşıdığım yaramı sardılar, yaramın hafif olduğunu söylemelerine rağmen, beni sedyeye koydular ve geriye çektiler; bu, sedyeye koyup beni iki sıhhiye erinin geri alması acaba bana acıdıklarından mı idi, yoksa benim yaralı olduğumu vesileyle cephe hattından kendilerini gerilere atmak mıydı? Beni ateş hattından geriye aldıkları yerde, ben kendim sedyeden kalkıp yürümek kudretinde olduğumu hissettiğime göre, sıhhiye erlerinin

bu insanî hareketleri daha fazla kendilerini benim vesilemle ateş hattından gerilere atmak olduğu anlaşıldı. Ateş hatlarında ölüleri, diline dinine aldırış etmeden, soyup da zengin olan sıhhiye erleri esamesine bunları da katmak lâzım olsa gerek. Artık bu hareketlerin inceliklerini tahlil etmek zamanı değildi. Bu mevzilerin uğursuzluğu daha evvellerden başlar. Şöyle ki, taburumuzun sol cenahında, benim kumanda ettiğim takıma komşu, ispir hudut taburu mevzi almıştı; adı tabur olan bu birlikte seferi mevcut olması lâzım gelen 1300 erden, yalnız tüfekli ve cephaneli olduklarından er olduklarına hükmedilebilen, acaip yırtık pırtık sivil giyimleri ve ayaklarında çarıklarıyla belki 90 kişi vardı. Ve adına tabur deniliyordu. Bu mevzilerde bulunduğumuz birkaç gün zarfında bunlar muhtelif zamanlarda pılı pırtılarını toplayıp başlı başlarına ve hiçbir emir ve kumanda beklemeden geriye çekilmek istedikleri ve hatta çekilirlerken bizler farkına varıp da, yalvara yakara ileriye kendi mevzilerine iade ettiğimiz bir kaç defa vaki olmuştu. Bunlar da her defasında, sanki her biri birer genel kurmaymış gibi, bize Rusların taarruza geçeceklerini ve nasıl olsa bu mevzileri terk edeceğimizi ve hiç olmazsa kendi arzu ve keyfimizle mevzileri terk ederek telefata mani olunmasını söylerler ve mırıldanır ve istemeyerek mevzilerine dönerlerdi, biz de bunların bu mütalaalarına karşı kesin bir şey söylemez işi yalvarma ve yakarmaya dökerdik ve kafa tutmaktan kaçınırdık. Çünkü, Kafkas hududunda "ispir" meskun mahalline izafeten "ispir" hudut taburu denilen bu taburun Birinci Cihan Harbi'nin başlangıcından beri cephelerde adım adım geri çekilmek suretiyle bütün mevcudu erimiş, kalanlar da erden başka her şey denilebilecek, çırılçıplak, yalnız omuzlarında birer tüfeği ve cephaneleriyle, canları boğazlarında er olmaktan ziyade acayip birer mahluktular. Bizler onlara bir işbirliği teklifi şöyle dursun selam bile vermeye korkardık; bu acayip mahlukların her defasında bize söyledikleri sabit olurdu, bu defa da sabit oldu.

Bizler, bu geceki muharebelerden sonra bozulup geride tabur ka-

rargâhında, akşama doğru toplandığımız vakit, bölük komutanımız yüzbaşı Agâh, birinci takım komutanı üsteğmen Bekir dahil bölüğümüzün 170 mevcudundan, ikinci takım kumandanı teğmen Muhterem ve üçüncü takım komutanı yaralı olan kendim ve 99 erden ibaret olmak üzere 101 kişi kalmıştık, diğer bölükler de aşağı yukarı aynı durumdaydı; kendi yürüyebilen yaralılardan başka hiçbir yaralıyı alamadığımız gibi ölenlerin de hiçbirini gömmek mümkün olmadı, yaralılarımızdan başka esir de vermedik, çünkü o durumda sağ kalmak imkân ve ihtimal haricindeydi. Sağ kalanlarımızın da geri çekilme fırsatını, arazinin müsait olması verdi. Yüzlerle kobra yılanlarının bir arada dillerini andıran alev karşısında sağ kalmak imkân ve ihtimali olmadığına göre demek, halen aramızda olmayanların, Birinci Dünya Muharebelerinde Türkiye'nin kaybettiği üç milyona katıldıkları anlaşıldı ve bizlerden, kendilerine yalnız rahmet dilemek kaldı; rütbe ve mansıp [makam], fakirle zengin arasında fark gözetmeyen ölüm, ölmeyi kendine mukadder sayanla ölmemek için muharebelerde kendine köşe ve bucak arayan bölük komutanımız Agâh ve benzerleri arasında bir fark görmüyordu demek.

Ben de, Dersim taramalarında, teşekkülünden beri insan ayağı görmemiş ve basmamış Dersim dağlarının birinin ta zirvesinde bulduğum madeni kısımları ve ucu altın bir dolmakalemi, o gecenin hengâmesinde, haydan gelen huya gider kabilinden, yitirerek canımın sağ kalmasıyla teselli buldum; İngiliz malı olduğu için bir İngiliz ajanına ait olması lâzım gelen bu dolmakalem, sahibi ve benzerlerinin Dersim'i ziyaretleri, zamanla zavallı Kürtlerin istiklâl kazanmalarına değil temelli anayurtlarından olmalarına sebep olmuştur. Akşam vakti yaklaşmıştı ki, taburumuz karargâhına yetiştik, tabur komutanımız Enver'in çadırına, mevcut haberini vermek üzere gittim. Erlere çadırlarını kurdurmam ve istirahatlarını temin etmem emri verildi ve subaylığa inha edildiğim [terfi ettiğim] ve bölüğe kumandan vekili tayin edildiğim de bildirildikten sonra, bir de mektup elime tutuşturuldu. Bölüğe geldim. Çadırları kurdurdum, kendi

çadırımı da erlerin yardımıyla kurdum. Karavana borusu beklenmekteyken, çadırımın önünde, aylardan beri yıkanmak nasip olmayan ayaklarımı yıkamaya koyuldum, daha tıraş mıraş olmaya vakit bulmadan, borazan bölük kumandanlarının tabur karargâhına çağrıldığını bildirdi; bu gibi hallerde, muhakkak askeri mahiyeti haiz mühim ve acele herhangi bir tebliğ vaki olabilirdi, hemen koştum; diğer üç bölük komutanı da geldiler. Ta uzaklardan ve yollarda fark edilebilen yürüyüşten havaya buram buram kalkan tozları göstererek, tabur komutanı taburumuza takviye geldiğinden bahisle teslim almaklığımız lazım geldiğini söyleyerek beklememizi emretti ve beş on dakika sonra da bu erler bize kavuştular. Tabur komutanı bunları dörde taksim etti ve benim bölüğe de 70 er isabet etti, bunlara er değil, Avusturya askeri elbiselerini giyinmiş, aralarında oyun oynamaya hazırlanmış çocuklar demek daha doğru olur, elbiseleri ve bütün teçhizatları şimdi fabrikadan çıkmış gibi yepyeni idiler. Bunları alarak bölüğe gelip de yerleştirmekle uğraşırken, borazan silah başı borusu çaldı. Saç sakala karışmış soğuk suyla bile tozumuzu toprağımızı yıkamadan silah başına ettik ve safi harp nizamına girdik ve tabur komutanımız, numara sırasıyla bölüklerin yürüyüş koluna girmesini ve bana da bir binek atının çekilmesi emrini verdi. Yalan da olsa, subaylığa bu sefer ikinci defa inhamı tebşiri [müjdesi] ve bir de atın binmekliğim için emrime verilmesiyle ben de artık muamele bakımından erlerden ayrılmış, kendime göre, cephede hiçbir kıymet ifade etmeyen bir varlıklı bir idareci zümresine eklenivermiştim. Yürüyüş başlar başlamaz tabur komutanı atının üstünde yanıma geldi ve fısıldar gibi kulaklarıma, Ruslar tarafından zapt olunan Kop dağlarını istirdat için cebri yürüyüşle gideceğimizden, usulen bölük erlerini haberdar etmemi bildirdi. Demek, Erzincan'dan sonra Çardak boğazı da Bayburt da çok gerilerde kalmış, Karadeniz sahilleri bilhassa Trabzon, Giresun gibi belli başlı Karadeniz limanları ve hatta bütün cephe için büyük bir stratejik ehemmiyeti haiz olan "Kop" dağları da Ruslar tarafından işgal edilmiş.

Bölüğün hemen hemen yan mevcudunu kaybetmemize mal olan bir harbin üzerinden tam bir gün geçmeden ve günlerce yollarda olup da, yeni Avusturya elbiseleriyle tüfek ve cephanelerinden başka her şeyleri ve kendileri bitap ve yorgun erlerin yürüyüşü nasıl başardıklarını benim gibi at üzerinde sabaha kadar uyku kestiren komuta heyeti elbet takdir edemezdi.

Daha alaca karanlıkta Ruslarla temasa geldik, tabii temasa gelmekten maksat müsademeye başladık. Kop dağlarını istirdat gibi mühim bir vazife yüklenmiş olan bizim, muhakkak ilerlememiz lazımdı, münavebeyle [nöbetleşe] hem sıçramalar yapmak, hem ateş etmek üzere komuta ettiğim bölük o kadar ileri gitmiş ki, irtibat için geri gönderdiğim iki er hemen geri çekilmemiz için emir getirdiler; bu emri aldığım anda, bizim mevzilerimize hakim tepelerde bulunan Ruslar bizleri hem piyade ve hem de makineli tüfek ateşleriyle o kadar sıkı ateş altına almışlardı ki, aramızda 300-400 metre kadar mesafe olduğu için, hiçbirimiz başımızı kaldıramıyorduk. Geri çekilme emri, bizleri hayata kavuşmuş kadar sevindirdi; zor ve tehlikeli olsa da, o durumda olan bizler, yerlerde sürünerek ihtiyatlıca geri çekilmeyi canımıza minnet saydık. Ateşten korunulan bir yerde toplandığımız vakit, malum oldu ki, 170'e yakın bölük mevcudumuzdan ancak yarıdan azı kalmış, bunların da büyük kısmı eski erlerimiz, diğerleri de dün akşam yeni gelenlerdendi; öyle bir mühim denecek kadar telefat da verdiğimizin farkında değildik, sonradan anlaşıldı ki, dün akşam aldığımız yeni takviye erlerinden yarısından çoğu meğer kirişi kırmışlar. Ne olacak, bunların hepsi bila istisna 17-18 yaşlarında toy civanlardan ibaretti ve üstelik de talim ve terbiyeden kıt idiler.

Bu bozuluşla artık "Kop" dağları da tamamen kaybedilmiş, daha ilerilere ve Karadeniz sahiline ulaşmaları için, stratejik bu mühim mevkiler sağlamca Rusların işgali altına girmişti. Bundan sonra mütemadiyen dümdar muharebeleri vererek gerilere Sivas ve civarına çekilmek zorunda kaldık ve bu geri çekilmelerde bizim alayın düm-

darlığı [artçılığı] benim komuta ettiğim bölüğe, hemen hemen daimi havale edilir ve ara sıra da, dümdar vazifesini iyi başararak en az telefat verdiğimden bahisle, beni alay ve tabur mikyasında alenen medh ve sena ederlerdi; zaten Kop dağlarını istirdat etmek için giriştiğimiz bu harpleri de kaybedince bundan sonra, öyle uzun boylu taarruzlara da girişemedik, en büyük gayemiz mümkün mertebe az telefatla geriye çekilmemizi başarmaktı.

Bu çekilmeler devam edip gelmekte olsun, tabur komutanının bana verdiği mektuptan biraz bahsedelim: İstanbul'un yarısının ve bu meyanda bizim tek katlı evimizin de yandığını, evin bulunduğu arsada kendilerine bir zeminlik yaparak barındıklarını ve babamın tifo hastalığından bu zeminlikte yattığını, üvey annem yana yakıla yazıyordu. Geri çekilme harpleri devam edegelmekte olsun İstanbul'da gelip geçen bu acı ve kara olaylar üzerinde biraz duralım. Daha sonraları (1958), üvey annem 1916'da olup biten olayları şöyle anlattı: "İstanbul yangınında evimiz yanınca, diğer yangınzedeler gibi bizleri de (baban, ben, en büyüğü on yaşında kızım Sabriye ve dört küçücük çocukla, Çapa Kız Mektebi'nin koridorlarına bizleri de yerleştirdiler ve burada kaldığımız müddetçe baban, yanan evimizin arsasında, üzeri tenekeyle örtülü bir zeminlik yaptı, zeminlik hazır olunca hepimiz buraya göçtük. Bir kaç gün sonra pislikten, bitten ve kurttan baban tifo hastalığına yakalandı."

İşte bana tam bu sırada mektup yazılıyor ki, acaba kendilerine bir yardım yapabilir miyim? Cephenin bu durumunda, cephe mensuplarından, herhangi bir şekilde olsun bir yardım beklemek tabii boştu, bu durumda izin istemem de ancak delilik şeklinde yorumlanabilirdi.

Annemi dinlemeye devam edelim: Beş on gün sonra, baban, güya kendisine öleceği malum olmuş gibi, ölümünden bir gün evvel, dokuz yaşındaki oğlu Kâmil'i çağırıyor, o vakit hastalığı dolayısıyla kapalı, Samatya-Etyemez'deki kendi demirci dükkânına gönderiyor ve dükkânda saklı bulundurduğu paranın yerini tarif ederek alıp

getirmesini söylüyor. Çocuk dükkâna gidiyor, açıyor ve tarif edildiği üzere parayı saklı bulunduğu yerden alarak babama getiriyor, o da 71 Osmanlı altın lirası ve beş de beşibirlikten (yani mecidiye denilen beş altın liralık bir yerde bulunduğu ve kadınların boyunlarına astıkları ziynet altını) ibaret olan bu parayı orada anneme teslim ediyor ve ertesi günü de rahmet vefat ediyor rahmana kavuşuyor; bu Müslümanca tabiri, Türkçesi de yani ölüyor. En büyükleri on bir yaşında kız ve en küçükleri de karnında olmak üzere beş çocukla ve harp yıllarında, sözün tam manasıyla ayı inine benzeyen, babamın kendi yaptığı zeminlikte kalıyorlar. Bir tek kadın, beş küçük yaşlarında çocuk, bir zeminlik ve 71 Osmanlı altını, beş de beşibirlik, gel ayıkla pirincin taşını? Bu durumda kalan bir tek kadının İstanbul şeraitinde ne yapması lazımdı?

71 Osmanlı altın lirası ve 25 de beşibirliklerin teşkil teşkil ettiği Osmanlı altın lirasıyla ceman 96 Osmanlı lirasına, İstanbul'da toplu bir halde sahip olan adam, beklenmedik böyle bir yangın felaketi karşısında, İstanbul'un içinde olmasa bile civarında, şehrin dış mahallelerinde bir ev yahut oda tutar, çoluk çocuğu muvakkaten [geçici] de olsa, buraya yerleştirir, babamın kendisi de azrailin pençesinden muhakkak canını kurtarabilirdi. Fakat altına (o zaman Mekke'ye ancak altın lirayla gidiliyordu) karşı hırsı ve cennette hurilere, gılmanlara, kevserlere kendini kavuşturacak Mehmet sülalesi Arap şeyhlerinin ceplerini, hacı olmak için altınla kim dolduracaktı; kaçıncı defa hacı olmak hırsını tatmin etmek için, belki babam, adadığı paralardan haberleri olur da, ölmemesi için Mekke'deki Arap şeyhlerinden bir medet mi umuyordu da öleceği güne kadar bu altınları sakladı. Hangi insiyakın şevkiyle teşebbüse giriştiği malum olmayan bu son jesti, acaba altına karşı hırsından vazgeçtiğinden mi yoksa Mekke'yi ziyaretten ümidini kestiğinden mi yaptığı da malum olmadı, herhalde henüz tüyü bitmemiş yetimin de arasında bulunduğu hepsi küçücük çocuklarına merhametten olsa gerek.

Babam kadar da Müslüman ve fakat bütün düşünceleri ve itika-

dı hiçbir zaman taassuba kadar varmayan ve yavrucaklarının hal ve istikballerini daha müdrik üvey annem bu feci durumda kalınca, derhal komşusu bulunan bir ustayla pazarlık ederek, kendi arsamız üzerinde iki oda ve bir koridordan ibaret tek katlı taştan bir evin inşasını 75 altın liraya havale ediyor. Tabii ustalık, pek iyi ustaya işçiliği kim yapacak? Gene ve sıhhatli olan annem kadın da bu işçilik işini kendi üzerine alıyor. Evin inşasına başlanıyor ve kısa zamanda bitiriliyor. Annem de küçücük yavrularıyla beraber adına ev denen bu yuvaya sığınıyorlar. Şimdi iş, çocuklarla beraber karın doyurma meselesine kaldı. Annem, bir zamanlar evlerde çamaşır yıkamak, evleri sıvamak ve evlerde yorgan dikmek ve sonraları Kızılay lokantalarında bulaşıkçılık işleri yaparak yavrularının ve kendisinin iaşesini temin ediyor; bir kadının, sağlığının tam yerinde olmasına rağmen emeği hasılatıyla, birisi babam öldükten sonra dünyaya gelen ve henüz memede olan beş çocuğunun karınları doyasıya beslemesine, insanların birbirlerini canavar saydıkları kapitalizm şartlarında, imkan tasavvur edilebilir miydi? Sonra genç ve sağlığı da yerinde olan bir kadın, küçükleriyle beraber kendi hayatını sağlamak için, emeğini tatbik edebilecek ardı arası kesilmeyen uygun bir iş aramaktayken, çirkin ve ardı arası kesilmeyen teklifler karşısında neticeli neticesiz mücadele halinde olacağını gayet tabii görmelidir.

Mütemadi darlık ve gözyaşlarıyla devam edegelmekte olan bu hayat arasında, çocukların en büyüğü olan kıza evlenme teklifi vaki oluyor ve Sabriye'yi yaşının müsait olmamasına rağmen, annem bir terlik dikici ustasıyla evlendiriyor ve tabiatıyla, kızın kocası olan bu ustaya da kimsesiz olan bu ailenin bütününün manevi himayesi düşüyor, çünkü, annem hem çocukları ve hem de kendini maddi bakımdan emeğiyle temin ediyor. Tabii usta, damat ve enişte olduğundan faydalanarak, küçük yaştaki çocukları, vicdansızca nasıl istismar ettiğini, sabah karanlığından akşam karanlığına kadar onları çalıştırdığını, dikilen ve hazır olan terlikleri sepetlerde ve başlarının üstünde, güçleri ve kuvvetleri yetişmeyerek taşımaya zorladığını

gözleriyle gören annem nasıl ağladığını, üzerinden 40 sene geçtiği halde gözleri yaşlanarak anlatıyordu; bu gözyaşları, çocuklara acıdığından ve tabii ve ancak çaresizliğin bir mahsulüydü. Enişteleri olacak herif de, manevi himayesine tevdi edilen bu çocukları, enişteleri olmasından faydalanarak, fazlasıyla istismar etmekte ve zenginleşmekte kendisi için herhalde bir mahzur görmüyor.

Çocukların talim terbiyesine gelince: Hayatında, okuma çağında olan benden küçük oğlu Kâmil'e de, ahiretini temin edecekleri Mekke'deki Arap şeyhlerine vereceği paralardan kısıp da, okumanın günah olmasından bahsederek, mekteplerde tahsiline müsaade etmeyen babam, Kâmil'i yalnız kendisi gibi mutaassıp hocalar tarafından Kuran okuyacak kadar bir tahsil görmesine imkan vermiştir. Babam hayattayken diğer çocuklar, okuma çağında olmadıkları için, baba lütfundan istifade edememiş, o öldükten sonra da, annem bu işle meşgul olmaya ne fırsat ve ne de maddi imkan bulmuştur.

Annem, halen içlerinden evli olanlarıyla altı çocuk sahibi olan ikinci kız kardeşimi de evlendiriyor, üç erkek kardeşlerimin de dikici ustası olmalarını sağlıyor ve sırayla üçünü de zamanla evlendiriyor ve bugün İstanbul'da hepsi ev, bark, dükkân ve çoluk çocuk sahibi, herkes gibi içtimai durumlarına göre, kimseye el açmadan ve kimseye muhtaç olmadan yaşayıp gidiyorlar. Annem kendisi de, kendi emeğinin iştirakiyle inşa edilen evin bir odasında oturuyor, diğer odasını ve ev avlusunun da diğer müştemilatını kiraya vererek, çocuklarının hiçbirine muhtaç olmadan yaşayıp gidiyor, emeğinin kendine bahşettiği hayatı sürüyor.

Emekle yoksulluğun bir arada yaşamasına imkân olmadığına göre, bütün hayatı boyunca yalnız emeğine güvenen, Müslüman ve kalabalık bir aile reisi annem, gençliğini ve zindeliğini iyiye kullanarak habire emeğiyle bütün yavrularını refaha sürüklemiş ve bunların beherine mesut ve bahtiyar olmaları sırrının sarf edecekleri emeklerinde olduğu fikrini sağlamca aşılamıştır. Eski Bulgaristan göçmenlerinden olan üvey annemin, başından gelip geçenlerin üze-

rinden bir kaç on sene geçtikten sonra, kendi naklettiklerini bir nazımla şöyle hulasa etmeye çalıştım:

Aralarında, yedi yaşında en küçükleri ben,
bir aile idik;
Hepimizi doyuran araba sürücüsü
idi, babam,
Gece demez, gündüz demez çalışırdı
harcardı emek;
Şehirde, köyde, her yerde bizleri doyurmak
için babam.

Hiçbir gün evimizde sofradan kalkmazdık
tok;
işlerini gördüğü ağalardan,
hakkını alamazdı babam.
Müslüman, hıristiyan demez hizmetlerini
sevinçle görürdük;
Kimimiz çok kimimiz az kazandıklarımızı,
alırdı babam.

Ev kira, bağ bahçe yarı yarıya
bağlantılı idik;
Harman zamanı emeklerimizin yarı hissesiyle
eve gelen babam;
Bakkala çakkala da vereceği,
borçları düşünerek,
Hepimizin yaşlı gözlerine bakar
ağlardı babam.

Canımızdan bıkmış, hayata susamış durumda
propagandaya kapıldık,

Bulgaristan'ı terk ederek anayurda kavuşmak
istedi babam;
Ev kira öylesine, bağ bahçe hisselerimizden
vazgeçtik,
Araba ve atlardan ortaklık hissesini yok bahasına
sattı babam.

Üstümüzde olanlarla canlarımızı Varna'ya
dar attık;
İstanbul'a uğrayan vapurlardan birine bindirdi
bizi babam.
İlk günleri, İstanbul'da yakın akrabaların
evlerine sığındık,
Sonumuz ne olacak, kestiremeyeceğini
söylerdi babam?

Babam çalışmaya başlamıştı
gündelikçi olarak;
Yakalandığı zatülcenp hastalığından,
öldü babam,
Bizler, temelli kaldık sığındığımız
yerlerde misafir olarak,
Bana da, dayımın evinde kalmak,
düştü daim.

Dayım beni kocaya verdi, on altı
yaşındaydım;
Anneni boşamış, kırk beş yaşındaydı
kocam;
Hiç olmazsa ardı arası kesilmeyen
misafirlikten kurtuldum;

Benim geleceğimi tayin edecekti,
artık kocam.
Kocam katı müslümandı,
farkına varmaya başladım,
Ben de müslümandım, hatta gıpta
ederdi kocam;
Bir ev kadını olarak bütün
işlerini görürdüm,
Hatta abdestlerinde bile ellerine ayaklarına döktüğüm
sudan memnundu kocam;

Benden evvelki anneni çok dövdüğünü,
işittim konu komşudan;
Bir sahur yemeğini geciktirdi diye, öldüresiye
dövmüş anneni baban,
Konu komşu, mahalle halkı bir araya gelmiş,
anneni ayırmışlar babandan,
Beş yaşında olan seni, annene vermem diye,
direnmiş baban;
Mahalle ihtiyar heyeti karar vermiş,
seni bırakmışlar annende,
Gelibolu'dan gelen dayına anneni ve seni, teslim
zorunda kalmış baban,
işittiklerimi dinledin, şimdi sana
anlatacaklarımın arifesinde,
Dinle oğlum! neler getirdi benim de başıma
kocam olan baban?...

On altı yaşında körpecik kadın,
koynuna girerdim,
Sakalı altına başımı sokar,
yatardım göğsünde,

iki rekât namaz kıldıysa, mutat
münasebetin vaktini beklerdim,
Neşesi yerinde değilse öfkeyle
bakardı yüzüme;
Uyu şeytan kızı, bugün gene
ne işler gördün,
Evi etrafı beş vakit namazını
kılmakla aldatarak,
benim eve vakitsiz geleceğimi
çok mu bekledin,
diye, bir kucak sakalıyla her fırsatta,
bana iftira ederek;

Ortağının bile haberi olmadan,
iş saatlerinde,
Eve gelir, yüklüklere, dolaplara varıncaya
kadar her yeri arayarak,
Hayalinde tasarladığı zamparaları
bulamayınca yerlerinde,
Konu komşudan sıkılmadan hırpalardı beni,
kükreyerek,

Ben karı oluncaya kadar görmediğim,
müslümanlığın bu çeşidini,
Dört çocuğumuz olduğu halde, benden
gene şüphelenerek,
Sarığına, sakalına, cüppesine bakmayarak,
tekrarlardı eşidini.
Bir fakir kadının evimizde bıraktığı,
tekkesinden dahi şüphelenerek,

O kadar dövdü ki beni, kanlar içinde yere

düştüm, hırsını alamamış,
Eline geçirdiği taşla, başıma vurmuş
vurmuş bayıldım;
O, gidince komşular, kanlar içinde
olan beni ayıltmış;
Çocukları da unutarak soluğu aldım,
dayımın evinde.

Yalvararak, yakararak ertesi günü,
aldı beni dayımdan,
Eve getirdi, çocuklarıma kavuştuğumdan
şadan;
ibadet, itaat, ev işleri tabii seyrini
aldı,
Yuvamızı kurmak için beklemek kaldı,
pişmanlık babandan.

istanbul yangınında yuvamız yandı,
açıkta kaldık,
Evimizin olduğu arsada, bir zeminlik
kurdu baban,
Çoluk çocuk, kurtarılan eşyamızla bulduk
kendimizi yuvacıkta.
Bir hafta geçmeden tifo hastalığına
tutuldu baban;

Ölümünden bir gün evvel, hiç kimsenin
bilmediği,
Mekke'ye gitmek için, dükkânda sakladığı
paraları, baban
Artık eceline inkiyat etmiş bir eda ile
teslim ettiği

Paralarla, beni affet der gibi
idi baban.

Ertesi günü öldüğünde, en büyüğü on bir
yaşında biri kız,
Biri de karnımda altı can kaldık,
sahipsiz hudaya emanet;
Evvela barınacak bir yer tedarik için,
işe giriştik biz,
Biz değil de ben, bu iş için bir ustaya
altınları verdim emanet.

işçi gündeliğinin bu pazarlığa girmediğini,
usta sonradan söyledi;
Param olmadığından, ustaya katılarak
kolu paçayı sıvadım,
Pazarlık edildiği günden evvel, usta
inşaatı bitirdi,
Yavrularımla, avadanlığımla tekrar
yeni yuvama kavuştum.

Şimdi karnımızı doyurarak, şenlendirmek
kaldı yuvamızı,
Sağlığım yerinde, nerede yapabileceğim iş
olursa koşardım,
Çamaşırcılık, bulaşıkçılık, sıvacılık
sağlayacaktı yuvamızı;
Akşam eve gelince yavrularımı ve onları eğleyen
kızımı okşardım.

Bir zamanlar Kızılay aşevinde
bulaşıkçılık da yaptım,

Gece gündüz demez, yavrularımın nafakasını temin
kaygusuyla çalışırken;
İnsan kılığında şehvetine mağlup hilkatlere
her adımda rastlardım,
Pazarlarda, aşhanede, yollarda evime ve işime
gelip giderken.

Küçük yaşta Sabriye'yi evlendirdim,
bir dikici ustasıyla;
Küçük yaşta Kâmil'i usta aldı
yanına çırak
Hamdi, Hayriye, Hayreddin'le
kaldık birbirimizle,
Hayriye gelinliğe namzet Hamdi, Hayreddin de
girdiler çırak.

Zamanla Kâmil evlendi bir komşu kızıyla,
evlendirdim Hayriye'yi de,
Hamdi'yi evlendirdim akrabalardan
biri kızıyla,

Dul bir kadının kızıyla evlendirdim
en küçüğü Hayreddin'i de
Ben de kaldım yuvamızda kendi başım ve
halimle.

Evimde oda iki, yavrularımın düğünleri
birinde olurdu;
Yuva bulan çiftleşenler, kanatlanır
uçardı;
Kendilerine uzunca müddet yuva
bulamayanlar da olurdu;

Onlar da yuvalarını bulunca, ikinci
odada yaşardı.
Çok mihnete katlanarak, yavrularımı
doyururdum emeğimle,
Kanatlanan yavrularım da, emekleriyle
yuvalarını kurdular,
Bir yuvayken beş yuva olduk bugün
otuz nüfusuyla,
Yavrularımın da hepsi emekleriyle iş güç
sahibi oldular.

Harp içinde kocası ölüp de, biri karnında ve en büyüğü on bir yaşında kız olan beş çocuğuyla tek başına kalan bir ananın bu yukarda naklettikleri, ve nasıl ki, kendi alınteri, emeği ve başarısıyla 46 sene sonra bir Türk ailesinin aldığı cemiyete yararlı bu durum elbette diğer milyonlarca Türk ailesine teşmil [yayılamaz] edilemez. Açlıktan, sefaletten ve envai türlü hastalıklardan yalnız cephelerde ölenlerin sayısını istatistikler ve tarih yazarları üç milyon olarak kabul ediyorlar; gerilerde ölenlerden veyahut da öldürülenlerden tarih sırası gelince bahsedecek ve muhakkak Alman emperyalistleri kuyruğunda ve onların yararına memleketi harbe sürükleyen ve millete hesap vermekten korkup da kaçan ve yurtdışında yok olan İttihat ve Terakki idarecilerinin manevi şahsiyetlerine lanetler okudu, okuyor ve okuyacaktır.

Mevzuumuzdan ayırmaya bizi sevk eden mektup hadisesinden sonra tekrar cepheye avdet edelim: Ziyaret tepelerinde son kanlı muharebeleri verdikten sonra bir tek tüfek atmadan ve atılmadan günlerce geri çekildikten sonra, Rus Orduları bizi takip etmedikleri için, "Kelkit" civarında durakladık.

Bütün cephede bulunduğum müddet zarfında olduğu gibi, bu müddet zarfında da, içlerinde benim de bulunduğum kıtat açlıktan

ve soğuktan mahvoluyor kırılıyordu ve bu akıbete duçar olmaktan da hiçbirimiz vareste [kurtulmuş] değildik. Erler mümkün mertebe görülmeyen yerlerde teker teker ve toplu halde açlıklarını gidermek için, o zaman ordunun yegâne ayak giyimi olan çarıklarını incecik dilimler halinde keserek ve mekkare atları pisliklerindeki tek tük seçebildikleri arpa tanelerini teneke parçaları üstünde ateşte kızartarak yerlerdi ve yerdik. Tabldottan muntazaman ekşisiyle, turşusuyla, tatlısıyla yemekleri gelen subaylarımız da bu halimize tesadüfen rastladıklarında ya görmezlikten gelir veyahut da sükutla ve gülümseyerek geçerlerdi. Atalar sözü der ki; " Toklar açların halinden anlamaz", "Bir taraf yer bir taraf bakar kıyamet ondan kopar". Bu acı ve acı olduğu kadar da elim, istikbalimizden tamamen ümitsiz, bizler canlı cenazelere dönmüş, yürüyecek takatimiz kalmamış, kendimize dolduracak çukurlar arıyorduk. Yani beherimiz ölmeye çoktan razı olmuş durumdaydık.

Ruslar da bizim bu halimize acıdıklarından olsa gerektir ki, bir tek bile kurşun atmaz oldular; hele topun sesine çoktan hasret kalmıştık; hem de kurşuna ne hacet, onsuz bile kendiliğimizden deste deste açlık ve sefaletten kırılıyorduk. Bu şekil ve surette bir müddet bekleme durumundan sonra nihayet Rusların ileri yürüyüşten vazgeçtiklerine kanaat hasıl edilmiş olmalı ki, bizlere zeminlik ve siper kazmaklığımız emredildi, zaten havalar da bozuldu ve kar yağmaya başladı. Bu kadar müddet burada kalmamıza rağmen yememizde ve yaşamamızda bir iyilik hissolunmuyor, cephelerde hareket halinde bulunduğumuz müddet zarfında, yumruk kadar dışı bir parmak kalınlığında kabuk ve içi çamur gibi ekmeğimize katık olarak bazı bazı verilen fındık içi ve kişniş yerine kurtlu mercimek ve bakla çorbaları verilmeye başladı; mercimek ve baklanın kurtlu olduğunu ayırmak pek zor olduğu için bu işi de biz kendimiz gördüğümüzden, ufak tefek kurtlu olan mercimek ve baklaları, karavanamız dolgun olsun diye ıskartaya çıkarmazdık. Çarık ve arpa kızartmaları adetleri de alabildiğine devam edip gidiyordu.

Buralarda bulunduğumuz ilk günlerde, Rus keşif kollarıyla geceleri temas kuramamıştık, epey sonraları bu temas kurulduktan sonra yavaş yavaş çay ziyafetleri de verilmeye başladı. Fakat, bu da komutanları tarafından fark edilince şiddetle takip edilmeye başlandık; takip olan yerde suç olması lâzımdır, suç vaki olmuşsa o vakit ceza aramak lâzımdır. Geride işlenen suçun cezasının cephelerde çekildiği malum, cephede işlenen suçun cezası da, cephe ilerisinde yani düşman içinde çekilemeyeceğine göre, cephe gerisinde çekilmesi icap ettiğine mantıken hükmetmek gerekir. Binaenaleyh işin içinde, cezayı çekmek için geri gitme meselesi de olunca erler Rusların misafirliğinden istifade ederek, kendilerine çay ziyafeti çekmekte hiç fütur etmezdi ve bundan dolayı da verilecek cezaya da evvelinden seve seve katlanmayı göze alırlardı. Nitekim de öyle oluyordu! Tütün ile çay şeker ve beyaz ekmek mübadelesi için Türk keşif kollarıyla Rus keşif kollarının behemehal buluşmaları lâzım, bu keşif kollarından beherinin kendi atış hatlarının bir iki kilometre ilerisinde, Allah'ın bol, insanın kıt olduğu bir yerde buluşmaları ve mübadele yapmaları için evvelinden konuşmaları, anlaşmaları ve mübadelenin şekil ve şartını tayin etmeleri ve sonradan gelecek başka bir muayyen vakit ve yerde mübadeleyi başarmaları lâzımdı.

Subayların en fazla korktuğu, mübadelenin vukuu değil de, işin içinde bir Çapanoğlu ve herhangi bir casusluk vardır diye, mübadeleye takaddüm eden [önceki] ve mübadele günlerindeki konuşmalar ve bu konuşmaların tarz ve mahiyeti idi; ve takibatta bu suallere bir cevap bulmak tarzında yürütülürdü. Bana gelince; artık bir bölük komutanı değil, bölüğün üçüncü takımına komuta etmekle bir subay mevkiinde bulunuyor fakat subay rütbem yok, bir silahendaz yani silahla vurucu ve belki de alelade son sıralardan bir sinayperdim [keskin nişancı]. Erlerin yaptığı her iş benim kendi isimdi, ben onlardan onlar da bendendi; beraber yaşıyor, beraber aç kalıyor, ileri hatlarda aramızda bir subay bile görmeyerek beraber de harp ediyorduk; aramızda bir fark vardıysa, o da aynı suçtan verilecek cezalarda, benim,

başçavuş olmam hasebiyle cezanın daha büyüğüne muhakkak çapılmam tehlikesiydi. Ben de diğer erler gibi, irili ufaklı bütün cezalara zaten çoktan boş vermiş bulunuyordum. Bütün bu hepsiyle beraber, kalplerimizde bir yurt sevgisi var ve hatta bunu da birbirimize aşılamaya çalışıyor gibiydik ve bütün yoksulluğumuza, açlığımıza ve çıplaklığımıza rağmen de harbi er geç bir gün kazanacağımıza, bütün ümitsizliğimize rağmen, hayallerimizde pek az da olsa yer veriyorduk, daha doğrusu harbi kazanmakta değil de evlerimize ve aile ocağımıza kavuşmayı hayallerimizde canlandırıyorduk. Aramızda ağalar, beyler ve varlıklıların olmadığı bizler, bütün icraatımızda birbirimizi destekler ve takım çavuşunun tayin ettiği, ateş hattı ilerilerine gidecek, gece keşifkolları namzetlerini onaylamak suretiyle, ertesi günkü çay ziyafetimize ilk olarak semaforu ben açardım.

Tütünle çay ziyafetimize medar olacak şeker vesaireyi mübadele meselesi her kişinin kolay kolay kârı değildir; ben orta tahsil sahibi olduğum halde, bunun gibi çetrefil işlerin teşkilini üzerime alamazdım. Genel kurmay subaylarının bile başaramayacağı bu işlerin, hakkından ancak çarıklı genel kurmay lakabını hak etmiş Mehmetçik gelebilir; bu da tabii içinde bulunduğumuz zaruretin icabıdır.

Günler geçmekte olsun siperlerimizi, zeminliklerimizi epeyce yoluna koymuş ve ortalık da karla örtülmüştü. Deniz seviyesinden oldukça yüksek olan bu muhitin soğuğu ve karı hatırı sayılır derecedeydi; geceleri, ocak karşısında ve ortalık yaş çam kütüklerinin neşrettiği isle karışık dumanla dolu zeminlikte vakit geçirmekte fena olmuyordu. Bir fena tarafı vardıysa o da, ocak tarafına gelen taraflarımız az çok ısınır, diğer taraflarımız üşür, üşüyen tarafımızı ocağa çevirir bu sefer öteki tarafımız üşür, velhasıl aşçının döner kebabı durmadan döndürdüğü gibi, biz de kendi mihverimiz etrafında durmadan döne döne her tarafımızla ısınmaya çalışırdık. Gündüzleri de odun derdi, karavana derdi derken geçerdi, geceleri de zeminliklerde boşboğazlık alıp yürürdü, misafirin birini karşılar ötekini yolcu ederdik.

Bir kaç günden beri tabur kalemi yazıcısı misafirliğimize dadandı. Yaşı kırklarında saçlarına ve sakalına kırlar düşmüş, görünürde hayatta pek çok mihnetler [sıkıntı] ve ıstıraplar çekmiş ve bunların topu, kendi haklan olan çizgilerini tabur kalemi yazıcısının şimdi yüzünde kendilerini aksettirmekteydiler.

Zamanında Fransızca ve İngilizce'yi anadili gibi konuştuğunu, Abdülhamit zamanında Avrupa'nın birçok memleketlerinde ve Amerika'da kısa müddetlerle konsolosluklar yaptığını, bolluk içinde nasıl hayat sürdüğünü anlata anlata bitiremezdi; tabii konsolosluk, hem de Sultan Hamit zamanında, öyle ufak tefek işlerden değildi. Dediğine göre geçirdiği hayat, Mekke'deki peygamber sülalesi şeyhlerin kasalarına döktüğü altınlar mukabilinde babamın cennette tahayyül ettiği huriler ve gılmanlarla geçireceği saçma hayatla ancak mukayese edilebilir. Bütün bu konforlara rağmen Amerika'da son bulunduğu Newyork konsolosluğundan istifa ederek devlet memurluğuna ebedi veda ediyor. Amerika hayat şeraitinde epey bir müddet aç kalıyor, evvelleri biriktirdiği ve uçkurluğunda sakladığı dolarlarla kendisini biraz idare ediyorsa da ilanihaye bu hal devam edip gidemezdi ya! Nihayet Amerika vapur kumpanyalarından birine kamarot olarak girmeye muvaffak oluyor; hem yük ve hem de yolcu taşıyan bu vapurla Çin'i, Japonya'sı dahil dünyanın bütün belli başlı liman-şehirlerini gezip dolaşıyor, tabii gene epeyce para biriktirdikten sonra gezip tozduğu dünya liman-şehirlerinden iklimi ve kadınları bakımından en güzel bulduğu "Boynos-ayres" şehrine kapağı atıyor. Latin Amerika devletlerinden Arjantin'in başşehri olan buraya yerleştiğinin hemen ilk günlerinde, bu şehrin kafeşantanlarından birinde bir Arjantinli artist kızla tanış oluyor, şipşak kıza ilanı aşk ediyor, varını yoğunu kediye yüklüyor ve kısa zaman sonra suya düşmüş fare gibi cascavlak ortada kalıyor. Bu durumda Türkiye'ye avdetten başka çaresi kalmayan tabur kalem yazıcısı, güç bela Arjantin'den İstanbul'a kapağı atıyor.

1914'te Birinci Cihan Harbi başlangıcında İstanbul'a gelmiş olan bu zat ihtiyatlar meyanında orduya celp ediliyor. O kadar tahsili terbiyesi ve üstelik iki de ecnebi lisanını anadili olan Türkçe kadar iyi bildiği halde sıra neferi yani er olarak, ileri ateş hatlarında bulunan taburlardan birine yani bizim esası jandarma olan taburumuzun kalemine yazıcı olarak ayırıyorlar; tabii ateş hatlarında tabur yazıcılığı da öyle ufak tefek işlerden değil, hiç olmazsa ateş hattından biraz geride ve her zaman tabur ağırlığıyla beraber yan gelip yatar, amma usulen böyle sivil yüksek tahsilli olanlar, bir iki ay talimgahlarda talim ve terbiye gördükten sonra ihtiyat (yedek) subayı olarak orduya mal edilirler amma, herhalde bu zavallı da vaktinde cami duvarına pislemişlerden olacak ki, İttihat ve Terakki'nin gadrine uğramış ve er olarak orduda hizmete tabi tutulmuştur. Bu durumun inceliklerini açıkça ifade etmekten kaçındı ise de, konuşmalarından herhalde İttihat ve Terakki idare ve iktidarına muhalif durumda olduğu besbelli idi.

Benim hayatta büsbütün toy olduğum, neye delalet ettiklerini dahi pek seçemediğim yurt ve millet sözlerinin siyasi manalarının inceliklerine aklım ermediği bu günlerde bu zat beni çok tenvir etti [aydınlattı] ve gözlerimi açtı; ziyaret devam ettiği müddetçe muhaverelerimiz artarak gizli devam etmeye başladı. Son görüşmelerimizde, ateş hatlarında subaylar tarafından bize telkin edilen yurt ve millet mefhumlarının sabun köpüğünden başka bir şey olmadıkları ve bu mefhumları iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi ve iktidarı kendi saadet ve ikballerine erişmek için bir basamak tahtası olarak kullandıklarını, yurt onu imar, ihya ve müdafaa eden emekçilerin olması lâzım geldiğini, Kayser Almanya'sının dünyayı istila planlarını yerine getirmelerine yardım için, Türkiye idarecileri İttihat ve Terakki iktidarı, ırk ve din farkı gözetmeksizin Türkiye vatandaşlarını lüzum gördükleri uydurma sebeplerle, kitle halinde cephelerde ve gerilerde katliama uğrattıkları, cephelerde ve ateş hatlarında silah arkadaşlığı yaptığımız Alman erleri yiyecekleriyle, giye-

çekleriyle en yüksek hayat seviyesi sürerlerken, Türk ordusu erlerinin delik deşik elbiseler ve çarık kızartması yemeye zorlandıkları vesaire menfi durumlar sıralandıktan sonra, harbin Türkiye için kaybedildiği, bütün emeklerimizin boşuna sarf edildiği, açlığımızın, çıplaklığımızın kimseye ne millete ve ne de yurda netice itibariyle bir fayda temin etmeyeceği, bütün fedakârlığımızın boşa gideceği hususlarında birbirimizle tam mutabık kaldık. Şimdi bu mutabakattan tam ve kesin netice çıkarmak lâzımdı ve o da çok sürmedi. Öyle ya! Durum hakkında prensip olarak anlaştıktan sonra, neticede de elbet anlaşabilecektik. Bu anlaşmada, cephe şeraiti durumumuzda, kendiliğimizden harbe son vermek ve savaş cephemizi ittihatçıların ta kendilerine çevirmek ümidiyle Rus ordularına iltica etmek kararıyla sonuçlandı.

İttihatçıların da, bizden bir buçuk sene sonra bizim misalimizi örnek alarak yurtlarını terk edeceklerini kestirseydik böyle bir iyi örneği onlara vermemeye çalışırdık veyahut da bu örneğimizi onlara daha evvel verirdik ki, memleketi harbe sürüklemeden evvel terk etsinler. Bu kararımızı fiili mevkiye koymakla ben de mevcut İttihat ve Terakki rejimine karşı isyan etmiş olarak siyasi bir mücrim olacaktım.

Bu son kararımızı, tayin ettiğimiz gün ve saatte başarıyla yerine getirmek için, hiçbir sebep, kuvvet ve hatta kış münasebetiyle havanın herhangi bir kaprisi de mani teşkil etmeyecekti. Taburumuz ve bu meyanda benim kumanda ettiğim takım ateş hattında cephelerde idi, kararımızı fiile tatbik etmekte, benim büyük yardımım olacaktı, bunun için de bu işi ben kendi üzerime aldım. İlticanın vuku bulacağı gece akşamdan icap eden emniyet tedbirlerini de evvelinden almakta, en ufak teferruatı ihmal etmemeye dikkat ettim; akşamdan ileriye sürülecek keşif kollarının miktarını azalttım, cepheyi kat edeceğimiz istikamete keşif kolu göndermedim ve nihayet bu akşam erlerin adet edindikleri tütün ve çay mübadelesi de olmayacaktı.

Tayin edilen saatte kalem yazıcısı da geldi, birer tüfek omuzla-

yarak, kendimize tahsis ettiğim keşif kolu istikametinde sanki bu işi kendimiz görecekmişiz gibi hemen yola çıktık, siperleri terk eder etmez, bizim siperlerle Rus siperleri arasında bulunan ormanlığa daldık ve şeytanın karıştığı söylenen aceleciliğe de boş vererek dikkatle, ihtiyatla ve etrafı dinleyerek ve hatta birbirimizden oldukça mesafeyle tam bir harp usulüne riayet ederek yürüyorduk; gecenin karanlığını, mevcut karın ağartısı bize kafi gelecek surette telâfi ediyordu. Ormanda mevcut ağaçların beheri, sanki bizim teşebbüsümüzü de destekler gibi, yürüdüğümüz istikamette birbirlerine estafetvari [bayrak teslim edercesine] teslim ediyor gibiydiler. Biz de dizlerimize kadar karlar içinde ve kar girdaplarına saplanmak tehlikeleriyle karşı karşıya habire ilerliyor, her adımımızı maksadımıza vusul için bir sefer sayarak gayretimizi artırıyorduk. Nihayet bizim keşif kollarımızın hareket sahası hududunu fazlasıyla aştığımıza kanaat getirdik, fakat enerjimizden zerresini ihmal etmeyerek ilerliyor ve her birimiz, kulaklarımızda sadası hala akseden, Ermeniler aleyhindeki işittiğimiz propagandanın sahasına gömülüyorduk; artık yakalanmamız tehlikesi ortadan tamamen kalktı, fakat bu sefer de ikinci bir tehlikeyle karşı karşıyaydık, o da Rus erleri arasında tek tük bulunan Rus vatandaşı Ermeni erlerinin ellerine düşmemizdi. Kıtalarımızda erler arasında yürütülen propaganda gereğince, bu aslı Ermeni olan Rus erleri güya mülteci Türk erlerini kumandanlarına teslim etmez, ellerine düşürdüklerini ya hemen orada veyahut da yollarda hesaplarını görürlermiş, bizi tepeden tırnağa kadar kavrayan bu korku içinde ve biraz da artık lüzumu kalmayan ihtiyat ve dikkatten vareste kalarak, bütün gece yarım metre derinliğindeki karı çiğnemekten yorulmuş bitap bir halde canlarımız dişimizde, hatta bir dereceye kadar ölüm tehlikesine razı bir halde son gayretlerimizi sarf ederek yuvarlanır gibi yürüyorduk.

Bizlere ilham veren, istikbalimizin ne olacağı meselesi değil de sonu memleket ve millet için neyle biteceği belli olmayan harp macerasının farvatorundan fkörükleyici], tereyağından kılın çekilip çı-

karıldığı gibi, sıyrılıp çıkmamızdı. Bu malihulya ile, argın yorgun ilerlerken, bizim Rus erleriyle ne şekilde karşılaşacağımız hatırımızdan bile geçmediği bir anda stoy (dur) seslerini işittik. Seslerin mana ve mahiyetini anlamamakla beraber tabii durduk, bizi görüp de durduran Rusların keşif kollan olması lâzım gelen iki kişi, silahları ateşe hazır, kabzaları koltukaltlarında ve namluları bize yöneltilmiş olarak, yavaş yavaş bize yaklaşmaya başladılar, biz de hiçbir hareket asan yok, fakat bütün teçhizatımız yürürken bulundukları yerlerde üstümüzde duruyordu. Yanaştılar evvela tüfeklerimizi aldılar, bizim de harplerde elimize düşen Rus erlerine karşı ilk işlem olarak tüfeklerine sarıldığımız gibi. Bu iki Rus erinden biri hiç de beklemediğimiz Rus vatandaşı Ermeni eri idi; hemen oracıkta ormanlık arasında biraz dinlenip nefes aldıktan sonra yolumuza rahatça devam ettik, rahat olmamızın ilk sebebi de, biri Ermeni ve biri Rus olan bu iki Rus erinden ilk anda gördüğümüz ve harp kaidelerine tam uygun bir muamele ve güleryüzdü.

Zaten Türk vatandaşlarla Ermeni vatandaşları arasına nifak tohumları saçanlar, o vakit Türkiye'de iktidarda bulunan İttihatçılar oldukları için, orduda da subayları vasıtasıyla erler arasında Ermeni düşmanlığı tohumlarını ekmekten geri durmazlardı ve Rus ordusundaki Ermeniler aleyhine yapılan propaganda da bunun neticesiydi.

Bir Türk eri nasıl adını işitip de kendisini hissetmediği yurdu için cephelerde çarpışıyor ve ölüyorsa bir Rus vatandaşı Ermeni eri de ekmeğini yediği yurdunun müdafaası için çarpışıyor ve ölüyordu. İnsanlık emrederdi ki, cephelerde, aksi cephe mensuplarına karşı düşmanlık hisleri değil, harbin insani şiarlar çerçevesinde yürütülmesini telkin etmek olmalıydı ve bu kendi başımızdan geçen hadiseyle Rus vatandaşları olan Ermeni erlerine karşı yürütülen iftira propagandası da suya düşmüş oldu.

İttihatçıların, emeğin sınıf farkı gözetilmeksizin haklı prensiplere istinaden tevzi olunduğunu iddia ettikleri Türkiye gibi bir memlekette, o zamanın şartlarına göre, orta tahsilli bir adam hayatını muhak-

kak temin edebilirdi, fakat kazın ayağı öyle değil ki? Muharebelerde başardığım vazifeler, benim dört defa subaylığa inhamı sağladığını tabur kumandanımız Enver, her defasında beni tebrik ederek haberdar ederdi, hiçbirisine müsbet bir cevap gelmemesinin sebebi fakir aileden yani ailece her günkü emeğiyle geçinen sınıfa mensup olmamdı, içtimai durumları benimkine benzer vatandaşların ateş içinde dahi kendilerinden esirgenen hakları, harpten sonra elbette kendilerine iade edilmeyeceğini gayet tabii kabul etmek lâzımdır, iltica teşebbüsümüzün başarısızlığa uğramasıyla cezasının, emsalleri misüllü asılmak veya kurşuna dizilmek suretiyle idam olduğunu da derpiş ederek [göz önünde tutarak] bu cezayı da göze almış bulunuyorduk.

Hemen cephede bulunan Rus alay karargâhında bir iki saat sorgudan sonra Kelkit'e, bir gece de burada alıkonulduktan sonra Rusların Kafkas cephesi karargâhı bulunan Erzurum'a sevk edildik. Alıkonulduğumuz yerlerde Rus subaylarıyla görüşmeler Fransızca oluyor ve tabur kalemi yazıcısı bu işi fazlasıyla görürdü, bazan da sıkışınca görüşmelere beni, Ruslar değil, tabur kalem yazıcısı katardı. Kendi topraklarımızda cephelere alelacele ve cebri yürüyüşle sevk edildiğimiz yollan, atlarla çekilir yaylı arabalar üzerinde sevk etmekle Ruslar, bize büyük mihmannevazlık [konukseverlik] gösterdiler.

Bir iki gün Erzurum'da misafir edildikten sonra Sarıkamış'ta bulunan üsera kampına aynı minval üzere sevk edildik; üsera [esirler] kamplarında çekilecek mihnet ve sıkıntıları daha çok evvelleri aramızda konuşarak gözümüze aldıktan sonra ne kadar gün, ay ve sene geçireceğimizi bilemediğimiz Sarıkamış üsera kampının, kızağımızın sürücüsü ve muhafızlarımız erlerin, Sarıkamış'tan çıkar çıkmaz göründüğünü söyledikleri ve parmaklarıyla hem konuşarak ve hem de göstererek anlattıkları bu kampa boyuna yaklaşıyor ve yaklaştıkça da merakımız artıyordu. Sarıkamış'a on kilometre kadar mesafede ve kuzeyde olan kampa bir buçuk saat sonra geldik, kızak üzerinde ve otların içine gömülmüş bir durumda ilerlerken de içinden geçtiğimiz bu ormanın basit tarihinden haberdar oluyorduk. Şöyle

ki, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Sarıkamış'ın Rus işgalinde kaldığı güne kadar etrafında ve civarında bir tek ağaç olmadığı ve bütün ucu bucu olmayan bu çam ormanlarının Ruslar tarafından dikildiği ve yetiştirildiğini bize, vakit geçsin diye milliyeti bizce meçhul Rus mudur, Malakan mıdır yoksa Karslı mıdır ne olduğu belli olmayan kızak sürücümüz adam anlatıyor ve muhafız erlerde kafalarıyla onun sözlerini tasdik mi yoksa red mi kabilinden olduğu fark edilemeyen bazı işaretlerle destekler gibi görünüyorlardı. Fakat muhakkak olan bir şey varsa o da Osmanlı hükümetleri zamanında, Sarıkamış'ın da diğer Anadolu kasabaları gibi adem babayı andırır şekilde çıplacık ova üzerinde, yalnız Allah'ından ümidini bekleyen bir kasabacık olmasıydı; evleri caddeleri elektrik lambalarıyla tenvir edilmiş, kereste fabrikalarıyla plan üzerine inşa edilmiş kerpiçten birer ikişer kat kireçle sıvanmış bembeyaz, kare şeklindeki evleriyle, etrafı ağaçlı dümdüz sokak ve caddeleriyle ve etrafını kamilen çam ormanları kaplayan Sarıkamış şehri, çok sempatik ve iç ferahlatıcı idi.

Daha mekteplerde okurken coğrafya ve tarih derslerinde adını pek çok defa işittiğim Sarıkamış, en büyük ana yol bilinen yollar da yaya olarak baştan başa kat ettiğim bütün Anadolu'da, eşine rastlamadığım ve zamanına göre insan kolunun yarattığı eserleriyle tam bir medeni şehir manzarası arz ederek sanki, eski ve geri bir dünyanın bittiğini, yeni ve sonucu bizim için meçhul bir alemin başladığını müjdeliyordu.

VIII

Sarıkamış ve Nargin Adası'ndaki Esaret Hayatım

Nihayet üsera kampına yaklaştık ve kızağımız kampın nizamiye kapısını andırır, kampın etrafındaki tel örgüsünün açık bırakılmış araba geçecek kadar bir yerinden içeri girdi. Asıl bu dakikadan itibaren, bizler için harp bitmiş ve yollar da sona ermiş, bu son durak yerimizin veyahut bunu takip edecek benzerlerinin birinde bizlere mezar olmayacağını kimsenin kestiremeyeceği bu durumda, mütevekkil bir derviş gibi alnımıza yazılı olanları çekmek zorunda bir çaresizlik içindeydik.

Yollarda ve cephelerde şahidi olduğum olaylar, sinema filmini andırır bir sırayla gözümün önünden geçerken de, bizlere adı Kafkas olduğu telkin edilen cephede aylarca çarpıştığım ve boğuştuğum anlarda ateş hatlarında sağımda, solumda, önümde ve arkamda güya vatan uğrunda öldükleri söylenen vatandaşlarım, Türk halkının topunu, sonu meçhul ve zifiri karanlık maceralarla dolu harbe sürükleyerek, kendilerini ve ocaklarını mahva sebep olan, damadı şehriyari ve baş kumandanlık vekilliğine varıncaya kadar kendileri için akla hayale gelmeyen rütbe ve mansıplar teminiyle saraylar, apartmanlar, İstanbul ve Avrupa'nın en güzel cennetasa şehirlerinde sayfiyelere varıncaya kadar sahip olan İttihatçılar ve yaranından, mutlak hesap sormamızı ve haklarını aramamızı can çekişmek suretiyle ifade eder gibiydiler; bu zavallılar, son nefeslerinde Allahlarına borçlu olarak dünyalarını terk etmemeleri için, öldükten sonra kendilerine kazılacak mezara sarf edeceğimiz emeğimize mukabil ev-

velinde "hakkınızı helal edin" demeyi unutmamakla şükranlarını da arz etmeyi unutmazdılar.

Baş doktor ve direktör Arakelya'nın idaresinde olan bu üsera kampı, Sarıkamış'a yani güneye nazır fundalık ve ormanlıklı bir yamaç üzerine seyrekçe serpilmiş ve bazıları sırayla birçok, zeminliği andıran esirlere mahsus barakalardan ve idareci, doktor ve idare, sıhhiye memurlarına ait ikişer katlı bir kaç taş binadan vesair ufak tefek kamp müştemilatından ibaret olmak üzere, epeyce büyük bir sahayı işgal ediyordu. Esasen burası bir esirler kampı olmaktan ziyade esirler için bir karantina yeri olduğunu, yani bütün Kafkas cephesinden esirler teker teker ve toplu olarak buraya getirilip ve muayyen müddet sonra da topluca içerilere sevk edildiklerini de burada öğrendik; onun için de ne idari ve ne de askeri bir idarecisi yok, sıhhiyesiyle beraber idari ve askeri bütün idare başhekimin şahsında toplanıyordu.

Bizim her ikimizi iki koğuştan ibaret bir barakaya verdiler. Koğuşun birisinde Rum ve Ermeni mültecileri diğerinde de mülteci olup olmadıklarına daha şimdiye kadar akıl erdiremediğim Türk subayları vardı, biz de bunlar arasındaydık; bu koğuş mürettebatının diğer koğuşlar mürettebatına nazaran yegâne hususiyeti, erzaklarını çiğ olarak topluca almaları ve aralarında seçecekleri arkadaşları vasıtasıyla hazırlamaları ve ayda da çiğ erzak bedeli de dahil üçer altın ruble almalarıydı, diğer bütün koğuş mürettebatlarına karavana verirlerdi.

Bizim olduğumuz koğuşta belki de hepsi mültecidir, fakat birbirleriyle konuşurken, ağızlarında köpük beheri diğerlerine nazaran daha üstün milliyetçi, Pantürkist ve Panislâmist olduğunu iddia ve ispata çalışır, her iki tarafda iddiasında üstün gelmeye ve öte tarafa pes dedirtmeye uğraşırlardı. Hükümet içinde, hükümet ve nizam üstünde kendi keyfî nizamlarını kuracak kadar, şu İttihatçıların Balkan komitacılarını andırır keyfî hareketlerini başkalarına kabul ettirmek zorbalığına yeltenenlere de rastlanıyordu. Kamp idaresinin kendile-

rine karşı müsamahasını kötüye kullanarak, diğer esirler üzerinde tahakküm kurmak hevesine kapılarak orduda bulundukları sorumsuzluk günlerini yadırgıyorlardı.

Bir gün akşamın alaca karanlığına kadar hava almak için dışarılarda dolaşmayı adet edinen bizim tabur yazıcısına, kampta her gün adetleri 50'ye varan ölülerin demiryolu traversleri gibi istiflerine tahsis edilmiş, barakamsı eğrelti bir yerin civarında ve etraftan görülmeyecek bir yerde, bu zorbalardan bir kaçı hücum ederek, feryadı etraftan işitilip de kurtanhncaya kadar, ölmemek suretiyle pestilini çıkarmışlardı, yani adamakıllı zavallıyı ıslatmışlardı, ölmedi ve ötekilerin de zorbalıkları yanlarına kâr kaldı. Sebebine gelince, tabur yazıcısının bilgi ve malûmatça daha zengin olması ve bunları münakaşalarda kalp beşlik gibi bozmasıydı. Bizde cezaevlerinde olduğu gibi, üsera kamplarında da öldürülenlerin suçları pek incelenmez, ekseriya suç şahit ve ispatıyla ölene hemen mal ediliverir, mesele de kapanır, ölenler de bok yoluna giderdi, böyle bir terbiye usûlünün tatbiki belki de cezalıları ve esirleri birbirlerine terbiye ettirmiş olmak içindir.

Türkiye cezaevlerinde daha orijinallerine rast geldim: Ankara cezaevinde (1944) idare tarafından mecbur edildiği bir suçtan dolayı 45 gün ceza münferidinde tek başına, 300 gram ekmek ve yalnız suyla cezasını çektikten sonra çok zayıf ve düşkün bir halde, koğuşa verilen ileri fikirli lâz lakabıyla maruf Rıfat isminde bir arkadaşa yardım ediyorsun diye Sivas cezaevine sürüldüğüm zaman, diğer sürüldüğüm cezaevlerinde olduğu gibi, beni de güya bir kaç günden ibaret olacak karantina müddetini geçirmek için cezaevinin zemin katındaki, Anadolu'nun doğu köylerinde, köylü aileleriyle hayvanların bir arada yattıkları en kötü hayvan ahırına hürmet okutturacak duvarları simsiyah ve ortasından koğuşa ve etrafına ufunetler saçan açık helâ lâğımı geçen, duvarları kangal hanının bu binayı yaptırıp da zamanın sultanına hediye ettiğinden beri badana yüzü görmemiş simsiyah duvarlar bu koğuşa beni de hayvanları kasaphaneye ittik-

leri gibi itiverdiler ve hepsi bağlı ve derli toplu oldukları halde muayeneden geçireceğiz diye dışarda bıraktırdıkları eşyalarımı, yatağımı ve yorganımı Allah ne verdiyse, arkamdan darmadağınık olarak kapıdan atı atıverdiler.

Adına koğuş denilen ve içinde bir tek sönük gazyağı kandili yanan ve bir kaç kişinin içinde bulunduğu hissini veren bu ahıra itildiğim vakit etrafı seçebilmek için birkaç dakika bir noktada ayakta durmam icap etti, bu müddet zarfında da eşyalarım teker teker içeriye savrulmuş bulunuyordu. Cezaevlerinden cezaevlerine sürüle sürüle tanış olduğumuz karşılama ve karşılaşmaya aynen burada da uyularak neden sonra, karanlıktan farkına varamadığım içlerinden herhangi biri, havasızlıktan porsumuş bir balonun patlamasını andırır yırtık bir sesle "geçmiş olsun arkadaş" demesiyle derin ve derin olduğu kadar da hazin ve her iki tarafça müteredditbir düşünceyle dalmış sükûtu birden deldi. Bu ses hem bana ve hem de orada benden evvel bulunanlara birbirimizle konuşabilmek salâhiyetini veren bir kumandaymış gibi bizlere geldi. Arkasından ötekiler de teker teker koğuşun sükûtunu delen sesi tekrarladılar ve usule göre koğuşta en kıdemli olan hükümlü benim yerimi şöyle parmağıyla gösteriverdi, yerime yani yere yatağı serdikten sonra, Allah ne verdiyse, etrafımı da usulen davet ederek yedim, bundan sonra sohbet başladı.

Hoşbeşten ve kısa olarak birbirimizle takdim ve takaddümden sonra, koğuşun en kıdemlisi olan Ankaralı Bilâl, niçin bu kadar müddet bu koğuşta kaldığına dair sualim üzerine anlatmaya başladı: Ben karımı kıskandığım, adamı öldürdüğüm için 15 seneye mahkum olmuştum, cezaevlerinde adam öldürmekten de 15 sene hüküm yedim. 15 senesini yattım, daha 15 sene cezam var, bu cezaevinde iki senedir yatıyorum; ilk geldiğim günden beri bir yerlilik ve yabancılık davası sürüp gidiyor. Ben tabii yabancıyım, yani Ankaralıyım. Cezaevlerinin yoksullar için tek gelir kaynağı, zarlar atarak oynanan kumardır, kumarı da hep yerliler oynatır, manosunu da onlar alırlar, diye devam ediyor, ben de kumardan mano almak için, diğer-

leri gibi ve onların muhalefetine rağmen, kendim postu sermeye başladım, aramızda rekabet başladı. Rekabetin sonunun kavga olacağı ve kavganın da bıçakla hallolunabileceği malum idi, ben de olduğu yerde bıçağı, olmadığı yerde yani bıçağı bulamadığım yerde şişi üzerimde bulundurmaya ve adam öldürmeye namzet bir durumda dolaşmaya başladım. 600 Sivaslı bir Ankaralıyı aralarında idare edemediler vesselam. Sivaslılar çok korkak, müzevir ve dedikoducu adamlar be aabey, osursan idareciler haber alır. Rakiplerim, benim sustalı olduğumu biliyordular da pek üzerime yanaşmıyordu, ne yapayım aabey be.

Bir gün cezaevi avlusunda yalnız başıma dolaşıyordum. Kalınlı (Sivas'ın bir köyü) olacak namussuzlar beş altı kişi birden bıçaklarıyla, sebepsiz ve ansızın üzerime çullandılar ve beni kalbura döndürdüler, ne olacak, Sivaslı yahut da Sivas'ın köylerinden olan cezaevi idarecileri, hemşehrilerini himaye ederek kendi koğuşlarına bıraktılar. Beni de, garip olduğum için buraya attılar, hatta yaralarımı sarmak için doktor ve sıhhiye bile çağırmadılar, ben de yaralarımı, itler gibi yalayarak teker teker sağalttım, daha geçmeyen yaralarım da var. Şimdi benim kabahatim ne? Beni çıkarın, diyorum. İdare de seni çıkaramayız, öldürürler, diyor. Ben, tekim Allah'tan başka kimsem de yok, onlar çoğunluk, şahit ispat hep kendilerinden, hatta bıçaklarına da cezaevi idaresi göz yumuyor, ses çıkarmıyor, işte ben de aylardır burada sürünüyorum. Ankaralı Bilâl sözüne devam ediyor: Güya namus için adam öldürdük, karım bana bakmak için, bu on beş sene zarfında varımı yoğumu sattı, ne mal kaldı ne keçi, üstelik ev de gitti, şimdi de ne karımdan ve ne de kızımdan haber yok, oğlum da ırgatmış diyorlar, ne gelenim var ne gidenim, bana ne yapmak kaldı be aabey? Öyle de ölmek böyle de ölmek. İrademe hakim olamayıp da, ta evvelinden bu suçu yaptığıma bin kere peşimanım, derler ama ya, son peşmanlık ele geçmez, benim de elime geçecek hiçbir şey yok. Ben karımı bir tek adamdan kıskandım, herifi öldürdüm, şimdi ise karım herkesin malı, işte en ağır gelen de

bana bu. O zavallı kadın, evvelleri ben her nerede, hangi şehirde olursam olayım, beni ziyarete geldiği zaman, kendisinden para istediğim zaman, az da olsa verir ve kanaat, idare etmemi sıkı sıkı tembih ederdi. Ben de bir defasında öküzü sat, diğerini sat, sıra ineğe geldi, onu da sat dedim, keçiye geldi sıra onu da sat dedim, satıla sayıla evde ne yatak ve ne de yorgan kaldı ve hepimizin başına gelenlerin sebebi ben kendimim. Benim ölümüm, ancak bu işi temizler, dedi ve Ankaralı Bilâl'in gözlerinden yaşlar boşandı. İdare de bana biraz müşfik davranacağı yerde beni kötülüğe itiyor, benim de bu durumda sayılı günlerimi beklemekten başka çarem yok, bu cezaevinde, zaten insanın bir sinek kadar hükmü yok. Ankaralı ağlayarak sözlerine devam ediyor: Geçenlerde, Yozgatlı İsmail isminde bir hükümlüye, sen niye Sivaslı bir gençle görüşüyorsun diye, Sivaslı Deli Nuri tebelleş oluyor, akşam geç vakit, koğuşlar kapanırken üzerinde bir şişle kendi kabadayılığına güvenen Yozgatlı İsmail de "neyse, kozumuzu yarın sabahleyin avluda filan yerde paylaşalım" diyerek Deli Nuri'yi başından savarken, "sözüm söz" diyerek üzerinde ne olduğu bilinmeyen Deli Nuri de, akşamdan sözleşilen yere sabahın erken saatinde Sivaslı olan etraf ve avenesiyle geliyor.

Yozgatlı da akşamdan sözleşilen yerde zaten hazır, "çek ulan bıçağını " diyor. Bütün şahitleri ve sekondantlanyla beraber bir düello sahasına dönen cezaevi avlusunu, feci ve feci olduğu kadar da müthiş ve heyecanlı bir hava kaplıyor, hiçbir şeyden haberi olmayan benim de aralarında bulunduğum hükümlüler avluda voltalarını vurmakta olsunlar, bu iki göz çanakları kanla dolu insan kılığında canavarlar kendilerini takip edenlerin gözleri önünde birbirlerine girişiyorlar Deli Nuri koskoca bir Sivas saldırmasını çekerek, elinde yalnız bir şiş olan Yozgatlının üzerine atılıyor, Yozgatlı kaçmıyor, elindeki şişle, aynı zamanda kendini müdafaa ederek Deli Nuri'ye hücum ediyor. Israrla ve cesaretle hücuma maruz kalan Deli Nuri, arkasını cezaevinin en yakın duvarına vermek fikriyle geriliyor ve kendisini de müdafaa zımnında boyuna saldırmasını sallıyor. Saldır-

manın boyu da hörmetlice herhalde 30 santim olur, ötekinin elindeki de şiş denilen irice ucu sivrilmiş bir çivi, Deli Nuri, çivili Yozgatlının önünde saldırmasıyla gerilerken ayağı yaya kaldırımının bordur taşına ilişiyor ve arkası üstü yaya kaldırımının üzerine düşüyor. Yozgatlı da silahının zayıf olduğunu düşünerek besbelli olacak ki, fırsat kaçırmayarak Deli Nuri'nin göğsüne biniyor ve bir eliyle de saldırması bulunan Deli Nuri'nin elini tutuyor, bu durumda Yozgatlının Deli Nuri'nin hesabını görmesi işten bile olmadığı halde bir şey yapmıyor. Herhalde, nasıl olur da bir adamın canına kıyılır diye, zihnindeki teşevvüşlerle [karışıklıklarla] mücadele ediyordu, bu esnada Sivaslılardan biri, belki de bunları ayırmak ve belki de, Deli Nuri'ye yardım etmek maksadıyla mahsus olarak, Yozgatlıyı omzundan çekmeye koyuluyor. Bu esnada, altta bulunan Deli Nuri'nin saldırma tuttuğu eli boşanıyor ve boşanmasıyla saldırmanın Yozgatlının kalbi üzerine saplanması bir oluyor. Ve Yozgatlı orada hemen can çekişerek ölüyor.

Tıp müessesesinden gelen doktor ölüyü teşhir ve ölüm sebebini tespit, savcı da öldürme hadisesine dair katil Deli Nuri'yi ve şahitleri dinledikten sonra evrakları tanzim ederek mahkemeye havale ediyor ve bir iki oturumunda son tahkikatı bitiren ağır ceza mahkemesi Deli Nuri'yi beraat ettiriyor. Tabii bir insan ölüsü ortadayken bir suçlunun da olması ve cezasını görmesi mantıken kabul edilmesi lâzım gelir, fakat kazın ayağı öyle değil ki. Deli Nuri'yi beraat ettiren mahkeme değil, hadise esnasında ve hadisenin cereyan ettiği yerde maksadı mahsusla bulundurulan Sivaslılardan ibaret şahitlerdi. Usulen şahitlerin ifadeleriyle kararını ayarlamak zorunda olan mahkeme, şahitlerin ifadelerine pek de inanmamış olmalı ki, beraat kararını verdikten sonra hemen orada mahkeme salonunda ağır ceza mahkemesi reisi Deli Nuri'ye hitaben "sana beraat kararını verdik ya fakat, seni öldüren de karşımıza çıkarsa, onu da beraat ettireceğiz" demiştir. Hakikaten az zaman sonra Deli Nuri'yi de Zaralı Atıf öldürüyor, Deli Nuri'ye verdiği sözü yerine getirerek, aynı mahkeme Zara-

lı Atıfı da beraat ettiriyor. İşte aabey diye Ankaralı anlatmaya devam ederek, sen de dahil bizim gibi yabancıların başımızdan geçmesi muhtemel benzeri hadiselere her an namzet durumdayız, yedilik yabancılık dedikodusunun sürüp gittiği burada, Sivaslılar suçlu olsalar da, hemşehrilerinin yalancı şehadetiyle beraat ettiriliyor, yabancılar da bok yoluna gidiyorlar, ben de onlardan biriyim.

İşte insanların insanlara canavar olduklarına dair milyonlarca misalden biri; Sarıkamış üsera kampında tabur yazıcısının başına gelen bu dayak hadisesinden sonra, Türkiye'de mevcut İttihatçılar idaresi hakkında açık saçık konuşma meselelerine zoraki son verdik ve umumiyetle kendi koğuşumuzda ve kendi muhitimizde bulunmamaya gayret sarfetmeye başladık, elbet menfaatine düşkün ve hele Osmanlı Ordusu'nda subaylık gibi bir nimeti mülteci bile olsa, istikbalde aynı nimeti az ihtimalle de olsa ayaklarıyla tepmek istemez ve buradakiler de kendilerine göre irtikâp ettikleri [Kötü yaptıkları] bu hatalarının üzerinde daha fazla durmayarak tavır ve hareketlerinde ve hatta konuşmalarında bile 180 derecelik bir çark yapmayı canlarına minnet sayarlar.

Türk emekçisinin gözyaşları ve alın terleriyle ıslattığı topraklarda ve atelyelerde yarısını ve hatta yarısından çoğuyla faydalanarak idare ve hükümet makamlarını işgal eden ve ya onsuz yani idare ve hükümete mensup değil de, varlıklı oğulları ve torunları olan bu züppeler, hayat yolları üzerinde nadiren ve tesadüfen maruz kaldıkları ve halen bulundukları durumu da yenerek, sülalelerinin sülalelerini sömürdükleri bizler gibi biçarelere de Sarıkamış kamp idarecilerinin de himayesini temin ederek mütegallibeliklerini [zorbalıklarını] böbürlenerek idame etmekten zevk duyarlar ve etraflarındaki aynı zihniyette olan kendileri gibilerinin de, zahiren de olsa takdirlerini ve alkışlarını kazanırlardı. Biz ve bizim durumumuzda olanları da tehdit, dayak ve her münasip gördükleri gayri insani vasıtalarla sindirerek mahiyetlerini kendileri de anlamayan bu gibiler, hurafe ve hayalden ibaret olduğu artık ayan beyan aşikâr olan Panisla-

mistlik ve Pantürkistlik idelerini bağırarak çağırarak ateşli propagandasına girişirlerdi.

Bir kaç gün içinde kaldığımız bu muhit bizi gelecekte bunlardan beherinin, memleketimizde birer idareci olarak idare edenler arasına girdikleri takdirde Türkiye vatandaşlarının çekeceğini düşündürmeye sevk ediyor ve hele Sultan Selim'in Araplardan zorla aldığı halifeliğin idaresinde, dünyada bulunan bütün Müslümanların yaşadıkları yerlerde bir Müslüman ve Turancılık meczuplarından da Şevket Aydemir'in yazdığı gibi dili, dileği ve ırkı aynı olanların yaşadıkları yerlerde de Osmanlı Türklerinin bir Turan imparatorluğu gayesini güden bu ülküleri tasavvur ettiğin vakit, zavallı Mehmetçiği daha ne felâketler beklemeye namzet olduğuna kolayca akıl erer.

Bu züppeler, akıllarınca Sarıkamış'ı bile Turanın bir cüzü, kendilerini de Turanda bulunuyorlar sanıyorlardı, kendi nazariyelerine göre Turanda bulunuyorlardı ama, bir muzaffer ordu safında değil, bir esirler kampında esir olarak bulunuyorlardı.

Bizim gibiler, kampta bulunduğumuz müddet zarfında, durumumuzu tam müdrik, ağırbaşlı, kimsenin ekşisine turşusuna karışmadan, her an ne olacağımızı mülahaza ve mukayese edip de bir karara gelemediğimiz, meçhul geleceğimizle baş başa bir haldeydik. Bazen karşımızdaki koğuşta bulunan, Türk ordusundan mülteci Rum ve Ermeni arkadaşlara sık sık uğruyor ve ancak onlarla dertlerimizi paylaşıyorduk ve ara sıra Rusça sözler yazıp öğrenmek ve bunları ezberlemeyi de ihmal etmiyorduk.

Malum ya! Ta ilk günden kendimize verdiğimiz söz gereğince, bize İttihatçılar iktidarda kaldıkça memleket dışında ölmek var, memlekete dönmek yok. Günler de kasvetli olunca bir türlü geçmiyor. Çekişmeler, tartışmalar ve sinir harpleri içinde geçen yeknesak günlerle dolu geçirdiğimiz altı ay sonra, 1917 yılının yaz günlerinin birinde, bir grup içinde içerilere sevk edileceğimizi bildirdiler, demek karantina günlerimiz sona ermişti. Fakat nereye sevk edileceğimizi kimse söylemiyor ve tam gizli tutuluyordu, tabii bizlerin ilk ak-

lımıza gelen, evvelden beri işitip durduğumuz ve aramızda lafını çok ettiğimiz Sibirya idi, artık çocuk doğduktan sonra oğlan mı kız mı olmasının bizim için farkı yok. On on beş kişilik bir grup halinde, etrafımız tüfeklerine süngü takılmış Rus erlerle çevrilmiş sanki 2. Nikola'yı tahtından indiren mücrimler gibi, bizi yaya olarak Sarıkamış'a ve oradan da aynı tantana ve merasimle trene bindirilerek Tiflis'e sevk edildiğimizi söylediler. Bu arada biz de, Sarıkamış muharebelerinde ölen 90 bin adamın manevi huzurlarında kendilerine rahmet ve sebep olanın da canına lanet okuyarak, trenimiz, aksakallılarımız ve koca analarımızın anlattıkları masallardaki sık sık geçen ve dünyanın sonu olduğu ve bundan sonra yecüç mecüçlerin bulunduklarını söyledikleri Kaf dağlarına yani Kafkasya'ya doğru, yola çıktı, çok geçmeden trenimiz, Türk sultanlarıyla Rus çarlarının, emperyalist gayeler uğrunda, kozlarını paylaşmak için harplerde atalarımızın elden ele geçirdikleri, o meşhur kalenin adını taşıyan Kars'tan geçiyor, Gümrü'yü (Leninekan) de arkada bırakarak o hayalimizde izleri kalmış, en güzel manzaralı dağları ve vadileriyle meşhur Kafkas dağlarına trenimiz Karakise'den (Kirovokan) itibaren tırmanmaya başlıyor. Yeşillikleriyle çayları, dereleri, hatta çağlayanları ve bu gibi güzelliğin hepsini, kaşlarına çektiği rastık ve gözlerine sürdüğü sürmeyle daha da güzelleşen dilber gibi, orada burada görünen, özene bezene inşa edilmiş mimari sanat eserleri süslüyorlardı ve bunların teker teker ve heyeti umumiyesiyle hepsi, bütün bu iç ferahlatıcı manzara, yirminci yüzyılın tahmin edemediğimiz birçok şeylere gebe olduğunu müjdeliyordu. Nihayet Tiflis'e geldik dediler. Tiflis'te, Şeytanpazarı denilen çarşı mevkiine pek yakın ve evvelinden sabun fabrikası olduğu söylenen bir binaya bizleri tıkadılar, bu binada bizler aşağı yukarı serbest gibi idik ve istediğimiz zaman muhafızsız dışarıya çıkabilir ve sabahları ekseriya sahipleri Kafkas Türkleri olan lokanta ve çayhanelere gidip yemeklerimizi yiyor ve çaylarımızı da içebiliyorduk, hatta yakınımızda bulunan kaplıcalara da gittiğimiz vaki oluyordu.

Bir kaç gün de burada kaldıktan sonra, bizleri bir gün ansızın toparladılar, doğru Tiflis garına getirerek trene bindirdiler ve Bakü'ye gidiyorsunuz, dediler. Zaten bu son sözü söylemeselerdi bile, trenin Bakü treni olduğuna göre, bizi Bakü'ye götüreceği besbelliydi. Bizi enterese eden, trenin bizi Bakü'ye götürmesi değil, esirlik hayatımızın bütününü geçireceğimiz ve ne devlete ve ne de millet muhtaç olmadan, hayatımızı temin edecek emeğimizin tatbikine medar olacak bir muhitte bulunmaya can atışımızdandı. Rusya'da yüzbinlerle Türk esirinin hayat şartlarına dair de hiçbir şey bilmiyor, yalnız esirlerin Sibirya'ya sevk edildiklerini işitir dururduk. Ve yollarda ve her nerede olursak olalım, nihayet durak yerimizin, derin tabakalı karlarla örtülü ve bizim hiç de alışık olmadığımız sıfır altı altmışa kadar dereceli soğuklarıyla Sibirya'nın bir hücra köşesi olması lâzımdı ve buralarda da istikbalimiz için, aklımıza en yakın geleni ta evvelinden tasavvur ettiğimiz ölmekti. Zaten ölümü de evvelinden göze aldıktan sonra, ölüm çanına kadar yani canını almak için Azrail'in tepene dikildiği ana kadar karşılaşacağın her şeyi dayak, işkence, açlık, sefalet ve her şey adama vız geliyor tırıs gidiyordu. Türkiye'de ceza evlerinde bulunduğum sıralarda ölümü evvelinden göze alarak, en şirret, sabıkalı, eli bıçaklı ve çomaklı hükümlülerle bulunduğum koğuşlarda, kumar oynatmak için post sermelerine, afiyon, esrar ve eroin satarak diğer mahkumları zehirlemelerine ve koğuştakilerin rahatlarını selb etmelerine, bıçaksız ve çomaksız başarıyla mani olabilirdim.

İçinde bulunduğun durumu etraflı muhakeme ve ölçüp biçtikten sonra, katlanacağını göze alacağın tehlike ve fedakârlık hemen hemen her defasında seni sahili selamete eriştiriyor. Biz de Sibirya'ya bütün işittiklerimiz, sağlığımıza zararlı menfi taraftarıyla sonumuzun nihayet ölümle neticelenebileceğini göze aldıktan sonra, oraya şevkimiz de, diğer sevk edilmemiz muhtemel olan yerlerle arasında bir fark görmüyorduk. Sonra Baku'nun Azerbaycan'ın en büyük sanayi şehirlerinden olduğunu, petrol istihsal edildiğini ve Hazer De-

nizi sahillerinde bulunduğunu coğrafiye derslerimizden bildiğimizden fazla da Bakü hakkında bir malûmat sahibi değildik ve hele burasının Rusya'daki esirlik hayatımızın son durak yeri olacağı da hiç aklımızdan geçmiyordu.

Pencereleri, kapıları hatta bir sözle her tarafı demir parmaklıklı ve muhafızlarımız Rus erlerinin de içinde bulunduğu vagon, alelade bir yolcu trenine bağlıydı, her istasyonda ve daha büyüklerinde biraz daha fazla, lokomotifin su alması için duran trenimiz, Bakü istikametine yoluna devam ederken Ahıstafa, Gence, Yavlak, Kürdemir, Acıkabul, Alyat ve Balacar istasyonlarında da durarak bu yolculukta son durak yerimiz olan Bakü istasyonunda temelli durdu.

Trenimiz Balacar istasyonuna yaklaştıkça etrafta bulunan petrol kuyuları, bizim hiç görmediğimiz ve tasavvur etmediğimiz bir orman manzarası arz ediyor ve yalnız hakiki bir ormanın insanın ruh haleti üzerinde bırakması lâzım gelen ferahlık ve tazelik yerine, bu kuyulardan sahiplerinin petrol çıkarmak için geceli gündüzlü bin bir çeşit şeytanlıklarla, petrol kuyuları işçilerini kafese koymalarından mütevellit emekle sermayenin birbirlerine makus menfaatlerinin çarpışmaları çatırtılarının, yatağına yağ koyulması ihmal edilmiş bir makinenin çıkardığı yanmış yağ kokusu ve bu kokunun sindiği bir duman etrafı sarıyordu. Tek tük uzaktan ve yakından görebildiğimiz ve adlarını sonradan öğrendiğimiz "kent" denilen bir kaç meskun yerde değil bütün etrafta bir tek yeşil ağaç görünmüyordu; Bakü civarını süsleyen renkleri nasıl olduğu belli olmayan petrol kuyuları ve bu kuyular civar ve etrafındaki tesisatlarıydı. Daha Balacar istasyonundayken bile binaları kararmaya başlayan Bakü, istasyon civarı insan kalabalığıyla beraber binalarının siyahlığı, petrol krallarının petrolden kazandıklarından hisselerini alamayan emekçilerin küskünlüklerini aksettiren bir rnanzara arz ediyordu.

Bakü istasyonundan, etrafımız Rus askerleriyle kuşatılmış bir güruh halinde, bizleri sahile, Baku'nun iptidai bir şekil arz eden, ağaçtan iskelelerinden birine getirdiler ve bir çatanaya bindirerek

15-20 kilometre deniz açığında bulunan ve adı Azericesi Yülan adası olan Nargin adasına getirdiler. Bakü, deniz açıklarından sahilden içerilere doğru az yükselerek kalkan bir yamacın üzerine sahilden "Züh" ve "Bayıl" denilen semtler kadar serpilmiş, bazı yerlerde seyrek ve bazı yerlerde de sık sık üzin ve fabrika oldukları açıktan seçilmesi zor olan binalardan müteşekkildi.

Eski zamanlarda adı "badikube-rüzgarı çok" olan Baku'nun petrolü olmayan günlerinde bile Iran ve Türk müstevlilerinin nazarı dikkatlerini çekmesi, acaba Sünnilik ve Şiilik davalarının bir neticesi midir? Yoksa Türk sultanlarının, Panislamizm gayesiyle Müslüman olan Orta Asya'yı kurtararak himayeleri altına almak için Baku'yu bir atlama tahtası yapmak istemeleri gayretinden midir? Her ne hal ise Bakü ve Azeri Türkleri de daha o asırlardan ardı arası kesilmeyen istila acılarını görmüş ve sırtlarında hissetmişlerdir. 20. Yüzyılın Pantürkistleri de, Azerbaycan ve Baku'yuTuran'a yani Orta Asya'ya atlamak için bir atlama tahtası yapmak istemeyecekler miydi? Nargin adasında esarette bulunduğum bu kısa altı aylık müddet zarfında aralarında bulunduğum esir Pantürkistler bu maksat ve gayelerini açık seçik ifade etmekten ve hatta propagandasını yapmaktan bile çekinmezlerdi.

Çatana bizi sonumuzun meçhul karanlıkları "Nargin" adasının toprakları üzerine serpiverdiği zaman, hemen orada ilk müşahede ettiğimiz, muhafız Rus erleriyle, hangi millet ordusuna mensup oldukları fark edilemeyen yırtık pırtık elbiseli esirleriyle, kadınlı erkekli beyaz sıhhiye giysili sağlık memurlarıyla ve Bakülü olmaları ve adada alış verişle meşgul oldukları kolayca tahmin edilebilen sivilleriyle ada, üzerimizde hiç de ümit verici bir tesir bırakmadı. 2-2,5 kilometre kare sathında bir kilise ve bir kaç idare binalarından başka, yer üstünde hemen hemen başka bir bina görünmüyor, tek tük Alman, Avusturya ve Macar esirleri olmak üzere 50 bin Türk esiri, yarı yarıya toprağa gömülü zeminliklerde yaşıyorduk, yaşıyorduk diyorum, çünkü biz yani ben ve tabur kalem yazıcısı her ikimiz,

cephane silahlarımızı teslim ettiğimiz andan itibaren hiçbir zaman subaylığımızı ileri sürmediğimiz halde, meğer bizlere subay muamelesi yapılıyormuş ve subaylara tahsis edilen istihkakı alıyormuşuz, burada, sözün tam manasıyla esirler kampında, rütbelerimiz etrafındaki bilgi "dostlarımız" Türk subaylarının da yardımıyla incelenerek subay olmadığımız tebeyyün etmiş ve bizleri erlere tahsis edilen koğuşlardan birine mal etmişlerdi, biz de, diğer aralarında bulunanlar gibi, onların grubuna katılarak, hep beraber Pantürkist nağmelerini terennüm etmek suretiyle onlara yani Pantürkistlere dalkavukluk etseydik, biz kendilerinden olmayan erlere katılmazdık, kötülükten de iyilik hasıl olmazdı. Maddeten zarar görmekle beraber, hiç olmazsa yüzde doksan beşinin cahil olduğu erler muhitinde bulunmamızın tabii neticesi olarak, siyasi mevzular üzerinde dedikodu kesilmiş, kulaklarımız da dinçleşmişti.

Bir iki gün devam eden acemiliğimiz devrinde, adanın hemen hemen bütün sahillerini döndük dolaştık, batı ve Bakü'ye yani kuzeye taraf olan sahillerin müthiş kayalık ve bu kayalar üzerinde oltalarıyla bütün gün balık tutamayan balık avcılarına ve her adımda dünya kadar tesadüf ettiğimiz su yılanlarına rastladık. Bakülulların burasını "yılan adası" olarak tesmiye etmelerinin [adlandırmalarının] sebebi bu imiş meğer! Bir günde bizim de belki ebedi mekanımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hakim mevkii olan kuzey tarafı ucuna, ölen esirleri gömdüklerini işittiğimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik, orada yegâne açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölülerin, üzerlerine kalın bir tabaka kireç serpildiği için ölüleri saymak mümkün değildi; bu çukurun hayalen toprakla örtüldüğünü farz ederek, buna benzer çukurlar olmaları muhtemel, fakat şimdi, toprak üzerinde birer iz olarak kalmış yerleri çokluklarından saymak da mümkün değildi. Saymak istememizin de sebebi, adanın üsera kampı olduğundan beri, bugüne kadar ölenle-

rin sayısını, mümkün mertebe sıhhate yakın bir tarzda tahmin ederek merakımızı tatmin etmekti. Buradan koğuşa gelince, bizden kıdemli olan erlerden çukurların ellişer kişilik olarak kazıldıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmil haberi verilince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada ve yahut da yakın civarında kazıldığını söylediler, cephe başka burası da bambaşka bir alem, artık biz de ölümle hayat arasında fark görmek hissinden mahrum olanlara döndük.

Yapılanın bozulması, dikilenin çürümesi ve doğanın ölmesi mukarrer olduğuna göre, doğumla ölüm arasındaki uzun veya kısa bir müddet zarfında er geç cephelerde veya esir olarak kamplarda ölmek arasında ne fark var? Yavaş yavaş etrafla ve muhitle tanış olmakta bulunalım, sabahları sırayla koğuşlarımızdan tayin ettiğimiz arkadaşlarımız ekmeklerimizi, karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde, çay olduğuna binbir şahit lazım olan çaylarımızı, kendi kaplarımızda içiyor ve akşamlan da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleriyle, mutfakta kendi arkadaşlarımızın sözde soydukları ve fakat hadi zatında soyulmamış bütün bütün patateslerin katışık ve bunların topunun da yıkanmadıkları için, topraklı taşlı çorba mı desem lâpa mı desem, karavanalarımızı getiriyorlar ve bunlara beş on kişi bir arada kepçe gibi kaşıklarla girişiyorduk (1917 yaz ayları). Günlerimiz böylece yeknesak olarak gelip geçmekte olsun, bütün dış haberleri her gün Bakü'ye vazifeli gidenler ve bu meyanda bunların arasındaki işçi esirler tarafından alıyorduk; günlerden bir gün, o tarihte Rusya hükümeti başında bulunan Menşeviklerin, Rus esirleriyle Türk esirlerini yani bizleri mübadele edecekleri lâfları ortalıkta aldı yürüdü; bu meyanda mütareke ve sulh lafları da dolaşmaya başladı. Günler geçtikçe mübadele, mütareke ve sulh münakaşaları da artan bir hızla devam ediyordu.

Kampta bulunan subaylar da, bu havadisleri yalan yanlış allayarak pullayarak kendi yorumlarıyla bizlere yetiştiriyorlardı. Zaten topu Pantürkist olan yahut öyle görünen subaylar, Birinci Cihan Harbi

sonunda Rusların mağlup olacaklarını ve Rus imparatorluğu'nun yıkılacağını ve daha ileriye giderek şuurlarının dokusu altında gizledikleri büyük Turan'a yani Orta Asya'ya kavuşarak dünyada emsaline nadir, ta Ege ve Akdeniz'den tut da Japon Denizi'ne kadar bir Turan imparatorluğu'na kavuşacakları gevezeliklerini tekrarlayıp sürür ve şadanlıklarını [neşelerini] gizlemeye bile lüzum görmüyorlardı, bu gevezelikler yapılırken de Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi ve benzerleri gibi Pantürkist ediplerin Pantürkistliğe dair şiir ve vecizelerini de tekrar edip dururlardı; 1917 fevral inkılabı [Şubat Devrimi] ile çarın alaşağı edilişini, Pantürkistler gayelerine vusul, yani büyük Turan imparatorluğunun kuruluşu için ilk adım sayıyorlardı. Ziya Gökalp, kendi vecizelerinden birinde bu hususu tebşir etmemiş miydi?

Turan imparatorluğu'nu kurmak hülyası peşinde dolaşan ve her vesileyle bunun propagandasını yapan efendiler, bu imparatorluğu teşkil edecek beyliklerin başlarında bey, boy ve hanların olacağını ve bu beylikleri kendi milli bayrakları altında müstakil kabul etmekle beraber, bunların ihtiyacı olacak münevverlerin, isviçre'nin hür havasından istifade ederek Lozan civarında kuracakları bir üniversitede yetiştireceklerini de söylüyorlar. Bu son sözden o çıkıyor ki; demek kuracakları imparatorlukta hürriyetin olacağından kendilerini tahayyül ettikleri Turan'da elbet hürriyet olmayacaktı.

Beysiz, boysuz ve hansız, kendi kendilerini idare eden ve Pantürkistlerin Turanı kuracaklarını tasarladıkları bugünkü Orta Asya'da, işçi ve çiftçilerin vücuda getirdikleri kardeş cumhuriyetlerin, en modern fabrika, üzin ve sanayi müesseseleriyle, abai ve ecdattan susuzluktan kısır kalan ve "aç çöl" adlandırılan çöllerin nasıl suya kavuşarak, dünya mikyasında en yüksek pamuk ve zirai mahsûller verdiklerini, atom zerrelerini parçalayacak müesseselere sahip ve bu müesseselerde çalışan yüksek mühendisler yetiştirecek enstitüleri temin eden bu cumhuriyetlerin beherine, kendi sanayi mallarını dünya pazarlarına ihraç imkanını veren, oktobr inkılabı ve bu inkılaptan doğan komünist partisi rehberliği altında işçi ve çiftçi dikta-

toryası idi ki, Sovyetler unvanını alan bu hükümetlerin karşı vücud bulacaklarını hayallerinden bile geçirmedikleri hükümetlere karşı, en büyükleri Enver başta olduğu halde Pantürkistlerin, tasarladıkları Turan'ın her yerinde, bir an bile mücadeleden geri durmamışlardır. Orta Asya Cumhuriyetleri işçi ve çiftçileri İttihatçıların bu mücadelelerini vaktinde zaferle önlemiş, hatta Enver de hayalinde yaşattığı Turan'ına, Doğu Buhara'da, basmacılar (eşkıya) safında ve onların kumandanı olarak, Orta Asya emekçileriyle çarpışması esnasında ölmek suretiyle ölü olarak Turan'ına kavuşmuştur.

Nargin kampında bulunan bu subayların bütün konuşmaları ve hayallerinde besledikleri emeller itibariyle, o vakit Türkiye'de iktidarda bulunan İttihatçılardan, onların burunlarından düşmüşçesine bir fark yok ve bunlardan beheri, vakit ve fırsat buldukları anda en müthiş maceralara kendilerini atacakları hususunda, karınca gözü kadar insanda şüphe bırakmıyordu. Her ne olursa olsun, bunların oldukları yerlerde ve memlekette olmamayı bir daha kendime söz verdim. Doğduğum, okuduğum ve bir gün en ufak bir ışığını görmediğim ana yurdumun hali bana iyice malum olduktan sonra, acaba o Turan dedikleri diyarlar bunların idaresinde olunca ne şekil alacaklardı? Sonra Türkiye'de beni bekleyen istikbalde, bir jandarma başçavuşu, nihayet bir polis memuru olarak, benden olmayan varlıklı sınıfın menfaatlerini korumak için kendi işçi ve çiftçi sınıfımı ezmekten ibaret olacaktı. Ya da jandarma veya polis olmasını istemesem, o anda zaten istemiyor bulunuyordum bile, demek bana mesleğini tayin etmekten aciz bulunduğum bir sanata, bu yaştan sonra intisap ederek hayatımı tanzim etmek kalıyordu.

İstikbalim için bu vehim ve hayallerle şuurumun dokusu altında bir mücadele devam ederken, esirlerden diğer yüzlercesi gibi ben de tifo hastalığına tutuldum, hastahane barakalarla mezarlık arasındaki yolun ortasında bulunduğuna göre, hastahaneye kaldırılmaklığım ölümün yarı yolu sayılıyor demekti. Hastalıkta ağır ve bu hastalıktan şifayap olanlar da, parmakla gösterilebilecek kadar az olduğuna

göre, hayatımdan ümitsiz olduğumu fark edemeyecek kadar ağır ve kendimden geçmiş bir durumda, beni hastahaneye kaldırmışlar; hastahanenin mutat usulü üzerine beni ayrı bir odaya ve yapayalnız atmışlar. Ben kendimden hemen hemen geçmiş bir durumda olduğum için, başımda toplananlara doktor, söylenenleri işitemeyecek kadar benim ağır durumda olduğumu sanarak, beni getiren ve henüz yanımda bulunan arkadaşlara: "On beş günü atlatırsa, kefeni yırtmış sayılır," dediğini, hiçbir harekete, parmağımı dahi oynatmaya takatim olmadığı halde işitiyordum. Fakat ne bir harekete ve ne de söz söylemeye takatim yoktu.

Ne yedirdiklerinin, ne içirdiklerinin hiç farkına varmadan on beş günü bu ağır durumda yattıktan sonra, bir gün etrafımda bulunanların "kendine geliyor, kendine geliyor" dediklerini işitir gibi oldum ve nihayet kendime de geldim ve yavaş yavaş da, doktorun tavsiye ettiği ve kamp hastahanesi şeraitine uygun, bana yemek de vermeye başladılar. Yavaş yavaş kendimi toplamaya başladım ve bu müddet zarfında da, benimle aynı durumda olanlarla ve bilhassa tabur yazıcısı arkadaşımla, istikbalimiz hakkında ardı arası kesilmeyen konuşmalar yapıyorduk, hedefimiz, her ne şekilde olursa olsun İttihatçılar idaresindeki Türkiye'ye gitmemek kararı olduktan sonra, bu hedefe vusul için seçilecek usul ve yolun şekli, herhalde bizler için bir kıymet ifade etmiyordu, bunun için de yegane çarenin Rus uyrukluğuna geçmek olduğu düşünülüyordu, ben de maksadıma vusul için bu yolu uygun buluyor ve kabulleniyordum, elverir ki, cephede uzun kış geceleri müzakeresini, münakaşasını yapıp da karar alarak attığımız adımdan dönmemek ve yaşamak için de sarfedeceğimiz emeğimizi, dünyanın istediğimiz yerinde sarf etme hürriyetimizi kendi ihtiyarımızda alıkoymaktı. Bu kararımızı kendi aramızda kesinleştirdikten sonra, kampın en büyük amirine yazılı müracaata iş kaldı. Bu teşebbüsümü, herhalde benim için hayra yorumlayacak kadar işgüzarlık gösteren kamp memurları derhal harekete geçerek, kavülden fiile geçirmeye teşebbüse giriştiler ve usulü dairesinde yazılı

müracaatımı derhal kabul ederek muameleye koydular, ve o vakit kamp memurlarının, Rus uyrukluğunun isim değiştirmekle mümkün olacağını, söylemeleri üzerine ben de o zaman bu işi görmeye salahiyetli kiliseye gittim ve mutat merasimden sonra, adım değişmiş olarak kiliseden çıktım ve bu ana kadar kulu olduğum ve hiçbir ışıklı gününü görmek nasip olmayan Memed'e veda etmiş ve İsa'nın kulu oluvermiştim.

Doğduğum günden beri memleketimde maruz bırakıldığım haksızlıklar ve Kafkas Cephesi'nde ihtiyar ettiğim fedakarlıklara rağmen hakkımı teslim etmeyen ve Müslümanlıklarını iddia ederek Anadolu'da gayri müslim Ermeni ve Rum vatandaşları haksız ve sebepsiz tehcir ve katliama ve Müslüman Türk vatandaşlarını da yollarda ve cephelerde nafile yere öldüklerini gördükten sonra benim bu teşebbüsüm, bütün bunlara ve o anda elimden gelebilen bir feveran ve isyan çaresiydi ve bu feveran ve isyan sağ kaldığım müddetçe, memleketimin idaresi hakiki sahiplerine inkılap edinceye kadar, inkılap ederek mücadeleye devam edecektir.

Bana Rusya Devleti uyrukluğunda olduğuma dair pasaport verildi, ben de artık, kudurmuşçasına milliyetçilik, Panislamistlik ve Pantürkistlik propagandasını yapanların akıllarınca hakaretimiz nazarları altında, fakat yaptığımdan zerre kadar pişmanlık duymayarak gezip tozuyor ve onların bitmek tükenmek bilmeyen çene ve gevezeliklerinden kurtulmakla huzur kalbe kavuştuğumu hissediyordum.

Bir kaç gün sonra da, öteden beri işittiğimiz ve aramızda konuşurken adları geçen ve fakir fukara, işçi ve köylüyü himaye eden ve varlıklıların, burjuvanın düşmanı olan, Bolşeviklerin Bakü'de iktidarı ele geçirdikleri haberini, önceleri gizli gizli ve sonraları da alabildiğine aşikar haber almaya başladık. Ben de o vakit kendi tasavvuruma göre tam bunlann istediği adam olacağımı kestirerek, beni de kendi kafilelerine katmalarını ve elimden geldiği kadar kendilerine yardım edeceğimi vaat ederek, beni kamptan almaları hususunda kendilerine yazılı müracaatta bulundum.

IX

Bakü Komünarları Tarafından Azat Edilişim, Krasnovodski Cezaevi'nde Üç Ay

Müracaatım kabul edilmiş olmalı ki, bir gün tanımadığım ve belki de Bakü'den kampa gelip giden çatananın işçilerinden ve işçi kisvesinde bir adam, beni kamp idaresi vasıtasıyla alarak Bakü'ye getirdi. Ve merkezde, o vakit "Malakan Bağı" denilen ağaçlıklı bir parkın karşısındaki "Büyük Moskova" oteline ve otel lokantasında da yemeğimi yemek üzere, yerleştirdi; ekmek elden su gölden kabilinden yiyip içip yatmakla beraber beni, devlete ve millete angarya olmaktan kurtulmak kaygusu bir an terk etmiyordu, elime geçirdiğim kitaplardan da boyuna Rusça lisanını öğrenmeye çalışıyordum. Otelde aynı koridorda ve odamdan bir oda ötedeki odada zarif bir kadın yaşıyordu. Ben de, Avusturya ordu erlerine mahsus ve ta İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne sevk edilirken verilmiş alelade boz renkli eski püskü bir er elbisesi giyimindeydim; bu zarif kadınla aynı katta olduğumuz için odalarımıza girip çıkarken, isteyerek veya istemeyerek gözlerimiz birbirleriyle çarpışırdı, fakat ne kadın ve ne de ben bu hali gayet tabii görürdük.

Hemen hemen odamda daimi bulunduğum günlerin birinde kapım vuruldu, geleceklerini ve beni yoklayacaklarını vaaddettikleri ve benim de sabırsızlıkla beklediğim adamlardır diye yerimden fırlayarak kapıyı açtım, başında papak, Bakü kılığında genç bir adamı karşımda buldum, kendisini, o her gün gördüğüm kadının odasında müşteri olduğunu takdir ederek, eğer ben kabul edersem, beni şehir-

deki evine misafir olarak yemeğe davet ettiğini ve ertesi günü akşamı, otel odamın penceresinden gösterdiği ve kendinin olduğunu söylediği evine misafir gelmemi söyledi, ben de hiçbir kötülük düşünmeden davetini kabul ettiğimi söyledim. Davet eden adamı tanımadığım ve davetin maksat ve gayesini bilmediğim halde hemen orada ayakta, yıldırım hızıyla bu daveti kabul etmenin sonucunu, ölmüş eşek kurttan korkmazmış derler kabilinden olmalı ki, hiç mülahaza etmedim, etmek lâzımdı, çünkü, o günler Bakü'de dost ve düşmanın belirsiz olduğu günler yaşanılıyordu.

Sözleşilen vakitte, başkası olmadığı ve olması da ihtimali bulunmayan üzerimdeki o yırtık pırtık Avusturya er elbisesiyle davete icabet ettim. Adı Torgovo denilen sokağın başlangıcında, otelden yüz metre mesafede üç katlı olan bu evin sokağa açılan ve hemen hemen muhteşem denilebilecek kapısındaki zili biraz da korkuyla karışık tereddütle çaldım. Korkuyla diyorum, çünkü ne geldiğim evin mahiyetini ve ne de evin sahibi olduğunu söyleyen zatın hüviyetini bilmiyor ve hele otelde aynı katta ve birbirine yakın bulunan odalarımızdan girip çıkarken tesadüfen birbirimize rast geldiğimiz ve bazen de gözlerimizin çatıştığı o güzel madamdan hiçbir haber olmaması, heyecanlarımı durmadan kamçılıyordu.

Bu işin içinde bu kadının parmağı olduğuna, daha ilk davet vaki olduğu vakit biraz kanaat getirir gibiydim. Benim kadına bakmaklığım, daha doğrusu bakmaklık değil de tesadüfen gözlerimizin çatışması, bu gibi hallerde ekseriya olduğu gibi, ondan zinhar bir aşk beklediğimden değil de, belki, senelerden beri cephelerde ve esaret hayatında, adına kadın denilen nesnelerin yüzlerini bile, besbelli görmemekliğimdendi. Benim nazarımda o an giyimiyle, endamıyla bir kraliçe manzarasını arz eden bu lâtif mahluk, benim gibi istikbali karanlıklara gömülü ve bu hali üstü başı, harekât ve etvanndan [davranışlarından] belli bir mahlukun kendisine çeşmi endaz etmesini [göz atmasını] bile, bence kendisine bir hakaret sayabilirdi?

Benim bütün endişelerime rağmen bu dilber kadının, bana düşman olanların elinde, kendini hiçe sayan benim gibi bir adamı kafese koymak için mükemmel bir vasıta olacak kıyafet ve liyakatte olmasıydı. Otelden eve gelinceye ve cümle kapısının zilini çahncaya kadar bütün bu hercümerçler, zihnimi kâh müsbet kâh menfi taraflara yuvarlayıp durur ve kurcalarken kapı birden açılıverince, hepsi her bir tarafa, köşe bucak darmadağın oluverdiler ve beni de durumu hiçbir şüpheyi davet etmeyen bir delikanlı içeriye kemali nezaketle davet edince büsbütün teselli buldum. İkinci kata çıktık ve misafir odasına alındım. Benden başka evde kadınlı erkekli ne ev sahipleri ve ne de misafir olmaları muhtemel hiç kimse ne görünüyor ve ne de hissediliyordu, usulen getirilen çayı içtim, bir çay daha geldi, bu çayı da içerken duvar dibindeki benim olduğum masaya bir Bakülu erkek daha geldi ve oturdu. Ona da, bana çay ikram eden delikanlı bir çay getirdi, ben ikinci, karşımdaki de birinci çayımızı içtik, bana üçüncü bir çay daha gelince tuhaflaştım. Hayatında arka arkaya hiçbir zaman üç çay içmemiş, benim gibi bir adama bu ardı arası kesilmeyen çay ikramı vaki olunca sevincimden mi yoksa gözlerimden yaş gelerek karşımdaki misafire derdimi anlatarak, siz "bir bardak çay içtiniz bir daha size çay gelmedi," dedim, "bana üçüncü çayı getirdiler, ben çay içmek istemiyorum kardeşim! Ve kime bu derdimi anlatayım," dedim, o adamcağız da "bu bir dert değil, adetimizi bilmeyişinizdir," dedi. içip bitirdikten sonra, bardağı tabağına deviriverirsin, sana da bir daha çay getirmezler," dedi. Ben de "hay allah razı olsun," dedim, dolu çay bardağını derin tabağına, yarısı tabağa yarısı da masa üstüne deviriverdim, mesele hallolundu. Ve çayın acısını yemekten almak kaldı.

Gayet mükemmel tefriş edilmiş, yerleri duvarları envai türlü acem halılarıyla döşeli, halı deseninde işlenmiş yüzleriyle kanepelerin üzerindeki yastıkları, herhalde usta ressamların ellerinden çıkmış duvarlarda asılı levhalar ve sülaleye ait büyütülmüş resimleriyle ve türlü milletlere ait kristal vazo kaplarıyla dolu camekânlı do-

laplarıyla süslü olan evin her yeri, hiç olmazsa benim bulunduğum misafir kabul salonuyla yemek salonu muhteşem bir manzara arz ediyordu. Benim durumumda olan bir adam için bu evde ne oturulacak, ne de gezilecek yer ve hatta girilecek kapı da olmamalıydı. Misafiri bulunduğum evin aile efradı olmaları lâzım gelen, içlerinde benim de bulunduğum bizler yemek masasının etrafına dizilince, masa üzerinde, bence tabiatın kulları emrine amade kıldığı havyarından tut da, et, balık, sebze ve sairlerin iştirakiyle, sanki en usta aşçıların elinden çıkmış yemeklerin envai türlüsü arzı endam ediyor ve bunlara bakarken bile de insanın gözleri şaşırıyordu. Ufak tefek mezeler atıştırarak içkiye davet edildik, ötekinin şerefine, berikinin şerefine, aklımın ermediği ve hayatta hiç rastlamadığım benim de şerefime kısaca sözler teati edildikçe, yavaş yavaş kafaları tutmaya başladık. İstemeyerek beklediğim herhangi bir siyasi mevzuda kimse ortaya atmadı. İçki içme meselesi üzerinde de ısrar vaki olmayınca, benim de az çok zihnimde tasarladığım kötü düşünceler zail olur gibi oldu. Netice itibariyle, hayatımda ilk defa Bakü'de hali vakti yerinde bir aile ocağında, tadı tuzu yerinde, mezesi içkisi, o meşhur Bakü pilavı ve tatlısıyla mükemmel bir ziyafetin şahidi ve müştereki oldum, fakat asıl sebep olanlarının ve yaratıcılarının bu lüks ve ihtişamdan mahrum olduklarını da düşününce de, zamanına göre yaş veya kuru sebzelerden yapılmış ne çorba ve ne de yemek adı verilemeyecek nesneyi bir kaptan yemek için annem, babam, hemşehrilerim ve kardeşlerimin yerlerde çevrelenip otururak yediğimizi yadırgayarak, o zamanki halimize şükretmek kaldı. Çayımızı veren ve masamıza hizmet eden de gençlerdi.

Otelde kat ve koridor komşusu olduğum dilber kadın aramızda yoktu, merak ettim ve beni davet eden ve evsahiplerinden belki de biri olması tavrından belli olan zata, kadını sordum ve o da, onun yani kadının kendi metresi olduğunu ve otelde oda temin ederek, bütün ihtiyaçlarını da temin ettiğini, istediği vakit ve geceleri yanında kaldığını, bulunduğumuz ve çoluk çocuğun da bulunduğu evin

kendisine ait olduğunu ve petrol işleriyle meşgul olduğunu kısaca anlattı. Otelden beri metres lafını, yani evli veya bekar erkeklerin metres kullandıklarını işitir veya romanlarda okurdum, belki henüz çocuk olduğum için, metres sözünün mahiyetini kavrayamaz da bir mana veremezdim. Mürebbi-öğretmenin Fransızcası olan metres ve bu ad altında, sonu aşka ve bu aşkın tevlid edebileceği [neden olabileceği] trajediye kadar varan erkeklerle kadınlar arasındaki münasebet, aile ocaklarının, çocuklarının da sokaklara düşünceye kadar, temelli sönmelerine kadar varır.

Bir kaç çocuğu bulunan bu ailede, kendisinden başka kadının, kocasına ortak olan bu metresten haberi var mı?

Kadının, kendine ortak olan bu metresi tam bir soğukkanlılıkla kabul edişinin acaba sebebi ne olsa gerektir?

Dokuz kadar kadınla, o zamanlar nikâh kıyılarak evlenmeye cevaz veren Müslümanlık ahkamına riayet etmeyerek, karısından başka biriyle metres bağlantısı yaparak yaşayan kocasına kadının ses çıkarmamasını, kocasının varlıklı olmasına değil, çocukları ve ocağının manevi mesuliyetini hafif meşrep olan kocasından daha müdrik olmasına atfetmek lâzımdır.

Aile münasebetlerinin başka şekillerini de ileri sürmek mümkündür. Mesela, medeni kanunların kabulü imkânsız olan o çağlarda, dinî ananelere de boş vererek, kendine metres edinme yoluna giren erkek yani koca, karısına da, kendine bir dost aşık edinmeye salahiyet vermesi neye icap etmesin? Besbelli ki, misafiri bulunduğum bu ve buna benzer varlıklı ailelerde karı koca arasındaki mütekabil bu gibi haklar ve salahiyetler, kıskançlık ve ananelerde bertaraf edilerek benimsenebiliyor.

Her bakımdan takdir edilemeyecek gibi gelen bu varlıklı petrol zenginin aile münasebetleri, o günkü hayat ölçüm biriminin açısıyla kendisine acımayla beraber karışık, hayretimi celp etmiş olarak evinden ayrıldım. Otele döndüm. Bulunduğum muhit haricindeki insanlardan, evinde misafir bulunduğum petrol zengini gibi bazı-

larınm nasıl ve bence hayatta hiçbir noksanları olmayarak, yaşadıkları hususunda az çok fikir edindim, fakat o hayat ve onun gibi yaşamaklığın kendime de nasip olacağından zerre kadar ümitsiz bir halde kendi iç alemime daldım. Bana çalışmak, çalışmak ve ancak çalışmak lâzımdı ki; hiç olmazsa, emeğim mukabilinde kimseye muhtaç olmadan karnımı doyurabileyim.

Cephelerde ve esaret hayatımda Pantürkist subayların, Turan'ı fethetmek için, atlama tahtası ve kendi malları saydıkları Azerbaycan ve Bakü'de karar kılarak, hangi şekilde olursa olsun kısmet ve nimetimi aramak ve hatta bu emelle petrol zenginleri ve bunların yardakçılarına başvurmak bile geçmiyordu, işin çetrefil tarafı, yedi senelik orta Türkçe tahsilimden başka hiçbir sermayem yok, Rusça'yı da ancak ekmek su isteyecek kadar becerebiliyordum. Bu şartlar altında, benim dini, ırkı ne olursa olsun, el ve fizik emeğimi satabilecek adamlara ve müesseselere ihtiyacım vardı. Askerlikle ilgili her işi görebilirdim ve Bakü petrol zenginlerinin de, benim gibi esaretten kurtulan Türklere o anlarda çok ihtiyaçları vardı ve esaretten kurtulan Türkler de, bunların bu davetlerine deste deste icabet ediyorlardı. Fakat benim hizmet edeceğim yol, kati olarak evvelinden hayatımla çizildiği için, bana emeğimle geçinebilecek bir iş lâzımdı ve bende kati olarak teşekkül etmiş bu sabit fikrimi mevkiifiile tatbik etmek kalmıştı.

İşte bu emelime vusul için kalbim çırpınıp dururken, Nargin kampından beni vaktiyle Bakü'ye nakletmiş ve ara sıra beni ziyaret eden arkadaş otele geldi ve beni, doğruca Krasnovodski caddesinde stap denilen ve neyle meşgul olduğu bence malum olmayan iki katlı bir binaya getirmiş ve binanın ikinci katında bir odada yalnız başına oturan, tüfekli ve fişeklikler kuşanmış bir deniz erinin karşısına dikmişti, bu bahriyeli dediğim deniz eriyle başka başka şartlar ve başka bir yerde evvelce görüştüğümüz vakit, kendisine, çocukluk hayatımın Gelibolu'da geçmiş olduğunu ve evimizin denizden bir saçma atımı mesafede bulunmuş olduğunu ve o zamandan beri ge-

miciliğe merakım olduğu için, gemici olmak istediğimi, yarım yamalak Rusça'mla anlatmıştım. Şimdiyse kamptan çıktığım günün üzerinden on beş gün geçmiş olduğu halde, hayatlarını emekçiler uğruna vakfederek cezaevlerinde ömürlerini geçiren arkadaşlar benim az çok kendimi toparladığımı ve çalışabilecek duruma geldiğime kanaat getirmiş olmalılar ki, beni ştaba [merkez] davet ettiler. Fişeklikleri omuzlarında ve belinde sarılı deniz eri arkadaş beni, benim yanımda daktiloyla yazdırdığı ve metni bence meçhul bir kağıdı elime vererek Çernogorod'da (Karaşehir) Nobel yazıhanesine götürmesi ve alacağım cevabı kendisine getirmemi sıkı sıkı tembih etti, ilk görüştüğümüzde, gemilerde çalışmak istediğimi söylemiş bulunduğum için, kendisine işin mahiyeti hakkında bir sual filan sormaya lüzum görmeden derhal yollandım. Hiçbir tarafını bilmediğim nüfusu yüz binden fazla varan bir şehrin, bence gene tamamen meçhul bir mıntıkasındaki yazıhaneyi bulmak epey bir işti. Bu iş de benim ta küçüklüğümden beri hasretini çektiğim gemicilik mesleğine girmek ve bu meslekte çalışmak hevesimin tatminiyle ilgiliydi.

Vücudumun her zerresi dikkat kesilmiş ve bütün mevcudiyetim bu emelimin tahakkuku için mobilize edilmiş bir durumdaydım. Nihayet yazıhaneyi buldum ve daha kapısındayken, elimdeki kağıdı vereceğim adresi, yanlış yere dalmayalım diye ilk rast geldiğim birine okuttum. O da bana kalabalık bir şeyler söyledi ya, fakat benim de bir şey anlamadığımı da fark etmiş olmalı ki, beni elimden tuttu ve beraberce götürerek bana gireceğim kapıyı gösterdi. Herhangi menfi bir cevap alırım vehmiyle korka korka kapıyı açtım ve artık girmek lâzım geldiği için içeri girdim, arkamdan kapı kendiliğinden kapanı verdi.

Bu hareketimi, esirler kampından çıktığımın 16. gününde, henüz nasyonalize edilmemiş meşhur bir milyonerin yazıhanesine bir iş arayacak kadar hürriyet sahibi olduğuma henüz inanamadığım için bir taraftan tuhaf buluyor, diğer taraftan da sayıları yüz binlere varan emekçiler güruhuna beni katmayacakları tehlikesiyle korkuyor-

dum. içerisi, çok geniş, havayla dolu kırk elli yazıcı ve memur, modern bir ahırdaki inekler gibi herkes kendine tahsis edilmiş küçücük pencereciklerin arkasında oturmuşlar, bu pencereciklerden evrak alıp evrak veriyorlardı, bir kaç pencereye sallandıktan sonra, en sonuncusu bana, hepsini anlayamadığım Rusça bir şeyler söyleyerek, işe kabul edilmediğim hakkında elime bir de kâğıt verdi, tabii sebebini de söylemiştir ya! Ben on beş günlük Rusça'mla hiçbir şey anlayamadım ve yazıhaneden elimde bu kâğıtla çıktım.

Her tarafı, petrolle karışık toz ve topraklı, envai türlü turlarıyla yol üzerinde gelişi güzel yatan petrol boruları ve petrol karışık çamurla örtülü yolları bazan yürüyerek ve bazan da atlayarak geçtiğim Çornogorud'u kat ederken, zihnimde red cevabının sebeplerini araştırarak, bir birleriyle çaprazlaşmış tezatları çözmeye çalışıyordum.

Petrol kuyuları, petrol tasfiyehaneleri ve petrol nakline mahsus tankerleriyle, Baku'nun en kodaman milyonerleri arasında bulunan Nobel, ne diye benim kendi isteğimle teklif ettiğim emeğimi reddediyor, benim için, emeğin tatbik edilerek yapılacağı bir işin olmaması ihtimal haricindedir; redde sebep ya Rusça bilmemem yahut da Rus adlı Türk olmamdır, birinci ihtimal akla daha yakın gelebilir, ikinci ihtimale gelince, emeklerini tatbik etmek istediği işlerde, görecekleri o iş tarafından emekçilerden dinleri ve ırkları sorulmuyor ya! Ha gâvur olmuş, ha Müslüman, ha Rus olmuş, ha Osman, ne fark var.

Yazıhaneden çıkınca doğru o bizim velinimet olacak ştaba koştum, deniz eri dayıyı yerinde buldum, onun bana verdiği yazılı kâğıda cevap olacak, yazıhaneden bana verdikleri yazılı kâğıdı kendisine uzattım, hem okuyor ve hem de oturmamı eliyle işaret ediyordu, oturdum ve o da okumasını bitirdikten sonra, Rusça olarak kalaylama olması söylenişinden ve tonundan kolayca anlaşılması belli olan sözlerden sonra, hemen ikinci kâğıdı daktiloda ve benim huzurumla yazdırarak ve kendisi de imzalayarak bana tutuşturdu ve bugün artık geçtir, yazıhane kapanır belki yetişemezsin, sabahleyin

erkenden aynı yazıhaneye götür, ne cevap verirlerse gene bana muhakkak bildir dedi. Ben otele döndüm, deniz eri dayı kendinden emin ve sözünde sağlam duruyor, bu hal ise bende, benim istikbalim için sağlam bir ümit ve hatta ferahlık doğuruyordu. Bütün ümidim, deniz eri dayının teşebbüsünün başarıyla sona ermesine bağlı olmasıyla beraber, ben de kendi hesabıma bir insanoğlunun yapabileceği her ne iş olursa olsun yapmayı kendime söz vermiş bulunuyordum. Ben eşek olduktan sonra bana semer vuracak bulunur, diye bir atalar sözü vardır, amma burada geçmiyor.

Bakü proletaryasının diktatörlüğü ilk eline aldığı ve bu diktatörlüğün icaplarını henüz tatbike başladığı günlerde, bu diktatörlüğün tavsiyesiyle gönderilen bir işçiyi, kendi müessesesine ve dolayısıyla işçileri arasına bırakmak için, bir kapitalistin büyük cesarete sahip olması lâzımdır ve ben de durumumun ciddiyetini tam müdrik olarak kendi işimi, dakikası dakikasına takip ediyor ve müsbet bir netice almak gayretinden yılmıyordum.

Ertesi günü sabahleyin, deniz eri dayının dediği gibi, saat dokuzda bir tenis kortu kadar geniş ve ferah olan yazıhaneye tekrar ve dünkü gibi aynı merasimi takiben son pencereye geldim; himayede yaşamaktan yılmış ve emeğimle yaşamak kaygısından mütevellit bir heyecan içerisinde, korkuyla yuvasından fırlayan serçe kuşunun kalbi gibi, kalbim sanki yuvasından fırlayacakmış gibi çarpıyor idi, fakat bu çarpıntı korkudan değil, emeğimi kullanabilmenin gecikmesinden ve binaenaleyh bedava yaşamamı temin eden üzerimdeki himayenin daha da devam edeceğinden ileri geliyordu. Emekçilere çalışma hürriyeti uğrunda mücadele edenlere sağlık ve bu yolda ölenlere rahmet. Pencerecik önünde kendi kendime düşünür ve belki de sayıklarken bana yazılı bir kâğıt uzatıldı, içinde ne yazılı olduğunu bilmediğim kâğıdı aldım, kendim kâğıdı okumasını bilmediğim için, pencerecik önünde birçok meçhullü bir matematik davasını çözecekmişim gibi boşu boşuna düşünüp dururken içerdeki herifbesbelli halimi fark etmiş olmalı ki; beni parmak işaretiyle filan iskelede çıma-

lı "Emanuil Nobel" tankerine, elimdeki kâğıdı işaret ederek götür dedi. "Neyi, neyi parahot" [yeni, yeni vapur] sözünden tankere gönderildiğimi ve gönderildiğim tankerin adının da "Emanuil Nobel" olduğunu kısmen karine ve kısmen de istidlalle [akıl yürütmeyle] anladım ve bir de tankerin adını kendim tekrar ederek, memura da bir defa daha tekrar ettirerek, söylenenleri anladığıma kanaat getirdikten sonra yazıhaneden çıktım. O zamanlar Baku'nun bütün petrol tasfiyehaneleri bu Çornogorud mıntıkasında bulunur ve tasfiyehanelerden istihsal edilen petrol müştakkatı da benzin, yağ vesairelerde borularla, sahile dizilmiş ve beherine irili ufaklı 3-4 tanker çımalanabilecek ebatta denize doğru sivrilmiş iskeleler vardı ve iskelerdeki tankerlere naklediliyordu. Petrol tasfiyehanelerinin bulunduğu Çornogorud'un bütün sahilleri boyunca adetleri yirmi kadardı.

Benim de mürettebatından bir tekini teşkil edeceğim tankerin yazıhanenin hemen deniz istikametinde olan iskelede çımalı olduğunu sora sora öğrendim ve hemen iskeleye doğruldum. Etrafı ufak tefek tezgâh mıdır, atelye midir fark edilemeyecek işletmelerle sıralanmış daracık ve çamurlu yolu takiben iskeleye geldim ve yoluma devamla, iskelenin sağ tarafını boylu boyuna işgal eden ve geminin baş tarafındaki yazısına göre de "Emanuil Nobel" adını taşıyan tanker olduğunu anladığım gemiye yaklaştım, tanker çımalarla iskeleye bağlı bulunduğu ve iskeleye nazaran üç dört defa yüksek ve iskeleyle alakası da güverteden bir tek merdiveniyleydi. Merdivene yaklaştım ve merdivende ve etrafta kimseler görmediğimden vakit ve fırsat kaybetmeden korkuluklarına yapışarak merdivene tırmanmaya başladım. Tam merdiveni çıkmış ve tankerin güvertesine adımımı atmak üzereyken güverte nöbetçisi olması muhtemel tanker mürettebatından birisi beni göğüs göğüse karşıladı, neye karşılamasaydı? Ne rengi ve ne de kılığı itibariyle bir gemiciden ziyade casusa benzeyen birisi gemiye girmek için merdivenleri tırmanmış bulunuyordu; bu hal harp zamanında vuku bulduğu için de bir kat daha ehemmiyet ve hatta belki de tehlike teşkil edebilirdi. Kısa tarihini öğren-

diğim tanker Volga nehri üzerindeki Sormof gemi tezgâhlarında, pek uzak olmayan tarihlerde inşa edilmiş, on bin ton petrol istiap edecek hacimde ve saatte on iki mil yol katedebilen, bembeyaz boyasıyla, henüz gelinlik elbiselerini giyinmiş gerdeğe girmesini bekleyen bir geline benziyor ve bu hal ile de, patronunun adıyla tesmiye edildiğine lâyık olduğunu ispat etmek ister gibi görünüyordu.

Uzun soru ve suale cevap bırakmadan, tanker kaptanına sunulmak üzere, bana yazıhaneden verilen ve benim için çok büyük bir kıymet ifade eden, sanki milyonlar değerini taşıyan kıymetli bir senetmiş gibi içice ceplerimde taşıdığım kâğıdı ihtimam, ihtiyat ve hatta tazimle [saygıyla] çıkararak, beni göğüsleyen gemi mürettebatından nöbetçi denizciye verdim. Okur yazar mıydı değil miydi bilmem? Fakat beni hemen arkasına taktı, kendi de önde sanki büyük bir iş başarmış yahut da başarmaya yelteniyormuş gibi, beni güverteden kaptan köprüsünün arkasındaki ve kaptanın bulunduğu kamara dairelerine çıkardı ve gemi kumanda heyetine mahsus salona girdik. Salonda, tanker kumanda heyeti arasındaki işgal ettikleri mevkileriyle mütenasip olması lâzım gelen alelade gündelik elbiseleriyle fakat hepsinin ceket düğmeleri yakalarına kadar muntazam ilikli elbiseleriyle kimi kanepede kimi masa etrafındaki daima dağınık iskemle ve koltuklarda bir kaç kişi oturmuş aralarında kaynatıyorlardı. Önde nöbetçi denizci, arkada da acayip kıyafette bizleri görünce, laf kesildi ve bütün nazarlar dikkatle karışık olarak üzerimize dikildi, nöbetçi denizci kâğıdı bunlardan biri olan ve boyuna enine gelişmiş bir karış sakalıyla gemi kaptanı olduğunu andıran birine verdi, zarfı yırtarak muhtevasını bir anda okudu ve hemen Rusya'da mutat adı ve baba adıyla birini çağırmasını, beni getiren nöbetçi denizciye emretti. Ben ayakta bekliyor, salondaki hayat da bizim salona girdiğimiz andaki haliyle gene kendi alemine koyuldu.

Salonun kapısı açıldı ve içeriye kaptanla tam makusen mütenasip yani kısa boylu, küçük yapılı, çelimsiz ve üstelik de inadına kara sakallı ve gözlüklü üzerinde iş elbisesiyle esmer, sonradan soya-

dinin İpifanof ve kendisinin de tankerin baş makinisti olduğunu öğrendiğim bir zat içeri girdi; Rusça bilmediğim için, mahiyetini anlamadığım birşeyler aralarında konuştuktan sonra bu son gelen zat beni kolumdan tutar gibi beraberinde alarak salondan çıktık, evvela aşağıya güverteye ve sonra da güvertede 100-150 metre kadar yürüyerek geminin kıç tarafına makine dairesinin olduğu mıntıkaya geldik ve makine dairesinin bütün güvertedeki tek kapısından içeri girdik, basamakları ve korkulukları çubuk demirden olan merdivenlerden kaç kat olduğu görünmeyen ve bilmediğim aşağılara doğru sarkmaya başladık, birinci katı geçtik, ikinci katı geçtik ve nihayet en alt kat olan üçüncü kata geldik. Meğer tanker tamirde bulunuyormuş, bütün makineler çözülmüş, dağılmış, parçaları irili ufaklı lâalettayin bazısının başları, bazısının ayakları yahut da gövdeleri yukarıda darmadağınık her tarafa atılmış bir halde bulunuyor ve bunlar arasında da yalnız ışıldamasından yüzleri olduğu güçlükle fark edilebilen baştan aşağı yağlı ve isli elbiseleriyle makine mürettebatı yani işçiler bir şeylerle meşgul bulunuyorlardı. Beni beraberinde getiren başmakinist içlerinden birini çağırdı ve sonradan Simbirskili olduğunu öğrendiğim bu arkadaş, makinistmiş, benim de yağcı olarak bunun yardımcılığında çalışacağımı bana tembih etti.

Bütün bu konuşmalar, görüşmeler ve mutabakatlar olurken de, bana hiçbir şey sorulmasına lüzum görülmemesinin sebebi, herhalde emeğini tatbik edecek bir işi en hararetli arzu ve iştiyakla ibraza gayret ibraz olmam hissini verdiğim için olsa gerektir. Hemen o gün yepyeni bir iş elbisesi verildi ve hemen ben de makine ekibi üyesi olarak, çok şükür çalışmaya başladım. Günde sekiz saat çalışıyor ve bu sekiz saatlik iş gününün de, Bakü'de idareyi ellerine alan Bolşeviklerin bir nimeti olduğunu, aralarında bulunduğum makine ekibi efradının birbirleriyle konuşmalarından yarım yamalak anlıyordum. Bana öyle geliyordu ki, ben sekiz saat değil on sekiz saat de çalışır ve bir an evvel makine sanatını öğrenerek bulunduğum muhite daha çabuk tam lâyık bir işçi olabilirdim.

Makinaların tamir edildiği bir buçuk ay müddet zarfında, Simbirskili makinistin yardımcısı olarak çalıştığım bir buçuk ay müddetçe, bu adamcağız, benim hiç alışık olmadığım lüzumlu lüzumsuz gamataları, her lâfının arasında tekrarlar, fakat bu şekildeki tekrarlanan küfürler bir iğbirardan [gücenmeden] doğmadığı için etraftakilere ve bu küfürlere muhatap olana yani bana dahi acı verecek bir netice doğurmazdı; küfürle karışık konuşma çarlar rejimi zamanlarından kalmış bir gelenektir, öyle ya, küfre yalnız analar muhatap oldukları için, onlar da oğullarının bu şekilde kendilerini küfre mevzu etmelerini, herhalde istemeyerek de olsa hoş görüyorlardı. Bana da bu küfürlerin hepsi, bunlara alıştığım için, vız gelip tırıs gidiyordu. Zaten bu gamatalarda ciddi bir mahiyet taşımaz yansı şaka yarısı küfür tekerlenip giderdi. Belki de bu bakımdan makinistimi haklı bulduğumdan hiç ses çıkarmazdım. Gel, sen ol da küfür etme, binlerce at kuvveti istihsal eden silindirlerin altında, bu silindirlerin çevirdiği grandşaflarm yataklarını alıştırırken kan ter içinde olan makinistin istediği çekicin yerine kelpeteni verirsem, sen ol da, gel bakalım gamatayı basma, gamatanın onunu değil binini basarsın. Bana gelince, ancak memeden ayrılmış bir kopilin becerebildiği kadar, yalnız mama ve buva diyerek ekmek ve su isteyecek kadar Rusça bildiğim halde elbet ve yüzlerce adı geçen araçların adlarını belleyemez ve bittabi çekiçle kelpeteni fark edemezdim, ve ilk günler gamatalarm ardı arası kesilmez devam eder gider, ben de ha bire işitmezliğe gelir, sabrederek mesleğime ait bilgileri bellemeye çalışırdım. Bereket versin, bu kördövüşü çekişme, ustam Simbirskili'nin silindir altında ben de o civarda bulunduğum müddet zarfında devam eder, iş bitince de sanki hiçbir şey olmamış gibi dostluğumuz devam ederdi. Günler geçtikçe, kitaptan defterden elime ne geçirebilirsem habire Rusça okumaya öğrenmeye ve asıl araç adlarına dikkat eder ve öğrenmeye çalışırdım. Ustamın bu kadar gamatalarma rağmen, nazım da en çok bu adama geçer ve diğer tayfalara nazaran şakacılı ve hele nükteli konuşmaları çok hoşuma giderdi ve hele ma-

hiyetini ve nenin nesi olduğunu bilmediğim Bolşevikliğini de öğrenince ustama büsbütün bağlandım. Ne diyorsa hatta küfür bile olsa hepsini hüsnü niyetle kabul ve hazmediyordum, gene onun teklif ve tensibiyle kubrik dedikleri, bütün makine mürettebatının yattıkları umumi kamarada baş köşede, bana yatak karyola gösterilmişti.

Zaman geçtikçe bütün makine tayfasının mutemedi olarak paralarını saklamak ve mutfaktaki umumi masraflarını kendi nam ve hesaplarını görmek ve tesviye etmek gibi işler de, bir yardım olarak bana havale edildi. İş esnasında bir gün, canı çay isteyen ustam, mutfaktan kendisine çay getirmemi benden istedi, ben de çakı gibi, ustamın bu isteğini yerine getirmeye koştum, çayı aldım. Getirirken, kendi gayretkeşliğimin cezasını, çay bardağını sağ elime devirerek ve bileğimi adam akıllı haşlamak suretiyle çektim. İşte ustam olacak Simbirskili'nin bıyığı altından o ana mahsus olarak bir tek defa hafif gülümsediğinin farkına vardım. Sağ kulağımda hala yeri kalan bu izler, yirmi yaşında yeniden dünyaya gelmiş ferahlı ve mesut yaşadığım o günlerin hatıralarını tazeletir. Ben o günlerde (Mart 1918) Bakü komünarlarınm himmetiyle tam hürriyetime kavuşmuş, hür insanların arasında yerimi almış, diğer emekçiler gibi emeğimle hayatımı temin ederek geçinmek imkânına kavuşmuştum.

Makinaların tamirini vaktinden evvel bitirdik ve yoldaş Lenin'in Bakü proletaryasından, Sovyet Rusya'ya petrol göndermek suretiyle acele yardım istemesini haber alan bütün gemi güverte ve makine mürettebatı, Volga nehrinin çözülmesiyle Ejderhan sahiline, deltaya petrol şevki için 20 Nisan 1918'de yükünü alarak hareket hazırlıklarını tamamen sona erdirmiştir, o günün öyle sonu tankerimiz hareket emrini aldı ve hemen yola çıktık.

Açtıklarıyla, hastalıklarıyla ve ölenleriyle benim de aralarında bulunduğum ve mevcutları harp devam ettiği senelerde ne azalan ve ne de çoğalan ve Bakü komünarlarınm tamamen azat ettikleri 50 bin esirin vaktinde aralarında bulunduğum Nargin adasını, gemimiz, orada senelerdir ölüp de çukur dolduranların, sanki ruhlarını taziz

eder gibi, yarım daire şeklinde bir yol takibiyle Hazer Denizi'ne çıkmış ve kuzeye doğru istikamet ve hızını almıştı. Deltaya kadar aşağı yukarı üç gün, aşağı yukarı diyorum çünkü, rüzgârlar müsait olduğu takdirde iki buçuk günde, aksi halde üç-üç buçuk günde yolculuğumuzun devam ettiği vaki oluyordu, hava rüzgârlı ve binaenaleyh deniz dalgalı olduğu vakit on bin tonluk gemimiz bir yonga parçası gibi Hazer Denizi'nde yalpa vurur, yükümüz olduğu takdirde dalgalar baştan yahut bordalardan gemiyi aşar, kaptan köprüsünde bulunan nöbetçi muavinlerinden başka, güvertede canlı kimsecikler bulunmazdı. Makine ekibine gelince, bizler, nöbetçi olanlarımız makine dairesinde diğerleri de umumi yatakhanemizdeydik; amma hava sakin binaenaleyh deniz de dalgasız oluverdi mi keyiflerimiz deyme yolundaydı. Kumanya noksanımızı tamamlamak için de, tanker direğine halatlarla ve balık ağımızın ilikli olduğu demir çemberi güverteden ufak vinç vasıtasıyla denize sarkıtır, gemi hareket halinde olduğu zamanlarda ağımıza ne düşerse, o da bizim kısmetimiz olurdu. Karavanımız da iştaha ve isteğimize göre balık çorbası, balık haşlaması, balık kızartması, salçasız salçalı balık yemekleri velhasıl balığın cinsine ve yakışığına göre bizim hepimizin de icat ve kabiliyetine göre envai balık yemekleri yapılırdı, yemekler denilince her öğünde bir kaç türlü yemek yediğimiz anlaşılmasın, her gün, gün ortasında bir öğün yemek ve her öğünde de bir tek yemek. Balığın çorbası da olsun, kızartması yahut salçalısı da olsun, bir öğünde yalnız onunla iktifa edilirdi. Yemeklerde ve çaylarda herkes kendi ekmek tayınını yer ve yemek noksanını ekmekle telâfi ederdik. Genç Bakü Sovyeti'nde ve umumiyetle Sovyet Cumhuriyetleri'nde ekmeğin kıtlığı, bazan da ekmeğimiz temelli olmaz balıkla iaşemizi temin etmek zorunda kalırdık. Başkalarını bilmem fakat ben bu halimizden şikayetçi değildim.

Boğaz meselesi herhangi bir şekilde halledildikten sonra vakitlerimiz hoş geçer, armonik çalgısıyla danslarımız eksik olmaz, çalar dans eder eğlenirdik; malum ya bütün gemi mürettebatı Volga nehri

sahillerinden kimisi Tamboflu, kimisi Simbirskili, kimisi oralı, kimisi buralı; hepsi Volga sahillerinden idiler. Şen, gözleri tok ve hayatta olanla iktifa eden adamlardı, ben de kendimi onların arasında onlardan biri hissederdim. Aralarında alışmadığım yegâne bir âdetleri varsa, o da yalnız Rus halkına münhasır yemek kaşıklarıydı, Türkiye'de kullanılan kaşıklar Ruslarmki gibi tahtadan, fakat küçük oldukları için, çorbayı ağzının içine dökersin, sonra da kaşığı dudaklarının arasında sıkarak ağzından çıkarırsın, Rusların kaşıkları kepçe gibi büyük olduğu için ağza girmez, dışarıdan muhtevasını dudaklara temasla ağza dökmek lâzımdır, ben de hepsi gibi masada bulunan ve hepimize ait olan tek kaptan çorbamı alır, muhtevasını ağzıma döker ve kaşığı her defasında herkes gibi masaya koyardım; kaşığı koyarken masaya kapalı koymamı her defasında ihtar ederlerdi, bütün bu ihtarlara rağmen, ben gene usule riayet etmeyi unuturdum, alışmamıştım ve alışamıyordum, sonra gençlik de var, akıl da kafadan bir karış yukarıda. Bütün bu ihtarları, masaya açık konan kaşığın içerisinde çorba kalmtısıyla karışık salya kalacağından ve ikinci defa kaşığı çorbaya batırmca da bu kalıntının çorbaya dökülecеğinden, haklı buluyordum. Pekâla, bu ihtarlara muhatap olana yani bana, her iki tarafça bir son vermek lâzımdı ya, nasıl bu iş görülecek?

Bir gün, makine dairesinin güverteye çıkan bir tek kapısının yakınında ve mutfağın önündeki masamızda, mutat vaktinde çorbamızı içerken, ben gene kaşığı açık olarak masaya koymuşum, ikinci lokmam için kaşığa sarılacağım sırada bir taraftan elim kaşığa giderken, gözlerimin önünde kaşığın dönerek fırlanarak denize doğru havalandığını gördüm ve kaşık istikametine giden elim de boşta kaldı. Mesele neymiş? Ustam Simbirskili, çocuk iken oynadığımız çelik çomak oyunlarında olduğu gibi, kendi kaşığıyla benim kaşığın altı boş ucuna öyle ustalıkla vuruyor ki, kaşığın havalanmasıyla denizde soluğu alması bir oluyor, kızardım, bozardım, mahcubiyetimden gözlerimden yaş bile geldi, her ne olduysa oldu, fakat bana esaslı ve hoş bir dersi ibret oldu. Demek böyle bir hadise olması lâ-

zımmış ki, ben de örf ve âdete uygunsuz olan bir huyumdan daha vazgeçmiş olayım. Bu kolektifte beraber yaşayabilmek için, giderilmesi gereken bir noksanımı daha, gene bu kolektifin yardımıyla yendim, sağ olsunlar. İnsanlar, yaşadığı muhitlerde kendilerini sevdirmek için, onların âdetlerine ve geleneklerine, kendi âdet ve geleneğine kısmen aykırı da olsa, uymakla etrafındakilere kendini sevdirmiş olur ve sana da o muhitte devamlı yaşamak imkânını verir.

Hazer Denizi'ni güneyden kuzeye ve kuzeyden güneye baştan başa oraya buraya kat etmek suretiyle, ilk bir kaç seferlerimiz bana çok ağır geliyor, yağcı olarak makine dairesinin ta alt katlarında çalışırken, deniz beni tutuyor, başım dönüyor, sarhoş oluyor, istifrağ ediyor ve beni kendimden geçiyormuşum gibi hale getiriyor, fakat nöbet mahallini terk etmeyi, işten kovulurum korkusuyla, aklımdan bile geçirmiyordum. Bütün etrafımdakiler bu halin muvakkat olduğunu, beherinin başından geçtiğini ve biraz dişlerimi sıkıp sabretmemi tavsiye ederek beni boyuna teşci ve teselli ediyorlardı. Denizi ta ana kucağından beri sevdiğim ve denizde balık gibi yüzdüğüm, denizle hal ve neşr olduğuma bakmayarak, gene aynı denizin beni bu hale koymasına şaşardım.

Bir kaç seferden sonra, deniz hastalığı denilen ve belki de benim emeğimi tatbik etmeme mani olması muhtemel olan bu maniyi de yendim, ben de diğer makine mürettebatı arkadaşlarım gibi normal olarak işime devam etmeye ve hatta bu halden haz duymaya bile başladım. Hayat hal tabiisinde devam ediyor, yatakhanemizde, yemeklerden evvel ve sonra toplu olarak ve ayrı ayrı kendi aramızda, o günlerde çok girift olan siyasi hadisatı Bakü ve hatta Sovyet Rusya mikyasında her fırsatta görüşür ve münakaşasını yapardık, fakat bu dedikodu ve münakaşalar hiçbir zaman seferlere menfi bir tesir yapmaz, grafik gereğince seferlerimiz devam eder, maksimum randımanla işlerimize keremi verir Bakü'den Ejderhan'a, tankerimizden istenilen miktarda, petrol yetiştirirdik.

Tanker mürettebatı arasında her renkten, Bolşevik, sosyal demokrat, eser [SR, Sosyalist Devrimci] vesaire partilere mensup onların noktainazarına gidenler ve bu noktainazarları müdafaa ve propaganda edenler de vardı. Fakat öyle hararetli ve kavgaya inkılap eden tartışmalar olmazdı. Ben de, bu tartışmalar olurken, mürettebat arasında bulunur, fakat öyle uzun boylu ve bütün inceliklerine varıncaya kadar münakaşalara, Rusça lisanını bilemediğim için, iştirak edemezdim. Kendime göre bazı fikir ve mütalaalarım olduğu halde. Yalnız, fakir fukara taraftarı olan ve beni esaretten kurtaran Bolşevikleri, icap ettiği yerde sempatizan olarak aklımın erdiği kadar lafa karışır ve Bolşevikler tarafını iltizam ettiğim hissini müretteba ve bilhassa makine mürettebatı arasında uyandırırdım.

Ejderhan seferinden Bakü'ye avdet ettiğimizin bir defasında, izinli bulunduğumuz bir gün, bir arkadaş, beni şehrin taze bir mescidi civarındaki akrabası bir Rus ailesinin evine misafir götürdü, biraz oturduktan ve yemek yedikten sonra tankerimizin bulunduğu Çernogorod'a avdet etmek üzere yola koyulduk, fakat gelirken olduğu gibi giderken de yollarda bir telaş hissediliyor ve bazı silahlı adamlara rast geliyorduk, Petrovsk alanına geldiğimizde, şehrin hangi mıntıkasında olduğunu kestiremediğimiz tek tük silah seslerini de işitmeye başladık, hatta Çernogorod'a yaklaşmaktayken, ölü müdür, yaralı mıdır, uzaktan uzağa yerlerde yatanları ve yere düşenleri de görüyor, yürüyüşümüzü hızlandırıyor ve hatta yerine göre koşuyorduk bile... Nihayet tankerimizin çımalandığı iskeleye geldik, tam bir harp usulüne riayet ettiğimiz yolları geçerek güç bela, tankerlerimize kapağı atabildik. Tanker mürettebatı arasında, bugünkü bu silahlı çatışma olayı münakaşa ediliyor, Ermenileri ve bazıları da yerli Müslümanları itham ederek tam serbestiyle mütalaa yürütüyor ve bu olaydan siyasi neticeler çıkarmaya çalışarak bu saldırmalı, kılıçlı, silahlı ve ortada ölüleri ve yaralılarıyla kanlı hadisenin, genç Bakü Sovyeti'nin aleyhine olduğu hususunda ittifak ediliyordu. Yalnız Bakü Sovyeti'ne yardıma mı koşmak yoksa petrol şevkini hız-

laştırmak mı daha faydalı olacağı hususunda ihtilaf Deliriyordu. Bu ihtilaf Bakü Sovyeti'nin emir ve kararlarına çoğunlukla inkiyat etmeye mani teşkil edemiyordu. Azerisiyle, Rusuyla, Ermeni ve Gürcüsüyle enternasyonalizm şiarına sadık kalan Bakü proleterleri, Bakü Sovyeti'nin yegâne dayanağı olarak kalıyorlardı. Rusya işçi hareketleri tarihi boyunca, sömürücüleri yerli ve dış kapitalistlere karşı mücadelede zafere ulaştırdığını, seneler boyunca birçok misalleriyle tecrübe etmiş bulunan Bakü kapitalistleri, Bakü Sovyeti'nin kuruluşunun hemen akabinde Almanların müttefiki Türkiye Pantürkist emperyalistlerinin ajanları olan Azerbaycan feodalleri ve bunların kopilleri Müsavatçılara ve İngilizlerin ajanları ve Ermeni emekçilerinin can düşmanlan Daşnaklara, Bakü Sovyeti'ni yıkmakta kendilerine yardım etmek için başvurdular. Senelerdir hayallerinde besledikleri Pantürkistlik emellerini tahakkuk ettirmek için Orta Asya'yı işgalde bir atlama tahtası olarak kabul ettikleri ve Turanın bir cüzü saydıkları Azerbaycan ve Baku'yu istila niyetinde olduklarını gizlemeyen, Türkiye İttihatçı Hükümeti ordularını yardımlarına davet eden, o anlarda derme çatma kurulmuş Gence (Kirofobad) Müsavat Hükümeti, büyük maddi fedakârlıklar mukabilinde öteden beri Türk subay ve erlerini mobilize edegelmekteydi.

Daşnaklar da burunlarının dibinde, İran'da bulunan emperyalist İngiliz orduları için ve onların yardımıyla Kafkas yolunun başlangıcı olan Baku'nun işgali peşindeydiler, onlar da bu maksatlarının husulü için, her taraftan gelişigüzel parayla satın aldıkları talimatçılarla saflarını doldurmaktaydılar.

Bakü proleterlerinin desteğini tam elinde bulunduran ve yoldaş Lenin'in sevdiği ve aradığı Stepan Saumyan gibi tam enternasyonalist bir inkılapçının başkanlığında ve Caparidze, Azizbekof vesaire gibi arkadaşlarının dahil bulunduğu Bakü Sovyeti, 1918 Mart ayında Müsavatçı ve Daşnakların çıkardıkları isyanda, takip ettiği olgun ve marksist bir stratejiyle, Daşnaklan kendi aleyhine isyanda bitaraflıklarını ve hatta kısmen yardımlarını sağlayarak, Müsavatçılarla baş

başa kalmış ve bunları da kayıtsız şartsız teslime mecbur etmek suretiyle bu kanlı kördövüşünü bastırmış ve Bakü Sovyeti'nin faaliyetini normal olarak teminini sağlamıştır. İslâm ordusunun, Azerbaycan'da Bakü istikametine doğru ilerlemesini sebep göstererek, Baku'nun müdafaası için İran'da bulunan üç buçuk İngilizi Bakü'ye davetle, güya İslâm ordusuna karşı Baku'nun müdafaasının sağlanacağını geniş mikyasta Bakü ve etrafta kendi yayınları vasıtasıyla propaganda yaparak, bu mıntıkaların emekçilerini aldatmaya ve kısmen kendi taraflarına celbetmeye başarı elde edecek kadar ileri giden, Bakü Sovyeti içindeki sağ sosyalistler, sosyal revolüsyonerler, Daşnaklar ve diğer muhalif gruplarla, Bakü Devleti'nin mücadele etmesi lâzımdı, Bakü Sovyeti'nin karşılaştığı zorluk yalnız içindeki düşmanlarıyla mücadele etmekle bitmiyor, Bakü Sovyeti, haddizatında dünyada sömürge olarak hükmü altında bulundurduğu topraklar üzerinde güneşin kavuşmadığı bir imparatorluğa sahip olduklarından böbürlenen İngiliz emperyalistleri ve onların Kafkasya'daki ajanlarıyla ve Ege ve Akdeniz'den Japon Denizi'ne kadar adına kendileri Turan dedikleri toprakların işgalini rüyalarında sayıklayarak, Pantürkist gayeler güden, o zamanki Osmanlı Devleti idarecileri İttihat ve Terakkiciler ve bunların ajanlarıyla mücadele etmek zorundaydı.

İngilizler Baku'yu işgal ettikleri takdirde, bütün Kafkas ve Güney Rusya'nın geniş ve mamur topraklarına kapıyı, arkalarında Alman emperyalistleri bulunan sultanlık idarecisi İttihatçılar da Bakü'ye sahip oldukları taktirde hem Kafkas, hem de Orta Asya kapılarını kendilerine açmış olacaklardı. Bu iki cihanşümul kuvvet ve kudretin menfaatleri kudurmuşcasına rekabet halinde ve her ne bahasına mal olursa olsun, Baku'yu daha evvel ellerine geçirmek gayesinde ve bu gayeye ulaşmak için de, Bakü Sovyeti'ni içinden veya dışından yıkmak için bütün vasıtalarını kullanmaktaydılar. İngilizler, her çeşit ad altında partilerin parayla satın aldıkları kodamanlarını, Alman ve Türk emperyalistleri de Azerbaycan han, bey ve bunların kopilleri Müsavatçılan kendilerine alet olarak kullanmakta

ve Bakü savetini [sovyet], Kafkasya'da tek işçi ve çiftçi mümessilleri hükümetini içinden yıkmak için gayret sarf etmekteydiler. Hariçten de İngilizler, Çar orduları kalıntılarından derip devşirip topladıkları bir kıtanın kumandasını Çar albaylarından avanturist Biçerahof'u general rütbesiyle allayarak pullayarak ve parayla satın alarak Kafkaslar'da İngiliz menfaatini temin etmeye namzet bir hale getirmiş, Alman ve Türkler de, başkumandan vekili ve Harbiye nazırı Enver'in kardeşi Nuri'yi Kafkas İslam orduları kumandanı olarak Kafkaslar'ı fethe memur etmişlerdir; Pantürkistlik gayesini temine memur ettikleri orduya İslam ordusu dedikleri de bu ordunun gayeleri arasında Panislamistlik de olduğu manasına geldiğini kabul etmek lâzımdır, bu da ilan ettiği cihada güvenen Mehmet Reşad'ın halifeliğinden doğuyor.

Rakipleri İngilizleri önlemek için, burunlarının ucunu bile görmekten aciz İttihatçılar, milletlerarası Brestlitovsk muahedesini hiçe sayarak, bir eşkıya güruhu gibi, hiçbir zaman hayallerinden çıkarmadıkları Turan'ın bir cüzü saydıkları Kafkaslar'ı istilaya başladılar. Gürcü Menşevikleri ve Ermenistan Daşnaklarıyla yıldırım süratiyle anlaşarak harekatı askeriyeyi Azerbaycan topraklarına naklettiler ve bütün karargâhıyla Nuri de Gence'ye (Kirofabad) yerleşti. Azerbaycan topraklarında askeri harekât devam edegelmekte olsun, Alman emperyalistleri de, güya Türk İslâm Ordusu'nun cephe gerisini himaye edeceğiz diye Batum ve Tiflis'i işgal ettiler; tabii bu işgalin, Almanların kendi dedikleri gibi, kısmen stratejik mülahazalarla olduğu kabul edilse bile, asıl hedefinin Bakü petrollerinin Türkiye'ye şevki için yolu kapayarak, petrolü kendi istifadelerine kullanmak gayesini güttüğünü anlamak hiç de zor değildir.

Bakü Sovyeti kendi cari işlerini ve Bakü Sovyeti dahilindeki düşman partilere karşı lâyık mücadeleyi, Bakü işçilerini toptan mobilize etmek suretiyle, yürütürken cephe durumunu hiçbir an ihmal etmiyor ve kendi arasından, cephe işlerini idare etmek için, Kafkas Kızıl Ordu kumandanı sıfatıyla Karganof'u memur ediyor ve islâm

Ordusu, Azerbaycan emekçileri ve Bakü Sovyetinin düşmanları hanlar, beyler, ağalar ve bunların yardakçılarının yardımıyla, Bakü Sovyetinin idaresi altın da topraklan işgal ederken Kafkas Kızıl Ordusu kıtatı, bu ordu kumandanı Karganof'un komutasında teşkil ettikleri bir taarruzla Kürdemir de dahil birçok yeri İslam Ordusu işgalinden kurtarmışlardır. Eğer İran'daki İngiliz Ordusu komutanı General Denstervil'in talimatıyla sözde Bakü Sovyetine sonradan bahsi geçecek yardıma gönderilen Biçerihof, Bakü Sovyetinin emrettiği şekil ve anda Yavlak Köprüsü'nü işgal etseydi, Türk islâm Ordusunun taarruzu daha evvelden önlenir, hiç olmazsa biraz vakit kazanılacak kadar zaman bu taarruzu geciktirebilirdi.

Her türlü manileri önleyerek, Bakü Sovyeti artan bir gayretle cepheye dikkat ve ehemmiyet vermekle beraber, Sovyet içindeki sağ sosyalistler, sosyalist-revolüsyonerler, Daşnaklar ve diğer işçi ve çiftçi düşmanları da çıkardıkları çeşitli gaileler yüzünden Türk-Islâm ordusunun ilerlemesiyle mütenasip olarak umumi buhran da artıyordu ve Sovyet ekonomisini düzenlemek yolundaki faaliyet de aksıyordu.

Bizim tanker mürettebatı da, muntazam ve ileri gayretler sarf ederek, bir gün ve hatta bir saat bile kaybetmeden Ejderhan'a petrol sevkiyatı için, gayretlerimizi ikiliyorduk.

Bakü Sovyeti muhalif partiler delegeleri her gün çıkardıkları güçlüklere ilave olarak bir günde, Biçerahof'un iran'dan çağırılmasını ve bütün cephenin komutasının kendisine tevdi edilmesini istediler ve hatta Biçerahof'un yurtseverliğinden ve Bakü Sovyeti'ne hizmet edeceğini vaat ettiğinden bahisle behemehal kendisinden istifade edilmesi hususunda gazetelerinde ardı arası kesilmeyen propagandaya başladılar ve kısmen bu propagandaların tesiriyledir ki, belki Bakü Sovyeti Kızıl Ordu Komutanlığı, Biçerahof'u davet kararını almıştı.

ingiliz generali rütbesiyle, ingiliz teçhizatı ve altınlarıyla Biçerahof, kendini davet eden Bakü Sovyeti'ne güvenemeyerek ve belki de

teçhizat ve harp malzemesi Bolşeviklerin eline geçeceğinden şüphe eden general Denstervil'in tavsiyesiyle, güya cephenin yakınlığını ileri sürerek kıtasıyla "Alyat" sahillerine çıkıyor ve cephede istenilen ve lüzum görülen yerde değil, kendi istediği yerde mevziini alıyor. Yalnız bu hareket bile, Biçerahof un kendi müracaatında ve muhalif partilerin kendisini tavsiyelerinde ne kadar samimi olmadıklarını ispata kâfidir. İşte o cephede biricik olan Yarlak köprüsünün açık bırakılması bundan ileri geliyordu.

Cephe Bakü'ye yaklaştıkça, Bakü Sovyeti'nde faaliyet de artıyor, Ejderhan'dan, Petrovski'den yardın almak teşebbüslerine girişiliyor hatta kısmen de alınıyor, Ejderhan, Tsaritsin ve Moskova'yla muhaberelere ara verilmiyordu. Diğer taraftan da maddi manevi bütün imkânlarıyla beraber komünistler ve işçiler mobilize ediliyor, Bakü Sovyeti liderlerinden bazıları cephelerde kendi yerlerini alıyorlardı.

Sovyet Rusya, çok müşkül askeri durumda olmalarına rağmen Lenin'in emriyle Çariçin cephesinden Lenin alayının topunun Bakü'ye gelmesi geciktiği için Bakü Sovyeti kendi yağıyla kavrulmak zorundaydı.

Bütün bu birbirine girift ve olağanüstü müşkül duruma düşen Bakü Sovyeti, sosyal demokrat Menşevik, sosyal revolüsyoner ve diğer muhalif partilerin ardı arası kesilmeyen hücumlarını önleye önleye bir günde muhalefetin ademi itimat raporuyla kaşılaştı ve bu raporun müzakeresi sonunda, pek az farkla Sovyet'in itimadını alamayan halk komiserleri sovyeti çekilmek zorunda kaldı. 24 Temmuz'da alınan bu Sovyet kararıyla 1 Ağustos'ta (1918) muhaliflerden yani Menşevik, sosyal revolüsyoner, Daşnak vesaire; işçi çiftçi ve proleter düşmanlarından mürekkep "sentrokaspiy" diktatörlüğü hükümeti kuruldu.

İran'daki üç buçuk İngiliz askerinin komutanı General Denstervil, Bakü'de İngiliz altınıyla satın aldığı adamlarından iktidara geçtiklerine ve kendisi başta olmak üzere İngiliz Ordusu'nu davet ettik-

lerine dair, öteden beri beklediği beşaret [müjde] haberini aldı ve 1918 Ağustos'unun 4'ünde ufak ve Ağustos'un ortalarında da ingiliz askeri giyimli epeyce büyük bir kafilede başta kendisi olmak üzere, kargaların leşe üşüştüğü gibi Bakü'ye üşüştüler; güya Baku'yu müdafaa etmek üzere gelen ingilizler, iktidarda bulunan Menşevikler, sosyal revölüsyonerler, Daşnaklar ve diğer emekçiler düşmanlarının yardımlarıyla, Baku'nun petrollerini tankerlerle ve her vasıtayla iran'a akıtmaya gayretlerini sarfederek cephenin müdafaasıyla en az meşgul oldular.

Cephe gene şimdiye kadar olduğu gibi, iktidardan çekilen Bakü Sovyeti ve halk komiserleri Sovyeti üyeleri, yurtsever ve yurtlarının aşığı işçisi ve komünistlerinin himmet, yardım ve gayretlerine kalmıştı. Baku'nun Çenberekent ve Bayıl gibi semtlerine bile sokulan Türk-Islâm Ordusu'nu birkaç defa tard eden Bakü işçileri ve Bolşevikleri kendi kuvvet ve gayretlerini toplamaya ve Baku'yu müdafaa etmek için toplanmaya çalışıyorlardı.

Karargâhlarının ve bir avuç cansiperane ve fedakâr işçi ve Bolşevik'in en son müdafaa için dayanak yeri olarak kararlaştırdıkları Petrovski alanda son cephe durumunu müzakere etmek üzere parti konferansında toplandıkları zaman, uzun ve hararetli müzakerelerden sonra Baku'yu, tekrar hazırlanıp toparlanmak ve geriye gelmek üzere, muvakkaten terk ederek Ejderhan'a çekilmeye karar veriyorlar ve bu toplantı, Petrovski alanda yerleştirilen Petrof kumandasındaki kıtat topçularının islâm ordusu topçularıyla kesif topçu düellosu altında devam etmekte ve kararlar alınmaktayken, Bakü'den tahliyeleri kararlaştırılıp da Ejderhan'a gitmek üzere on yedi vapurla Hazer Denizi'ne açılırlarken "Jiloy" adası civarında Sentrkaspi diktatörlüğüne mensup harp gemileri müdahalesiyle, Bakü'ye avdete zorlanıyorlar ve avdet ediyorlar ve vapurların Bakü'ye avdetinde, Sentrkaspi diktatörlüğü Bakü halk komiserlerinden 35'ini tevkif ederek cezaevine koyuyor. Bakü müdafaasının son günlerinde Menşevik, Eser, Daşnak ve diğer emekçiler hainlerinin irtikâp ettikleri

bu kalleşliğin kurbanları, arkadaşlar, Mikoyan'ın idaresindeki bir kaç arkadaşın hayatlarını hiçe sayarak, Bolşeviklerin Bakü'de bulundukları son gece cezaevinden başarıyla kurtarılıyorlar ve Baku'nun tahliye edildiği sıralarda bu arkadaşlar da elde ettikleri "Türkmen" vapuruyla Baku'yu terk etmeye muvaffak oluyorlarsa da, vapur bu arkadaşları, evvelce kararlaştırıldığı şekilde Ejderhan'a götüreceği yerde, vapur heyetinin hıyanetleri yüzünden Krasnovodski'ye götürüyor.

Azerbaycan toprakları üzerinde hareket halinde bulunan İslâm Ordusu komutanlığı General Yusuf İzzet ve İsmail Hakkı gibi tecrübeli subayların idaresinde kendi ajanlarını Dağıstan ve şimali Kafkaslar'a göndererek bu mıntıkada yerli derebeyleri, şeyhleri, hanları ile işbirliği yapan bunlar, sömürücülerine karşı işçi ve çiftçilerinin mücadelesini baltalayarak dağlık kısımları işgale koyulmuşlar, Biçerahof'a İngiliz Generali Denstervil'den aldığı talimatı yerine getirmek için, emrinde bulundurduğu kuvvetlerle, namusuna emanet edilen Bakü müdafaa hattını terkle, Sentrkaspi diktatörlüğü Bakü'de iktidarı alınca evvela Bakü'ye gelmiş ve akabinde de emrinde bulundurduğu kuvvetleri demiryolu boyunca sevk ederek Dağıstan sahillerini ve bu sahile mücavir ovayı işgale başlamış ve İngilizlerin isteğine uygun olarak 2 Eylül 1918'de Port-Petrovski'yi işgal etmiştir.

Ahtapot gibi, bütün Kafkasya'yı saran ajanlarıyla İslâm ordusu 1918 senesi Eylül'ünün 15'inde Baku'yu işgal etmiş ve kumandanlık emriyle üç gün üç gece ordu mensuplarına şehri yağma etmeleri müsaade edilmiştir.

Sentrkaspi diktatörlüğüne iktidarın geçtiği gün, tankerimiz yükünü almış, her türlü hazırlığımız ikmal edilmiş olduğu halde Ejderhan seferine yola çıkmış bulunuyorduk. Yola çıktığımızın üçüncü günü Ejderhan'a gelip de petrolü boşalttığımız ana kadar, tanker mürettebatı arasında, geleceğimizin ne olacağı imkân ve ihtimali hararetle müzakere ediliyor, ya Sentrkaspi diktatörlüğü idaresine geçerek onların emeline hizmet etmek yani petrolü İngilizlerin em-

rine iran'a taşımak, yahut da Ejderhan'da Bolşeviklerin emrinde kalarak, onlara hizmet etmek. Gemi kumanda heyeti, Bolşeviklerin katı aleyhtarı olan kaptanın tesiri altında mürettebat yani bizler de çoğunlukla Bolşevik ve Bakü Sovyeti'nin bütün tedbirlerini desteklemek kararındaydık. Ejderhan'da petrolü boşalttıktan sonra orada kalmak ve Bolşevikler emrinde hizmet etmek kararında olduğumuz için, sahilde bulunduğumuz bir kaç gün müddet zarfında, bir gün, kumanda heyetinin çevirdiği dalavere yüzünden, tankerimizle beraber bizler kendimizi Hazer Denizi açıklarında bulduk.

Birkaç gün, Türk-Islâm ordusunun Baku'yu işgal ettiği günler de dahil, Hazer Denizi açıklarında kaldıktan ve kumanyamız tükendikten sonra Petrovski limanına, kumanya almak için girmek zorunda kaldık, burası limandan ziyade alelade tek rıhtımdan ibaret bir iskeleydi, yalnız bu iskeleyi dalgalardan koruyacak bir de dalgakıranı vardı. Rıhtıma yanaştık. O günlerde kuzeyi olsun, güneyi olsun Kafkasya karmakarışık, her yerde hükümetler ve idareler, sonbahar havasını andırarak sık sık değişebilirdi. Bizim, yani mürettebatın bu limanın hangi hükümet idaresinde olduğu hakkında bir malumatımız yoktu.

Tankerimiz rıhtıma yanaştığı vakit dahi buranın hangi hükümet idaresinde olduğunu bilemiyorduk ve kimse de bilmez farkına varamazdı, bir taraftan mürettebatımız, benim de aralarında bulunduğum mutemetlerini çarşıya pazara göndererek kumanya tedarikine çalışıyor ve şehirdeki havayı sezinlemeye gayret ediyor, kumanda heyeti de, kendi nam ve hesabına bir şeyler öğrenmek ve belki de gemimize yük vesaire gibi bir işler bulmak için, şehre çıkmış gayret sarfediyorlardı. Elbet 30-40 kişiden ibaret tanker mürettebatının paraya, erzaka ve her şeye ihtiyaçlarını karşılamak lâzımdı. Bizim kendilerinden bu ve buna benzer işleri beklediğimiz kumanda heyeti Petrovski'nin (Mahaçkala) general Biçerahof idaresinde olduğunu ve tankerimize el konulduğu haberini getirdi.

îş işten geçti ve tanker mürettebatı da hareket serbestisini elinden kaçırdı, tanker ancak güverteye yük alabilirdi, ambarlarda da yük olmadığı için, tankerimiz bağlı bulunduğu iskelede, üç katlı bir apartman yüksekliğinde, dağ heybetiyle duruyor ve boyuna güverteye ufak cebel topları, bu toplara mahsus atlar için koşum takımları ve hamutlar, top ve silah cephanesi doldurulmuş sandıklar vesaire harp malzemesiyle boyuna yükleniyordu. Güverteye yüklenenler, tankerimiz için bir enfiye mesabesinde [kadar] değildi. Yani tanker gene dağ gibi rıhtımda duruyordu.

Nihayet tankerimize verilen ve verilmesi lâzım gelen yükler alındı ve alınmakla beraber de Krasnovodski'ye hareket emri verildi, mürettebatın isteği hilâfına tanker bilfiil düşman emrine ve hizmetine geçmiş oldu.

Harbiye mektebini hatta genelkurmay akademisini bile ikmal ettiğinden beri kendisine hiçbir siyasi ide benimsemeyen, işine geldiği yerde monarşist, işine geldiği yerde Menşevik-Eser, işi geldiği yerde ekmeğini yediği milletine dahi hiyanetle İngiliz emperyalizmine hizmette bulunmayı, hulasa menfaatine hangi cephe elverirse hizmeti kendine sanat edinmiş cibiliyetsiz general Biçerahof'dan alacağımız emir ne olabilirdi?... İngiliz himayesinde, Türkistan'ın Hazer Denizi'ne mücavir sahil kısmında hükümet kurarak ayakta durabilen kendi gibi habis eser Menşevik güruhuna askeri teçhizat sevk etmek elbet. Sabırları zaten tükenmiş olan, tankerin aleyhine sevkiyattan büsbütün kudurarak fıçılara bindiler, hatta aramızda tek tük bulunan Menşevik ve Eserler de, her ne bahasına mal olursa olsun Ejderhan'dan kirişi kırmak yollarını düşünmeye ve müzakereye koyuldular. Bütün bu müzakere ve düşünceler helelik [halen] bir nazariyyeden, tasarruftan ve iyi niyetten ibaret kalıyordu.

islam ordusuna karşı Yavlak köprüsünün müdafaasından kaçınması, Bakü müdafaa cephesinde bir gedik açılmasına sebep olan, avenesiyle beraber cepheden çekilmesi ve Bakü müdafilerine herhangi bir yardımı önlemek için, Dağıstan sahillerini ve buradan ge-

çen demiryolunu işgal etmesinden sonra, Türkistan sahillerinde İngiliz daydarı sayesinde barınan, kendi gibi yurt ve Rusya emekçileri düşmanlarına bu son yardımı, Biçerahof un yurt ve Rusya emekçileri düşmanlığının en son bir şaheseri oldu.

1918 senesi Eylülünde Port-Petrovski'yi işgal eden Biçerahof, Mondros Mütarekesiyle Dağıstan ve Kafkasları terk eden Alman-Türk emperyalistleriyle beraber, Dağıstan emekçilerinin zoruyla 1918 Kasım ayının başlarında eline geçirdiği Dağıstan'ın sahil mıntıkalarında, Dağıstan emekçilerinden çaldığı ve soyduğu mallar ve on milyonlarla altınları da kendisiyle beraber alarak avenesiyle beraber ilk hareket noktası olan Enzeli'ye (Pehlevi) dayısı İngilizlerin yanına sığınmıştır ve bu suretle aylardır Azerbaycan'da ve Bakü'de, Şimali Kafkasya'da ve Dağıstan'da Kafkas halklarının can ve mal düşmanları iki kardeşten biri olan Lazer Biçerahof'un yıldızı ebedi sönmüştür.

Petrovski limanından hareket ettikten bir iki gün sonra Türkistan sahilindeki Krasnovodski limanında bir iskeleye yanaştık. Gemi mürettebatı arasında müzakere, münakaşa bütün hızıyla devam ediyor, resmi ve gayri resmi ve hatta gelişi güzel bu toplantılarda, Rusça bilemediğim için, mahiyetlerini az da olsa anlayabildiğim bu müzakerelerde bazı kere benim de iştirak ettiğim vaki olurdu; işte ben bazı kere iştirak ettiğim müzakerelerin birinde, limanda ingiliz ve düşman harp gemileri yok, gemimiz motorlu istimi beklemek yok, tankerin demirini keser, denize bırakır ve denize açılırız diyen makinistim yani ustam Simbirskli'nin teklifini desteklemiş bulundum; aralarında benim de bulunduğum mürettebat ne gece ve ne de gündüz tankerden ayrılmıyor ve dünyada ve etrafımızda olup bitenden haberdar olamıyorduk.

Ertesi gün öğle zamanı ve güneşin tam tepeden bütün ağırlığı ve sıcaklığıyla bastığı bir anda güvertede ve güverte korkuluklarına dayanmış olarak şehri ve iskele etrafını seyrediyordum. İskelenin karayla bitişik olduğu tarafında ve iskele üzerinde adetleri yirmiden

fazla olan bir polis kıtası belirdi, aynı iskeleye bağlı karaya daha yakın olan bir vapuru geçtiler ve bizim tankere yanaştılar, merdivenden tırmanarak güverteye çıktılar, ben de, hiç istifimi bozmadan, bulunduğum yerde ve hatta bunlarla hiç alâkadar olmuyormuşum gibi, hiç istifimi bozmadan duruyordum, subayları olması muhtemel (sonradan öğrendiğime göre polis müdürü Alanya imiş) içlerinden birisi bu polislerden birkaçıyla beraber bana doğru geldi ve bana benim adımı zikrederek beni sordu, ben de "sorduğunuz adam benim," dedim. Polis müdürü Alanya "gidelim yattığın yeri göster," dedi, hep beraber makine mürettebatının, tankeri kıç tarafında ve kıç altındaki umumi yatakhanesine indik ve yatağımı gösterdim. Yatakhanenin ortasındaki uzunca bir masanın etrafında sıralarda oturan arkadaşlarım bazısı domino oynuyor, bazıları da oturuyor ve aralarında okuyanlar da vardı, yatağı yer battaniyeleri didik didik ederek altını üstünü ve etrafını aradılar taradılar, akıllarınca ne aradılarsa bilmiyorum fakat bir şey bulamadılar. Zaten ne bulabilirlerdi ki, Rusça okur yazar olmadığım halde bu lisandan yazılı ne kitap, ne gazete ve hatta yazılı kâğıtlarda bile bir şeyler yoktu, Türkçe okur yazar olduğum halde bu lisandan da buralarda neşriyat olmadığı için onlardan da bir şeyler yoktu.

Krasnovodski polis müdürü Alanya yatakhanede o anda bulunan arkadaşlara hitaben "aldığımız emir üzerine biz bu adamı götürüyoruz, alacağınız vereceğiniz varsa hesabınızı görünüz," dedi. Ben, bizim makine mürettebatının mutemediydim, bunlardan bazılarının bende mahfuz olan ve kumanya masrafı olarak da artık kalan paraları, hesaplarına uygun olarak, mürettebatın gösterdiği arkadaşa teslim ettim, yalnız şahsıma mahsus iki çuval unum vardı, onu da, nereye götürüleceğimi bilmediğim için, mürettebattan ve yatak komşum olan Tamboflu Alöşa'ya rica ettim. Bütün eşyam, üzerimde olandan başka, topu topu ufacık bir bohçada bulunan çamaşırdan ibaretti.

Büyük bir siyasi cinayet işlemiş, gayet tehlikeli bir mücrim gibi, başlarında müdürleri olduğu halde yirmi kadar polis benim etrafımı sarmış, ön tarafta benim yürümem için açık bulundurulan bir aralıktan, ortalığı ölüm sükûtu sarmış olduğu halde yürüyordum; ta ilerlerden, bir kafile halinde bizim geldiğimizi görenler, bir cenazeye has hürmet ve tazime ohşar tavır ve cüzleri gayri ihtiyari bizim tarafa dönük olarak, etrafımızdan bir tüy hafifliğiyle sıvışıp geçiyorlardı.

Gele gele nihayet Krasnovodski ceza evine geldik ve cümle kapısından içeriye, cezaevi yazıhanesine, muhafızlarım polislerle beraber, müthiş bir cürmün sahibiymiş gibi girdim. Cebimde beş param yok, belki tankerden alacağım da vardı, onu bile almaya fırsat ve vakit vermediler, dedim ya! Üstümdeki üstümde; basımdaki başımda (Eylül 1918). Ne olduğumu ve başıma ne geldiğini anlamaya fırsat bulamadığım gibi, hele ne olacağımı ve beni bekleyen karanlık istikbalin neler doğuracağını da kestiremiyordum. Evraklarımı incelediler ve bir şeyler yazıp çiziyorlardı ki, Tamboflu yatak komşum Alöşa yıldırım gibi arkamdan hem tankerden alacağım beş on parayı ve hem de iki çuval unumu hızır gibi yetiştirdi.

Alöşa'nın bu alicenap hareketi, beni kendine meftun etmekle beraber, dinine ve ırkına bakmadan ve bir arkadaşına karşı korkmadan ihtiyar ettiği bu fedakârlık Rus emekçileri arasında enternasyonal arkadaşlık tesanüdünün ne dereceye kadar kuvvetli olduğuna bir daha ve bir daha da beni kalpten inandırdı. Hele Alöşa'nın getirdiği bu iki çuval unun satılıp da paraya kalp edebileceğini şöyle zihnimde tahayyül ediverince o gün için maruz kaldığım acı ızdırabm omuzlarımdan kalkıvermiş gibi olduğunu hissettim, öyle ya üç beş kuruş cebimde, iki çuval unu da satıverecekleri için baş gardiyan söz verince, ben de geniş bir nefes alarak, etrafı duvarsız avlusuyla, demir parmaklıksız pencereleriyle, sözde hür olanların yaşadıkları, fakat adsız daha geniş bir cezaevi mahiyetinde olan dışarıdan, avlusu etrafı duvarlı, pencereleri demir parmaklıklı, fakat adı cezaevi olan bir taş binaya girdim. Yani beni götürdüler. Tek katlı olan bu bina, orta-

sından bir koridorla ayrılmış, etrafı sanık ve cezalılarla dolu beş on odadan mürekkepti, koridorun dip kısmındaki solda olan bir odayı açarak, beni getiren bir kaç gardiyandan başları olan, bana odanın kapısını açarak "gir içeri!" dedi, girdim ve arkamdan bütün ağırlığıyla kapıyı kapadılar. Sanık mıdır, cezalı mıdır bilemediğim bu kader arkadaşlarımın bazısı tabanı çimento olan odanın ortasında volta vuruyor bazıları da pike de serilmiş yatakları üzerinde ya oturmuş veyahut da uzanmış bir haldeydiler. Odanın kapıdan girince, sağ tarafı ve karşısı yerden bir metre kadar yüksekçe peykeli sol tarafta da üzeri gazetelerle örtülü, hatırı sayılır büyüklükte, duvara dayanmış bir masa vardı. Ben içeri girip de, kapı arkamdan kapanınca ve ayak seslerinden de gardiyanların uzaklaştığı işitildikten sonra ufak yollu, hafif seslerle geçmiş olsunlar muhaveresi cereyan ettikten ve ortada dolaşanlardan ve sonradan Anastas Mikoyan olduğunu öğrendiğim biri, beni masaya götürerek ufak tefek bir şeyler atıştırmamı teklif etti. Ben de zaten o gün ağzıma hiçbir şey koymadığım için maalmemnuniye bu teklife uyarak ufak tefek atıştırdım, günü geçmiş ne yediğimi hatırlamıyorum, fakat muhakkak olan bir şey varsa o da, iştahsızlığım ve laalettayin midemi doldurmak gayretimdi.

O gün ve her zaman hal edilmesi mühim ve dünyanın birbirini kırıp geçirdikleri harpler doğuran mide meselesi, uzun boylu emek ve merasime lüzum kalmadan o andaki kadar arkadaşlarımın himmetiyle hal edilmiş oldu. Masadan çekildim ve masa gene evvelki gibi gazetelerle örtülü durumunu aldı. Ben de yatacağım yer ve cezaevinin bana yatak verip vermeyeceği düşüncesi zihnimde hora teptiği halde, oda ortasındaki dolaşan kader arkadaşlarıma katılarak voltaya başladım ve konuşmalara başlarken ve konuşmalarımız arasında çaprazlama vaki olan sual o gece cezaevinden alınan arkadaşlarından 26'sının mukadderatlarının ne olduğu idi, ben de hiç haberim olmadığı şekilde suallerini cevaplandırıyordum, nereden haberim olabilirdi? Bir aydan fazla bir müddet evvel tankerimiz Bakü'den çıkmış ve Hazer Denizi ortalarında, bütün dünyadan alaka-

mız kesik olduğu halde başıboş dolaşıp durmuştuk, yalnız Bakü'de Sentrkaspi diktatörlüğünün idareyi ellerine aldıklarını biliyorduk.

Candan alakadar oldukları suallerinin cevabı müphem kalmasından mütevellit, arkadaşlarının yeis ve heyecanlarının arttığı, yüzlerinden besbelli oluyordu. Ben de maalesef onların bu yeis ve heyecanlarını teskin edecek durumda değildim. Biraz Rusça bilseydim, dışarıda ve tankerde işittiklerime göre, tahmine önayak olabilecek belki ufak tefek mütalaalar zikredebilirdim.

Türkçe tabiriyle cezaevlerinde koğuş dediğimiz burada bulunduğum birkaç saat zarfında, arkadaşlar konuşuyor ve bu konuşmalar hepimizi ve beherimizi ve bu arada beni alâkadar ettiği halde, ben iştirak edemiyordum, çünkü Rusça'yı beceremiyordum. Nihayet canımın sıkıldığının farkına varan Anastas M. Mikoyan, eğer ben arzu ettiğim takdirde, başka koğuşta bulunan ve arkadaşlarından biri olan Kafkasyalı İbrahim Abilof'un yanına verilmem için tavassut edebileceklerini söyledi; ben de doğrusu mal bulmuş mağribi gibi hemen razı oldum, çünkü hiç olmazsa üç beş laflaşabilecektik, hemen razı olduğumu ve hatta kendisine bu hususta minnettar kalacağımı da söyledim. Koğuş kapısını tokmaklar gibi yumrukladım, baş gardiyan geldi kapıyı açtı ve ne istediğimizi sordu, kapının arkasında zaten benimle beraber bekleyen Anastas İvanoviç, mümkünse beni karşıdaki İbrahim Abilof'un olduğu koğuşa, Rusça bilmediğim ve aralarında canım sıkıldığı için, vermelerini rica etti, o da hemen böyle bir. isteğe hazırmış gibi razı oldu ve beni ilk verdiği koğuştan çıkardı ve hemen karşımızdaki İbrahim Abilof'un bulunduğu koğuşu açarak beni içeri bıraktı. İbrahim Abilof'la usulen tanış olduktan sonra, gene 26'ların mukadderatından başlayarak hoş beşe koyulduk ve evvelki bulunduğum koğuşta olduğu gibi İbrahim Abilof'a da kendi durumumu etraflıca anlattım, o da ilk koğuştaki arkadaşları gibi benim cezaevinde haksız tutulduğumu ve kurtarmak için ellerinden gelen her yardımı esirgemeyeceklerini vaat etti, bana öğrettiği satrancı İbrahim Abilof'la boyuna oynarken, benim tahliye edil-

mem için de dilekçeler birbiri arkasından yazılıyor ve yollanıyordu. Bu dilekçelere evvelinden menfi cevap geleceğini tahmin ettiğim için, cevabı beklemek gibi bir heyecan da geçirmiyordum.

Şaumyan, Azizbekof, Caparidze, Karganofve diğer mücadele arkadaşlarının da dahil oldukları 26 Bakü komünarının feci ve caniyane bir surette ingilizler ve Eser ve Menşevikler tarafından Türkistan çöllerinde, Kızılarvat civarında kendilerine mezarları kazdırılarak öldürüldükleri haberinden neşet eden [kaynaklanan] ve bütün cezaevindekilerin heyecana kadar varan hüzün ve kederlerinden sonra, benim geçirdiğim heyecan kırtıpil [değersiz], mahiyeti itibariyle ötekinin yanında sıfıra bile değmezdi.

Bu kara haberin geldiği an, hepsi de "Türkmen" adlı vapurun o menhus [uğursuz] kaptanının ihaneti yüzünden, Ejderhan yerine Krasnovodski'de soluğu alan 26 Bakü komünarının mücadele arkadaşları ve en yakınları, irili ufaklı ve kadınlı erkekli yoldaşlar, daha ne kadar olursa olsun uzayacak kasvetli günlerinin meşakkat ve raezahimi [zahmetleri, eziyetleri] ve Bolşevik Partisi'nin kendilerinden talep ettiği fedakârlığa katlanarak ümitlerini bağladıkları Bolşevik Partisi hedeflerine er geç ulaşmak emeli, mihnetli olduğu kadar gururlu yüzlerinde belirip duruyordu. Aramızda her zaman varlıkları hissedilenlerin ölülerine rahmet, kalanlarına da sağlıklarını temenni ederek, emekçilerin uğruna hayatlarını vakfetmiş bu arkadaşlara aşk olsun diyerek gittikleri yolu kendime bir misal almaktan başka elimden ne gelebilirdi?

Bana gelince; iki çuval unun satılıp da tartaklana tartaklana bana kadar gelip yetişen bedelini cebe attıktan ve Şaumyan'ın sayın eşi rahmetlinin de lütfen himmet ederek kendi eliyle diktiği mintanı sırtıma geçirdikten sonra, yeni yeni mücadelelere atılmak için kendimde taze taze kuvvetlerin belirdiğini hissediyordum.

Cezaevi hayatı hali tabiisinde devam ediyor, ilave olarak da, ibrahim Abilof, Levon, Şaumyan ve ben bir hava alma ve hareket olsun kabilinden, sabahları erken kalkarak, bahçede bu işe tahsis edil-

miş büyük semaveri beraberce temizliyor, suyunu dolduruyor, ateşliyor ve çayını da demlemek suretiyle, cezaevindeki hükümlü ve sanıkların sabah çaylarını hazırlıyorduk.

Birbirini takip eden müteaddid dilekçelerimden sonra bir gün tahliye emrim geldi. Beni cezaevi kalemine çağırdılar, ancak dörtte birini anlayabildiğim bir şeyler tebliğ ettiler ve nihayet günde üç defa çarşı polis karakoluna imza vermek üzere, şehirde gözaltında bulundurulduğumu bildiren bir kâğıtta imzalattıktan sonra, ben cezaevine hangi kıyafetle ve nasıl girdiysem öyle de açtıkları kapıdan bavulsuz, çıkınsız, ellerimi sallaya sallaya çıktım, çıkarken de, burada bulunduğum günler ve aylar zarfında 26 şehit Bakü komünarından sağ kalan Bolşeviklerin hakkımda ibraz ettikleri en yakın dost ve akraba muamelesi ve kalpten yakınlıklarını yadırgar gibi oldum ve asıl şimdi yalnız başıma gurbet hayatına atılarak, herhangi bir arkadaş destek ve yardımından ümidim kesilmiş olduğundan müteessir, sipsivri tam lümpen proleter olarak, üstelik de günde üç defa şeytanların yüzlerine hasret çektikleri polis karakoluna arzı endam edecek yani boy gösterecektim. Kısmen hürriyetime kavuşmaktan mütevellit sevincimi, cezaevindeki arkadaşlardan Bakü'de mutasavver [tasarlanan] bazı randevulara icabetten beni alıkoyacağı ihtimali bakımından, polis karakolunu ziyarete mecbur tutulmaklığım oldukça gölgeliyordu.

X

Krasnovodski'den Firar, Komünist Partisiyle İrtibat

işte bu ruh haleti içinde dalgın ve istikametini tayinden aciz olarak sonu meçhul akıbetimin engin deryalarına gömüldüm ve cezaevinin önünden geçen yola çıkarak, şehir istikametine doğru yürümeye başladım. Yürürken hafifçe adımla çağırıldığımı, dalgınlığım arasında işitir gibi oldum ve etrafıma bakarak ve araştırarak ses gelen istikameti buldum, bu istikamette benim de aralarında üç ay bulunduğum koğuştaki çile çeken arkadaşlardan birinin cezaevi penceresinden hafifçe bağırışıydı, pencereye ihtiyatla yaklaştım, nereye gideceğimi sordu ben de polis karakoluna gitmemi söylediler, cevabını verdim. Bu arkadaş: "Aptal olma, evvela hamama git, güzelce yıkan, aklın başına gelsin ve sonra düşün taşın ve nereye gideceğini tayin et," dedi ve bu teklif kalbime pek samimi ve yakın geldi. Orada, cezaevi civarı olduğu için zaten çok da durmaya gelmezdi, hemen yoluma devam ederek bir Müslüman hamamı bulmak peşine düştüm. Çünkü, bu şehirde Müslüman hamamı olduğunu evvelce işitmiştim. Rus hamamlarında sivil yıkanılıyormuş ki, o da benim alışmadığım için, işime elvermiyordu, neyse soruştura soruştura şehir merkezinden biraz uzakta, mahalle içinde bir hamam buldum ve içeri girdim.

Usulen yıkanma bedeli olan bileti kestirmek için, evvela gişeye yanaştım ve gişede oturan adamın istediği bedeli toka ederek bir bilet kesmesini rica ettim. O mahalli lehçesiyle ben de kendi Türkçemle konuşuyorduk. Herifcağız da sanki benim fikrimi zikrimi biliyormuş gibi kaşla göz arasında benim kim olduğumu sordu, ben de Türk esiriyim, dedim, besbelli benden evvel misalleri çok olmuş ol-

malı ki, bana kaçmak ister misin, dedi. Ben de düşünmeden, düşünmeye ne hacet, kaçmak isterim, dedim. Öyleyse sen gir yıkan, çaresine sonra bakarız, dedi. Ben mutat soyunma yerlerinden birinde soyundum, usulü dairesinde, oranın da usulüne uygun, İstanbul'da olduğu ve alıştığım geleneğe uyarak, belimden aşağısını bir peştamalla sardım ve hamama girdim ve yıkandım. Çıktıktan sonra soyunduğum yere gelirken, ben de aklımca etrafı dikiz ediyor ve bilhassa bana bilet veren adamın bulunduğu camekânlı gişeye dikkat ediyordum. Şimdi orada biri hamam sahibi olduğu durum ve harekâtından belli bana bilet veren yaşlıca bir de genç başı papaklı, kravatlı ve iyice bir elbise giyimli olarak iki adam oturuyorlar ve benim bütün harekâtımı göz uçlarıyla belirli bir surette takip ediyorlardı. Benim de aklımdan bin bir türlü çeşit şüpheler geçiyor ve bu teklif işime elverdiği için samimiyetine kendimi inandırmaya çalışıyordum ve hatta zorluyordum.

Her ne hal ise giyindim, bir de kendime çay ısmarladım ve bu iki zatın, benim hakkımdaki konuşmalarını tam bitirmeleri için acele etmeden çayımı da içtim, kalktım, gişenin önünden mevzun [düzgün] ve yavaş adımlarla herhangi bir teklif bekliyormuşum gibi geçerken, sıvışma teklifini yapan zat hamamın kapısının önünde, yanındaki gösterdiği adamı beklememi yalnız benim işiteceğim bir şekilde söyledi, ben hamamdan çıktım ve kapı önünde, artık irade dizginlerinden mahrum bir manken gibi biraz durakladım, bana gösterilen adam da hamamdan çıkarak bana kendini takip etmemi fısıldadı, ben de aynen bir manken gibi kendini birkaç adımdan takibe koyuldum; bir iki sokak ve köşe dolaştıktan sonra ilerde duran bir faytona, benim yerim de açık kalacak surette atladı, fayton hizasına gelince ben de hemen atlayıverdim, fayton yürüdü, mahalle içlerinden ve Arnavut kaldırımlı sokaklardan yıldırım süratiyle geçiyor, besili ve iyi tımar gördükleri renklerinden belli, iki atın nal şakırtıları ortalığı çınlatıyordu. Benim merakımı çeken, bu hiç tanımadığım arkadaşın benimle hiç konuşmaması ve bir de gidiş istikametimizin şehir harici olmasıydı. Şehir kenarında bulunan ve benim de üç ay

misafiri bulunduğum cezaevininin pencereleri önünden geçerek nihayet şehirden çıktık ve ancak bir buçuk iki kilometre kadar şehirden ayrıldıktan sonra, arkadaş bir selâm çekti, ben de tabii aleyküm-selam dedim ve böylelikle ilk tanışlık vaki oldu ve sonra sözüne devam etti; on kilometre kadar ileride ormanlığımsı yeri göstererek, oraya gideceğimizi ve orada bir köşkü bulunduğunu ve kendisinin Bakü milyonerlerinden Esadullayef 'in yeğeni ve Türkistan mıntıkasında da petrol tevzii için onun vekili olduğunu söyledi. Ben biraz müsterih olur gibi oldum. Atların dört nala sürüklediği fayton ilerliyor ve nihayet, karşıdan orman gibi görünen bu mevkiye yaklaşıyoruz, köşkün etrafındaki tel örgüsünün yola tesadüf eden kısmındaki kapısı, köşk bekçisi olması muhtemel biri tarafından açılıyor. Faytonumuz da açılan kapıdan, içeriye süratini hiç eksiltmeden giriyor, biraz da ailelerden [geniş ağaçlı yol] geçerek, ağaçlığın ortasında bulunan büyük bir havuzu çevrelemek suretiyle sola çark ederek, havuza nazır camekânlı verandalarıyla mükellef bir köşkün önünde duruyoruz, faytondan inip, beyaz güvercini andırır tertemiz boyalı köşke giriyor ve ikinci kata çıkıyoruz. Misafir kabul salonunda beni bir koltukta oturarak bırakan evsahibi, eşiyle beni tanış edeceğini söyleyerek, hayatımda hiç alışık olmadığım ve rastlamadığım bir nezaketle, benden ayrılıyor, ben de karşılaştığım bu duruma inanmamakla beraber, garibin yuvasını Allah yaparmış kabilinden, hayatta hatta tesadüfü dahi vaki olmamış tatlı rüyalarımdan birini yaşıyordum ve bir kaç seneler cephelerde esaret hayatında ve nihayet cezaevinde bulunduktan sonra, kendimi aslı olmayan ve inanamadığım hurisiz, gılmansız ve kevsersiz de olsa bir cennette sanıyordum.

Bu rüyanın yalancılığına iyice aklım ermekle beraber, Takiyefler, Nagiyefler, Esadullayefler ve benzerleri Bakü milyonerlerine bu hayat ve yaşayış tarzını sağlayan petrol istihsal ve sevk emekçilerine kan ter ve gözyaşlarına mal olduğunu da hatırımdan zerre kadar çıkarmıyorum.

Biraz oturduktan sonra adını sonradan öğrendiğim Dadaş, eşiyle beraber çıkageldiler, tanış merasiminden ve biraz da hoş beş lafla-

diktan sonra, kahvaltı etmeye davet edildim, hem yedik hem içtik ve hem de üçümüz bir arada konuştuk, yemek masasında ispirtolu her türlüsü içki ve natürel şarap olduğu halde, hiçbirinden içmeyerek yalnız çayla yetinlendim. Bu çay masası etrafında siyasi hiçbir mevzu da ele alınmadan benim burada kendilerinin misafiri olarak bulunduğum ve ne kadar istersem kalabileceğimi ve ne zaman istersem gidebileceğimi ve gitmek istediğim günü ve vakti söylediğim takdirde pasaport ve vapur biletimin tedarik edileceğini, burada tam istirahat halinde bulunduğum müddetçe, balık avı istediğim takdirde sandal ve volta da dahil her vasıtanın mevcut olduğunu, başka türlü avlanmaya merakım varsa av tüfeği ve atın da emrime amade olduğunu ve eşinin de bana refakat edebileceğini söyleyen Dadaş, kendisini şehirde işlerini takip etmekle meşgul olduğundan bulunamayacağını da özür dileyerek ilave etti. Gösterilen bu itimat ve misafirperverlikten fevkalâde memnun olmakla beraber, asıl beni sevindiren, bana tam hürriyete kavuşma imkânı verilmesiydi.

Gündüzleri bu köşkün adamlarından biri de muhakkak beraberimizde olduğu avın, istediğimiz ve kararlaştırdığımız herhangi bir şekliyle meşgul oluyor, kahvaltımızı köşk sahibesiyle beraber yapıyor ve akşamlan da Dadaş'la beraber yemeklerimizi yiyor ve günün hadiselerinden konuşuyorduk, daha doğrusu şehirde olup bitenlerden Dadaş bize bahsediyordu.

Günler geçiyor beni de, yolcunun yolda olması gerek kabilinden, hafakanlar boğmaya başlıyordu. Misafirliğimin uzaması hususunda bana hiçbir imada dahi bulunulmadığı halde, Bakü'de bekleyen temaslar beni acele etmeye zorluyordu ve diğer taraftan da evsahiplerini de muhakkak düşünmek lâzımdı. Lehte ve aleyhte bütün mülahazaları bir araya topladıktan sonra yann için yolculuğumun mümkün olup olmadığını kıymetli misafirperver Dadaş'tan usulen sordum, o da müsbet cevap verince, benim de burada misafirliğimin son gecesi olduğu besbelli oldu, geceyi de burada geçirdikten sonra, ertesi günü harekete hazır bir durumda Dadaş'ı beklemek işi kaldı.

Tam gün ortasında, Dadaş aynı faytonla şehirden geldi ve bana

hemen orada pasaport ve vapur biletini verdi ve kendisiyle beraber şehrin kenarlarına kadar gideceğimi, ondan sonra da bana tarif edeceği yollarla iskelede yük ve yolcusunu almakta ve Bakü'ye gidecek olan vapura binmek lâzım geldiğini sıkı sıkı tembih etti. Sözleşildiği gibi faytonla beraber şehir kenarına kadar geldik ve faytondan inerken kısa ve kesin surette iskeleye gideceğim yolu tarif etti ve merasimsiz olarak sükutla ayrıldık.

Milyonerler bütün sülaleleriyle 1920 senesi 28 Nisan Sovyet İnkılabıyla Baku'yu ve Azerbaycan'ı, mümkün her türlü vasıtayla terk edip gittikleri halde, benim sayın misafirperver Dadaş'ım öğretmen olarak, genç neslin Sovyet ruhunda talim ve terbiyesiyle meşguldü. O da milyoner Esadullayef'in yeğeni olarak kendi dayısıyla beraber, ebedi anayurduna mahrum kalma bedeli yolculuğa katılabilirdi.

Dadaş'ın tarif ettiği yol ile gelecek iskele ve civarının kalabalık olmasından bilistifade, İngiliz askerlerinin teşkil ettiği kordonu, az müşkülatla ve elimdeki pasaportla delerek geçtim ve kendimi, Dadaş'ın verdiği biletle, çok kalabalık olan vapurun güvertesine attım, artık selamete çıkmışa benziyordum fakat tehlike büsbütün atlatılmış değildi.

Vapurun kalabalığının çoğunu, Kafkas İslam ordusunun, Brestlitovsk Barış Antlaşması'na aykırı olarak Azerbaycan ve Baku'yu işgal etmesiyle oradan kaçan ve Mondros Mütarekesi'yle boşaltıp da İngiliz idaresine terk edilen Bakü'ye avdet eden, Ermeni vatandaşlar teşkil ediyordu, ben de bu kalabalığa karıştım fakat hiçbir kimseyle ne kalimera ve ne de kalispera. Vapurun hareket anı yaklaştı, merdiven kaldırıldı, çımalar iskeleden çözüldü ve vapur demirini almaya ve yavaş yavaş iskeleden ayrılmaya başladı, ayrıldıkça da bendeki korku ve heyecanlar denizin geniş ve mavimtrak ufuklarına doğru dağılmaya başladı ve zamanla da dağıldı. Şimdi de, gene İngilizlerin işgali altında bulunan Bakü'de vapurdan çıkarak, karaya kapağı atmak gailesi beynimi meşgul etmeye başladı. Derdin birinden kurtuluyor birine duçar oluyordun.

İki gün yolculuktan sonra, tankerde çalıştığım günlerde, sahil ta-

aflarını aşağı yukarı iyi bildiğim Bakü'ye geldik, Bakü bulvarına çok yakın Kafkas merkuri yolcu iskelelerinden birine vapurumuz yanaştı ve vapur çımalarla iskeleye bağlandı, merdiveni iskeleye uzattılar. Vapurun güvertesinden aşağıya iskeleye bir dikiz ettim, vapurun kalabalığı kadar aşağıda iskele üstü de kalabalıktı, fakat İngiliz askeri kıyafetinde giyinmiş sivil ve askerle iskele, ancak gelip geçenlerin kalabalığı görünen üç kordonla, üç kesime bölünmüş bir haldeydi. İngilizlerin, iskele üzerindeki birinci kordonda pasaport, ikincisinde ise bavul ve eşya yokladıklarını ve üçüncü kordonu da, bir arama ve muayene yapmadıklarına göre her ihtimale karşı ihtiyat olduğuna kesinlikle kanaat getirdim.

Çocukluk günlerimin geçtiği Gelibolu'da denize yıkanmak için evden kaçtığım zamanlarda, büyükannemin beni yakalaması ihtimalini önlemek için, çocukların kalabalık oldukları yerde ve aralarına karışarak yıkanır, bu suretle yakalanmaktan ve çıplak tenime çubuk yemekten bazı kere kurtulduğum gibi, burada da kurtuluşumun çaresini, kalabalığa karışmakla bulurum ümidiyle iskeleye inen kalabalığa ben de karıştım. Bu gibi hallerde ya etrafınla hafif meşrepliğe varıncaya kadar boşboğazlık edeceksin ya da temelli susacaksın, bu tabii muhiti teşkil eden kalabalığın dokusuna bağlıydı, halen bulunduğum durum, bir ihtiyat tedbiri olarak bana sıkı sıkı susmamı tavsiye ediyordu. Mamafih yarenliğe de vakit bulamıyorduk ya!

İskeleye inince, ilk kordonda pasaportumu dikkatle gözden geçirdikten sonra, İngilizler geçmeme müsaade ettiler. Eşya muayenesinden kurtulmak ve hailesiz geçmek için de, eşyalarını muayene ettirmek için sıra bekleyenlerin dizileri arasına da, maddi bir kıymet ifade etmeyen bohçamı terk ederek, eşyasız ikinci kordonu da geçtim, deniz kenarına yakın üçüncü kordonu da bir şüphe dahi davet etmeyecek şekilde, kollarımı sallaya sallaya geçtim ve nihayet karaya ayak bastım. Ancak şimdi Bakü'de ne yapabileceğimi yahut da ne yapılabileceğini düşünebilirdim. İskeleden üç beş adım, deniz kenarınca ayrılır ayrılmaz tasarladığım ilk iş olarak üzerimde hüviyetimi ispata yarayacak ne kadara yazılı kağıt ve evrak varsa hepsini en

ufak parçacıklara varıncaya kadar yırttım ve denize attım ve deniz az dalgalı olduğu için bu parçacıklar dağılıncaya ve yok oluncaya kadar orada beş on dakika bekledim ve bu müddet zarfında da müteakip yapılacak ve aşağı yukarı hayat yolumu çizecek işleri zihnimde tasarlamakta devam ettim.

Bakü'de bir tek tanıdığım olmadığı için varlığından yokluğundan büyük şüphem olan Allah'la daha doğrusu kendi irademle başbaşa kalarak Bakü bulvarından başka geceyi geçirecek uygun ve emniyetli bir yer olmadığına kararımı verdim. Bakü İngiliz işgali altında ve her yerde İngiliz ve gayri İngiliz polislerle dolu olduğundan, hüviyetimi ispat edecek de üzerimde hiçbir doküman olmadığından otelde kalmak bahis mevzuu olamazdı, zaten yok ettiğim dokümanlarda üzerimde olsalardı, gene otele gitmek benim için kapana düşmek gibiydi. Her iki şıkta da otele gitmemek ve bu geceyi benim durumumda olan birçok diğerleri gibi bulvarda geçirmek en ehven hal çaresiydi ve sahil caddesi boyunca bulvarı boyladım ve akşam saat beşten sonra bulvardaydım. Benim de talihime bulvar, her yaz akşamı gibi inadına kalabalıktı. İkinci defa hayatımı kurtaran bu kalabalık, üçüncü defa da benden bu himmetini esirgemeyeceğini müjdeliyordu, kalabalığa daldım ve onlarla beraber arkadaşsız ve eşsiz olarak, yalnız başıma bulvarı bir volta ettim, herkes, gözleriyle tabiatın insanlara hediye ettiği yeşillikleri, denizi ruhlarına sızdırarak nazlarını tatmin ettikleri halde ben de gözlerimi, dikkat nazarımı ve hatta. bütün varlığımı, geceyi geçireceğim bu bulvarda, tenha bir yerde uygun bir kanepe aramaya hasretmiştim. İki defa bulvarı volta ettikten sonra, nihayet aradığım uygun kanepeyi buldum, bir prova olsun diye de, şöyle bir oturayım dedim, fakat o anda, provadan sonra kanepeyi terk ettiğim takdirde, rakiplerimden birinin veya ikisinin işgal ederek, açıkta kalmam tehlikesi aklıma geldi ve saatte altıya yakın olduğu için kanepeyi terk etmemeyi uygun buldum. Denize karşı ve caddeden uzak olduğu için, kanepenin yeri canıma yakın geldi.

Kendimle ve varlığımla baş başa kalmış o anın, yarının ve geleceğin meçhulleri arasında yuvarlanırken sağ tarafını işgal ettiğim

kanepenin sol tarafına iki delikanlı oturdu, giyimlerine ve başlarındaki siyah îranî papaklarına bakılınca, bu delikanlılar Baku'nun yerlisi oldukları hissini veriyordu, herhalde İngiliz işgal kuvvetleriyle teşriki mesai eden ve binaenaleyh İngiliz polisi olmaları ihtimali olan Daşnaklar olmadıkları muhakkaktı, bu iki delikanlının aralarında Azeri Türkçe'siyle de görüştükleri beni tahminimde destekledi ve bunlara kendimi tanıtmaya karar verdim ya, yalnız bu iş nasıl başarılacaktı? Biraz daha bu hususu zihnimde evirip çevirdikten ve tanışma neticesini müsbet ve menfi sonuçlarını ölçtükten sonra, ben bunlara saati sormakla işe başladım: "Saat kaçtır, lütfen söyler misiniz?" dedim. Onlar da "Altıya çeyrek var" dediler.

Ben ne sorduğum sualle ve ne de alacağım cevapla alakadar değilmişim gibi, yerimde oturuyor ve herhangi bir hareket göstermiyordum, fakat onların konuşma mevzularını benim üzerime naklettiklerini hem işitiyor ve hem de hareketlerinden ve beni gözlerinin uçlarıyla, güya bana fark ettirmeden süzdüklerini fark ve hissediyordum. Ben de onlardan, bulvarda gecelemeye kesin kararım olduktan sonra, belki bir yardım görürüm ümidinde değilmişim gibi, kendimi idare ediyordum. Öyle ya! Ben ta evvelinden, bulvarda sıra üzerinde geceyi geçirmeye karar verdikten sonra, ötesi bana vız gelip tırıs gidiyordu. Bu iki delikanlı kendi aralarında biraz konuştuktan sonra, saati sorduğum ve bana yakın olan delikanlı, bana doğru eğilerek yavaşça bana kim olduğumu sordu, ben de esir olduğumu ve şimdi, iskelede görünen şu vapurla geldiğimi söyledim ve söylerken de, benim durumumun bu iki gencin alakalarını celp etmesi, kalbimde bir ümit kapısının açılmasına sebep olduğundan biraz ferahlık duymuyor değildim, ben gene, kendi içimle durumumu hiç de gelecekten ümidimi kesmeyerek, tam bir iradeyle mülâhazaya koyuldum, cebimde, bir iki gün beni kendi halimde idare edecek, üç beş kuruştan ve üstümdeki bir kat elbiseyle sırtımda olan bir kat çamaşırdan başka bir şeyi olmayan adam ne düşünebilirdi?

Hava da epeyce kararmış, alaca karanlık bir hale gelmişti ki, aynı delikanlı tekrar bana doğru uzanarak ve gayet ihtiyatla, sanki be-

nim o kanepe üzerinde geceyi geçirmekte kararlı olduğumdan haberdar değilmiş gibi, yatmak için bir yerim olup olmadığını sordu, ben de palaspandıras hiç de düşünmeden yok cevabını verdim ve benim cevabımdan sonra onların bana yapacakları teklif aşağı yukarı tebellür etmiş oldu. Bu hususta uzun uzadıya düşünmeye fırsat bırakmadan bana, beş on adımdan kendilerini takip etmemi söylediler ve artık ben de uzun boylu bunların kimin ve nenin nesi oldukları üzerinde durmadım, bunların belki de bir İngiliz ajanı olup, beni kafese koymaları da ihtimal haricinde değildi, bütün bunların, bu en son şekilde tebellür etmesi ihtimalini de göze almam lâzımdı.

Yüzde elli müsbet ve benim için hayırlı olması ihtimaliyle, vaki teklifleri üzerine bunların arkasına takılarak, on on beş adımdan kendilerini takibe koyuldum, Memet Hasan Gacinski'nin evinin karşısına isabet eden bulvarın kapısından çıktık, caddeyi kat ederek mukabil yaya kaldırıma geçtik ve şehrin merkezine doğru yürümeye başladık, onlar gidiyor ben de, bana tembih ettikleri mesafeden onları takip ediyordum, epeyce gittikten sonra onlar sola ve Baku'nun o bütün labirentleriyle meşhur Kale (krepüst) mıntıkasında ilerlerken durdular ve beni bekliyorlar gibiydiler. Ben de kendilerine yaklaşınca "Artık burası bizim mahallemizdir, buralarda ingilizlerden bir korku yok, korkma artık" diyerek, beni teskin ettiler. Artık beraber yürüyor ve dereden tepeden konuşuyorduk.

Büyük bir apartmanın avlu kapısına geldik ve avluya girdik, yedi sekiz kat olan bu apartman, Baku'nun malûm kesme taşlarından Orta Asya mimarisi üzerine ince ve muntazam inşa edilmiş, avlusu ise asfaltla döşeliydi, her üçümüz de avlu ortasında ayakta durduğumuz halde, bunlardan biri: Rahim aa!(ağa), Rahim aa! diye apartmanın yukarı katlarına doğru başını kaldırarak bağırdı, beşinci katta balkona, otelciden ziyade aşçıya benzeyen beyaz işçi gömleği ve başında beyaz takyesiyle irice bir adam çıkarak: "Buyurun ağalar," diye onları cevaplandırdı, bu iki delikanlıdan Rahim Ağa'yı çağıran da: "Bu arkadaşı gönderiyoruz, ona yatacak bir yer hazırla ve karnını da doyur, orada kalacak, hesabını da biz göreceğiz," dedi ve bana

da tıraş, hamam param olup olmadığını sordular, ben de sükût edince beş on kuruş da para verdiler ve biz seni gelip gene yoklarız diyerek vedalaştılar ve ayrıldılar, ben de Rahim Ağa'nın, apartmanın beşinci kattaki dairesine çıktım.

İnsanın daraldığı zamanlarda hızır yetişirmiş derlerdi de kimseler aldırış etmezdi, hele ben hiç. Fakat şimdi bana hızınn ta kendisi yetişmişti, yukarı çıktım. Rahim Ağa evvela benim karnımı bir çeşit çilo kebabı denilen pilavı ve Baku'nun bütün mevsimlerde eksik olmayan yeşillikleriyle doyurdu. İki günlük vapur seyahatinde zaten ne yaş ne kuru bir şeyler de ağzıma koymamıştım, birkaç kuruşum vardı, yiyebilirdim, fakat o birkaç kuruşu, belki beni bekleyen daha kara günler için saklamak zorundaydım; ben karnımı doyururken Rahim Ağa yatağımı hazırlamış ve bana gösterdi.

Köşede bir sedir üzerinde halılarıyla, çarşaflarıyla yastık yorgan ve battaniyeleriyle mükellefbir yatak, bu yatağın bana tahsis edildiğini, Rahim ağa bana söyleyip dururken bile, bu yatağı layık olup olmadığıma hâlâ kendim de inanamıyordum. Demek burası, Anadolu'da, şehirlerde, kasabalarda ve hatta yollarda orada burada rast geldiğimiz tek katlı, yerlere yatakları döşenmiş odalarıyla, aşhanesiyle, umumi ahırıyla han dediğimiz bir yermiş, yalnız umumi ahırı eksik bir de han Anadolu'da olduğu gibi zemin katında değil, bir apartmanın beşinci katında bit ve tahtakurusundan ari, yatakları çarşafları temiz etrafı halılarla döşenmiş, yatağı da bir sedir üzerindeydi.

Krasnovodski cezaevinde, buradan çıktıktan sonra borçlandığım ve ezberini zihnime yerleştirdiğim adresleri de, yoklamam zamanı yaklaşıyor, şehre yabancı olduğum için bunları bulmak gailesi de beni, geçen günlerle mebsuten mütenasip [doğru orantılı] olarak rahatsız ediyordu. Bir iki gün handa öteberi okumak ve bilhassa Azeri dilindeki gazete ve mecmuaları takip etmekle meşgul olmakta devam ederken, artık sabır çanağımın dolduğunu ve hatta taşmaya başladığını hissetmeye başladım.

Olginski caddede, handa bulunduğum müddet zarfında, varlığını ve esaretten kurtulmuş Türklerin vakit geçirdiklerini haber aldığım

"Çanakkale" kahvesine bir uğrayayım dedim, uğradım ve burada, ilk ziyaretimde Türk ordusu subayı diye kendini takdim eden "Haydar" isminde birisiyle tanış oldum, ağzı burnu yerinde ve Türkçesi muntazam her Türk, o vakit kendisini Türk subayı diye takdim eder ve karşısındakine yutturabilirdi, ben de bu kabilden Haydar'ın bu dolmasını yuttum yahut da yutar göründüm, subay olsun olmasın beni o anda alâkadar etmezdi, fakat Haydar, orta tahsilliye yakışır bir surette konuşuyor, gözleri fıldır fıldır döndüğünden de açıkgöz bir şey olduğu anlaşılıyordu; açıkgöz olmak sahile veya tahsilli olanlara has bir şey değildir, cahil olur fakat açıkgözdür, tahsilli olur fakat açıkgöz olmayabilir, bu hem tahsili ve hem de açıkgözlülüğü şahsında toplayan Haydar, bana evvela nereden geldiğimi ve nerede kaldığımı sordu, ben de pek teferruata girişmeden, pek çok Türk esirlerinin o günlerde Bakü'ye gelenlerinden biri olarak Türkistan'dan geldiğimi ve Baku'nun kale içi denilen iç şehrinde bir handa kaldığımı söyledim, bu söyleniş benim bu handa kendi nam ve hesabıma kaldığım şekilde de anlaşılabilirdi ve öyle de anlaşıldı ki Haydar: "Neye hana para veriyorsun? Gel seni bir yere götüreyim, onlar hem otelde yatak gösteriyor ve hem de yemek için aşçı dükkanları var," dedi, bu yerin neresi olduğunu sordum, o da "Cemiyeti Islâmiye," dedi.

Sonradan öğrendiğime göre "Cemiyeti Islâmiye", başta Takiyef'in olduğu Bakü milyonerlerinin himayesinde, Bakü'ye gelen Müslümanları ve bu meyanda Türkler'i de, kendilerine iş buluncaya kadar karınlarını doyurmak, yatacak yerlerini ve diğer mübrem ihtiyaçlarını temine hadim, zahiri görünüşüyle, bir yardım cemiyeti, aslındaysa yurtlarına avdet etmek üzere Bakü'ye gelen Türk esirlerini kandırarak kendi emellerine alet etmek için bir tuzakmış.

Bütün masrafımı deruhde ederek [üstlenerek] bu hana beni tavsiye eden, yukarıda iyi meziyetlerinden bahsettiğim bu iki delikanlı, ne kadar halleri ve vakitleri yerlerinde olurlarsa olsunlar, uzun boylu bunlara balta olmak yani bunların sırtından bedava geçinmek benim işime elvermiyor, diğer taraftan da bunların sözlerine tam iti-

mat ederek, uzun boylu bu handa kaldığım takdirde, herhangi meşru veya gayri meşru sebepten vaitlerini yerine getirmeyerek hancı Rahim Ağa'ya masrafımı kapatmadıkları takdirde, ben uzunca zaman borcumu ödemek için, Rahim Ağa'nın kulu olmam zorunda kalmak icap edecektir ki, bu da benim cezaevindeki arkadaşlardan aldığım ödevimin yerine getirilmesine belki engel olabilecekti. İşte bu mülahazalarla ben Haydar'm teklifini kabul etmek zorunda kaldım ve bu iki misafirperver Bakulu delikanlının, hatta ilk defa olsun ziyaretleri intizar etmeden [beklemeden] ve kendilerine teşekkür ve minnettarlığımı arz edemeden ve hatta belki de bazı tehlikeleri göze alarak hanı terk etmeye karar verdim.

Her ikimiz Çanakkale kahvehanesinden kalkarak, evvela hana uğrayıp, han sahibi Rahim Ağa'yı durumum ve hanı terk etme kararımdan ve benden bir alıp vereceği olup olmadığından sorup da menfi cevap aldıktan sonra, Nikolayevski cadddesinde bulunan "îsmailiye" binasına gittik, üst yani ikinci katta mükellef döşenmiş bir odaya teklifsizce girdik, odada bir masanın arkasında yalnızca oturan birine yanaştık, Haydar yarı laubali yarı ciddi olarak: Ağa Ahmet sana bir arkadaş getirdim, kendisi Türkistan'dan gelmiş Türk esiridir, bunun da yatak ve yemeğini temin etmek lâzımdır" dedi, o da hiçbir şey sormaya lüzum bile görmeden kısaca adımı ve nereli olduğumu yazdı ve Ağa Mehmet'in teklifi üzerine, her üçümüz yemek yemek üzere kalktık; "Ismailiye" binasının karşısında, Nikolayevski caddesini kat edince küçücük fakat hususi olduğu besbelli, çok temiz masa örtüleri, tabak ve çatalları, sürahi ve bardaklarıyla bir lokantaya girdik ve anlaşıldı ki, bu lokanta, himayesi altına aldığı adamların iaşesi için, Cemiyeti îslamiye'ye aitmiş, yemeğimizi yedik gene hep beraber kalkarak lokantadan çıktık.

Ağa Mehmet, haydi arkadaşın yatağını da gösterelim diyerek, Nikolayevski caddesini aşağı doğru inmeye başladık, sağımızda kalan "Ismailiye" binasını, arnavut kaldırımı ile örtülü küçücük meydancığı geçtik, bu meydancıktan sonra, altı mağaza ve dükkân, üstü de, "Ismailiye" binası tarafına gelen kısmı "Tebriz" adıyla adlandı-

rılmış ve Ahmet Ağa oğlunun biraderinin icarında bulunan otel ve aksi üst tarafı da Azerbaycan inkılabı'mn hazırlanmasında rol oynayan ve birçok parti, sendika ve amele konferansları ve mitingleri vaki olduğu ve mühim kararların ittihaz edildiği ve adı "Amele Kulübü" namıyla Azerbaycan inkılap Tarihi'ne geçen, bir mağaza ve evler kümesine geldik, otel yazıhanesinde, Haydar'ın yattığı iki karyolalı odada, benim de ikinci karyolayı işgal etmem kararlaştı.

Ben artık hususi bir himayeden kurtulmuş, umumun istifadesine, iş bulabildikleri güne kadar, arz edilen bir müessese himayesine girmiş bulunuyordum. Biz Haydar'la durumumuzu müdrik olarak Bakü'de dolaşıyor, ara sıra "Çanakkale" kahvesinde oturuyor, akşamları bulvarda dolaşıyor, fakat her an Müsavatçı ve Daşnakların provokasyonuna kurban olarak ingilizler tarafından yakalanacağımızı hatırımızdan çıkarmıyorduk, yemeklerimizi muayyen vakitlerinde yiyor, otelde de muayyen vakitlerde gelip yatıyorduk, hulasa etrafın dikkat nazarını çekecek aşırı hareketlerde bulunmuyor, adetim olmayan içkiyi de, zaten paramız olmadığı için kullanmıyorduk.

Bakü'de bulunduğumuz bu kısa müddet zarfında, ben bazı Azerbaycanlı ve Bakülu orta ve yüksek mektep talebeleriyle tanış olarak bir kaç defa bunlar delaletiyle mekteplerindeki müsamere ve balolara da iştirak ettiğim vaki olmuş ve hatta bunlardan hem okuyan ve hem de ilk okullarda hocalık yapan Abdül adındaki bir yüksek tahsil talebesiyle de, onun hocalık ettiği ilk mektepte, Türkçe lisan öğretmenliği yapmam için anlaşır gibi olmuştuk.

Haydar'la tanış olduktan epey sonralarına kadar da ne ben ona ve ne de o bana, asıl maksat ve hedeflerimizden bahsetmiyor, muhaverelerimizi boşboğazlığa döküyor, pek seyrek de olsa aramızda bir iş bulmaktan ve çalışmaktan da bahsediyorduk.

O günlerde İngilizlerin himayesinde kurulan Müsavat hükümeti de idaresizlik kıtlığından güçlükler çekiyor ve güçlükleri ingiliz ve kendileri aleyhine tertip edilen amele nümayiş ve grevleri artan bir hızla körüklüyordu, diğer taraftan da, en kısa bir muhavereden sonra bile beherinin Pantürkist olduklarını anlamak hiç de zor olmayan

ve Mondros Mütarekesiyle ingilizlerin işgal ettikleri istanbul ve Anadolu'nun birçok yerlerinden, ingilizlerin ellerine düşeceklerinden güya korktukları için kaçtıklarını ve mesleklerinin öğretmen ve subay olduklarını söyleyen birçok Türkler Bakü'ye karınca gibi üşüşüyorlardı.

Bunlardan bir kısmı müsavat hükümeti tarafından, Bakü'de ve Azerbaycan mikyasında, tahsil derecelerine göre mekteplere öğretmen ve bazıları da Azerbaycan ordusuna subay yerleştiriliyor, aralarından az da olsa Türkistan'a geçenler de vardı, bütün bu tayinler gidiş ve gelişler, mahza [sırf] bir işe yerleşip hayatlarını temin etmek gayesinden ziyade, Pantürkizm gayesini gerçekleştirecek stratejik mevkilerin, Müsavat Hükümeti'nin en yakın iştirakiyle, evvelinden inceden inceye hazırlanan plan gereğince, elde bulundurulması gayesine matuftu.

Müsavat Hükümeti'nin de sıkı fıkı alâkası olan Cemiyeti Islâmiye'de, himayesine aldığı ve himayesinde bulundurduklarını, bu gayeye hizmet etmeye teşvik etmekten geri durmuyor ve cemiyeti teşkil eden üyeler de ayrı ayrı ve toplu olarak, cemiyet himayesinde bulunan ve cemiyetten yalnız muvakkat bir yardım görmekten başka emeli olmayan bizim gibi zavallıları münferiden veya toptan iğfalle kendi milli emellerine hizmete sevk etmek için, propagandalarını sağlayacak toplantılar ve hatta hususi davetler tertip ediyorlardı. Geç de olsa Cemiyeti Islâmiye'nin bu maksadını çaktıktan sonra, artık bu gibi toplantılara icabet etmekten, mümkün olduğu nispette ittihatçı Pantürkistlerin toplantı yeri olan "Çanakkale" kahvesine devamdan, Pantürkistlerin bir tuzağına düşmemek gayesiyle vazgeçtim.

Benim bu şekilde hareketim, Rus ordularına iltica etmeden bir iki gün evvel aldığım kararla tespit edilmiş planıma yani hayatımı ittihatçıların idaresinde bulunan Türkiye'den başka muhitlerde temin etmek, emeline uygundu. Haydar'ın da bana uyması onun da benim planıma uygun hareket ettiği fikrini bende uyandırdı, isteseydik diğer Pantürkistler gibi, biz de çalışmadan para kazanmanın yolunu, hiç olmazsa bu yolda olanlar kadar bilgi ve tecrübeye sahip ol-

duğumuz için, biz de çoktan arar bulurduk. Diğer Pantürkistler gibi, biz de mesleğimizi öğretmen ve subay ilan etseydik, çalışmadan maaşımızı tıkır tıkır alırdık, fakat avantüryayla ideal aynı kafada bağdaşamaz oldukları için, biz ancak emeğimizi tatbikle karnımızı doyurma yolunu tuttuk.

Zihnimde izleri belirli adreslerden birine baş vurmak zamanı da gelmişti, hiç kimsenin ve hatta Haydar'ın da haberi olmadan, Krasnovodski caddesindeki adresi zihnimde mahfuz evi buldum, vakit öğle zamanını geçmişti, hiç düşünmeden ve vakit kaybetmeden kapının sokaktaki kapının zilini çaldım, bekliyorum, sokak tenhaydı, şıpırtısmdan terlik giymiş olduğu anlaşılan birisi içerden kapıya yaklaştı ve kapıyı açmadan bir kadın benim kim olduğumu sordu. Adımı söyledim! Kadın tekrar içeri gitti, terlik giymiş ikinci bir adam tekrar kapıya yaklaştı, bu sefer sesinden erkek olduğu anlaşılan biri kim olduğumu sordu, tekrar adımı söylememle, içeriden kapı zinciri alındıktan sonra, kapının açılmasıyla benim içeri alınmam bir oldu. Kapıyı açan, bana cezaevindeyken ilk adresi veren İbrahim Abilof'tu. Kapının arkasında hemen sarmaş dolaş olduk ve öpüştük, o önde ben arkada dar bir koridoru takip ederek, şark stiliyle döşenmiş ve içeride biri oturan bir odaya girdik, içerde oturan bu zatın Şair Samet Mansur olduğunu söyleyen İbrahim Abilof, arkadaşım ve evsahibim diye benimle tanış etti, sonra da, kendisinin de Krasnovodski cezaevinden tahliye edildiğini, diğer arkadaşların henüz kurtulmadıklarını, fakat kurtulmalarının pek yakın olduğunu, kendisinin Müsavat parlamentosuna mebus seçilmiş olduğunu uzun uzadıya naklettikten sonra, bana artık korkmamamı ve yarın saat dokuzda parlamento binasına gelerek sosyalist fraksiyonunda kendisini bulmamı ve belki parlamentoda bir iş bana verilebileceğini, olmazsa başka bir iş bulmanın çaresine bakacağını söyledikten sonra ben kendisinden ayrıldım.

Evden çıktım yürümek şöyle dursun, sevincimden sürürümden uçuyor gibiydim, ayaklarım sanki yerde değil de sinemalardaki Bağdat hırsızının halı üzerindeki tılsımvari uçtuğu misali havada ve

hem de halisiz uçuyordum, işe gireceğim ve kendi emeğimle kimseye muhtaç olmadan, hayatımı temin edecek, geçinecek ve emeğiyle hayatını temin edenler arasına müsavi haklarla karışacaktım, ne büyük saadet!...

Haydar'a da bu haberden ne bahsediyor ve ne de hatta his ettiriyordum, fakat nedense neşemin değiştiğini, şen ve şatır olduğumun belki de farkına varıyor, fakat bana bir şey sormuyor yahut da, terslerim diye düşünerek sormaya cesaret edemiyordu, belki de bu cesaretsizlik, birbirimizden kuşkulandığımızdan ileri geliyordu, çünkü zaman ve muhit öyle icap ettiriyordu.

Biz Cemiyeti îslâmiye lokantasında yemeğimizi yiyor ve "Tebriz" otelinde yatıp kalkıyorduk, fakat münasebette bulunduğumuz adamlar gayet mahdut ve herhangi bir Müsavat ve Pantürkist örümcek ağına da düşmekten çok korkuyor ve hatta yılıyorduk. O gün gene yaklaşan akşam yemeğimizi yedikten ve mutat bulvar gezintisini yaptıktan sonra, ertesi günü parlamento binasına gelme vaktim olan saat dokuza kadar olan müddet, bana yıllar yüz yıllar kadar uzun görünüyor, yatma saatimiz gelinceye kadarki saatler bir türlü geçmiyor, her ne kadar aramızda boş boğazlık da yapıyorsak da, içimi ve derdimi dökemediğim ve ibrahim Abilof'un bana teklifini açamadığım için, konuşmalarımız pek tatsız geçiyordu. Nihayet zincirle çeker gibi yatma vaktimizi getirdi, otele gelerek yattık, şimdi sabahın beklediğim sürürü bir türlü zihnimden çıkmıyor, bu saati ve anı düşünerek, gözlerimi yumup da uyuyup kendimden geçiveriyordum.

Nihayet sabah oldu, her insan gibi, sabahleyin kalkıp da kahvaltımızı edecek müddet arasına sıkışan bütün işlerimizi görerek lokantaya yollandık, kahvaltımızı ettik ve ayrılırken, aramızda birbirimize nereye gittiğimizi sormamız âdet edilmediğinden, lokantadan çıkınca o Metropol oteli ben de parlamento binası istikametine yolumuza koyulduk.

Abdülhamit süvarilerini andırır giyimleriyle kapılarda ve merdivenlerde nöbet bekleyen parlamento muhafızları hattını delerek ilk kata çıktım, ibrahim Abilof 'u nerede bulacağımı, Parlamento me-

mum veyahut mebus olması giyiminden kolayca tahmin edilebilen birisine sordum. Bu zatın tarifi üzerine, İbrahim Abilof'u parlamento sosyal demokrat fraksiyonunun odasında, etrafındaki bazdan oturmuş ve bazıları ayakta olduklan halde bir takım adamlarıyla, kendine tahsis edilmiş bir masa gerisinde otururak konuşurken buldum, bana hiçbir şey sormadan, oradakilerden birine, sonradan parlamento mesul kâtibi olduğunu öğrendiğim, Ahmet Pepinof'u çağırtmalarını nezaketle söyledi, çağırılan Ahmet Pepinof'a beni takdim ederken de, bana parlamento binası dahilinde bir iş bulunup bulunmayacağını sordu. Ahmet Pepinof'da bana Arap harfleriyle Türkçe bilip bilmediğimi sordu, ben de müsbet cevap vererek bu lisanda orta tahsilim olduğunu da ilave ettim, o da bugün benim işim için lâzım gelenlerle görüşeceğini ve cevap için de yann gelmemi söyledi ve ben oradan yarma kadar vedalaşarak ayrıldım.

Ertesi günü muayyen vaktinde geldiğimde, Ahmet Pepinof beni, evvelden durumdan haberdar etmiş olmalı ki, benim hakkımda ve huzurumda hiçbir şey söylemeden, parlamento zabıt büyürosunun şefi Halil İbrahim'le tanış ederek, tavsiye ettiğim arkadaş budur dedi. Halil İbrahim'le beraber zabıt büyürosuna gittik ve hemen işe başlamamı emretti. Benimle beraber zabıt kâtibi olarak, birinin ismini hatırladığım Sıtkı olmak üzere üç bir de şef Halil İbrahim olmak üzere dört arkadaş, zabıt bürosunu teşkil ediyorduk.

Bugün ve bundan sonraki günler ben de emeğiyle geçinenler arasına karışarak, günümün muayyen saatlerini işyerim olan parlamentoda, toplantı esnasında mebusların nutuklarını, üç arkadaş sırayla, aşağı yukarı harfi harfine kaydederek, şefimize teslim ediyorduk.

Haydar'la beraber işsiz geçirdiğimiz günlere son vererek, iş hayatına karıştığımdan, burnumu bir pisliğe sokmadan Cemiyeti Islamiye ile alâkamı temelli kesmek için, bir aile indinde, Pansiyon olarak mobilyalı bir oda tuttum ve müteakiben de Samahi alanında, evvelce lâfi geçen bir mektepte Türkçe öğretmenliğine başladım, velhasıl işim tıkınna girmiş, huzuru kalple emeğimi tatbikle hayatımı temin etmekten gurur duymaktaydım.

Haydar'la da alâkamı kesmiyor, ara sıra akşamları buluşma fırsatını da kaçırmıyordum. Bir akşam Haydar'la buluştuğumuzda, Metropol otelinde hem resmi ve hem de hususi ikâmetgâhı bulunan, Dağıstan Cumhuriyeti sefiri Ali Han Kantemirof'un Türk subaylarından gönüllüler toplayacağını ve benim de, Denikin ordularına ve Beyaz Kazaklara karşı Dağıstan Cumhuriyeti'ni müdafaa etmek için, gönüllü olarak yazılmak isteyip istemediğim hususunda fikrimi sordu.

Ben de kalbimden İbrahim Abilof 'u kastederek arkadaşlarımla bir müşavere [danışmak] edeyim, sana fikrimi söylerim dedim ve ertesi günü parlamentoda, Haydar'ın bu teklifini İbrahim Abilof'a söyledim, haddi zatında Müsavat Parlamentosu sosyal demokrat fraksiyonu başkanı komünist İbrahim Abilof, o zaman benim Bakü'de bildiğim Komünist Partisi üyelerinden biriciği idi. Ben de bir komünist olarak parti inceliklerinin bir çoğuna aklım ermemekle beraber, kendi hareketimi ve bana vaki olan Haydar'ın teklifi hakkında ibrahim Abilof vasıtasıyla teşkilatı haberdar ederek onların tasvibini ve hatta kararlarını almanın parti tüzüğü icaplarından olduğuna aklım iyi eriyordu. Parti disiplini icaplarının noktası noktasına yerine getirilmesi, Bolşevik Partisi üyelerinin en mukaddes vecibelerindendir.

ibrahim Abilof benim müracaatıma, bir iki gün zarfında arkadaşlarıyla müşavere ettikten sonra cevap verebileceğini söyledi.

XI

1919-1920 Yıllarında Rusya Komünist Partisi Kafkas Ülke Komitesi Saflarında Mücadelem

İbrahim Abilof 'tan aldığım cevap şu oldu: Denikin ordularına ve beyaz Kazaklara karşı Dağıstan Cumhuriyeti'ni müdafaa etmek için, Dağıstan'a gönüllü olarak gitmeme prensip olarak müsaade, eğer Denikin'e karşı mücadelede bir başarı elde edemezsem, Kizlar mıntıkasındaki Kızıllara iltihak etmekliğim sıkı sıkı tavsiye ediliyordu. Bütün bu tavsiyeleri bir kanun gibi kabul etmekle beraber, ben, hangi maksada hizmet ettiğini henüz tayin edemediğim Haydar'a bu tavsiyelerinin hiçbirinden bahsedemezdim.

Denikin ordularıyla mücadele için, Dağıstan Cumhuriyeti Ordusunu teşkile yardım etmek üzere gidecek gönüllü Türk subayları arasına katılmaya razı olduğumu Haydar'a söyledim ve beraberce, o günün Azerbaycan Müsavat Hükümeti nezdinde Dağıstan Feodal Hükümeti'ni temsil eden Ali Han Kantemirof'a fikrimizi bildirmeye gittik; han lâkabını taşıyan bu zatın sosyal veçhesi bize evvelinden malûm olduğu için herhangi bir siyasi şart ve şurttan bahsedilmeden, hücuma hazırlanan Denikin ordularıyla mücadele etmek için, Dağıstan Cumhuriyeti emrinde gönüllü olarak hizmette bulunmak istediğimizi söyledik. Hareket ve yol masrafımızı alacağımız gün hususunda anlaşarak mutabık kalındıktan sonra, yakın gelecek bir günde, Dağıstan Cumhuriyeti'nin merkezi olan Temirhanşura'ya trenle hareket ettik. Bizden başka meğer daha altı Türk subayı varmış, hep beraber aynı tren ve hatta aynı birinci mevki vagonda olduğumuz halde, birbirimizi tanımıyor ve ünsiyet [yakınlık] de peyda

etmiyorduk. O altı Türk subayının ve arkadaşım Haydar'ın Türk oldukları muhakkak belliydi, fakat Türk subayı olup olmadıklarını bilmiyordum, bana gelince, subaylıkla hiçbir ilişiğim yok, buz gibi bir Türk ordusu başçavuşuydum.

Trenimiz sabahın erken saatlerinde Temurhanşura'ya geldi trenden çıkar çıkmaz, Bakü'deki Dağıstan neferinin tembih ettiği şekilde, Haydar'la beraber, istanbul Üniversitesi'ni ikmal etmiş ve mükemmel Türkçe bilen Cumhurbaşkanı Reşit Han Kaplanof'un resmi ikametgâhına gittik. Geleceğimizden, zaten evvelden haberi olan Reşit Han bizi merasimsiz kabul ediverdi ve üç beş laftan sonra, o anda mevcut olmadığının farkına vardığımız Dağıstan Ordusu'na bizim nihai kabulümüzün, Şeyhülislâm Molla Necmeddin'e bağlı olduğunu söyleyerek bizi ona yolcu etti. Bahsi gerilerde çok geçecek olan Molla Necmeddin, o vakit Dağıstan'ın belli başlı derebey ve en yobaz din adamlarından biriydi. Dairesi mi, evi mi olduğuna akıl erdiremediğimiz, zemin katından bir kaç merdiven ayağı yüksekte verandalarıyla beraber mükellef bir cephe arz eden bir binaya bizi getirdiler ve bir kaç ayaktan ibaret merdivenden çıkarak, koridoru da geçerek bizi bir salona aldılar ve muassır hiçbir mebeli [mobilyası] olmayan şark stiliyle döşeli bu salonda, burada bulunan beyaz ve yeşil sarıklı bir kaç yobaz tarafından kabul merasiminin nasıl cereyan edeceği, nasıl el ve etek öpüleceği bize tekrar tekrar tembih edildi, ben de bir türlü akıl erdiremediğimi söyleyince, Haydar bana dönerek: "Sen bana dikkat et, ben ne yaparsam arkamda sen de onları tekrar et, ben hepsini anladım" dedi. Ben patriarkal ve fakir bir Müslüman ailesine mensup olduğum halde bu gibi âdetlere temelinden vakıf değildim ve başımdan da geçtiği vaki olmamıştı. Şeyhülislâm Hazretleri sizi kabul ediyor, buyurun dedikleri zaman, Haydar önde ben de arkasında, sebilhane bardağı gibi dizilerek kapıya doğru yürüdük, Haydar kapının dibinde ayakkabılarını çıkardı, ben de derhal çıkardım, kapı açıldı, o girdi içeriye, sanki ona yapışıkmışım gibi ben de girdim.

Şimdi içerisini tamamiyle görüyoruz. Divana bitişik ve üzeri halılar ve halıdan yastıklarla döşeli bir sedirin üzerinde Şeyhülislâm, sanki Allah'ın kulu değil de kendisi Allah'a hükmediyor ve kâinatı da kendisi yaratmış gibi kemali azametle oturuyor ve kendisine karşı yapabilmekliğimiz ihtimali olacak usulsüzlüğe ve nezaketsizliğe sanki dikkat ediyormuş gibi bizi seziyordu. Sakallı, sarıklı, cüppeli ve elindeki tesbihiyle emrinde bulundurduğu, sayıları onları geçen karılı erkekli köylerden her sebep ve vesileyle kanunlu kanunsuz gasp ettikleriyle yetinmeyerek fırsatı düştükçe halkı her zaman soymaya alışmış feodal kırpıntısı bu molla halen Cumhuriyetin Şeyhülislâmı ve geleceğin de muhtemel müdafaa vekiliydi. Cumhurbaşkanı Reşit Han Kaplanof bizi onun şefaatine [sahiplenmesine] erişmek için göndermekle, onun hem şimdiki ve hem de gelecekteki saltanatını şimdiden kabul etmiş bulunuyordu.

Biz zaten, ata eşeğe binmek bir ayıp inmesiyse iki ayıp kabilinden, böyle kaşerlenmiş bir yobazın emrinde kalmamak için, Dağıstan'ı terk etmek niyetinde değildik ve terk de edemezdik, sırtlarımızda namusumuza tevdi edilen mühim işler vardı. Bu işleri de başarmamız için yolumuza isabet edecek engelleri de yenmek külfetine katlanmamız lâzımdı. Huzura girer girmez, Haydar olduğu yerde hemen bir deve gibi dizleri üzerine çökmesiyle yürümeye başlaması bir oldu, ben de aynen onu taklit ederek dizlerimin üzerinde yürümeye ve Haydar'ı takip etmeye başladım. Ne yapacaksın, kabul salonunda bulunduğumuz yarım saat müddet zarfında, bize öğretilen bütün bunlar âdetleri imiş, ya bu deveyi güdeceksin ya bu diyardan gideceksin. Sedir üzerinde büyük bir azametle oturan mollanın dizleri dibine sokulunca, Haydar cüppesinin eteklerini alnına götürmek suretiyle üç defa büyük bir saygıyla öper gibi göründü ve Haydar'ın bu hareketlerini ta evvelinden takip ettiğim için, ben de bunları tekrar eder gölündüm. Sadır olan ferman üzerine oturduk, üç beş lâftan sonra Türkiye'nin neresinden olduğumuzu sordu, bize sorulanlara evet ve hayır der bir şekilde kısaca cevap veriyorduk.

Çok kısa bir konuşmadan daha doğrusu konuşma değil de sorguya çekilmeden sonra, bizi doktor Urusof'un emrine verdiğini ve kendisiyle temasa geçmemiz lâzım geldiğini söyledi. Biz bütün bu lâflardan vazifeye kabul edilip edilmediğimizi de anlayamadık, sonra doktor Urusof kimmiş? Ne iş görüyormuş? Bütün bu ya tamamen meçhul veya müphem sualler arasında bocalayarak, büründüğümüz merak perdesi içinde, mollanın ikâmetgâhını terk ettik. Dağıstan Cumhuriyeti'nin merkezi olan Temirhanşura'nın hiçbir yerini bilmiyor ve yalnız şehirde cumhurbaşkanının ikâmetgâhı ve burada ikâmet eden Reşit Han'dan başka hiç kimseyi tanımıyorduk.

Şehir, etrafında ve hele yol tarafında cephedeki bahçecikleriyle sayfiye evlerini andıran bembeyaz kireçle boyanmış evleriyle, çok güzel, munis ve sevimli bir manzara arz ediyor, havası, güneşi ve serinliğiyle misafirlerinin ruhlarını okşuyordu. Muasır medeniyetin nimetlerinden ve hatta motorlu nakliye vasıtalarından mahrum bu şehirde, baştan aşağı her tarafa yürüyerek gitmekten büyük bir zevk alınmaktaydı.

Asırlar boyu buraları zaman zaman istila eden cihangir mıntıkaları tehdit etmesinden korkup da bu sarp mıntıkaya sığınmış Kumuguna, Lezgisine, Avarına, Çeçenine, Tabasarlısına vesairelerine varıncaya kadar, bu milletlerin derebeyi kalıntıları ve kalburüstü varlıklılarının ve bu milletlerden Çar Hükümeti zamanında yetişmiş yüksek memur ve generalleri hep bu şehirde karar kılmış bulundukları için, Temurhanşura Dağıstan'ın diğer şehir ve kasabalarına nazaran nispeten modern bir şehri sayılıyordu.

Zaten böyle olduğu için olmalıdır ki, Kafkas Dağ ve Dağıstan Cumhuriyeti'nin ilk sahte banileri, burasını kendilerine merkez ittihaz etmişlerdir. Bunlardan başka, Kafkas Dağlan'nın ve Dağıstan'ın yüzde 99'undan fazlasını teşkil eden diğer sakinleri de, ne şehrine şehir, ne kasabasına kasaba ve ne de köyüne köy demek için yüzlerce şahit ileri sürülebilecek kadar fakir, çoğu toprakla örtülü mağarayı andırır evlerde yaşıyorlardı. Dağlarda meselâ, bir gece zoraki misafir kaldığımız ve Aksakalların Şamil'in doğduğu köy oldu-

ğunu söyledikleri "Andi" köyünde, muhitin icabı uzun süren aylarca süren kış mevsimi zarfında, evler arasındaki mavasalanın, köyü kaplayan karı delmek suretiyle temin edildiğini işittim.

Cumhurbaşkanının ikâmetgâhına gelince, kendisiyle müşerref olmaya bize imkân vermeden, doğruca bir kılavuzla bizi doktor Urusof'a gönderdiler. Doktor Urusof, bizim yaşımızda milliyeti asetin olduğu söylenen yakışıklı bir zat idi. Bakü'den gelen diğer altı arkadaştan sonra bizimle müşerref olmasından herhalde pek sevinçli görünüyordu, belki de herkese karşı şen ve misafirperver bulunmak âdetiydi. Sanki her şeyleri hazırmış da bizi bekliyorlarmış gibi, hemen o günün gecesi hareket etmek üzere askeri mühimmatla yüklenmiş trenin Petrovski-Kafkaski istasyonunda hazır beklediğini ve bize de hemen bu akşamdan trene eklenen hususi vagonda hazır olmamız emrini verdi. Biz, Denikin ordularına karşı Dağıstan Cumhuriyeti'ni müdafaa edecek ordu ve malzemenin, bu trenin bir iki vagonuna yüklenmiş at semerleri ve kaltakları, miktarı kafi cephanesi ve koşumlarıyla iki cebel topu ve biraz da cephanesiyle beraber birkaç tüfekle başımızda doktor Urusof'un bulunduğu Bakü'den gelen gönüllü sekiz Türk subayından ibaret olduğundan, istasyona gelip de trene binince haberdar olduk ve her taraf zifiri karanlık, mumlarla tenvir edilmiş birinci mevki vagona girdik.

Uyuduğumuz için gecenin hangi saatinde kalktığını bilemediğimiz trenimiz sabahın alaca karanlığında geldiğimiz bir istasyonda bizleri bir alarm telaşıyla uyandırdılar. Trenimizin durduğu bu istasyonun adının Kızılyurt olduğunu, Denikin ordusunun henüz işgal ettiği "Gudermis" istasyonuyla aramızda bir tek "Hasavyurt" istasyonunun bulunduğunu ve top ateşi menzilinde olduğumuz için hem acele ve hem de gayet ihtiyatlıca trenin boşaltılması ve istasyon civarında hazır bulundurulan Çeçen köylüleri arabalarına, beraber getirdiğimiz mühimmatı gün gün ışıymcaya kadar yükleterek istasyondan uzaklaşmamız hususunda kat' i emir aldık ve uyku sersemliğine filan da boş vererek işe giriştik.

Artık bu hengâmede kumanda heyetiyle köylü arasında fark gö-

zetilmiyor, herkesten iktidarları nisbetinde emeğini kullanarak emrin yerine getirilmesi isteniliyordu. Vagonlar boşandı, arabalara yüklendi ve kırlara doğru istasyondan üç dört kilometre ayrılmıştık ki, güneş de doğmaya ve yükselmeye başladı, korku dağları aştırırmış derler ya, bizler de habire arabaların önünde, arkasında ve aralarında taksim edilmiş yürüyor, doktor Urusof da, ordusu harplerde harcanmış bir kumandan gibi atı üzerinde her tarafa yetişiyor köylüleri ve hepimizi teşci ediyordu.

Ovanın ucu bucağı yok, birbirlerinden pek uzak olan meskun yerleri de uzaklarda tek tük görünür gibi oluyordu, yahut da bizim canımız öyle istiyordu. Akşama doğru, yürümekten ve açlıktan takatimiz kesilmiş olduğu halde, bunlardan birisine yetiştik, zaten daha sabahtan, ilk meskûn yere kadar yemek için bir şeylere ümit bağlamamızı doktor Urusof usulen çaktırmıştı. Çeçenlerin avul dedikleri ilk köye geldiğimizde zamanın geç olmasına ve karanlık basmasına rağmen, evvelden kendi vasıtalarıyla buraya gelip de burada hazır bulunan, diğer avullar mümessillerine beraberimizde getirdiğimiz mühimmat hemen taksim edildi ve bu mümessillere tefrik edilen arkadaşlarımızla kafileler yolcu edildiler.

Doktor Urusof, Haydar ve ben, bulunduğumuz mıntıkanın hissesine ayrılan mühimmatla bu avulda kaldık. Ertesi günü, civar avullara dağılarak, her birerinde tertip ve nutuklar söyleyerek propaganda yapmakla gönüllüler toplamaya koyulduk ve bu yerli Çeçenlerden celp edebildiğimiz gönüllüler de perakende ve toplu olarak ilk geldiğimiz avulda yığışacaklardı; hakikaten ertesi günden itibaren gönüllü Çeçenler kendi milli cephane ve atlarıyla gelmeye başladılar bizlerde bu topluluğu, envai türlü milli oyunlar ve eğlencelerle işgal etmeye ve ara sıra da ufak tefek harp tali usûllerini öğretmeye çalışıyorduk. Öğrettiğimiz piyade talim ve terbiyesi ve tüfek kullanılmasıydı. Çeçenler, at üzerinde çıkardıkları oyunları bizlere gösterince, bunların iyi birer süvari olduklarına zaten kanaat getirmiştik. Bu hususta Çeçenler bize mükemmel hocalık yapabilirlerdi ve hepsi gayet mükemmel hazırlanmış süvari eri idiler.

Bir haftalık nevaleleriyle gelen bu gönüllüler, bir haftalık talim ve terbiyeden sonra, nevale almak ve çoluk çocuklarıyla görüşmek için, tekrar köylerine gitmelerine müsaade edildi. İşte burada, bu talim ve terbiye müddeti zarfında hakiki Şeyh Şamil oyununu gördüm ve belki de öğrendim. 1919 senesinin birinci yarısında, gönüllüler avullarından nafaka ve nevaleleriyle avdet eder etmez, doktor Urusof, harita üzerinde beherimizin işgal edeceği cepheyi göstererek tayin ve tahdid etti. Adı gene Haydar olan başka bir Türk subayına, Gudermis'e hakim ve güneydoğusuna düşen tepeleri kendi gönüllleriyle işgal ve müdafaasını bana da, 10-15 kilometre daha güneyde bulunan Çeçen avul ve civarının işgal ve müdafaasını, daha güneyde ismini hatırlamadığım bir avul ve civarını, Bakü'den beri arkadaşlık ettiğim Haydar'ın işgal ve müdafaasını emreden doktor Urusof kendisinin de Sali ve civarını işgal ve müdafaa edeceğini ve getirdiğimiz iki cebel topunu da beraber yanında alıkoyacağını söyleyerek bütün cepheyi aramızda taksim etti. İşgal edeceğimiz müdafaa hattı, Gudermis'in güneydoğusuna düşen tepelerle Sali arasındaydı.

Bitmez tükenmez cebri yürüyüşleriyle ve ateş hatlarıyla bir sene zarfında Kafkas cephesinde sürüklendiğim günlerde, hiçbir gün hayatıma mal olması her an muhtemel olan hareketlere sevk edildiğim vakit acaba bu hareketin icap ettirdiği sebep ve vesilelere aşina edildiğim vaki olmuş mudur? Bu sefer benim de bir adam sıfatıyla aralarında bulunduğum arkadaşlar zümresi arasında işbirliğinin kararlaştırılıp mevkii fiile konmasından zevk duyuyor ve müsavi haklarla kararlaştırdığımız bu işin başarıyla sonuçlanacağından ümitli olarak, hatta gurur da duyuyordum.

Beherimiz aşağı yukarı biner atlıyla gayet şen, şarkısıyla, mızıkasıyla yola çıktık, akşamdan sonra, civarıyla beraber uzunluğu aşağı yukarı 15 kilometre olan ve benim mesuliyetime tevdi edilen müdafaa hattının ortasında bulunan Çeçen avula geldik. Aramızda evvelinden sözleştiğimiz gibi, avula gelir gelmez avulun aksakallarına maksadımızı anlatarak ve onlardan bize yardım etmelerini istedim ve teklifim kabul edilerek yardım edeceklerine söz verdiler. Her

şeyden evvel atların yerleştirilmesini kendilerinden istedim, bir taraftan bu iş görülürken, avul ve civarında, Denikincilerin muhakkak taarruzları muhtemel istikamette ve münasip görülen yerlerde, atlarını teslim edip gelenlerle siperler kazmaya başladık ve sabaha kadar ancak diz kapağımız derinliğinde siperler kazabildik. Toprağın hassasına ve toprağı kazanların iş görme kabiliyetlerine göre bazı yerlerde siperler daha derin de kazılabilirdiler. Hava adamakıllı aydınlanınca siper kazma işini, düşman görür ve hisseder düşüncesiyle terk ettik ve hepimiz avula dağıldık, kimimiz istirahat ediyor kimimiz de üzerlerimizde getirebildiğimiz azıklarımızı midelerimize yuvarlıyorduk. Ben de avul sekenesinin, bizim teşebbüsümüz ve Denikin'e karşı mücadelemizde ne durum alacaklarını, aksakallara ve avul ihtiyar heyetine ayrı ayrı ve toplu olarak soruşturup bir fikir edinmek istiyordum. Çünkü Denikin ve Kazakların tahrikiyle arkadan da vurulmamız ihtimali tahminimizden pek uzaklarda, dağlar arkasında değildi. Soruşturma esnasında, fikirler ayrılıyor, bazıları kayıtsız şartsız müdafaada bulunulmasına taraftar görünüyor, bazısı da müdafaada bulunulduğu takdirde, Denikin ve Kazakların avullarını yakmaları ihtimalinden bahsederek, müdafaa fikrini açıktan açığa reddediyorlardı. Şunu da söylemek doğru olur ki, müdafaasına memur edildiğimiz avul sakinlerinden heyeti umumiyesiyle hiç kimse bu müdafaaya katılmadı denilebilir, avul ve civarının müdafaası, beraber geldiğimiz diğer avullar sekenesi gönüllülerine kalmış gibi görünüyordu.

Bütün bu birbirine zıt ve çapraşık istifhamlar içinde yuvarlanıp ve çabalayıp dururken, bir gün ikindi zamanı cepheden uzaklarda bazı şüpheli hareketler başladı. Bu hareketler, Kafkas cephesinde bulunduğum günlerde, herhangi bir taarruzdan evvel, cepheden görünecek kadar uzak yerlerde, toplu kıtatı o tarafa bu tarafa sevk ederek, Rusların yaptığı kuvvet gösterisi nümayişini andırıyordu. Bizler her ihtimale karşı siperlere dolduk, cephanemiz çok mahdut olduğu için ben, emrim ve kumandam olmayınca bir tek bile fişek sarf edilmemesini durmadan yalvara yakara tembih edip duruyordum,

fakat gönüllüler muntazam talim terbiye görecek kadar vakit bulamadıkları için emre ve kumandaya kulak asmazlar ve bunun için de bunlara pek kafa tutmaya da gelmezdi. Her ne kadar fişek tasarrufu hususunda ısrar ediliyorsa da, gene ara sıra fişekler havaya uçuyordu; bu da, aramızdaki mesafenin çokluğundan dolayı düşmana herhangi bir zarar iras etmek istenilmesinden [vermesinden] ziyade, düşman tarafından mevzilerimizin keşfedilmesine yarıyordu.

Geceleri siperlerde ve hatta müdafaasına memur edildiğimiz avulda kalmak adet değildi. Hava kararmaya başlayınca gönüllülerin her biri kendi atma atlar avullarına yollanırlardı, her ne kadar bu hareketin doğru olmadığını ve su uyur düşman uyumaz kabilinden düşmanın geceleyin hücum edebileceğini söyleyip durduysam da, onlar da "biz kendi namusumuz için harp ediyoruz, o da kendi avulumuzdadır," derler çıkar giderlerdi. Namusumuzun kendi avulumuzda demelerinden maksatları kendi karılarıydı; namusları her ne olursa olsun, geceleri siperlerde cephemiz Allah'a emanet ediliyordu ve gözcü kabilinden ben ve yanımda benimle beraber gönüllü kalmak isteyen bir iki kişi siperlerde kalıyorduk.

Bir kaç gün ve gece böylece, düşman tarafında vukua gelen hareketleri ve gidiş gelişleri tarasut ede ede geçti. Bu günlerden sonra, bir gün sabahın erken saatlerinde Gudermis'in güneydoğusundaki iki numaralı Haydar'm müdafaasını üzerine aldığı tepelere karşı kesif bir topçu ateşi başladı, bizler de hep siperlerimize dolduk; sabahın saat dokuzunda, bu tepelere bombardımanın devam ettiği, Haydar'm şehit düştüğü ve cephenin bozularak gönüllülerin çekildiği haberi geldi. Şimdi bana, ya en yakınında olduğum bu komşu cephenin yardımına koşmak ya da kendi cephemi muhafaza etmek gibi iki şıktan birini kabul ederek hareketimi ayarlamak lâzım geliyordu. Etrafımdaki az çok işten anlar bir kaç gönüllü ile de müşavere ettikten sonra mevzilerimizde kalmaya karar verdim. Bu şekilde karar vermemin asıl sebebi, Denikin ordularının sağ cenahımızda bombardıman hareketine girişerek bizim bu cepheye yardıma koşmamızdan açık kalacak cephemizde asıl taarruza geçmesi planını önlemekti.

Gudermis cephesinden de geri çekilenlerden az kısmı bize iltihak ettiler ve 2 numaralı Haydar'm şehadetinin de doğru olduğu anlaşıldı.

Öğleden sonra cephemizdeki Denikincilerin hareketleri canlandı, makineli tüfekler ilerilere alınmaya başladı, herhalde topçusu olmadığı için cephemiz herhangi bombardımana maruz bırakılmıyordu, demek biz Gudermis Cephesi'nin yardımına koşsaydık, herifler elini kolunu sallaya sallaya yürüyüp gelecekler ve bizim yerlerimizi tutacaklardı.

Cephe hattımızdan uzaklarda Denikin kıtaları toplu halde cepheye yayılmaya başladılar, ben de bütün gayretimi, bizim taraftan ateş edilmemesine ve binaenaleyh mermi tasarrufuna gayret sarf ediyordum, fakat ne de olsa bizim taraftan tek tük ateş vaki oluyordu, ikindi zamanı, makineli tüfekleri ve avcı hatlarıyla Denikinci ve Beyaz Kazaklar, bizim hatlara yaklaşmıştı, ateş edilmesinin daha erken olduğu hususundaki bütün ısrarlarıma rağmen, yavaş yavaş yaklaşan düşmana, ateş kendiliğinden ve kumanda haricinde hızlanıyordu. Düşmanın da maksadı, zaten bize daha fazla mermi sarf ettirmekti. Siperlerde yer yer, mermi bitti sesleri yükselmeye başladı, bu sesler yükseldikçe ve sıklaştıkça düşman da yürüyüş ve sıçrayış temposunu hızlandırıyordu, bu tempo hızlandıkça da bizim hatlardan ateş sesi azalmaya başladı ve nihayet kesildi, yani siperler terk edildi.

Burnumuzun dibinde, iki makineli tüfeğini siperlerimize yaklaştırmaya çalışan Denikin kıt'aları kollarını sallaya sallaya hatlarımıza yanaştılar ve savaş durumlarını aldılar. Burnumuzun dibinde ateş hatlarına yerleştirdiği makineli tüfekleriyle düşman, mevzilerimizi ardı arası kesilmeyen bir gayretle boyuna tarıyordu. Bir an oldu ki etrafımda kimseler kalmadı ve hava kararmaya başlamıştı ki, sağ cenahında mevzilerimizin bulunduğu avul, sol cenahından ateşlenerek yanmaya başladı. Bu durumda bana da geriye çekilmekten başka bir çare kalmadı. Ben de, kıtası harplerde erimiş bir kumandan gibi yalnız başıma ve sağ kalırım diye de bir ümide bağlanmadan, karanlıktan istifade ederek benden başka kimse kalmayan siperlerden, bir sıçrama yaparak iki makineli tüfeğin şiddetli ateşi altında yalpa yap-

mak suretiyle geriye ve açık kırlara doğru koşmaya başladım. Bu koşmaktan maksadım, mümkün olduğu kadar kapağı uzaklara atmak ve düşman ihatasından [kuşatmasından] yakayı kurtarmaktı, yani koşarak kilometrelerce uzakta herhangi bir bilmediğim avula canımı atmaktı. Daha henüz bir yorgunluk hissetmeye vakit kalmamıştı ki, o an için canlı bir mahlûkun olmasına dahi ihtimal olmayan ovada ve biraz uzakta çukurumsu bir yerde bir karartı gördüm. Zaten, ardı arası kesilmeyen iki makineli tüfeğin ateşinden kısmen masun çukurumsu bir yerde, karartıyı görmesem de biraz dinlenmek ve nefes almak kararındaydım ve biraz sonra kendimi çukura attığım anda, bir adamın eyersiz iki atı dizginlerinden tutmuş bana doğru getirdiğini gördüm, adamcağız bu atlardan birisinin dizginini bana teslim ederek "bu at sizin içindir, ben sizi bekliyordum" dedi ve kendi kendime: "İşte! Bu adama, mevcudiyetine hiçbir zaman inanmadığım, Hızır derler," dedim ve hemen çıplak ata atladım, o önde ben arkada, cehennemi makineli tüfek ateşi altında, atların çıplak sırtlarına sülük gibi yapışmış bir halde, olduğumuz yerden gerilere doğru uzaklaştık. Ne Haydar'dan ve ne de doktor Urusof'dan bir haberim vardı.

Nihayet gece yarısında, cepheden çekilenlerle mahşeri bir kalabalık arz eden gerilerde adını bilemediğim bir avula geldik ve o hengâme arasında, eski göz ağrım olan Haydar'la burada gene buluştuk. Şimali Kafkas emekçilerinin yararına ve onların hürriyet ve müstakbel refah ve saadetleri uğrunda Denikin ordularına karşı mücadelede, açlık ve çıplaklık gibi mahrumiyetlere beraberce katlanan ve omuz omuza Denikincilerle boğuşanlardan, kendilerini tanımadığımız ve adlarını bilmediğimiz bazı arkadaşların gösterdikleri bir odaya yerleştik; gene bu arkadaşların, bulunduğumuz anın buhranlı ve çok heyecanlı olmasından, akla hayale gelmedik herhangi bir tahrikin zuhur etmesi ihtimalini evvelinden haber alabilmek için, dışarıyla alâkamızı kesmiyor ve bütün olup bitenlerden haberdar ediliyorduk.

Gece yarısından sonra, Haydar'la benim güya İngiliz ajanı olduğumuz için, Çeçenlerin yurtlarını, avullarını Denikincilerin yağma etmelerine ve ateşe vermelerine sebep olduğumuzdan, bizi yakala-

yıp Denikincilere teslim etmek için ciddi dedikoduların dolaşmakta olduğunu adlarını bilmediğimiz ve kendilerini tanımadığımız arkadaşlarımız haber verdiler ve derhal avulu terk etmemizi teklif ettiler ve refakatimize terfik ettikleri [kattıkları] bir arkadaşla bizi avuldan yolcu ettiler. Gece karanlığında avuldan çıkar çıkmaz, avula en yakın yerinden civardaki ormana daldık ve ormanda biraz yürüdükten sonra kılavuzumuz bize, Kafkas Dağları sırtlarında hayal meyal fark edilebilen, adını çok işitip de kendini görmediğimiz "Vedino" kalesini (şehrini) göstererek ve en yakın yolunu tarif ederek bizden ayrıldı. Kendileri en tehlikeli anlarda bile önde ve mefkure arkadaşlarını unutmayarak onların kaygısında bulunan ve benim için bir günde, bir defasında at ve şimdiki defasında da insan şeklinde tecelli edip de hayatımı kazandıran, Hızır diye tavsif ettiğim bu arkadaşlar, Şimali Kafkas ve Dağıstan komünist teşkilatlarına mensup olanlardı. Mahalli milli hükümetlerin Denikin'e karşı mücadelelerini destekleyen yurtseverler oldukları ve gelecekte bahsi geçecek, buna benzer hadiselerle sabit oldu. Orman içinde bize iyi yolculuk temenni edip de ayrılan arkadaştan sonra Haydar'la beraber bizde, avuldan ayrılırken, yiyecek tedarikine imkân bulamadığımız için, aç olarak akşama doğru müthiş yorulmuş ve bitkin olarak "Vedino"ya yetiştik.

Dost ve düşman olduğu meçhulümüz olan kasaba da dediğimiz bu küçücük şehirde bir gece kaldıktan sonra, ertesi gün sabahın erken saatlerinde yolumuza devama başladık ve Kafkas Dağları'mn daha henüz tamamen erimemiş kar ve buzları üzerinde yaya olarak bir gecemizi de, Şeyh Şamil'in doğduğu köy olduğu söylenen "Andi" köyünde misafir kalmak suretiyle, bir kaç gün yolculuktan sonra, 1919 senesi Mayıs ayının sonlarında Temürhanşura'ya geldik ve gelir gelmez de, general Halilof'un, başta Buynakski olduğu halde, Temürhanşura'da tevkif ettiği komünistlerin Petrovski "Mahaçkala"ya gönderilerek Denikincilere teslim edildiğini ve bu hali protesto için de, Dağıstan vilayet komitesinin Temürhanşura'da (Buynakski) bir nümayiş tertip edeceğini haber aldık.

Nümayişe o günün Cuma olması münasebetiyle şehrin en büyük

camiinde, Cuma namazını kılmaya gelen cemaatten istifade edilerek, başlanması kararlaştırıldığı için hep beraber Cuma namazına gitmek icap etti. Cemaatin Cuma namazından çıkmaya başlamasıyla, cami avlusunda bulunması mutat musalla taşı üzerine Haydar'la beraber fırladık, çıktık. Evvela Haydar sonra da ben, Denikincilerin Dağıstan emekçilerinin düşmanı olduklarını, İngiliz gösterisiyle hareket ederek Rusya'da Rus ve Rusya halklarının düşmanı monarşizmi, Dağıstan emekçilerinin düşmanı ve beyleri ihya etmek istediklerini ve Dağıstan emekçilerinin hürriyetleri için çalışan komünistleri yok etmek istediklerini vesaireleri de ihtiva eden çok hararetli birer nutuk verdik. Bu nutuklardan sonra, etrafımızdaki bir iki arkadaşımız cami avlusundan sanki uçurarak bizi uzaklaştırdılar ve mahalle aralarına soktular. Miting yerinden çok uzaklarda ve mahalle aralarında kepenkleri inik bir kunduracı dükkânına arka kapısından soktular, karnımızı da iyice doyurduktan sonra, şehirde kaldığımız takdirde yakalanmaklığımız ihtimali olduğunu bize söyleyerek, şehri terk etmemizi şiddetle tavsiye ettiler.

Burada biraz sessiz sadasız kaldıktan sonra, akşamın karanlığından faydalanarak, inden çıkar gibi, refakatımızda kılavuzluğumuzu yapan bir arkadaşımız olduğu halde ve gayet ihtiyatla çıkarak, şehrin dışına bir muhatarasız olarak kapağı attık ve evvelce kararlaştırdığımız şekilde, Celal Korkmazof'un başkanlığındaki Dağıstan Bolşeviklerinin şimdiki karargâhları bulunduğu ve bulunduğumuz yerden dağ yamacında ışıklarından belli olan "Cungutay" köyüne gidecektik.

Kılavuzumuz, şehrin güneyinde olan köyün yolunu tarif ederek bizi uğurladı, biz de gücümüzün korku inzimamıyla [katılımıyla] artan bütün hızıyla yürüyerek gece yansına yakın bir anda köye ulaştık ve derhal, Korkmazof'un bulunduğu bir köylü evine bizi götürdüler. Boşboğazlık edilecek zaman değildi. Celâl Korkmazof: "Temurhanşura hükümetine karşı Hacı Ali Akuşinski'nin, komitemizin teklifi üzerine "cihad" ilan ettiğini ve köylü halkın yarın sabahtan itibaren tüfek, kılıç, pala, kazma, kürek, yaba vesaire ellerine ne ge-

çirebilirlerse burada toplanacaklarım ve taydır pogon (apuletler atılsın) şiarı altında Temurhanşura'ya hücum edeceklerini bize etraflıca anlattıktan sonra, benim, Temurhanşura'ya hücum etmek için gelecek bu köylülerin kumandasını üzerime almamı teklif etti. Ben de muhiti ve adamları tanımadığımdan ve bunların da beni tanımadıklarından bu teklifi kabul edemeyeceğimi, özür dileyerek kendisine söyledim. Fakat yerlilerden bir arkadaşı tayin ettikleri takdirde ona yardım etmek suretiyle hizmet edeceğimi söyledim. Teklifim kabul edildi. Eğer yanılmıyorsam bu başkumandanlık mevkiine Abdürreşit Mecidof 'u tayin ettiler ve ben de onun yardımcılığına tayin edildim.

Ertesi günü, daha sabahın karanlığında, dağlardan taşlardan köylüler ellerine ne geçirebildilerse, karargâha dökülmeye başladılar. Ben de daha bunlar yürüyüş halindeyken, yol (şose) üzerinde sekizer kişilik mangalar tamamlıyor ve içlerinden gözüme kestirdiğim ve etraftan kendilerinin de tavsiye ettikleri birisini de onbaşı tayin ederek yollarına devam etmelerini emrediyordum. Böylece ayakta mangalar, takımlar ve bölükler teşkil ve kumandanları tayin ediliyor ilerilere sevk ediliyordu. Çünkü, bulunduğumuz köy ve köyün bulunduğu yer o kadar dar ve girift idi ki, yüz kişilik bir bölüğü safharp nizamında yerleştirecek bir karış yer bulamazdın, köy mıntıkasında en geniş yer, yedi metre genişliğinde köyün içinden geçen şose yolu güzergâhı idi. Şose yolunu da işgal edemezdin ya! Pekâlâ! Hacı Ali Akuşinski de kim oluyordu ki, bu zatın ilân ettiği "cihat" ile bütün Dağıstan'ın dağı taşı harekete gelsin? Hacı Ali de Molla Şemsettin gibi Dağıstan feodallerinden birisi, yeni kurulan Dağıstan hükümetinde, herhangi bir mevki kendisine teklif edilmemiş, bu hükümet de şeyhülislamlık mevkiini işgal eden Molla Necmeddin'le dini nüfuzu speküle etme rekabeti halinde yobaz bir hoca ve üstelik de Mekke'yi ziyaret ederek güya hacılık gibi kendisinin de belki inanmadığı bir unvanı taşımakla böbürlenerek ötekinden üstün iddiada bulunacak durumda olduğunu sanıyordu.

Dağıstan Bolşeviklerinin topu Temurhanşura hükümetinin topunu alaşağı etmek gayesini güderek mücadeleye başladıkları halde,

Hacı Ali Akuşinski yalnız ve yalnız Molla Necmeddin'i alaşağı etmek için bütün kendi ihtiyar ve salahiyetinde olan nüfuzunu bu işe harcıyordu. Molla Necmeddin kavuğunda yalnız molla olarak bir beyaz sarık bulundurmak salahiyetinde olduğu halde Hacı Ali'nin mutat molla sarığından başka ve bunun üzerinde belki Mekke'yi ziyaret ettiğine ve belki de cihat ilan olunduğuna alamet olarak bir de yeşil şerit vardı. Bütün bu ve buna benzer dini alâmeti farikalar, maliklerine halkı aldatarak daha fazla soymaya yarıyordu.

Cihat meselesine gelince; bu da milliyetlerine bakmayarak bütün Müslümanların, aynı gaye uğrunda silaha sarılarak düşmanlarına karşı silahla mücadeleye atılmalarıdır. Evvelleri cihadın delâlet ettiği maddi ve manevi maksatlara karşı Hıristiyanlarda ehli salipler tertibiyle karşı koyarlardı. Cihat ilân etmek hakkı, bunu icat eden Muhammet Peygamber ve vekilleri halifelerde iken, Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesinden ve bazı halifelik alamet farikalarını eline geçirdikten sonra, cihadı ilân etmek salahiyeti Osmanlı padişahlarına geçmiş ve hatta V Mehmet Reşad bu salâhiyetini Birinci Cihan Harbi'nde "cihat" ilân etmek suretiyle kullanmışsa da, bu teşebbüs akim kalmış, aksine olarak Muhammet Peygamberin aralarından çıktığı Araplar, ilân edilmiş cihada rağmen, hürriyet ve istiklâllerini almak için silahlarını, Osmanlı istilâcı ve sömürücülerine karşı çevirerek, Osmanlı Türkiye'sinin düşmanları safında yerlerini almışlardır.

Muhammet Peygamberin yalnız kendisine ve vekillerine mal ettiği cihad ilanı hakkını, Dağıstan'da da Hacı Ali ve benzerleri gibi avantürist ve kariyerist mollalar, kendilerine mal etmekte bir mahzur görmemişlerdir. Öyle ya! Bundan asıl maksat halkı ve emekçileri soymak ve sömürmek gayesi güttükten sonra, marifet bu gayeye erişecek yolu seçmekte kalır, bunun için de molla Necmeddin hükümet mekanizmasını seçmiş, Hacı Ali de afyonun ta kendisi olan dinî hurafelere baş vurarak halkın başını tütsülemeye koyulmuştur. Saçı sakalı apak olan Hacı Ali, bütün hayatı boyunca bir kerecik Dağıstan Bolşevikleriyle teşriki mesai eder görünerek Müslümanlık bakımından nüfuzunu kullanmasını kendisi için bir küfür saymış ol-

malı ki, kendini tebriye [aklama] için komünistler ve Dağıstan emekçileri aleyhine kendisi gibi avantürist İsmail Hakkılar, Kazımlar, Nuri Paşalar vesaireler gibi Pantürkistler ve Panislâmistlerle teşriki mesai ederek, iktidarı kendi ellerine alıncaya kadar Dağıstan emekçileriyle mücadele halinde kalmıştır.

Cungutay'daki Dağıstan vilayet komitesi, ayaklanmış köylüleri toplu ve perakende olarak Temurhanşura üzerine sevk edegelmekte olsun, kol başında olanların hiçbir ateşe lüzum görmeden yüzgeri ettikleri haberi geldi. Sonradan anlaşıldı ki, köylüler şehrin kenar mahallelerine pek yakın ve kırda olan çeşme civarına geldikleri zaman, bütün sivitiyle beraber Molla Necmeddin'in kendisi bunları karşılıyor ve şeyhülislâmlığından filan bahsederek "Sizi Bolşevikler aldatmış, Hacı Ali'nin hiçbir şeyden haberi yok" diyerek geri dönmelerini teklif ediyor. Vilayet komitesinden hiçbir kimsenin kol başına yetişmesine vakit ve fırsat bırakmadan aralarında bulunan ağalarının teşvikiyle köylüler yüz geri ederek, en önde ve kol başında olanlardan beş on kişi bütün kolu arkasına takıp getiriyor ve karargâha gelenlerden hiçbiri karargâhta kalmayarak köyünde soluğu alıyor.

Bu hadiseden sonra, Celâl Korkmazof köylülerle beraber hepimizi bir araya toplayarak günün siyasi hadisatını etraflıca ve her köylünün anlayacağı bir şekilde Kumuk dilinde izah ettikten sonra, Bolşeviklerin Cungutay'ı yakında tekrar gelmek üzere terk edeceklerini söyledikten sonra, ufak tefek ihtiyat tedbirleri alınarak, teker çifter muhtelif istikametlerden Cungutay'ı terke başladık. Bu arada, Denikin ordularının Derbend'e sarkmasını önlemek veyahut hiç olmazsa geciktirmek maksadıyla demiryolunu, yerli komünist arkadaşların yardımıyla dinamitle atmak için, bütün lüzumlu malzemeyle Haydar, demiryolu üzerindeki Tumturkale köyüne gitmeye memur edildi. Bana da, Derbend'e yakın ve adı Deliler olarak hatırımda kalan istasyon üzerinden, yalnızca Bakü'ye, orada buluşmak üzere gitmekliğim emri verildi.

Ben de hemen bir tek köylü arabasına atlayarak dağ yollarını tuttum, ertesi günü ikindi zamanı ovaya indiğimiz zaman, ova öbek

öbek koyun sürüleriyle dolu ve her sürünün yakınında da göçebelerin yurt dedikleri kalın keçeden yapılmış çadırlar vardı. Araba ilerledikçe, benim trene bineceğim istasyon belirmeye başladı.

Dağıstan'ın yalnız demiryolları mıntıkasını işgal edebilecek kudrette olan Denikincilerin, bu istasyonu da işgal edip etmedikleri boyuna zihnimi işgal ediyor ve her iki şıkta da alabileceğim tedbirleri kendi kendime mülahaza ve muhakeme ediyordum, çünkü, öteden beri Türk subayları avcılığı yaptıklarını ilan edip duran Denikinciler, ellerine düştüğüm takdirde sorgusuz sualsiz hesabımı görebilirlerdi. Araba yaklaştıkça, istasyon da bütün endamıyla beliriyor ve hatta renkler de fark edilebiliyordu. Öyle bir mesafeye geldik ki, istasyonda olan bir tek trenin zırhlı olduğu ve bu treni donatmış bayrakların da üç renkli Çar Rusyası bayrakları olduğunu ve iyiden iyiye fark edebilirdim. Arabacı zaten hiçbir şeyin farkında değil, o yalnız, beni buraya getirdiği için sözleştiğimiz parayı almayı düşünüyordu. Arabayı durdurdum ve hesabını tam olarak verdim, o istasyona geçti, ben de aldığım karar üzerine, bir miktar yol istikametinden ayrıldıktan sonra durakladım ve içinde bulunduğum durumdan nasıl sıyrılacağımı teemmüle [etraflıca düşünmeye] başladım ve ovada konak kabul edebilecek herhangi bir yurtta gecemi geçirmeye karar verdim.

Yol istikametinden uzakça bir mesafedeki, herhangi bir yurt istikametine doğruldum ve giderken de dağlıların misafirperverliklerine evvelleri bir kaç defa şahit olmuş ve misafirperverlikler etrafında işittiğim bazı iyi ve müsbet şeyleri zihnimden geçiriyordum. Meselâ, can düşmanın olan dağlının birine konak git, ben sende konağım de, fevkalâde izzet ikram görürsün, seni yola çıkarır ve yolcu eder, fakat senden ayrılırken de "düşmanlığımız düşmanlıktır" demeyi unutmaz vesaire vesaire. Hulasa dağlıların misafirperverlikleri hususunda işittiklerimin, gördüklerimin hayalimde kalmış izlerini seçe seçe okuyarak uzaktan kendi tayin ettiğim yurda doğru yürüdüm. Nihayet yurda geldim. Bu yurda gelinceye kadar, bir kaç defa çoban köpeklerinin hücumlarına uğradımsa da, ya çobanların müdahalesi

ve yahut da soğukkanlılığımı muhafaza ederek, lüzumsuz hareketler göstermekten kaçınmam sayesinde hücumları zararsız atlattım.

Havalar henüz soğuk olmadığı için, akşamın alaca karanlığı olan bu anda, yurt halkının erkekli üye ve çocukları yurdun dışındaydılar. Usulen bir selam vererek bunlara yanaştım, selamımı almakla beraber etrafımı da aldılar. Konağım dedim, buyur dediler ve hep beraber dereden tepeden konuşarak yurda daha fazla yanaştık. Belki herhangi bir derebeyi ve yahut da hanın uzağına düşerim diye, kendi hüviyetim meselesine hiç yanaşmıyordum. Konuşmalarımız devam ederken hemen orada, sanki etin taze olduğundan şüphem olmasın der gibi getirilen bir koyunu boğazladılar, lâhzada derisini yüzdüler, işkembe ve bağırsaklarını çıkardılar, başının ve bacaklarının derilerini yüzdüler ve yumruk büyüklüğünde koyunun etlerini parçalayıp bir tepsiye koyarak yurda aldılar.

Hepsi gibi ben de, karşıdan karşıya çok görüp de içlerine girmediğim yurda hayatımda ilk defa olarak girdim. Dışarıdan içeriye giren erkekler ve çocuklar kadar da, içerde kadın ve kız çocukları vardı. Bana şöyle kapıdan uzak münasip bir yer gösterdiler, oturdum. Şimdi etrafı dikiz ediyor ve vaktinde geç olduğuna göre yakalanma tehlikesinin azaldığını düşünerek, yavaş yavaş neşemin yerine gelmesiyle ferahlık duymaya başlıyordum. Yurdun içi, alt tarafı daire şeklinde yuvarlak, ortasında ağaç parçalarından mütemadiyen ateş yanıyor, yurdun kubbe gibi tavanından, uzatılmış bir ipe bağlı kulplu büyük bir kazan içinde fıkır fıkır su kaynıyordu. Ben şimdi, yıkanmadan tepsi içerisinde parçalar halinde içeriye alman koyunun başına neler getirileceğini dikkatle seyrediyordum. Kadınlardan biri koyunun parçalanmış etlerini, ayaklarını ve başını, hepsini birden ortada asılı ve kaynayan kazana doldurdu. Et kaynamakta olsun, kadınlardan diğer birisi de, bir tekne içinde hamuru yoğurdu, bu hamurdan kaz yumurtası kadar hamur alıp iki eli arasında iyice yuvarlayarak başka bir tepsiye, istif ederek koymaya başladı. Büyük bir tepsiyi dolduran bu hamurların kazanda kaynayan etin suyuna, etler piştikten sonra atılarak pişmesinden hasıl olan yemeğe de Hingâl

denildiğini söylediler. Ortada yanan ateşin ışığında, yurdun bir tarafında, yere konmuş bir sofra etrafına dizilerek yere oturduk, ellerimize tutuşturulan ve çatal vazifesini gören çöplerle, sofra üzerindeki tepsilerin birinde duran hamurlara daldırarak alıyor ısırıyor, diğer elimizdeki et parçasını da buna katık yapıyor üzerine de, evvelinden küçük maşrapalara konmuş etin suyundan içiyorduk. Açlık iştahı kamçılarmış, ben de açlığımı gidermek için, şehir şeraitinde, kesilmiş hamurdan aralarına et ve hatta tavuk eti didinerek konulup da üzerine tereyağı eritilerek kırmızı biber serpilerek ve sarımsaklı yoğurt dökülerek yenen hingalın lezzetini bildiğim halde bile, adına çoban dedikleri bu hingah seve seve yedim. Yemek faslı bitti, ellerimizi yurt dışında hatta sabunla yıkadık. Çay ve kahve fasılları da adet olmayan bu yurtlarda biraz hoş beş ettikten sonra, beherimiz yurdun alt daire kısmının nısıf kuturlarını [yarıçaplarını] teşkil etmek üzere, ayaklarımız yurdun ortasındaki ateşten epey mesafede yuvarlandık yattık. Herhangi bir takibata maruz kalmaklığımdan mütevellit heyecanım, zamanın geçmesi nisbetinde azalıyor, fakat büsbütün zihnimden sıyrılmıyordu.

Uyumaktan ziyade, Bakü'ye kapağı atabilmenin yollarından mümkün mertebe en az tehlikeli olanını bulmayı hayalimde çeşitleriyle kararlaştırmakla meşguldüm. Nihayet, istasyonda sabahleyin Denikincilerin zırhlı trenleri yoksa ve trenler işliyorsa, Bakü'ye trenle gitmeye katiyetle kararımı verdim. Çobanların mutat iş saatlerinin başlangıcı olan sabahın alaca karanlığında, yolcu yolunda gerektir kabilinden, ben de kalktım ve teklif ettikleri sabah çorbasını filân beklemeden, işimin çok acele olmasından bahisle vedalaşarak, Denikin zırhlı treninin olmadığına kanaat getirdiğim istasyona geldim. Bakü istikametine trenin olup olmadığını sordum, usulen yakında trenin olması lâzım geldiğini söylediler ve hatta bilet almamı da teklif ettiler. Durur musun? Hemen bileti kestirdim, bir kurtarıcıyı bekler gibi, treni sabırsızlıkla beklemeye koyuldum. Tahmin ettiğimden bile daha evvel yolcu treni geldi, hemen atladım ve Baku'nun yolunu tuttum.

Trenin kalabalığı benim endişelerimi de az çok giderir gibi oldu sanki. Ben ne yurtta çoban aileleriyle ve ne de istasyonda, trende ve hiçbir yerde kimin ve neyin nesi olduğum hususunda kimseyle uzun uzadıya hasbıhal etmiyor, ancak dağdan geldiğimi ve Baku'deki akrabalarıma gittiğim gibi saçmasapan fakat makûl laflar ediyordum, hiç konuşmasam biliyorum ki, bu sefer büsbütün şüpheyi davet edeceğim. Halkı dost fakat idaresi düşman olan bir muhitte bulunduğum için çok dikkatli olmam lâzımdı. Sağ selâmet Derbend'i de geçerek Azerbaycan topraklarında Yalama istasyonuna gelerek selâmete kavuştum. Yalancıktan da olsa tarafsız mıntıka sayılıyordu. Ve nasıl olsa bir kaç saat sonra da Bakü'ye gelmiş olacaktım.

Gönüllü Türk subayları diye Temurhanşura'da toplandığımız sekiz kişilik kafileden arkadaşım Haydar'ın Dağıstan vilâyet komitesi tarafından vazifeyle Dağıstan'da kaldığını, iki numaralı Haydar'ın da Gudermis sırtlarında olduğunu ve diğer beş arkadaşın da akıbetlerinden bu güne kadar hiç haberim olmayarak, yalnız başıma Bakü'ye kapağı atabildim (Haziran 1919). Bakü'ye gelir gelmez Cungutay'da Celâl Korkmazof'la görüştüğümüz ve sözleştiğimiz gibi, ezberimde bulunan adreste onu aramaklığım lâzımdı ve Nikolayevski caddeyle Persidski caddenin birleştiği köşede bir arkadaşının evinde kendini buldum. Ayrıldığımız dakikadan itibaren kendisine başımdan geçenleri döktüm saydım ve tekrar görüşmek üzere ayrıldık. Celâl Korkmazof 'u, ilk defa, Temurhanşura Bolşeviklerinin liderleri olarak tavsiye edip de beni ve Haydar'ı onun emrine Cungutay'a gönderdiklerinde ve burayı muvakkaten terk ederken köylüleri ve hepimizi toplayarak verdiği nutuktan tanıyorum.

Son defa Cungutay'ı, bir başarısızlığa uğrayarak telefatsız terk etmek zorunda kaldığımız halde, yarından ümidini katiyen kesmeyen bir lisanla Celâl Korkmazof'un konuşması toplantıda bulunanlar üzerinde gayet müsbet bir tesir hasıl etmiş, Bolşeviklerin gösterdiği yoldan gidecek Dağıstan köylü ve emekçilerinin, yarın ve er geç sömürücüleri han, bay ve mollaların hakimiyetinden kurtulacaklarını, toplantıyı çoğunlukla teşkil eden köylülerin anlayacağı bir

dille (Kumuk dili) öyle takrir etmişti ki, eğer bu köylüler, o anda bizim onları terk ettiğimizi bilselerdi, hiçbirimizi bırakmaz, bütün varlıklarıyla mücadelemizde bizi destekleyerek kendileriyle beraber kalmamızı yalvarırlardı.

En tehlikeli ve heyecanlı anlarda kütleyle konuşmak sanatını bilmek, bir inkılapçı için en büyük meziyet olduğunu ve bu meziyete lâyık olmak için de kütlenin günlük dileklerini ve hatta ülkülerini iyi bilmek lâzım olduğunu, bu toplantıda bulunmaklığımız bize az da olsa gösterdi. Bende ve Haydar'da o vakit siyasi bilgi kıtlığı vardı, bu hususta bütün bildiklerimiz ötekinden berikinden ve toplantılarda işittiğimizden ve günlük, o da elimize geçirebildiğimiz Azerbaycan ve Kumuk gazetelerinden okuduklarımızdan ibaretti. Bizde olan sermaye, o vakitler yalnız, bütün günlük icraatlarıyla komünistlere hayranlığımız ve gittikleri yolun doğruluğuna inanmamızdı.

Korkmazof'un yanından çıkar çıkmaz, ilk iş olarak İbrahim Abilof la münasebeti kurmak, onunla bütün görüşmelerimiz parlamentoda değil, amele kulübünde olur ve bu vesileyle de bütün günlerimi burada geçirirdim. Haydar da Dağıstan'daki işini bitirmiş, Bakü'ye gelmiş ve onunla da teması kurdum, fakat elde avuçta durmaya pek alışık görünmeyen Haydar'la dışarılarda görüşür ve pek seyrek olarak da amele kulübüne gelmeye onu da mecbur ederdim; ben buradaki hiçbir toplantıyı kaçırmaz, her vesileyle Bolşeviklerin ve işçilerin günlük dileklerinden dillerini bildiğim nispette haberdar olmaya çalışır, amele kulübündeki bu toplantılardan bilgi bakımından çok istifade de ederdim. Azerbaycan ve Bakü çiftçi, işçi ve bunların rehberleri Bolşevikler için konsperatifbir merkez olan bu kulüpteki sık sık toplantılarda, kapalı ve açık mitinglerde ve hatta konserlerde bir artist gibi iştirakim de çok vaki olmuştur. Azerbaycan ordularıyla işgal eden İngilizler aleyhine, 26 Bakü komiserinden bakiyesinin Krasnovodski cezaevinden tahliyesi ve Bakü işçilerinin ekonomik ve siyasi istekleri lehine, Dağıstan işçileri ve bilhassa demiryolcularının grevlerini desteklemek vesaire hususlardaki toplantı ve mitinglere, kapalı ve açık yerlerde, şehirde ve madenlerde diğer arkadaş-

larla mesela; Karayef, Sarkis, Gogoberidze vesaireleriyle birlikte nümayişlerde ve çıkışlarda bulunduğum vaki olmuştur. Bir seferinde amele kulübünün önünde ve bu kulüple Haşimof 'un evi arasındaki alanda, ingiliz işgali aleyhine toplanan mitinglerden birinde, ingiliz askerlerinin bu mitingi kordon altına almalarına bakmayarak, kulübün penceresinden diğer arkadaşlarla beraber konuştuğumu da hatırlarım.

Bolşeviklerin yuvası olduğu herkesçe gizli olmayan amele kulübüne benim daimi müdavim olmaklığım, mevcutları Bakü'de hatırı sayılır derecede çok olan diğer Türkler arasında adımın Bolşevik olarak çıkmasına ve kendi aralarında "Bolşevik Süleyman" diye çağırılmama sebep olmuştur. Fakat onların bu şekilde, Bolşevik sözünün inzimamıyla beni adlandırmaları, beni istediklerinden yahut bana bir saygı ifadesi değil, bir hakaret kabilindendi ve her defasında bu gibilere tesadüfen rast geldiğimde ve konuşurken, benim hakkımdaki bu menfi ilgilerini apaçık fark ederdim bile, ben de hiç aldırış etmez, vurdumduymaz olurdum. Benim de kendime göre onlar hakkında, Kafkas cephesinde ve esarette gördüklerim ve bildiklerime istinaden kendi görüşlerim vardı, bunlardan çoğu hem tavrı hareketleri ve hem de geniş hayat sürmeleri ile, alelade esarette kalmış yahut da hakikaten hayatlarını kazanmak için öğretmenlik ve milli Azerbaycan ordusunda subaylık yaparak, hayatlarını kazanmak için gelen adamlar olmadıklarıydı. Bu sebeple her bakımdan bunlarla temas etmekten kaçınır ve kahvelerde bulvarlarda dönüp dolaşmaktan kaçınarak amele kulübünde vaktimi geçirmeyi tercih ederdim.

Bütün vakitlerimi işçi ve Bolşevikler arasında geçirmekle ve hatta adımın da, Pantürkist ve Panislâmist Türkler tarafından "Bolşevik" olarak çağırılmamla beraber, parti bileti olmayan ve kendiliğimden bir Bolşevik idim ve bu şekildeki Bolşevikliğime, Azerbaycan inkılabıyla legalize olan komünist partisinin üyeliğine, İsa Davlatof, Ali Haydar Karyef ve Anastas Mikoyan'ın tavsiyeleriyle, Bolşevikleri desteklediğim ve kendileriyle beraber bilfiil çalıştığım 1918 senesinde kabul edilerek parti üyelik biletini almamla son ve-

rildi. Parti üyelik biletini aldığım güne kadar benim iştirak ettiğim bütün toplantılar, benim o zaman bildiğime göre, parti üyesi olmayanların ve fakat Bolşeviklerin idare, teşkil ettiği ve benim de davet edildiğim açık toplantılarıydı ve bu toplantıların kulüpte kapalı veyahut dışarıda şehirde, fabrika ve madenlerde olmalarının da benim için farkı yok, Bolşevik olarak tanıdığım arkadaşlar nereye gönderir, yahut da kendileriyle beraber nereye götürürlerse oraya gider ve icabında dilimin döndüğü ve aklımın erdiği kadar da, Bolşeviklerin idea, program ve istekleri lehinde konuşurdum.

1919 senesi ve sonraları Kafkasya'ya üşüşen Türkler hakkındaki kanaatim: Türk ordusundan Rus ordularına, subay olsun er olsun, iltica edenlerin hareketlerinde samimi, güya kendiliklerinden Azerbaycan'a ve Bakü'ye gelmiş yahut da tesadüfen esarette kaldıklarını söyleyenlerden ekserisi hareketlerinde gayri samimi, ya Pantürkizm peşinde dolaşan avantüristler ya da İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından gönderilmiş hususi ajanlardı. Hatta tüccar kılığında gelenler de vardı ve bunlardan birisi de 1919 senesi payızında [sonbahar] halı tüccarı sıfatıyla Bakü'ye gelen, Azerbaycan inkılabından sonra komünist partisine üye olmak ve sonraları da şark halkları komünist üniversitesinin eğitim heyeti arasına kadar sokulmak küstahlığında bulunan saçlı sakallı Ahmet Cevat Emre idi. Bu gibilerin kendilerini dev aynasında görerek muhataplarıyla görüşmelerinde ne mal oldukları derhal anlaşılabilirdi, bu gibilerle konuşmaktansa uzakta kalmayı kendimiz için falihayır [hayırlı] sayardık.

Amele kulübünde gene bir gün Gogoberidze, Tiflis'e gidip gidemeyeceğimi sordu, ben de giderim, dedim. Miktarı kafi yol parası bana vererek, tevdi ettiği bir mektubu Tiflis'te, adresini zihnimde saklamamı tembih ettiği Kasyan arkadaşa vermekliğimi söyledi. Müsavat Hükümeti idaresinde bulunan Azerbaycan'la Menşevikler idaresinde bulunan Gürcistan arasında harp hali olduğundan trenler ancak hudutta bulunan "Poyli" istasyonuna kadar gidiyor, buradan da Kür nehri üzerindeki köprüden geçilerek, köprüden sonraki Gürcistan topraklarında bulunan ilk istasyona yürüyerek gitmek icap

ediyordu. Çoğu alışverişçi olan yolcular arasına karışarak Tiflis'e geldim. Ezberimde olan adresi bularak mektubu Kasyan'a verdim ve aldığım imzayı da Bakü'ye avdet ederek Gogoberidze'ye sundum. Tahminden pek az para sarfıyla ve az bir müddet içinde ifa edilen bu hizmetime mukabil olacaktır ki, Gogoberidze perişan olan üstüme başıma bakarak "niçin kendine bir elbise tedarik etmediğimi" sordu, ben de "bir işin icrası için emrime verilen parayı kendi ihtiyacıma sarf etmeye hakkım olmadığını" söyleyerek kendinden ayrıldım. Ve gene Bakü'deki mutat adetim üzere yaşamaya başladım.

Bu günlerde, artık Bakü'de Türklerden ayrı ayrı ve mefkure bakımından birbirine zıt iki grup tamamen tebellür etmeye başlamıştı, bunlardan azınlıkta olan grup Bolşeviklerle temas halinde ve onların grup ve ferd ferd karar ve emirlerini ifa ederek, amele kulübünde ve haricinde toplantılara iştirak ederek ve okuma salonlarında mütalaa ile meşgul olarak günlerini geçiriyor, çoğunlukta olan diğer kısım Türkler de, Müsavat Hükümeti ordu ve müesseselerinde çalışanları da dahil "Çanakkale" kahvesinin müdavimleriydiler. Bizde ara sıra fakat seyrek de olsa, merakımızı tatmin etmek için bu kahveye giderdik.

Bu kahvenin daimi müdavimleri olan bu çoğunluk kısmın aralarında aşikâr konuştukları hep şu mahut "Turan" meselesiydi. Her birinin kendi noktai nazarları ve anlamlarına göre anlattıkları Turan'ı, Kafkas Cephesi'nde ve esarette işittiklerimden ve Turan hakkında yazılanlardan tesadüfen okuduklarımdan şu aşağıdaki şekilde kısaca hülasa etmek olur.

Turan denilen nesne, Pantürkistlerin kendilerine bir hedef ve gaye olarak aldıkları ve üzerinde bir imparatorluk kurmayı tasarladıkları ülkedir. Hudutları ise, batıda Ege ve Akdeniz'den başlayarak Türkiye ve Kuzey İran ve Kafkaslar, geleceğin bir muvasala [uzlaşma] vasıtası olarak tasavvur edilen Hazer Denizi, Türkmeni Taciyi Uzbeyi ile beraber Türkistan, Kazakistan, Edil boyu ve Kazanlısıyla, Başkırdlısıyla Oral Türkleri, Moğollar, Oğuzları, Uygurları ve saireleriyle Doğu Çin Türkistanı, Buryatlan Yakutlarıyla beraber

doğuda Japon Deniziyle tahdit edilmektedir. Türk aslından oldukları için Macarlar ve Finlilerin de, kurulacak bu Turan İmparatorluğu'nun himayesine mazhar olabileceği lütfen kabul edilmektedir. Hulasa dili, dileği ve ırkı bir olan milletlerin yaşadıkları dünyanın her yeri Turan'dır ve Turan İmparatorluğu'nu teşkil edermiş. Turan İmparatorluğu'na dahil olan oymaklar, boylar ve uluslar, ihya edilmesi mutasavvur kendi eski beyleri, hanları ve hakan soyundan gelenlerinin başbuğları tarafından idare edilecek ve hepsinin ayrı ayrı kendilerine mahsus bayraklarıyla, bu imparatorluğun cüzlerini teşkil edeceklermiş.

Bütün bu işlerin başarılması da, tarih evvelleri bir masal kahramanı olan ve kendine yol gösterecek olan bozkurt ile Ergenekon'un meydana çıkmasına bağlıymış. Turancılar, tasarladıkları bu imparatorluğun ilim ve teknik kadrolarının, İsviçre'de Lozan şehrinin yakınında ve Kızıl Elma diye adlandırdıkları bir üniversite sitesinde yetiştirilmelerini tasarlamaktadırlar, bu şekildeki taşanlarına da sebep olarak Turancılar, üniversite müdavimlerinin İsviçre'nin hür havasından istifade etmelerini temin etmek içinmiş. Türk ocaklarının teşkilatçılarından ve Türk milliyetçiliği mübeşşirlerinden biri olan Ziya Gökalp'e göre ise kızıl elma:

"Ne Hintte, ne de Çin'de,
Türk gönlünün içinde"

idi. Yalnız bu çift mısra, Turan ve bununla ilgili her şeyin bir vehim ve hayalden ibaret olduğunu göstermeye hem kâfi ve hem de artar bile. Milli Misak hudutları dahilinde Türkçülük ve milliyetçilik haklı görülebildiği nispette, Pantürkizm bilakis emperyalizmin ta kendisi olarak kabul edilmekte bir haktır.

Hürriyete pek hasret oldukları görünen, bu Turan çığırtkanları, ağabeyleri İttihat ve Terakki idaresinin kendilerine anayurtlarında hürriyeti sağlamadıkları için, hiç olmazsa kendilerinden sonra geleceklerin tahsilde bulundukları müddet zarfında İsviçre'nin yalnız kapitalist ve burjuvasının istifade edebildiği hürriyet nimetleriyle ciğerlerini doldurmakla yetindiklerini anlamak pek de zor değildir.

Bütün bu masal ve safsataların, akıl ve mantıktan hariç, çekili düzenli yazılı olduğu ilk kitabın muharriri de, Şevket Aydemir'in "Suyu Arayan Adam" adındaki kitabında yazdığı gibi, Türklükle ve gayeleriyle hiç de alakası olmayan İstanbullu bir Yahudi'dir. İttihat ve Terakki Partisi idarecilerinin neşrini hoş gördükleri böyle bir kitap, hakim zümre ve varlıklıların ve onlardan olan gençlerin pek çok işlerine elvermiş ve bu kitapta yazılı olanları dillerine dolayarak, mekteplerde, talimgahlarda, cephelerde ve esarette ve her bulundukları yerlerde ve bu meyanda Bakü'deki "Çanakkale" kahvesinde de propagandalarını devam ettiregelmişler ve Turancılığı propaganda eden şarkı ve türküleri, mekteplerde ve orduda, çocukları ve erleri terennüm etmeye zorlamışlardır.

1905 Rus İnkılabından ilham alan Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi emekçileri topu dahil Türkiye halkı, 1908'de İttihat ve Terakkicilerin başardıkları inkılaba dört elle sarılmışlar ve bunların ilân ettikleri hürriyet, adalet, müsavat, cemiyet ve vatan şiarları etrafında toplanarak İttihatçıları desteklemişlerdi, fakat kısa zamanda İttihatçılar halkın ümit ve inamını suistimal ederek, Türkiye'de kurunu ulâ [Tarih zamanından başlayıp Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesine dek olan dönem; ilk çağlar.] devirlerine rahmet okutturacak baskı ve terör idaresi kurmuş ve yürütmüşler ve vatandaşları ırk ve dinlerine bakmayarak teker teker ve toplu halde ifna [yok etme] yoluna girmişler ve bütün bu cinayetleri irtikâp ederken de Pantürkizm amaline [emellerine] hizmet ettiklerini, ifade ve beyanatlarında gizlemeye lüzum görmemişlerdir.

Nihayet 1914 Birinci Dünya Harbi'ne, milletten habersiz ve yalnız İttihat ve Terakki Partisi idarecilerinden Sait Halim, Talat, Enver Halil Paşaların dahil olduğu dört kişinin Goben ile Brislav Alman harp gemilerinin, İngiliz harp gemileri takibatından kurtulmak için, Çanakkale Boğazı'nı geçerek 12 Ağustos 1914 günü istanbul önlerinde demirlediklerinden bir kaç gün sonra, Türkiye'nin harbe girmesi hususunda prensip olarak aldıkları gizlice bir karar ve bu gemilerin Karadeniz'deki Rus harp limanlarını bombardıman etmeleri

üzerine de Türkiye, Alman emperyalistleri safında ve onların emperyalist gayelerine hizmet etmek üzere 20 Ekim 1914'te bilfiil harbe girmiş oldu.

500 bini cephelerde olmak üzere üç milyon Türkiye vatandaşının ölümüne sebep olan bu harpte, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kumandası altında yalnız Sarıkamış'ta 90 bin Türk askeri açlıktan ve soğuktan telef olmuşlardır.

Harp içinde, Sultan Mehmet Reşad'a ilan ettirdikleri cihad bile Arabını, Hintlisini değil, hatta Anadolu Türklerini bile, Alman emperyalistleri yararına harp etmek için, cephelerde körü körüne ölmelerine vesile olmamıştır. İttihatçıların bu kozu da suya düşüverince, mesele artık Pantürkistlik gibi bir heyulanın yardımına başvurmak kalmıştı, işte o vakit Türk ocaklarının teşkiline hız verilmiş, adlarını işitip de kendilerini görmediğim bu ocaklarda, Türk gençliğini Pantürkist emellerle terbiyeye koymuşlar ve bunları her vesileyle, propaganda kuvvetinin en müessir olabilecek saha ve noktalarına şevke başlamışlardır ve herhalde ihtiyat ve muvazzaf bütün subaylar Türk ocaklarının daimi müdavimi, halk ve ordu arasında en müessir propaganda silahları olagelmişlerdir.

Bu subayların emirleridir ki, Ulukışla istasyonundan cepheye kadar, sırtlarımızda tam seferi ağırlıkta çantalarımız ve teçhizatımızla 41 gün cebri yürüyüşle yürüyerek akşamları konak mahallerine gelirken yorgun ve bitap bir halde, gırtlaklarımız yırtılıncaya kadar bağırarak Turan şarkıları söylerdik. Bunlardan hatırımda olanlardan birini zikredeyim:

"Yüce Turan, güzel ülke,
söyle sana yol nerede"

vesaire... yüzlercesinden biri olan yalnız bu iki mısra da, manaları itibariyle Pantürkistlerin gaye diye edindikleri Turan'ın, dünyada henüz yerinin mevcut olmadığını, mevcut olmayan yere de yol aramaklığın boş bir şeyden ve ancak hayalden ibaret olduğunu anlamaktan kolay ne olabilir. Bunlar da yetmiyormuş gibi, saçma sapan romanlarını ve Turancılıktan bahseden kitaplarını, yollarda erlerin

sırayla sırtlarında taşımalarına, bölük subayları, bölük başçavuşu olarak beni zorlarlardı.

Turancıların, Bakü'de toplantı yeri olan "Çanakkale" kahvesinde kendi aralarında bütün dünya meselelerini tartışırlar ve kendi açılarından muhakkak bir hal çaresine bağlarlardı. Turancıların nerede ve hangi diyarda olurlarsa olsunlar, içinde bulundukları şartları da hiçe sayarak yani misafir olduklarını da unutarak, gayelerine erişmek için her teşebbüse girişmekten çekinmediklerinin bir misalini, Şevket Aydemir "Suyu Arayan Adam" kitabında şöyle yazar: Şark halkları komünist üniversitesinde kurduğumuz bu benim yani Şevket Aydemir'in Vâlâ Nureddin ve namı mahfuz birinin de dahil olduğu üç kişilik 6 Ağustos adındaki gizli bir hücrenin, üniversitenin sayfiyesi Peredelkin'deki gizli saydıkları bir toplantısında Rusya meselesi, Orta Asya meselesi, Balkanlar meselesi vesaireler hakkında nice dehşetli kararlar aldık. Bu yalnız adlan zikredilen kararlarla Turancıların gayelerini karşılaştırdığımız zaman, Rusya'nın dağılması, Turan İmparatorluğu'nun teşkili ve Balkanlann bu imparatorluğa ilhakı şeklinde anlamak için bir kâhin olmaya lüzum yoktur.

Çanakkale kahvesi müdavimleri Turancılar tarafından, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'ne istediği lüzumlu memur, öğretmen ve subaylar tavsiye ve hepsine esas vazifelerinin hedefleri telkin edilir ve tekrarlanırdı. Hatta bizim arkadaşlardan biri olan Haydar da bunların tavsiyelerinden faydalanılarak Azerbaycan ordu subayları arasına yerleştirilmişti, sonraları bu arkadaş, Azerbaycan ordusunu isyana teşvikten ölüm cezasına mahkum edilmişse de, Bakü işçilerinin ve komünistlerinin yardımıyla, bir mucize kabilinden hem ölüm cezasından kurtulmuş ve hem de askeri cezaevinden kaçırılmasının yolu bulunmuştur.

Çanakkale kahvesine müdavim olmayan arkadaşlar da, evvelce dediğimiz gibi, amele kulübüne devam etmekte ve Bakü işçilerinin nümayişlerine ve onları bu nümayişe teşvik işlerinde komünistlere yardımda berdevamdılar. Bunlardan bazıları da, amele kulübünde her saat ve her dakika geceyarılanna kadar mevcut bulunan Kafkas

ülke komitesi üyeleri tarafından, başka başka inkılabı işlere sevk olundukları da vakidir, bir defasında Kafkas ülke komitesi tarafından, Tevosyan ve M. Hacıyev'in refakatine verilen Saliyof Adil, Azerbaycan ordusuna daha evvel yerleştirilmiş bir arkadaşımızla o esnada harp hali bulunan Azerbaycan-Gürcistan hududuna gönderilmişler ve XI. Ordunun buralara gelmesine intizaren, Kür nehri üzerindeki Krasnı köprülerini muhafazayla mükellef kılınmışlardı. Ve yakın civar köylerden ve Şıhlii'den ve ayrıca Türk esirlerinden devşirilen gönüllülerle, Azerbaycan hududunu ve dolayısıyla yukarıda adı geçen iki büyük köprünün muhafazasını deruhde etmişti. Ve Menşevik Gürcistan Ordusuna mensup kıtaların mevzii ve bilhassa köprülere vaki hücumlarını def'edegelmişlerdir, bir defasında da köprülerin Azerbaycan toprakları tarafında, işgal ederek, köprübaşı kurmaya muvaffak olan Menşevik kıtalarını hücumla defederek, bu sefer de köprülerin Gürcistan tarafındaki topraklarda kendileri köprübaşı kurmuşlar ve bu durumu Kızıl Ordu birlikleri gelinceye kadar muhafaza etmişlerdir. XI. Ordunun Nikolayef kumandasındaki 96. Kuban birleşik hücum livasının yardımlarına yetişmesi üzerine, içlerinde bir tek Türk komünisti olan bu arkadaşlar emirlerindeki kıtalarıyla bu liva emri altına müstakil Azerbaycan kıtası olarak tabur hacmi salahiyetiyle girmişlerdir. Ve Gürcistan emekçilerini de kurtarmak için, Kızıl Ordunun ileri harekâtına iştirak ederek cephenin batı ve güneybatı istikametinden Tiflis yakınlarına kadar harp vererek ilerledikleri esnada komünist Türk arkadaş yaralandığı için cepheyi terk etmek zorunda bırakılmıştır.

Bakü'de tedavisi sona erdikten sonra, XI. Kızıl Ordu kumandanlığı emriyle, Iran Kızıl Ordusu emrinde çalışmak üzere, bu ordu karargâhının bulunduğu iran'a sevk edilmiştir. Iran Kızıl Ordu karargâhında kendisine, Türkçe ve Arapça mükemmelen ve Farsçayı da okur yazar olarak bildiği için, cephe gerilerinde gayet mühim ve tehlikeli vazifeler verilmiş ve cümlesini başarıyla ifa etmiştir.

Komünist Türk arkadaş, ingiliz emperyalistlerine ve bunların yardakçıları Iran hanlarına karşı isyan eden Mirza Küçük Han idare-

sindeki Iran emekçilerine, İran Komünist Partisi emriyle ve bu partinin gösterdiği şekilde yardımda bulunmuş ve İngilizlerden Enzeli'yi (Pehlevi) kurtarmak için, İran sahillerine kumanda ettiği kıta üe ihraçta bulunmasına ve İngilizleri Hazer Denizi sahillerinden kovmasına Kızıl Ordu kumandanlarından Sokolnikof a yardım etmiştir.

Türkiye Komünist Partisi Bakü teşkilat bürosu TKP'de çalışmak üzere kendini davet etmesi üzerine, İran Kızıl Ordusu karargâhı arkadaşı TKP Bakü teşkilat bürosu emrine göndermiştir. Teşkilat bürosunda kendisini sınırdışı mühim siyasi ve parti teşkilat işlerine, bihassa komünist partileri arasında bir Balkan Federasyonu kurmak amacıyla Komünist enternasyonal icra komitesi üyesi ve Bulgaristan Komünist Partisi sekreteri Kollarof la münasebet ve İngilizlerin işgali altında bulunan İstanbul ve Anadolu'nun bir kısım şehir ve kasabalarındaki mevcut olması muhtemel TKP teşkilatlarıyla irtibat tesisi için gönderilmiştir. Bu arkadaş memuriyetten avdetinden sonra, kendisine büroca tevdi edilen vazifeler ve bu meyanda o günkü Bulgaristan ve Türkiye'deki siyasi durum, işçi çiftçi hareketleri ve muhtelif partilerin faaliyetlerini objektif ve etraflı bir surette izah ve tahlil eden halen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Bakü arşivinde bulunan mufassal bir rapor sunmuştur.

1922 senesi, kendi müracaatıyla SBKP'nin gönderdiği Leningrad Demiryolu Enstitüsü'nün liman inşaatı fakültesini 1927'de başarıyla ikmal ettikten sonra beş yıllık sosyalizm kuruluşu inşaat planlarının başarılmasında çalışmış, 1941-1945 senelerinde faşistlerden sosyalist vatanı kurtarma harplerinde ihtisası dahilinde iştirak etmiş ve sonraları bir çoğu müstakil teknik-idareci işler olmak üzere çalışmakla, Sovyetler Birliği halkları kendi yurtlarında sosyalizm ve komünizm kurmaları gayretlerine, sosyalist-enternasyonalist olarak kendi gayretini eklemiştir.

Çanakkale kahvesinde, Azerbaycan ve Bakü çiftçi ve işçilerinin kendi hayatlarını düzenlemek gayretlerini baltalamaya çalışan ve bu hareketleri Kafkas ülke ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitelerince gizli kalmayan, Pantürkistler yıkıcı faaliyetlerini yürüt-

mekte devam ededursurdar, amele kulübü müdavimi Türk arkadaşlar da ellerinden geldiği ve güçlerinin yettiği kadar Azerbaycan ve Bakü çiftçi ve işçilerine Müsavat hükümetini alaşağı etmekte yardımdan geri durmuyorlardı.

Nitekim Muftizade 1919 senesi yazında Kafkas ülke komitesinden aldığı bir vazife münasebetiyle, şahsen A. I. Mikoyan'dan hususi talimat alarak, Türkistan orduları karargâhı bulunan Taşkent'e memuren gönderilmiştir. Bakü emekçilerinin Müsavat rejimini devirmek için lüzumlu esliha [silahlar] ve mühimmatı almaktan ibaret olan bu memuriyetini ifa ederken de Türkistan cephesi orduları askeri devrim Sovyeti tarafından hususi mandatla gönderildiği Özbekistan Sovyet Hükümetiyle mühim bir meselenin hallini sağlamış ve şahsen Yomut halkı arasında çalışarak, bu halkın meskun bulunduğu mıntıkanın "Hasankale" mevkiine kadar olan kısmını, Sovyet rejimine dostluk ve bağlılıklarını temin etmekle beraber aynı zamanda bu halklardan, kendi baylarına, beylerine ve din adamlarına ve bunların piçleri olan Basmacılara (eşkiya) karşı mücadele etmek için gönüllü müfrezeleri teşkil ederek bunları Türkistan Cephesi Sovyet Orduları Kumandanlığı emrine bağlamıştır.

Türkistan'da kendisine tevdi edilen bu vazifeleri ifa ederek Bakü'ye avdet ettikten sonra, bir miktar Kızıl Ordu saflarında komiser olarak genç Azerbaycan inkılabının kökleşmesine yardım ettikten sonra, Komünist Enternasyonalin Bakü'de toplantısına karar verdiği emekçi şark halkları kongresine ve M.Suphi'nin başkanlığında teşkil edilen Türkiye Komünist Partisi'nin birinci delegelerine celp etmek vazifesini ve kendisi de bu her iki kongrenin çalışmalarına iştirak etmek suretiyle dünya ve Türkiye inkılap hareketlerine bilfiil yardım etmiştir.

Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesinin kararıyla Enzeli (Pehlevi) ve Reşt'e, İran Komünist Partisi ve Kızıl Ordusu emrine hususi surette memur edilen bu yoldaş da bu vazifesini de başarıp da Bakü'ye avdet ettikten sonra yukarıda kaydettiğim gibi bu yoldaş da mühim parti görevleri yerine getirmiş ve geri geldikten

sonra askeri, milis ve parti idareciliği işlerinde çalışarak 1925-1931 seneleri zarfında hem siyasi ve içtimai derslerden öğretmenlik yapmış ve buna muvazi [paralel] olarak aynı zamanda dört senelik Amele Fakültesini ikmal etmiş ve 1931'de Azerbaycan Ziraat Enstitüsü'nü ikmal ederek, Azerbaycan merkez komitesi büro kararıyla Moskova'da aspirant kursuna gönderilmiştir ve 1934'te bu kursu ikmal eden arkadaş ziraat mühendisliğinden sonra alim namzedi olarak Azerbaycan'da birçok ilmi müesseselerde, kendi ihtisası dahilinde çalışmıştır.

Aslen İstanbullu ve bir telgraf memuru babadan olan bu arkadaş Türkiye'de olsaydı, yoksulluğuna göre, bir topçu tamir ustası yahut da askeri meslekte kalmaya niyeti yoksa, bir çilingir olabilirdi. Onun bir tamirci ustası olması, vatandaşlık haklarından bir şeyler kaybetmiş olması diye sayılmamalıdır, fakat niçin bu arkadaş, memleketine daha geniş bilgi ve ilimle hizmet etmek kabiliyetinde olduğu halde fakir bir aileye mensup olması, bu arkadaşın kabiliyetini tatbik edeceği sahayı tahdid etmeli midir? Bu ve bunun gibi binlercesine niçin ittihat ve Terakki Partisi Hükümeti yardım kolunu uzatıp da, bunları memleket mikyasında daha büyük ve daha faydalı ölçülerde hizmetlerinden istifade etmemiştir. Anane olarak akıl, izan ve kabiliyeti yalnız zengin ve varlıklı çocuklarında gelişigüzel arayarak, bunlara nazaran daha pek çok olan fakir ve fukara evlatlarına yardımdan kaçınarak bunların tahsil ve terbiyelerini ihmal etmesidir ki, ittihat ve Terakki Hükümeti memleket mikyasında ilim ve teknik kadrolarını ayarlamaktan ve bunlardan istifadeden mahrum kalmışlardır. Memlekete avdetinde, kabiliyetini tatbik edecek bir saha bulmak ümitsizliğinden bu arkadaş da, benim gibi, memleket dışında nasip ve kısmetini aramak peşine düşmüş, kendi durumuna benzer anayurt haricindekilerden birisidir.

Çanakkale kahvesi müdavimlerinin, hayalden başka bir şey olmadığı artık katiyetle tebeyyün etmiş [anlaşılmış] propagandalarına ve onlar tarafından Müsavat Hükümeti nam ve hesabına teklif edilen maddi faydalanmalara ehemmiyet vermeyen arkadaşlardan biri-

si de ismi mahfuz Trakyalı bir komünist Türk'tü. 1919 senesinin sonbaharında, Kafkas ülke komitesinin teklifiyle bu arkadaş, Türkistan Cephesi kumandanı Frunze'nin Taşkent'teki karargahından esliha ve mühimmat yardımı almak için gönderilecek Lominadze Stepanov ve Staraşuk'a refakat etmiştir. Usulen memuriyet verakalarıyla teçhiz edildikten sonra bu arkadaş evvelki yoldaş gibi bir Türkmen kayığıyla, Müsavat idaresinde bulunan Bakü limanını, Denikin ve İngiliz deniz ve kara ablukasını delerek Türkistan'a geçiyorlar. Geçiyorlar diyorum, çünkü aynı arkadaşlar kendilerine yüklenen vazifeleri ifa ederek, sağ ve salim geriye gelmiştiler. O günlerde Bakü'den Hazar Denizi sahillerinden herhangi bir yerlere iptidai ve kırtipil kayık ve motörlerle gidip de, İngiliz ve Denikinciler tarafından denizde vasıtaları batırılarak öldürülenler az değildi.

Lominadze ve diğerleri refakatine memur edilmiş komünist Türk'ün Bakü'de intişar eden [yayınlanan] 7 Haziran 1920 tarihli "Yeni Yol" gazetesine verdiği demeci beraberce gözden geçirelim:

Demecin metni:

Sekiz dokuz ay evveli Bakü limanı sabık hükümet(Müsavat) memurlarının, Bahri Hazer'de İngiliz ve Denikin gemilerinin tarassut [gözleme] ve murakabesi [denetim] altındayken, Türkiye kızıl gençliğinin fedakâr bir uzvu olan arkadaş birçok tehlikeleri göze alarak "Hasankulu" tarikiyle Türkistan'a girmişti. Bu defa kendisine mevdu [verilmiş] vazifeleri tamamen ifa ederek avdet etti, arkadaş Türkistan seyahatinden, inkılabın gidişinden ümitli görünüyor.

Arkadaş buradan ayrılıp Yumutlar arasına çıkınca, Denikinciler aleyhine hazırladığı inkılabın ilk emareleri görülmeye başlandıktan sonra ilerilere doğru hareket ederek Türkistan'da Kâzım ve sair kızıl inkılapçı arkadaşlarla çalışmaya başlamıştır.

Türkistan'da çalışmakta olan Hıveli genç inkılapçılarla tevhidi mesai [işbirliği] edilmiştir. Takriben üç ay evveli Hıve'de inkılap meydan getirilerek Seyit Abdullah Han istifaya mecbur tutulmuştur.

Arkadaşın haber verdiğine göre şura usulüne göre 18 yaşından itibaren erkek ve kadınların iştirakiyle intihab [seçim] yapılarak es-

ki Hive Hanlığı yerinde "Harzem Halk Cumhuriyeti" namıyla şura hükümeti kuruldu ve halk şurası tarafından kabul edilen Kanunu Esasiyeye göre teşkilata başlandı. Bugün Harzem Hükümeti bir reisin riyaseti altında bulunan 15 kadar halk nazırlar şurası tarafından idare edilmektedir, işbu teşkilat hususunda Rusya merkez şura hükümetinin maddi ve manevi büyük yardımları olmuştur.

Harzem Cumhuriyeti, sekizde bir kısmı yeşil olmak üzere kırmızı bir bayrak kabul etmiş ve bu bayrağın bir köşesini teşkil eden yeşil üzerinde beyaz ay ve yıldız vardır ve yıldız beş sualidir [kollu].

Cumhuriyet intihap ve teşkilatını ikmal edince, kadın ve erkek muallimleri, siyaset ve idare adamları yetiştirmeye mahsus kuralar açılmış, askeri ve maarif teşkilatları için Başkırdı ve idil boyu şura cumhuriyetlerinden zabitler, muallimler ve muallimeler celp etmiştir. Zabitler yetiştirmeye mahsus kızıl harbiye mektebi, çocuklar için terbiye yuvaları, yetimhaneler ve darülacezeler tesis edilmiştir. Halk müzesi yapılmıştır. Halk, hükümeti ve tarz idareyi kemali samimiyetle kabul etmiştir. Bir iki aya kadar Buhara'da da böyle hayırlı bir inkılabın vukuu tahmin edilmektedir.

Yaşasın Şark İnkılabı!

Bu arkadaşın, hükümet memurları meyanında en fakir kademelerinden sayılan ve vergi tahsil edeceğim diye at üzerinden inmeye vakit bulamayan, alelade bir tahsildarın oğlu olduğunu biliyorum. Tahsildarlar, eğer babadan, atadan üç beş dönüm toprak veya bağ bahçe kaldıysa, aylık ücretine bunların da gelirini ekleyerek çoluğunu çocuğunu zar zor geçindirmeye çalışırlar. Kendisiyle, ilk ayrıldıktan on oniki sene sonra Bakü'de karşılaşmıştık. Neyin nesi olduğunu kendine soramadığım bu arkadaş herhalde yüksek tahsil sahibi ve yedek subay idi. Esir olarak Rusya'da bulunup da sonradan mı Bakü'ye gelmiş, yoksa o da diğer Turancılar gibi, doğrudan doğruya Türkiye'den mi gönderilmiş, her ne hal ise, bu arkadaş da Azerbaycan ve Bakü çiftçi ve işçileri menfaatlerine hizmet etmiş ve bu hizmetin de Rusya Komünist Partisi ülke komitesi kendisini, Türkiye şark ordularıyla Daşnak Ermenistan'ından intikalen Sovyet Er-

menistan'ı arasında devam edegelmekte olan harbe son verdirilmesi için müzakerelerde bulunmak üzere gönderilen resmi bir heyet meyanmda bulunduktan sonra hususi vazifeyle Türkiye'ye memur edilinceye kadar, hiçbir aksi siyasi meyil göstermeden, komünist partisi idesi uğrunda feragatla ve fedakârane kendi gayretlerini emekçiler lehine kullanmakta devam etmiştir. Bu arkadaş, ittihatçılar tarafından diğer Turancılar meyanında gönderilmiş olsaydı, kıyıda kenarda kalır ve en tehlikeli ve hayatına mal olabilecek komünist partisi direktiflerini gözlerini bile kırpmadan ifaya koyulmaz ve diğer Turan'a Türkler gibi, şark orduları kumandanlığının, Kafkasya'daki ve Bakü'deki Turancı Türklere, Bolşeviklerle teşriki mesai etmeleri için emrini beklerdi.

Çanakkale kahvesinde yuvalarını sağlamca kurmuş ve ittihat Terakki Partisi'nin zevaliyle Pantürkist amaline hizmet etmek üzere Kafkaslara gelen Turancı Türklerin, Müsavat Hükümeti'nin ve hesabına teklif ettikleri alâyişli [gösterişli] menfaatlere kapılmayarak ve yalnız Türkiye emekçi ve çiftçileri menfaatine hizmet ettiklerine emin Bakü işçi kulübü müdavimleri arkadaşlar da, tarikatlarına sadık birer derviş gibi, kendi hallerinde Kafkas ülke komitesinin topluca veya bu komitenin tensibiyle [uygun bulmasıyla] ayrı ayrı üyelerinin emirlerini ifa etmekte berdevamdırlar.

Daha harp esnasında Türk ordularından herhangi sebep ve vesileyle Rus ordularına iltica etmiş ve Türk orduları kendi hudutlarına "Mondros" muahedesi [antlaşma] gereğince çekildikten sonra oradan Kafkasya'ya firar etmiş arkadaşların, ancak vehimden ibaret olan Turancılık gibi bir gayeyle ilişkileri yok ve bunların, memleketi terk ederek Rusya'ya adımlarını attıkları günden beri kendi mukadderatlarını, Rusya halkı mukadderatıyla birleştirerek onlarla karagün dostu kaldıklarını katiyetle kabul etmek lâzımdır. Türkiye'de ve dünyanın her neresinde olursa olsun, yalnız kendi emeğiyle geçinmek zorunda olan bu gibi arkadaşlar Oktobr inkılabının Rusya halklarını bahşettiği nimetlerden ve Oktobr inkılabının hemen akabinde, yoldaş Lenin'in imzasıyla, eski Çar Rusyası tarafından Tür-

kiye hakkında ileri sürülen toprak iddiasından vazgeçildiği hususunda dekret [kararname] ve kanunlardan tabii haberdar oldular. Bu arkadaşlar, dünyanın hiçbir memleketinde ve bu meyanda Türkiye'de de 1908 İnkılabından beri, İttihat ve Terakki Partisi'nin Türk halkına şaşaalı vaatlerine rağmen, Türkiye halkının mazhar olamadığı hürriyeti ve hürriyet havasını göğüslerine sindirmek için Kafkaslar'a ve Rusya'ya koşanlardır. Bu gibiler yalnız Kafkaslar'a ve Rusya'ya koşmakla kalmamış ve burada elleri arkalarında bağlı bir mücahit gibi durmamışlar, Rusya halklarına ve bu meyanda Azerbaycan halkına, köylü ve işçilerin sınıf düşmanı Müsavat Hükümeti'ni, Dağıstan'da da Dağıstan halkı düşmanı Denikincileri ve yardakçıları General Haliloflan, Necmettin ve Hacı Ali Mollaları, envai çeşit hanları ve sairelerini devirmekte, Kafkas ülke komitesi rehberliği altında, yerli komünistler safında birer er gibi ellerinden geldiği kadar yardım etmişlerdi. Sırası geldikçe bu arkadaşların hizmet ve yardımlarından bahsedilecektir.

Kafkas ülke komitesinin rehberliği altında, Azerbaycan işçi ve çiftçilerinin Müsavat Hükümeti, ingiliz ve Türkiye emperyalistleriyle mücadeleleri şiddetini artırdıkça Pantürkistler de, tesirsiz zehirli propagandalarını artırmakta devam ediyorlardı, hatta yalnız propagandayla kalmayarak, Azerbaycan Müsavat Hükümeti içişlerine bilfiil müdahale ediyorlardı. Öğretmen kisvesi atında Nuha'ya gönderilmiş, başından ayak tırnaklarına kadar, Pantürkist Şevket Aydemir, kendi kitabında yazdığı gibi, "Türkçe konuşanların yaşadıkları her yer onların öz vatanıdır" Pantürkist şiarı altında Nuha'da etrafına topladığı 300 kadar kendisi gibi serseriyle, Karabağ'da devam eden ve ancak iki kardeş Azeri ve Ermeni milletleri arasındaki muharebeye, ittihat ve Terakki Partisi merkezi umumi üyelerinden, Azerbaycan'da bulunan Küçük Talat'ın teşvik ve iştirakiyle katılmak suretiyle, Azeri ve Ermeni vatandaşların oluk gibi dökülen kanlarından manevi bir mesuliyet hiç de hissetmeyerek, Pantürkizm amaline hizmet ettiğini sanmıştır. Bu ve buna benzer yüzlercesi Azerbaycan'da, Dağıstan'da ve Türkistan'da, Türkiye'de ve Türkiye haricindeki efendi-

leri ittihat ve Terakki zimamdarlarından [yöneticilerinden] aldıkları direktifleri ifa etmek peşinde birçok masum yerli, Azerisi, Kumuğu, Lezgisi, Türkmenini, Özbek ve Kırgızını felâketlere sürüklemiş ve binlerce ocakların sönmesine sebep olmakla kalmamış aynı zamanda o yerlerin fakir fukarasını bir an evvel kurtarma ve hayatlarını kurmak hususundaki gayretlerini geciktirmeye ve Sovyet ve askeri teşkilâtlarının faaliyetlerini baltalamaya sebep olmuşlardır. Bu ve buna benzer Pantürkistlerin bir kaç tanesinden gene bahsedeceğiz.

Sırf Alman emperyalistleri menfaatine üç milyon Türkiye vatandaşını cephelerde ve cephe gerilerinde aç ve çıplak mahv ve kati eden ittihat ve Terakki idarecileri, kendi milletlerine karşı işlettikleri bu cinayetler yetmiyormuş gibi, kendi toprakları haricinde de bunlara benzer cinayetleri idare ve idameye girişmeleri, kendilerini Türkiye vatandaşları indinde hakir [değersiz] ve terzil [rezil] etmiştir.

İttihat ve Terakki idarecilerinin, Çanakkale cephe kumandanlığını tevdi ettikleri Alman Orgenerali Leyman Von Sandres, İtilâf devletlerine karşı ardı arası kesilmeyen taarruz stratejisi tatbik ederek yüzbinlerce Türk vatandaşının ölmesine sebep olduğu vakit, Alman generalinin bu canavarca harp usulüne, yalnız, cephenin Anafartalar grubu kumandası olan Mustafa Kemal itiraz etmiş ve emrinde bulunduğu Alman generalinin taarruz stratejisi yerine müdafaa stratejisi tatbik ederek yüzbinlerce Mehmetçiğin hayatını kurtarmıştı.

Mondros muahedesinden sonra, ittihat ve Terakki merkez idare üyelerinden Talat, Enver, Cemal ve Bahaiddin Şakir'in bir Alman denizaltısı ile istanbul'u terk etmeleriyle, bunlara ilk defa isyan bayrağını çekmiş olan Mustafa Kemal de saraya davet edilerek, Sultanın baş yaverliğine tayin olunmuştu. Müteakip hadiseler gösterdiğine göre, bu tayin Mustafa Kemal'in Sultan Vahdettin'e bir hulusiyyetinden [dostluğundan] veya hizmet etmek gayesinden ileri gelmiyormuş. Kâzım Karabekir'in Türkiye şark orduları kumandanlığına tayinini sarayda hazırlayan Mustafa Kemal de, geniş bir planın tatbikinden ibaret olan bu tayinden sonra Anadolu'daki orduları tensik etmek [düzene sokmak] için gene saray tarafından ordu müfettişi ta-

yin edilerek memuriyet mahalline gitmek için bir harp gemisiyle İstanbul'dan hareket eden M. Kemal kendisi de 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştır. Daha evvel aralarında anlaşmış olan bu iki generalden Kâzım Karabekir daha evvelinden ordusu karargâhı bulunan Erzurum'daydı. M. Kemal Samsun'a ayak basınca Sultan Hükümetini tanımadığını bütün dünyaya ilân ve mümkün bütün vilayetlerle temas temin ettikten sonra o da Erzurum'a yoluna devam ediyor, halk da öteden beri açlığın, sefaletin ve ölümünün bütün sebebini İttihatçıları himaye eden padişahı bildiği için M. Kemal'in bu hareketini canla başla tasvip eder bir durum alıyor ve zahiri olarak da onu bir kurtarıcı gibi karşılıyor ve yolcu ediyor. Tokat, Sivas ve Erzincan yoluyla Erzurum'a gelen M. Kemal gerek yollarda konakladığı şehirlerdeki ileri gelenlerle ve gerekse Erzurum'da arkadaşlarıyla görüştükten sonra edindiği intibah ve kendi aralarında aldıkları karara göre Erzurum'da bir kongre daveti kararlaştırılıyor.

Lâzım gelen davetiyeler ve davetçiler doğu vilayetlerine gönderilerek mahallerden feodal Kürt şeyhleri veyahut bunlar kadar nüfuzlularından, münevverlerden ve subaylardan delegeler davet ediliyor. Kongre, Doğu Anadolu vilâyetleri halklarına hitap eden bir beyanname neşrederek 7 Ağustos 1919'da toplantısına son vermiştir. Anadolu'da milli mücadelenin teşkiline başlangıç olan ve kongreden sonra takip edilecek ana siyasi prensipleri ihtiva etmesi bakımından, bu beyannamenin kısaca tahlili üzerinde durmak faydadan hali değildir.

Dokuz maddeyi ihtiva eden beyannamenin esbabı mucibesini [gerekçe] teşkil eden kısmın da, Mondros mütarekesiyle İzmir, Antalya, Adana ve havalisinin İtilâf Devletleri işgaline girmesi ve Rumların İzmir'den Aydın'a ve Ermenilerin hudutlarımıza kadar Kafkas dahilinde ahaliyi katliama uğrattıkları ve Karadeniz sahillerinden Anadolu'ya Pontos hayalini tahakkuk ettirmek için akm eden Rum'ların hicreti karşısında bigâne kalan hükümeti merkeziyenin Türk yurdunu ve halkını daha elim akibetlere sürüklemeyeceğinden endişenâk bulunuyor.

Binaenaleyh bu durum karşısında Doğu Anadolu vilâyetinin, mukaddesatını bizzat muhafaza gayesiyle her taraftan vicdanı milliden doğmuş cemiyetlerin mümessillerinin iştirakiyle ahiren münakit olan Erzurum Kongresi bilütfi tealâ [Tanrının inayetiyle] bervecih ati [aşağıda olduğu gibi] mukarreratı [kararları] ittihaz etti [kabul etti].

I-Erzurum, Sivas, Diyarıbekir, Mamuretilaziz, Van, Bitlis vilayatı ve diğer Ulviyyei müstakille birbirinden ayrılmaz bir kültür, saadet ve felâkette iştirakki tammı kabul ve mukadderatı aynı maksadı hedef ittihaz eyler. Bu sahada yaşayan bilcümle anasırı Islamiye yekdiğerine karşı mütekabil bir hissi fedakâriyle meşhun vaziyeti örfiye ve içtimaiyelerine riayetkar öz kardeşlerdir.

Bu maddede isimleri zikredilmeyen vilayetlerin sekenesini [oturanları], ekalliyeti teşkil eden Kürt ve Ermeni vatandaşlarla beraber, ekseriyeti Türk vatandaşlar teşkil eder sayılabilir, isimleri zikredilen vilayetlerdeyse Kürtler oldukça kalabalık ve belki de ekseriyeti teşkil ettikleri içindir ki bu vilayetlerin isimleri zikredilerek, Türk olsun Kürt olsun sekenelerini, anasırı islâmiye tabiriyle yekdiğerine karşı mütekabil bir hissi fedakâriyle meşbu [tok] vaziyeti örfiye ve içtimaiyelerine riayeti kabul ediyor. Bununla kongre idaresini serapa [baştan başa] ellerinde bulunduran eski politikacılar, bir taşla iki kuş vurmak peşindeydiler, yani milli mücadeleye Kürt vatandaşları teşvik ve kongreyi temsil hakları bakımından çoğunluğu teşkil eden feodal Kürt şeyhlerinin Panislâmist amaçlarını okşayarak onları kendi milli emellerine hizmete teşvik etmekteydiler.

II-Osmanh vatanının tamamiyeti ve istiklâlimizin temini ve makamı saltanat ve hilafetin masuniyeti için Kuvay-ı Milliye'yi amil ve iradei milliyeyi hakim kılmak esastır.

Osmanlı vatanının tamamiyeti, Osmanlı imparatorluğumun tamamiyetidir, ki bu çok geniş bir mana ifade eder. istiklâl'in teminini de bu sahalara teşmil ettiğimiz takdirde bu sahaya Kürtler, Araplar ve hatta Balkanları da katmak mümkündür. Makamı saltanat ve hilâfetin masuniyeti denilince de, bu imparatorluğu yed-i idaresinde

bulunduran makamı saltanat ve hilâfeti masun tutarak bu imparatorluğun bekasını temin etmek gayesini güttüğü ve Kürt feodal şeyhlerine de, saltanat devri nimetlerinden istifade ümitlerini kamçılamak olduğu anlaşılabilir. Binaenaleyh kuvayı milliye ve iradei milliyeyi hakim kılmak esasını da gene bu imparatorluk sahasına teşmil edersek [yayarsak] şaşılmaması lâzımdır. Hulâsa bu ikinci maddeden başka bir mana çıkarmak zordur.

III-Her türlü işgal, müdahele, Rum ve Ermenilik teşekkülü gayesine matuf telakki edileceğinden, müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir. Hakimiyet siyasiye ve muvazenei içtimaiyeyi, münhal olacak surette anasırı hıristiyaniyeye yeni bir takım imtiyazat itası kabul edilmeyecektir.

Bu madde en ufak ve basit bir reformu bile, Rum, Ermeni ve Kürt gibi gayri Türk vatandaşlara kabul etmiyor ve bununla da bu milletleri, milli mücadeleden hariç bırakıyor ve bu milletlerden hangisi olursa olsun, haklarını istirdada yeltendikleri takdirde ki, bu milletlerin, Osmanlı topraklan üzerinde mevcut oldukça en iptidai haklarını istirdat [geri almak] için mücadeleye atılacaklarını ve kongrenin kabul ettiği bu maddeyle, Osmanlı camiasını teşkil eden milletler arasında, sultanlar devrinde olduğu gibi kan deryasının ortalığı boğacağını evvelden kabul etmek lâzımdır.

IV-Hükümeti Merkeziyenin bir tazyiki düveli karşısında buraları terk ve ihmal ıztırarında kalması ihtimaline göre makamı hilafet ve saltanata murbutiyeti ve mevcut hukuku milliyeyi kâkil tedabir ve mukarrerat ittihaz olunmuştur.

Bu maddeyle de Erzurum Kongresi, hükümeti merkeziyenin hatta doğu vilayetlerini terk etmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak, hilafet ve saltanata mertubiyetle mevcud hukuku milliyeyi tekeffül [kefil] ettirecek tedbir ve mukarreratı da almıştır. Bu maddeden, kongrenin bütün Anadolu'yu tesir ve nüfuzu altına almak meselesi o anda bahis mevzuu olmadığı da, manası çıkanlabilir.

V-Vatanımızda öteden beri birlikte yaşadığımız anasırı gayrı müslimenin kavanmı devleti osmaniyeyle müeyyet hukuku mükte-

sebelirne tamamıyle riayetkarız. Mal, can ve ırzlarının masuniyeti zaten mukteziyatı diniye ve ananatı milliye ve esasatı kanuniyemizden olmakla bu esas kongremizin kanaati umumiyesiyle de teyit olunmuştur.

Mündericatı itibariyle bu madde, Birinci Cihan Harbi senelerinde, İttihat ve Terakki Partisi'nin irtikâp ettikleri tehcir ve katliam hadiselerinin tekrarlanmayacağına anasırı gayri müslimeyi inandırmak telâşındandır. Mukteziyat diniye ve ananatı milliye ve kanun esasları da hükümran olduğu günlerde ve Erzurum Kongresinin hemen akabinde Topal Osmanlar, Yahya Kahyalar ve benzerleri Karadeniz sahil ve civarındaki gayri müslim vatandaşların katliama uğramalarını önleyememiştir.

VI-Düveli Ihtilâfiyece mütarekenin imza olunduğu 30 Ekim 1334 (1918) tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her mıntıkasında olduğu gibi Doğu Anadolu viâyetlerinde de ekseriyeti kahireyi islâmlar teşkil eden ve harsi, iktisadi tevaffuku müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayri kabili infikâk öz kardeş olan din ve ırkdaşlarımızla mesku memalikimizin mukasemesi nazariyesinden bilkülliye sarf nazarla mevcudiyetimize, hukuk tarihine, ırkiye, dinimize riayet edilmesine ve bunlara mugayir teşebbüslerin terviç olunmamasına ve bu suretle tamamiyle hakkı adle müstenit bir karara intizar olunur.

Bu maddede, Doğu Anadolu vilâyetlerinde ekseriyet Kahire'den olan Türklerden değil de islamlardan bahsediliyor, çünkü bu havalide ekseriye Kahire'yi pekâlâ Kürtlerin de teşkil etmesi mümkündür. Müslüman olan Kürtleri gene Müslüman olan Türkler'le müsavi tutarak bu havalide bunların harsi [kültürel] ve iktisadi tefevvukunu [üstünlüğünü] kabul ve ayrılmazlıkları hususunda mütalaa yürütmek biraz akla yatmıyor, iktisadi bakımdan belki bağlantıları kabul edilse bile hars bakımından birbirlerine benzer neleri olabilir. Kürtler pekala istiklâliyet ve muhtariyet şeklinde bir idare talep ederek ayrılmak ve kendi hayatlarını kurmak isteyebilirler, o vakit ne olacak? Siz isyan ediyor musunuz diye Kürtleri ezmek mi lâzım ola-

cak?... Herhalde o günlerde bu hususa dair müsbet bir karar alınmış olmalı, ki sonraları sırayla Kürtlerin Ağrı Dağı'nda, Dersim'de ve Zara'da çıkardıkları isyanlar en kanlı bir şekilde tesviye edilmiştir. Bu haklı ayaklanmalarıyla Kürtlerin, bir Türkiye vatandaşı olarak tehcir ve katliamlarına, kongre beyannamesinin bu maddesi herhalde cevaz vermiyordu.

VII-Milletimiz insanî, asrî gayeleri tebcil ve fenni, sınaî ve iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder, binaenaleyh devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklâli, vatanımızın tamamisi mahfuz kalmak şartıyla, altıncı maddede musarrah hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkar ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sınai, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılarız. Ve bu şeraiti adile ve insaniyeyi muhtevi bir sulhun acilen tekarrürü, selâmeti beşer ve sükûnu alem namına ahzü amali milliyemizdir.

Yalnız Türk aslından olanlara mı karşı yoksa asıllarına bakmadan Müslümanların cümlesine mi karşı, milliyet esaslarına riayet edileceğini bu maddeden anlamak zor. Sonraları, kendilerine göre dünyanın en modern olarak kabul ettikleri ve bir maddesinde "Türkiye'de yaşayan her vatandaş Türk sayılır" sarahati [açıklığa] bulunan anayasa ve Türkiye camiasını teşkil eden gayri Türk ve islâm milletlerin ananevi soyadlarının sonuçlarından vazgeçmeye zorlayan soyadı kanunuyla, Türkiye'de milliyet meselesini güya kökünden hallettik demelerine şahit olunmasaydı, hâlâ da bu maddenin ifade ettiği mana meçhulümüz olarak kalırdı. Zahiren birbirini tamamlar gibi görünen adı geçen bu iki kanunla kongre beyannamesinin altıncı maddesinde tasrih edilen hudud dahilinde milliyet esaslarına riayet edileceği hususundaki sarahati nasıl telif etmek mümkündür?

Memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai ve iktisadi muaveneti memnuniyetle kabul eden kongrenin bu maddesi hemen mevkii fiile konmuş olsaydı, Türkiye çoktan tam iktisadi bağımsızlığına kavuşur ve en basit sınai mallarını ithal için, Türk vatandaşlarının dişinden tırnağından artırdığı dövizleri harice vermekten kurtulurdu.

VIII- Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettiği bu tarihi devirde, hükümet merkeziyemizin de iradei milliyeye tabi olması zaruridir. Çünkü iradei milliyeye gayri müstenit herhangi bir heyeti hükümetin indi ve şahsi mukarreratı milletçe muta olmaktan başka haricen de muteber olmadığı ve olamayacağı şimdiye kadar mesbuku efal ve netayile ile sabit olmuştur. Binaenaleyh millet içinde bulunduğu sıkıntı ve endişeden kurtarmak çarelerine bizzat tevessülüne hacet kalmadan hükümeti merkeziyemizin de meclisi milliyi hemen ve bila fevt toplaması ve bu suretle mukadderatı millet ve memleket hakkında ittihaz eyleyeceği bilcümle mukarreratı, meclisi alinin murakebeine arz etmesi mecburidir.

Teşekkül edecek meclisin, din ve milliyet farkı gözetmeden Türkiye vatandaşlarının her sınıfını yani çiftçisini, işçisini, zenginini ve fakirini mevcutlarıyla mütenasip olarak temsil etmesi şartıyla, muhtevasını mevkii fiile koymak için mücadele edilecek bu madde, pek yerinde ve haklıdır.

IX-Vatanımızm maruz kaldığı alâm ve hadisatla ve tamamen aynı maksatla vicdanı milliden doğan cemiyetlerin ittihat ve ittifakından hasıl olan kütlei umumiye bu kere (Doğu Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti) unvanıyla tevsim olunmuştur, işbu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından külliyen aridir. Bilcümle islâm vatandaşları cemiyetin azayi tabiiyesindedir.

Doğu Anadolu halklarını, kendi derebeylerini, şeyhlerini, mütegallibelerini ve ağalarını delege olarak Erzurum Kongresine şevke teşvik ve bunda muvaffak olan kongre teşkilatçıları ve idarecileri, kendilerince mutavasser "Doğu Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti"nin kuruluşunu da kongreye kabul ettirmek suretiyle, Türk, Kürt, Müslüman unsurlarını, kongreye iştirak etmiş delegeleri rehberliğinde, kongre kararlarını fiilen hayata tatbik etmeye sevk etmeyi düşünmüşlerdir.

Sonraları Türkiye işçi ve çiftçilerinin rağbet etmediği ve derebeyleri, ağalar ve zenginlerin ve bunların çocuklarının cemiyeti ola-

rak "Müdafaai Hukuk Cemiyeti" Türkiye Cumhuriyeti'ne irili ufaklı memur ve idareciler yetiştirmeye yaramıştır.

Daha kongre günlerinde delegelerinin, milli dava ve isteklerine yarar herhangi bir kararı kongreden alamayarak dağarcıkları boş dönen, Doğu Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nde belki adları yazılı da kendileri olmayan Kürt vatandaşlar da, bu haklarını almak için sonraları Türkiye hükümeti başına hatırı sayılır gaileler açmakta tereddüt etmemişlerdir.

Maddenin kuyruğuna eklenmiş "bilcümle İslâm vatandaşları cemiyetin azayi tabiiyyesindendir" cümlesi tabii gayri Türk vatandaşlara Türk olan vatandaşlarla müsavi hakların verileceği manasına alınmaz.

Doğu vilayetlerinde o zaman yaşayan ve sayıları pek mahdut olan Ermeni vatandaşlar, gayrimüslim oldukları için bu madde mukarreratından temelli hariç tutulmuşlardır.

X-Kongre tarafından müntehip bir heyeti temsiliye köylerden itibaren vilayet merkezine kadar mevcut teşkilatı milliyeyi tevhit ve teyide memur edilmiştir.

Bu madde gereğince Erzurum Kongresi, mukarreratını fiilen hayata tatbik edecek olan Doğu Anadolu vatandaşlarını bu istikamette teşkil etmek işini de, kendi arasından seçtiği ve "Heyeti Temsiliye" namıyla M. Kemal'in başta olduğu bir heyete havale etmiştir. Sivas kongresiyle terkibi ve salahiyeti daha da genişletilen "Heyeti Temsiliye" vekaletini Büyük Millet Meclisi'ne devir edinceye kadar faaliyetine devam edegelmiştir.

Birinci Dünya Harbi ve ondan sonraki yakın seneler içinde milliyetine bakmayarak bütün Türkiye vatandaşları, maddi manevi son varlıklarını sarf etmiş ve her sınıf dahil bütün vatandaşlar, memleket mikyasında ümitsiz olarak derin bir sefalet içine gömülmüştü, ittihat ve Terakki Partisi yaranları ve harp zenginleri hariç, tüccarı, esnafı ve köylüsü tam iflâs etmiş duruma düşmüşlerdir.

Ermeni vatandaşların tehciriyle milli iktisadiyatta yerlerinin boş kalması, Enver'in bizzat kumanda ettiği orduların Sarıkamış'ta inhi-

zamiyle işgale uğrayan doğu vilayetlerinin bir kısmından orta Anadolu'ya toplu göçmenler ve umumi harpte cephelerde telef olanların bütün ağırlığını, Türk analar kendi omuzlarında taşımış, oğulları ve akrabalarını ebedi kaybetmekten müteessir gözleri kanlı yaşlarla dolu yan aç ve yarı çıplak, şehirlerde ve köylerde sabana ve arabaya tek kalan öküzüne, atına ve eşeğine eş koşuluncaya kadar emeklerini sarf ederek memleket iktisadiyatına yardıma zorlanmışlardır.

Harbi umumiden ve Rusya'da Bolşevikler iktidara geldikten sonra, peyderpey esaretten Türkiye'ye avdet eden Türkiyeli vatandaşlar Oktobr İnkılabının, Rusya milletlerine barış, hürriyet, kardeşlik ve toprak gibi verdiği nimetlerden bahsederek Türk vatandaşlarının gözlerini açmaya ve onları inandırmaya başlamışlar. Barış, hürriyet ve kardeşlik içinde yaşamak için müstakil bir anayurda ihtiyaç olduğunu anlatmışlar ve daha Erzurum Kongresi'nden evvel, ayrı ayrı ve toplu halde dağlara çıkarak anayurdu istilâ eden batı emperyalistlerine karşı mücadeleye girişmişlerdir. Erzurum Kongresi'ni teşkil ve idare edenler de, esas itibariyle vatandaşların bu entüziazmından ilham aldıklarının kabul edilmesi çok akla yakın gelebilir.

Erzurum Kongresi'ne takaddüm eden günlerde M. Kemal silk-i askeriden [askerlik mesleği] istifa etti. Yani bütün askerlik hayatı müddetince kendine tevcih edilen rütbelerden vazgeçti. Alelade bir Türkiye vatandaşı oldu. Ve o andaki kendi gaye arkadaşları da M. Kemal'in bu fikrini kabul ettiler. Bu doğru bir hareket miydi? Kendi nam ve hesabına muhakkak doğru bir hareketti, çünkü böyle olmasaydı, zaten bu harekete teşebbüs etmezdi. Çanakkale cephesinde gördüğü müsbet hizmetleri M. Kemal'in askeri rütbelerinden vazgeçmesini amirdi, çünkü Türkiye vatandaşlarına en büyük felâketler yüksek askeri üniforma taşıyanlar tarafından sunulmuştur. Sultanlar devrinde yalnız İttihat ve Terakki Partisi iktidarını ele alsak meselâ: Balkan Harbi, Ermeni vatandaşları tehcir ve katliam, Çanakkale ve Sarıkamış felâketleri ve Suriye Arap ileri gelenlerini imha siyasetlerini yürüten ve tatbik eden hep yüksek askeri rütbe sa-

likleri ve paşalar ve hatta en başta gelenleri halife damadı Enver ve arkadaşı Cemal Paşa idiler.

En vasi mülki ve askeri salahiyet sahibi sıfatıyla bu paşaların irtikâp ettikleri cinayetleri, Türkiye vatandaşları adım adım takip etmiş ve bu gibilerden bir an evvel kurtulmak çarelerini aramaya koyulduğu günlerde, Doğu Anadolu halkının ve dolayısıyla Türkiye vatandaşlarının iradesini, milli mücadelenin ilk günlerinde temsil edecek Erzurum Kongresi'nin başında adı kim olursa olsun bir paşanın bulunmasını iyi karşılamayacağına aklı ermeyecek kadar M. Kemal gafil bulunamazdı. O günlerde kongreye iştirak eden veya etmeyen ileri görüşlü münevverlerin de candan tasvip ettiği bu hareketiyle M. Kemal başkanı sıfatıyla kongreyi ve kongre faaliyetini ikmal ettikten sonra kongre heyeti temsiliye başkanı olarak yurdun umumi siyasi, iç ve dış faaliyeti ve emperyalizme karşı milli mücadeleyi idare ve şevke koyulmuştur. Heyeti Temsiliye başkanı olarak çalışmaya başladığı ilk günlerde M. Kemal, kongrede delege bulunan doğu vilayetleri derebeyleri ve mütegallibeleriyle ve bazı generallerle mücadele etmek zorunda kalarak başarı sağlamaya muvaffak olmuş ve genç Sovyet hükümetiyle bir an evvel münasebet kurarak, Anadolu halkının emperyalizmle mücadelesine yardımını temin için yollar aramaya başlamıştır.

Bu maksatla da Erzurum Kongresi delegelerinden bir olan Kemahlı bir köylü çocuğu, Almanya'da ihtisas tecrübesinde bulunmuş ve 1918 Spartakist hareketine iştirak etmiş Doktor Fuat Sabit'i, Sovyetlerden yardım için Kafkaslar yoluyla Moskova'ya göndermiştir. Kuzey İran yoluyla ve birçok zahmet ve meşakkatlere katlanarak ve hatta İran'ın kuzey eyaletlerinde ve Kafkas Azerbaycan'ı hududuna mücavir mıntıkalarda yarı meskun yarı göçebe halinde yaşayan Afşar kabilelerinin, ölümle neticelenmesi pekâlâ muhtemel olan tehdit, takip ve hücumlarına maruz kaldığı tehlikeleri de yenerek, güç belâ kendini Bakü'ye atabilmiştir.

Bakü'ye geldiği ilk günlerde, Pantürkistlerin Bakü'deki muayyen toplulukları bulunan yerlerde pek az göründükten ve etrafla tanış ol-

duktan sonra Rusya Komünist Partisi ülke komitesiyle amele kulübü müdavimi arkadaşlar yardımıyla, münasebet kurmaya muvaffak olmuş ve Erzurum Kongresi tarafından, Türkiye'de milli mücadeleyi yürütmek için gereken ve istenilen para mühimmatı askeriye ve manevi yardımı temin etmek için Moskova'ya mümessil gönderildiğini, elindeki dokümanlara istinaden etraflı izah ve ispat ediyor. Kafkasya ülke komitesinin legal üyelerinden olan Viktor Naneyşivili ve İsa Davlatof, Mirzadavut Hüseynof ve diğerleriyle Doktor Fuat Sabit'in randevularını, kendi istediği takdirde her defasında ve Baku'nun muhtelif mıntıkalarındaki ta ahırlara varıncaya kadar gizli yerlerde emniyetle sağlamak vazifesi de hatıratı yazana havale edilmişti.

Terkibinde, Doğu Anadolu halklarının senelerden beri kanını sömürmüş derebeyleri ve mollaları da bulunmasına rağmen, Erzurum Kongresi Anadolu çiftçi ve işçilerinin o günkü ihtiyaç ve taleplerini heyeti umumiyesiyle karşılayan beyannamesinde belirtmiş, yalnız bu taleplerin tahakkuku için maddi imkânlara malik olmadıklarından, büyük Oktobr İnkılabıyla emperyalizme ve emperyalizm yardakçıları dahili düşmanlarına karşı mücadelede bulunan Rusya halkından bu yardımı istemek için de mümessil olarak kongre üyeleri arasından, Anadolu halkının o günkü isteklerini tam müdrik ve halkın ta kendi içinden çıkmış ve onun muhakkak bir cüzü ve hilkaten [yaratılıştan] ileri görüşlü olan Doktor Fuat Sabit'i seçmiştir. Doktor Fuat Sabit de kongrenin bu güvenine tam lâyık olmak için, uhdesine kongrece tevdi edilen bu yüksek vazifeyi, bir taraftan ifaya gayret sarf ederken diğer taraftan da Lenin'in ve Marks'ın eserlerini Alman dilinde tetkik etmek suretiyle kendisine tevdi edilen vazifeye layık bilgisini artırmaya çalışıyordu. Doktor Fuat Sabit kahvelere gitmez, lâlâkıyatla [anlamsız işlerle] meşgul olmaz, kendisini ya Kafkas ülke komiteleri üyeleriyle randevusunda veyahut da evinde tetkik ve mütalaayla meşgul olurken bulabilirdiniz.

Türk Ocaklarında Hamdullah Suphi vesaireleriyle beraber çalışan ve hatta ismi bu ocakların müessisleri arasında bulunan Fuat Sabit, Pantürkistliği, Pantürkistleri ve bunlardan Kafkaslar'da Nuri Pa-

saları, Azerbaycan'da Şevket Aydemirleri, Dağıstan'da Kâzım Beyleri ve bunlara benzerleri, misafir olarak bulundukları memleketlerde emekçilerin kanlarını dökmeye sebep olduklarından dolayı telin eder ve bu gibilerle mücadelede kendisi ön ayak olurdu.

Özbeöz milliyetçiler ve yurtseverler, talihlerini anayurt haricinde Kafkas'larda Türkistan'larda değil, anayurtlarında yani Anadolu'da denemeleri ve istila altında bulunan yurtlarını kurtarmak için silâha sarılarak, istilâcılara karşı savaşlarda Doktor Fuat Sabit ve arkadaşları gibi M. Kemal ve arkadaşlarının saflarında yerlerini almaları lâzım gelirdi. Kendi anayurdu istilâ altındayken, kendi kendilerine mevhum bir ideal edindikleri Turan'ı kurtarmaya ve ehyaya kalkışmak ve bunun için de emekçiler kanının dökülmesine sebep olmak maceraperestlikten, avantüristlikten ve nihayet anayurda ihanetten başka bir şey değildir.

Denikin, Biçerahof ve onların yardakçıları ekalliyetten olan eski Çar generalleri, merkezi Temurhanşura'da bulunan Kafkas Dağ Cumhuriyeti'ni ve Dağıstan'ı yalnız demiryoluna mücavir ve top atımı mesafesindeki mıntıkayı işgale uğraşırken onların hedeflerinden başta geleni de Bakü petrolleriydi. Bakü işçileri, Azerbaycan çiftçileri ve onların Komünist Partisi Kafkas Ülke Komitesi Azerbaycan'ı ve Bakü petrollerini müdafa etmekte musir [İnatçı] idiler. Kafkas Dağ Cumhuriyeti ve Azerbaycan Müsavat hükümetleri, Azerbaycan ve Bakü petrollerinin Bolşevikler eline geçmektense Denikincilerin, Biçerahofların ve umumiyetle Bolşeviklere düşman her kim olursa olsun, Şimali Kafkasya, Dağıstan, Azerbaycan ve Baku'yu işgal etmelerine çoktan razıydılar.

Çiftçileri ve işçileri hakiki temsil eden ve onların şüphesiz desteğine güvenen Kafkas ülke komitesi Denikincilerin, Biçerahofların ve Vladikafkas, Grozni, Temurhanşura'da zaman zaman iktidarda bulunan ve Kafkas halklarının sömürücüleri derebeylerin, şeyhler, hacılar ve yerli generallerin, Türkiyeli Pantürkistlerin ve Azerbaycanlı İttihadı İslamcıların, Müsavatçıların muhtemel hücumlarını

önlemek için, gece gündüz durmadan enerjik tedbirler almakta devam ediyordu.

Şimali Kafkaslar'dan başlayan Baku'nun müdafa hattının kırılmamasma ve delinmemesine gayret sarf eden Kafkas ülke komitesi ve bu komitenin ayrı ayrı üyeleri Mikoyan'ın, V Naneyşivili'nin, Mahaç Dagadayef'in, Buynakski'nin, C. Korkmazof 'un vesairelerinin ya kendileri bizzat Ejderhan ve Moskova'ya gitmek suretiyle yahut da raporlarıyla, Çerkezinin, Balkannın, Azetinin, Inguşunun, Çeçeninin, Kumuğunun ve diğer dağlı milletlerin katıldığı Şimali Kafkas müdafaasına yardımlarını, Güney Rusya fevkalade komiseri Orjonikidze'den, Ejderhan havalisi parti rehberi Kirof'tan ve hatta Lenin'den durmadan yorulmadan talep ve rica ediyorlardı. Diğer taraftan da Kafkraykom elindeki mevcut inkânlardan istifade ederek Dağıstan'ı askeri ve dinden askeri talimatçılar ve harbi mühimmatla teçhize cömertçe devam ediyordu.

Ejderhan parti teşkilatı rehberi Kirof'un gönderdiği en cesur ve kahraman inkılapçılar vasıtasıyla idare ve maddi ve mühimmat askeriyeyle yardım ettiği Kizlar mıntıkasında Kamışan bataklıklarındaki, açlığa ve sıtmaya bakmayarak her an başları koltukları altında bulunan partizan kıtalarının Denikin'in Bakü'ye sarkmalarını uzunboylu ve sonuna kadar kahramanca önledikleri, bir vakıadır ve bu fedakârlıklar ve bu fedakarlığa katlananlar adlarıyla Oktobr İnkılap tarihine geçmiş bulunuyor.

Kafkas ülke komitesi üyesi ve Dağıstan fevkalade komiseri V Naneyşivili mevcut maddi imkânları bir taraftan mobilize etmekle beraber Bolşeviklerle aynı safta mücadele etmek için Kafkas Dağ Hükümeti'ni, Müsavat Hükümeti'ni ve Denikin'le mücadeleyi yalancıktan da olsa vaad eden her türlü cereyanı, Sovyet Rusya'nın fevkalade ihtiyacı olan petrolü temin için ve gelecekte de temin edecek olan Baku'nun müdafaasına katmaya gayret sarf ediyordu.

Dağıstan ve Şimali Kafkasya emekçileri hem iç ve hem de dış düşmanlarıyla yılmadan çarpışıyor, komünistler de en fedakâr arkadaşlarını kurban vermek bahasına inkılap aleyhtarı ve halk düşman-

lan her cereyanla mücadele zorunda kalıyorlar ve emekçilerin en sıkı yardımıyla adım adım emekçileri kurtarma gayelerine doğru ilerliyorlardı.

Kafkas ülke komitesi yalnız Denikin'le değil, Kafkas emekçilerinin iç düşmanları beyler, hanlar ve şeyhler hacılarla, İttihadı İslamcılar Pantürkistler ve her renk ve siyakta [tarz] cereyanla mücadele etmek zorunda kalıyordu. Asıl düşman henüz o vakitler Moskova kapılarında ve Kafkaslar'da orduları bulunan Denikinciler ve daha asıl olan da bunların arkasında duran İngiliz ve Amerikan emperyalistleriydi.

Alman-Türk emperyalistleri 1918 sonbaharında Dağıstan'ın dağlık kısmını ve merkezi Temürhanşura'yı işgal edince, Tiflis'te bulunan Kafkas Dağ Hükümeti Temürhanşura'da kukla olarak Türkler tarafından iktidara getirilmiştir. Bu kukla hükümet, Mondros Mütarekesi'yle Alman-Türk emperyalistleri Kafkaslar'ı terk ettikten sonra, ağalarından aldıkları talimat üzerine Kafkas Dağ halklarının düşmanları Denikinciler ve Biçerahoflarla işbirliği yaparak Kafkas Dağ halklarını ve bu meyanda Dağıstan halkını ve bu halkların hakiki mümessilleri komünistlerle amansız mücadeleye girişmişler ve bu mücadelenin ilk kurbanı, Cungutay köyü civarında pusuya düşürüp de öldürdükleri Dağıstan vilayet komitesi rehberi Mahaç olmuş, bundan sonra da komünistlere karşı suikastlar gizli ve kanundışı devam edegelmiştir.

Kitabımızda adı geçen ve daha da geçecek olan, merkezi Temürhanşura'daki Kafkas Dağ ve sonraları yalnız Dağıstan Hükümeti hakkında bir iki söz söylemek faideden hali değildir.

Oktobr İnkılabı'yla kendi mukadderatını eline alan Dağıstan emekçilerini, Alman emperyalizminin yardakçıları olan Türk ordularına kılıç ve barut kuvvetiyle muvakkaten de olsa kendilerine ram edince [teslim], Temürhanşura'da iktidarı ellerine verdikleri kukla hükümet ve bu hükümeti teşkil eden meclis üyeleri, emekçi halkı temsil etmeyen Kuzey Kafkas emekçileri düşmanları derebeyler, hanlar, şeyhler ve hacılardan ibaretti. Hükümet merkezi Dağıstan

topraklarında bulunduğu için, meclis yalnız Dağıstan emekçilerini temsil etmesi lâzım gelirken, Çeçeniyle, Inguşuyla, Balkarıyla, Çerkezi, Asetini vesairesiyle, meclisin teşkil edildiği günlerde tesadüfen Temürhanşura'da bulunan Kafkas halkları düşmanları, derebeyleri, hanlar, beyler, şeyhler ve hacılar, Kuzey Kafkas emekçilerini temsilen kendilerini meclise irtikap etmişlerdir.

Bu derme çatma meclis ve hükümete göre de, bu hükümetin hudutları Hazer Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzanan Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ı bütün ufacık tefecik halklarıyla içine alan saha içindedir. Dağıstan kendisi ise, doğusu Hazer Denizi, kuzeyi Kalmık Çölü, batısı Rusya Federatif Cumhuriyeti'nin Stavropol ülkesi, Çeçen-Inguş muhtar cumhuriyetleriyle Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, güneyinde ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti vardır. Temürhanşura'da yerleşmiş, Kafkas Dağ Hükümeti'ni, Kuzey Kafkas halklarına mensup fakat kendileri halktan olmayan Kotsefler, Salikoflar, Reşit Han Kaoplaboflar, İbrahimoflar, Ali Han Kantamiroflar, Necmeddin Gatçinskiler, Hacı Ali Akuşinskiler, General Haliloflar ve sair bunlara benzer yüzlerceleri teşkil ediyorlar ve haddi zatında bu mıntıkalar emekçilerinden, kendilerinden başka biriciğini temsil etmiyorlardı. Böyle bir meclis ve hükümetin teşekkülü, İngiliz, Amerikan ve Alman-Türk emperyalistlerinin, Oktobr İnkılabının şarka ve Güney Kafkasya'ya tesirini önlemek için tertip ettikleri plana pek uygun geliyordu.

Alman-Türk emperyalistleri Kafkasya'yı terk edince Panislâmistlik ve Pantürkistlik gibi avantürist emellere hizmet etmek için buralarda güya ekilerek bırakılmış ve yahut da esir olup da herhangi bir sebep ve maksatla anayurda gitmek istemeyen Türklerden İsmail Hakkılar, Kâzım Beyler, Rıfat Beyler, Nuri Paşalar ve bunlara benzer onlarcası bu kukla hükümetlerin, Kafkas emekçilerine karşı işlediği cinayetlere katılmışlardır.

13 Mayıs 1919 günü, o günlerin kukla hükümet başkanı Kotsef'in emriyle, Temürhanşura'da geniş mikyasta yapılan bir baskın neticesinde, Dağıstan vilayet komitesi üyelerinden Buynakski'yi,

Leşçünski'yi, Abdülgalimof'u, îsmaylof u, Abdüllehhap ve diğerlerini tevkif etmek suretiyle, Dağıstan emekçilerine karşı işlemiş oldukları cinayetlere birini daha eklemişlerdir. Bu tevkifat üzerine, Dağıstan vilayet komitesinin diğer üyeleri başta C. Korkmazof olduğu halde köylere çekilerek tevkif edilen arkadaşlarını kurtarmak için teşebbüste bulunmuşlar, bu satırları yazanın ve Haydar'ın çok müessir olarak teşkilinde ve yürütülmesinde iştirak ettiği bahsi ilerilerde geçen Temürhanşura'daki mescitte ve kısmen civar sokaklarda protesto mitingleri tertip etmişler ve hatta arkadaşları trenle Portpetrovski'ye sevk edilirken Kumturkale istasyonunda trene semeresiz de olsa bir baskın yapmaya muvaffak olmuşlardır.

Kukla hükümet tarafından tevkif edilen Buynakski ve arkadaşlarının kurtarılmaları işi, evvelce bahsedildiği şekilde Cungutay'da yapılan hareket de akamete uğrayınca, Dağıstan vilayet komitesi üyesi C.Korkmazof'un teklifiyle Dağıstan'ı muvakkaten terk etmek zorunda kalarak, Bakü'de toplanmıştık. Fakat, esaslı ve teşkilatlı ayaklanmaya alamet olarak, Dağıstan vilayet komitesinin yerli teşkilatları tarafından idare edilen çiftçi ve emekçiler mücadelelerine, Dağıstan'da yer yer devam ediyorlardı. Kafkas Dağ Meclisi ve Hükümeti, toplu olarak ve ayrı ayrı üyelerinin teşebbüsleriyle, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya emekçilerinin, kendi iç sömürücüleri, her çeşit dış emperyalistler, Denikinciler ve Biçerahoflara karşı her defaki ayaklanmalarını, kendi lehlerinde kullanmakta gayretler sarfetmekte gaflet göstermemişlerdir.

1919 Eylül ayında, Dağıstan emekçilerinin mutat ayaklanmalarını kendi leyhlerine kullanmak kaygısıyla Kafkas dağ Meclisi üyelerinden ve aylaklarından Ahmet Salikof, Malsagof, Ali Han Kanterimof ve Doktor Urusof'un dahil olduğu bir heyet refakatlerinde Türk ordusu genelkurmay subayı Pantürkist Baha Sait olduğu halde Baku yoluyla Tiflis'ten Dağıstan'a gelmişlerdir. Bu ve buna benzer misyonerler bir taraftan Tiflis ve Bakü, diğer taraftan da Dağıstan ve Kuzey Kafkasya arasında mekik gibi işlemekten ibaret olan seyahatleri devam edegelmekte olsun, Dağıstan ve Kuzey Kafkas emek-

çileri Kafkas ülke ve Dağıstan vilayet komitelerinin idaresi altında hareket ve mücadelelerine devam ediyorlardı. Bu günlerde bilhassa Dağıstan emekçilerinin en fazla hücumlarına maruz kalan, Biçerahof 'un işgali altında bulunan Derbend'di ve Dağıstan emekçilerinin verdiği şiddetli harplerle bu şehir elden ele geçiyordu. Dağıstan emekçilerinin ardı arası kesilmeyen hücumları neticesinde Denikinciler ve Biçerahofçular, demiryolu civarından Dağıstan içerilerine doğru nüfuz etmek imkânını bulamıyorlar, bulsalar da pek az zaman sonra tard edilerek kendilerini tekrar demiryolu civarına Derbend'e ve Derbendİe Port-Petrovski arasındaki, zırhlı tren ve topla müdafası mümkün ve kolay olan istasyonlara sığınmaya zorluyorlardı.

Dağıstan emekçilerinin Derbend için verdiği bu günlerdeki harplerde, kendilerine yardımda bulunan komünist Türk subayı Kâzım Ramazanof'un pantürkistler tarafından öldürüldüğünü burada kaydetmek doğru olur.

1919 senesi Eylül ayında Rusya Komünist Partisi Kafkas ülke komitesi kendi terkibinden bir Dağıstan seksiyonu teşkil ederek bu seksiyona, Dağıstan vilayet komitesinin üyelerinden Korkmazof'u ve Kavalof'u da kattı ve 1919 EylüPünde Dağıstan vilayet komitesi üye adedini tamamladılar ve Kazbekof'un da katıldığı komite kendi başkanlığına Korkmazof'u ve başkan yardımcılığına da Mamedof'u, katipliğe de Dolgat'ı seçti. Bu suretle Denikincilerin 1919 senesi Ağustos'unda Port-Petrovski'de kurşuna dizdikleri Buynakski ve arkadaşlarından boş kalan üyelik yerleri doldurulmak suretiyle, Dağıstan vilayet komitesi tam çalışacak bir duruma girdi.

Bu komite Dağıstan'daki faaliyetini daha da teksif ederek [yoğunlaştırarak], Dağıstan'ın bütün şehir ve köyleriyle münasebetini genişletmeye ve takviyeye koyuldu.

Dağıstan emekçilerinin, dış ve iç düşmanlarla mücadelesini teşkil ve idare için, Kafkas Dağ Meclisi'nden de beş üyenin katıldığı on beş üyeden ibaret, Lavaşa'da Dağıstan müdafaa sovyeti kuruldu. Müdafaa sovyeti kendine başkan olarak, vilayet komitesi üyelerinden Kazbekof'u seçti. Denikin'e ve iç düşmanlara karşı emekçile-

rin mücadelesinde başarı sağlamak için hiçbir fırsat ve imkânı elden kaçırmayan Dağıstan vilayet komitesi, müdafaa sovyeti içinde herhangi bir fraksiyon kurmak teklifinde ısrar etmedi. Müdafaa komitesi, hâlâ devam eden nüfuzundan istifade ve aksi cereyanlara kapılmasını önlemek için Ali Hacı Akuşinski'yi de, asıl başkana muvazi olarak, adı olup da kendi olmayacak olan müdafaa komitesinin fahri başkanlığına seçti.

Teşkil edilen ve esas ikamet yeri Dağıstan'da Lavaşa'da olan Dağıstan müdafaa sovyetinden bir kısım üyeler, Azerbaycan Hükümeti'yle Dağıstan müdafaa sovyetinin memleketlerini Denikin'e karşı müdafaa için vardıkları bir işbirliği anlaşmasından sonra, Bakü'de "Dağıstan Şitapı" namı altında bu savetin bir şubesini açtılar. Sonraları yalnız "Şitap" diye adlandırılan bu teşkilatın merkezi, eski Rus saborunun karşısında Muhtarof'a ait olan müstakil bir evdeydi, bu Şitap Dağıstan müdafaa komitesinden ve onu temsil ederek bir veya bir kaç üyenin idaresinde çalışıyor, başkan makamında da Bakü'de bulunduğu takdirde Korkmazof oturuyordu.

Arşivlerde ve tarihi bazı eserlerde yalnız Şitap diye adı geçen bu teşkilatın bulunduğu Muhtarof'un binası, Dağıstan'a yardım için Türkistan'dan, Ejderhan ve başka yerlerden gönderilen bütün maddi yardımların (silah, cephane, ilaç vesaire) deposu ve sevk mahalliydi. Kafkas ülke komitesi ve bu komitenin Bakü bürosu ve sonraları Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi üyelerinden tanınan birçoklarının toplu ve perakende olarak toplandıkları yer, amele kulübüne muvazi olarak, bir de burasıydı. Fakat V Naneyşivili, İsa Davlatof, Ali Haydar Karayef, M.D. Hüseynof, Hamit Sultanof ve daha başka adlarını hatırlamadığım diğer bazı arkadaşları her gün gayri muayyen saatlerde burada rastlamak kabildi.

Dağıstan emekçilerine yardım kabilinden, Dağıstan'a insan askerisi de dahil malzeme sevkiyatını bu Şitap görürdü. Erzurum Kongresi mümessili olarak Kafkas ülke komitesi nezdinde bulunan Doktor Fuat Sabit'in de buradan ayrıldığı çok nadirdi. Şitap'ın Dağıstan müdafaa sovyeti üyesi olan başkanından başka bir de Şitap'ın

kumandanı komünist bir Türk subayı vardı, Kafkas ülke komitesi beni de kendisine muavin olarak vermişti.

Şitap'ın şehirde bazı hususlarda alakası, ülke komitesince bize havale edilmişti. Mesela: Bakü civarındaki adalara Türkistan'dan, Ejderhan'dan vesaire yerlerden getirilen ve adalarda gömülü bulunan askeri malzemeyi, bu hususa ülke komitesince hususi memur edilen Çiharof dan başkalarının adlarını hatırlayamadığım arkadaşlara refakat etmek suretiyle, beraber Baku'nun Bayıl mevki sahillerindeki iskelelere kadar motorlu kayıklarla getirir ve bu iskelelerden Muhtarof'un evine nakil meselesi yalnız bana kalırdı. Vaktinde hazırlanan araba veya arabalara malzemeyi yükler kendimde malzemenin üzerinde oturmuş olduğum halde Şitap'a sevk ederdim. Bu hareket akıl kârı değildi, evet, biz bu işi ve işleri Dağıstan emekçilerine yardım maksadıyla yapıyorduk ama Müsavat Hükümeti polisleri her zaman ve her dakika sebepli tebelleşebilir, araba ve araba üstündeki üstü kaput bezi veya herhangi bir kumaşla örtülü sandık ve eşyayı muayene ve kontrole tabi tutarak foyamızı meydana çıkarır, bu da dünya kadar karın ağrısı ve hatta tehlikeyle neticelenebilirdi. Müsavat Hükümeti polisleri arasında mevcut tek tük komünist arkadaşlarımızın da bu işleri görmezlikten gelmeleri ve hatta el altından yardımlarını bile kabul etmek lâzımdır.

Askeri malzemeyi Şitap'a naklettikten sonra oradan Dağıstan'a mı yoksa daha başka yerlere mi sevk etmek meselesi, Kafkas ülke komitesi bu malzemeyi pekala Bakü işçilerini teçhiz etmek için Bakü ve havalisindeki lüzum gördüğü fabrikalara sevk ettirebilirdi. Nitekim öyle de oluyordu.

Her gün yüzlerce Bolşevik'in girip çıktığı bu Şitap'ın esrarına kimse vukuf peyda etmemiş olmalı, ki hatıratını yazanlardan elime geçenlerin de bu Şitap'ın nenin nesi olduğu üzerinde durulmamıştır. Sırası gelmişken bu Şitap'ın, benim şahidi olarak bildiğim tarihçesinden biraz bahsedelim. Şöyle ki; Mondros Mütarekesi'yle Alman-Türk emperyalistleri Kafkasya'yı terk ettikten sonra, halklarını ve emekçilerini temsil etmeyen Bakü'de Azerbaycan Müsavat ve Te-

mürhanşura'da Kafkas Dağ Cumhuriyeti kukla hükümetleri her an İngiliz, Amerikan emperyalistlerine ve Denikincilere alet olarak bunlardan beherinin Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Azerbaycan'ı işgal etmelerine müsaade edebilirlerdi, müsaade etmemelerine sebep, kendilerine düşman olan emekçilerin kendilerini alaşağı etmeleri korkusuydu ve bu korku da bu hükümetleri emperyalistler ve bunların ajanlarıyla anlaşmadan muvakkat bir zaman için bile olsa men ediyordu. Kafkas ülke komitesi bu hükümetlerin tereddüdünden tam vaktinde istifade ederek, bu memleketlerin ve bilhassa Bakü petrolleri için en yakın düşman olan Denikin'e karşı, kendisinin de dahil olduğu müşterek bir cephe teşkil etmeleri teklifinde bulundu ve böyle bir cephe teşkili vaki olduğu takdirde parası, silahı, cephanesi ve sair her türlü maddi ihtiyaçların teminini Kafkas ülke komitesi kendi üzerine aldığını da belirtti. Yalnız manevi müzaheret [yardım] vaad eden Müsavat Hükümeti Muhtarof'un evini icare müsaade etmiş ve Kafkas Dağ ve Dağıstan Cumhuriyetleri Hükümeti ile Dağıstan vilayet komitesi mümessillerinden terekküp eden Dağıstan müdafaa sovyeti bu icar edilen Muhtarof'un evinde "Şitap" unvanıyla kendi şubesini kurmuştur. Pek az sonra da Şitap'ın faaliyet gidişi Dağıstan Cumhuriyeti Hükümeti işine elvermediği için bunlar da çekiliyor ve bu Şitap'ın kontrolü tamamen Kafkas ülke ve Dağıstan vilayet komitelerinin eline geçiyor ve bu teşkilât Şitap namı altında, Dağıstan ve Azerbaycan emekçileri iktidarı kendi ellerine alıncaya kadar devam ediyor.

Hatta "Dağıstan'da Sovyet rejimini kurma ve takviye etme için Mücadele" isimli 1960 senesinde çıkan kitapta bile, Dağıstan emekçilerine Sovyet rejimini kurmalarında çok büyük yardımı dokunan bu Şitap'ın faaliyetinden hemen hemen hiç bahsedilmiyor, yalnız kitabın bir yerinde, Korobof'un başkanlığı altında Muhtarof'un evinde "Şitap" Dağıstan yardım komitesinin toplandığı, bir sıra kararlar alındığını ve amele kulübüne de bazı vazifeler verildiği yazılıyor. Azerbaycan İnkılabına da büyük hizmetleri dokunmuş amele kulübüne verilen vazifeden maksat, hasılatı, Denikin'e karşı müca-

delelerinde Dağıstan emekçilerine bir yardım olarak tahsis edilmek üzere, amele kulübünde müsamereler ve oyunlar tertibidir.

Sabahın erken saatlerinden akşamın geç saatlerine kadar bu Şitap'a giren çıkan eksik olmaz ve bunların hepsi de uzaktan ve yakından az çok birbirlerini tanıdığı için, tanınmadık herhangi bir kimse ve bilhassa Müsavat Hükümeti polisine mensup olanlardan bir kimsenin buraya nüfuz etmesine imkân yoktu. Her ihtimale karşı, usulen, cümle kapısının iç tarafında da girip çıkanları tanıyan bir de nöbetçi bulunuyordu. Şitap'ın faaliyeti devam ettiği müddetçe, Müsavat Hükümeti polis teşkilâtına ve Bakü'de hiçbir zaman vücutları eksik olmayan İngiliz ve Denikin ajanlarına rağmen, Şitap'ın bulunduğu Muhtarof'un evinin kısmen veya heyeti umumiyesiyle baskına uğramaması ve normal faaliyetine en küçük de olsa bir zarar verilmemesi, alınması zaruri olan ihtiyat tedbirlerinin tam olduğuna bir delildir.

Kafkas ülke komitesinin ve bu komitenin Bakü bürosunun, Dağıstan, Azerbaycan ve Bakü emekçilerinin Denikin ve milli hükümetlere karşı mücadelelerini ayarlayacak ve bu mücadelede onlara yardım şekli gibi, aldığı en mühim kararlar, Şitap binasında bu komitelerin üyeleri tarafından odalarda, koridorlarda ayakta görüşülerek operatif bir şekilde alınırdı. Günde yüzlerce adamın girip çıktığı Şitap binası bir arı kovanına benzer ve buraya girip çıkanların hiçbirisi aylakçı sınıfından değillerdi ve olmazlardı.

Kamo da burada, Şitap'ın bulunduğu binanın ikinci katında kendine ayrılmış hususi bir dairede çalışıyordu. Bu dairenin dip tarafta bulunan büyücek bir odası, herkesin girmesine yasak edilmiş konspiratif ve esrarengiz bir manzara arz ediyor, buraya girmelerine Kamo'nun müsaade ettiği arkadaşlara da muhakkak kendisi refakat ediyordu. Bu odaya girildiği vakit, zahiren tam bir patlamaya müheyya [hazır] bomba manzarası arz ediyordu. Sultan Hamid'in en parlak saltanat ve en karanlık istibdat devirlerinde, o vakit sayıları parmakla sayılacak kadar az olan hürriyet aşığı ilerici Türk aydınlarıyla teşriki mesai ederek, diğer birçok iştirak ettiği inkılap hareket-

leri meyanında, bu müstebit, cani ve katil sultana başarısızlıkla sona eren bomba atmak suretiyle bir suikastı büyük bir heyecanla nakleden Kamo'nun gördüğü ve yürüttüğü işlere kimsenin aklı ermez ve hiçbir kimse bu görülen işlerin sonucuna şahit olamazdı. Razvedka ve kontr razvedka [istihbarat ve karşı istihbarat] işlerinin de burada teşkil edildiği ve burada da, Kafkas ülke komitesi kontrolündeki devrim mahkemesinin kararıyla sonuçlandığını kabul etmek doğrudur. Şitap'ın kontr razvedkasında çalışan ismi mahfuz komünist Türk arkadaşın, kendisine Şitapça terfik edilen [yanına katılan] arkadaşlarıyla, Müsavat Hükümeti'nin borusu öttüğü saltanatlı günlerinde güpegündüz, Denikin razvedkasına mensup ajanları yakalayarak Şitap'a teslim ettiği seyrek hadiselerden değildi.

Kamo'nun dairesine, seyrek de olsa giren çıkanlar arasında körpecik genç kızlar da vardı, paltoları altında çaprazlama omuzlarına asılmış iki torba bulunur, bu torbalara koyacağı patlayıcı maddeleri dikkat ve ihtimamla yerleştirir, kızlar da kendilerine tembih edilen yerlere yıldırım süratiyle bunları götürürlerdi. Kamo'nun faaliyetinin mahiyeti, bir kaç gün sonra gazetelerde okunan orada burada Denikin ajanlarının birinin veya bir ikisinin misafir bulunduğu otellerden birinde bomba patlatıldığmdan tahmin edilebilirdi. Kamo'nun anlatıldığı şekildeki bu faaliyeti, Baku'nun en kalabalık yerlerinden birinde Haşimof ve Musevi gibi emekçilerin en sevdiği iki arkadaşımızın, Denikin ajanlanyla işbirliği yapan Müsavat Hükümeti ajanları tarafından öldürülmelerinden ve Müsavat Hükümetinin Azerbaycan köylerinde arkadaşlarımıza karşı yürüttüğü suikastlardan sonra, Kafkas ülke komitesinin bilmukabele almaya zorlandığı tedbirlerden biri olarak saymak lâzımdır.

Kamo, Kafkas ülke komitesinin kararlarını yerine getirmek yolundaki kendi faaliyetiyle Dağıstan, Azerbaycan ve Bakü emekçilerine, kendi mukadderatlarını ellerine almak hususunda, benim belki de yüzde birini bildiğim yorulmak bilmez cansiparane faaliyetiyle çok büyük yardımlar yapmıştır.

Kamo'nun, kendisiyle bir kaç ay bir çatı altında kaldığım müddet

zarfındaki faaliyetlerinden böylece kısaca bahsettikten sonra, inkılaba en son gördüğü hizmeti de zikrederek yazımıza devam edeceğiz.

Bakü'de Azerbaycan Müsavat Hükümeti alaşağı edildiği 1920 senesi 27-28 Nisan gecesi, Bakü'den kaçmaları ihtimali olan Azerbaycan Müsavat Hükümeti üyelerinin ve sair Azerbaycan halkı düşmanlarının trenle kaçmalarını önlemek için Kafkas ülke komitesinin kendisini demiryolu köprülerini patlatmak için gönderdiğinden, Müsavat Hükümeti'ni alaşağı etme hazırlıklarında büyük gayretler sarf etmiş olan Kamo, kendi emeklerinin semeresini son gece göremeyeceğinden ve hissedemeyeceğinden çok müteessir olduğunu, Kafkas ülke komitesi üyelerinden İsa Davlatof kendi hatıratında yazar.

İran'ından Türkiye'sine halkların kendi müstebit ve zalimlerine karşı mücadelelerine tam bir enternasyonalist olarak iştirak etmiş ve Lenin'le de onun gösterilerini hayata geçirmek suretiyle beraber çalışmış olan Kamo 1920 senelerinde memleketi Tiflis'te komünist olarak bir kaza neticesi ölmüştür.

Derbend'e kadar sarkmış bulunan Denikin ordularının Dağıstan emekçilerine karşı ardı arası kesilmeyen işlediği cinayetlere ve hesapsız soygunlara ve Dağıstan emekçilerinin rehberleri komünistleri teker teker ve toplu olarak imha etmelerine karşı, çiftçiler ve işçiler yer yer ayaklanmaya başlamışlar ve bu ayaklanmayı bir nizam altına almak zamanı gelmiş ve hatta geçmek üzereydi.

Dağıstan emekçilerinin Denikincilere karşı mücadele gayretlerini, bir taraftan şeyhler, hacılar diğer taraftan da Müsavatçılar, İttihadı İslamcılar ve Pantürkistlerin amaline ve hatta hangi amale hizmet ettikleri belli olmayan Türk subayları baltalamaya çalışıyorlardı. Öyle ya! Dağıstan'ın o meşhur Ali Hacı Akuşinski'si işine geldiği vakit Bolşeviklerle işbirliği ediyor, işine geldiği vakitte de Bolşeviklerin ve Dağıstan halkının kan ve can düşmanı Türk subayı Kâzım'la da bağdaşıyor ve hatta oğulluğuna bile kabul ederek, onu Dağıstan emekçilerine karşı işlediği cinayetlerde serbest bırakıyor ve hatta Kâzım'ın Dağıstan köylerinde hoşuna gitmediği ve yalnız komünist oldukları için birçok vatandaşları asmak suretiyle idam etmesini bi-

le hoş görüyordu. Nasıl görmesin? Kâzım bu cinayetleri Ali Hacı'ya güvenerek ve ona yaranmak için, şeriatın emrini yerini getiriyorum, diye yapardı. Bütün bu karma karışık ve Dağıstan emekçilerine ve onların rehberleri komünistlere karşı ardı arası kesilmeyen cinayetlere, Dağıstan vilayet komitesi rehberliği ve gösterisiyle Dağıstan emekçileri mücadelelerini artırmak suretiyle mukabele ediyorlardı.

1919 senesi Eylül'ünün Dağıstan için ana baba günlerinden birinde Dağıstan vilayet komitesi üyelerinden başta Korkmazof olduğu halde bir kaçıyla Bakü'den Lavaşa'ya geldik. Haydar da beraberdi. Buraya gelir gelmez Korkmazof, bir müdafaa cephesi kurmak hazırlıklarını görmemizi emretti, fakat ortada asker ve askeri mühimmata benzer hiçbir şey görünmüyordu ve Lavaşa'nın da durumunu normal saymamak için bir sebep yok gibiydi. Köyleri, irili ufaklı hayvanlarını kırlara ve bayırlara otlamaya götüren köylülerin olmamasından gündüzleri tenha, geceleri karanlık Dağıstan da, Lavaşa da bu durumdaydı.

Biz bütün bu teferruata ehemmiyet bile vermeyerek vazifemizi icraya koyulduk. İşin kötülüğü, düşman hakkında hiçbir haberimiz olmamasıydı. Bildiğimiz yalnız Port-Petrovski, Derbend ve Dağıstan sahillerinde bazı demiryolu istasyonlarının Denikincilerin işgali altında olmasıydı. Lavaşa'dan, emrimize verilen atlara binerek, 15-20 kilometre ilerilere kadar giderek münasip gördüğümüz müdafaa hattını seçtik ve akşam karanlığında avdetimizle Lavaşa'yı karışık ve ahaliyi de heyecanlı bularak gene de durumu tabii görmeye yeltendik. Hava iyice kararınca Korkmazof, "Denikin'in Lavaşalılara ültimatom vererek aralarında bulunan Bolşevikleri, Türkleri, Azerileri, Gürcüleri ve sair yabancıları kendisine teslim etmelerini, teslim etmezlerse Lavaşa'yı yakacaklarını" bildirdi. Ve Lavaşa halkını böyle bir felâkete maruz bırakmamak ve köylerinden ocaklarından etmemek için, Dağıstan vilayet komitesinin Lavaşa'yı muvakkaten terk etmeye karar verdiğini, kendilerinin çekileceklerini ve bizim de aynı şekilde hareket etmemizi tebliğ etti. Ve Korkmazof'la Bakü'de buluşacağımız hususunda sözleştik.

Bu emri ve kararı telakki ettikten sonra, Haydar'la beraber başımızın çaresine bakmaya koyulduk. Lavaşa'nın yüksekçe bir mevkiinde bize tahsis edilmiş, altı ahır üstü bir tek odadan ibaret olan odamıza geldik. Durum tehlikeli olduğu için, herhangi bir provokasyona maruz kalmak tehlikesini önlemek için, gaz lambamızı yakmadan sessizce odamızda oturduk. Çünkü Bakü'den beraber geldiğimiz arkadaşlarımızdan başka Lavaşa'da bir tek tanışımız yoktu. Atlarımız odanın altındaki ahırda bağlıydı, niyetimiz gece yarısından sonra yola çıkmaktı ve tayin ettiğimiz istikamet de Kazıkumuk, Ahti yoluyla Azerbaycan topraklarında Yalama istasyonu idi. Odamızda oturduk mu yoksa oturduğumuz yerde uyuduk mu fakat yatmadığımız muhakkak, vaktimizin nasıl geçtiğinden kendimiz de farkına varmadan tahminen gece yarısında yola çıkmak için toparlandık, eşyalarımız aşağı yukarı birer boş heybeden ibaretti, her ikimiz heybelerimizi omuzlayarak aşağıda, ahırda akşamdan bağladığımız ve yem torbalarını başlarına astığımız atlarımızın yanma indik. Dar zamanlarında insanlardan lütuf ve yardımını esirgemeyen zifiri karanlıktan bilistifade, etrafın işitemeyeceği ve hatta fark edemeyeceği bir şekilde ahırda bulunan atlarımızın bağlı bulunduğu yeri el yordamıyla yokladık, ne at var ne eyer. Lavaşa'yı gizlice terk etmeye bizleri icbar eden yerli kulaklardan tut da Pantürkistlere varıncaya kadar, Dağıstan emekçi düşmanlarından evvelinden haberdar olduğumuz için, böyle bir vaka karşısında kalmamız ihtimalini ta akşamdan tasavvurladığımızdan, bu durum karşısında afallamadan akşamdan düşünüp tesbit ettiğimiz plan ve istikamette derhal yaya yolumuza koyulduk. Çünkü, atlarımıza kast edenler pekâlâ canımıza da kast edebilirler ve hiç olmazsa yakalayarak Denikincilere teslim edebilirlerdi. Gecenin zifiri karanlığında, heybelerimizi omuzlayarak tek bir şoseden ibaret olan yolumuza koyulduk, gün iyice ağardıktan sonra yolda rast geldiğimiz bir eşeği sahibinden kiralayarak, heybelerimizi eşeğe yükledik ve akşamdan sonra, yorgun, argın ve bitap bir halde Kazıkumuk'a geldik ve benim de sıtma hastalığım tekrarladı.

O geceyi Kazıkumuk'da geçirdikten sonra, sabahın erken saatle-

rinde, Haydar'm tedarik ettiği eşeklere binerek yolumuza devama başladık. Havanın pek sıcak olmasına rağmen sıtma hastalığım neticesi çok titriyor, fakat yolumuza devam ediyorduk, çünkü benim yolda kalmaklığım Haydar' ın da yolda kalmasını icap ettirecekti. Etrafımızda gani gani dostlarımız olmakla beraber düşmanlarımız da seyrek değildi. Yollarda yürüyerek ve kısmen de eşek üstünde, güç bela başımızı Ahti'ye atabildik. Ertesi günü buradan, bu muhitte ilk defa rastladığımız mekanik nakliye vasıtası bir kamyona otuz yolcu arasında biz de binerek Yalama istasyonu istikametine hareket ettik. Eşyalarıyla beraber otuz yolcunun pek sıkışık yerleştiği üstü açık bu kamyonda giderken, hastalığımın tesiriyle, beni diri diri toprağa gömmelerine razı olmuş bir haldeydim. Nihayet Yalama istasyonuna gelerek trenle Bakü'ye çattık. Bir bekâr odasından başka bir şeyciğim olmayan Bakü'de hastalığım adamakıllı arttı ve artık yardımsız kendi kendime yürümeye takatim kalmadı.

Omuzlarımın altına destek olarak koyduğum değneklerle bir gün akşam bulvarda otururken Abdul Abdulof isminde Bakülü ve amele kulübünde birkaç defa toplantılarda ve müsamerelerde rastladığım ve dostluk kurduğum bir arkadaş bana rastladı, benim evvelki sağlık durumumu bilen Abdul, bu hasta halimde görünce beni derhal evine götürmeyi ve tedavi ettirmeyi ısrarla teklifetti, doğrusu benim de başka çarem kalmamıştı. Garip kuşun yuvasını Allah yaparmış dedikleri gibi bu teklifi ben büyük bir memnuniyetle kabul ettim. Koltuk değneklerinin yardımı olmadan yürüyecek bir duruma gelinceye kadar bir-bir buçuk ay Abdul'un evinde misafir kaldıktan sonra, tekrar bekâr odamıza dergahı kurduk, bu suretle hayır sahibi bir ailenin cömertçe yardımıyla ben gene cemiyet için faideli işlere katılmak imkânını buldum. Yalnız bugüne kadar vicdanımı ezen, onların da maruz kaldığı acı günlerde, kendilerine bir yardım göstermek imkânından mahrum olmuş olmamdır.

Dağıstan Şitap'ında (Muhtarof'un evinde bulunan bu Şitap'ın nerede olduğundan bundan sonra bahsetmeyeceğiz) bir gün V Naneyşivili bana: "Müsavat Hükümeti'nin Halil Paşa'yı Karabağ'a,

Ermeni harekatına karşı cephe kurmak için göndereceğini ve kendisine refakat etmem lâzım geldiğini" söyledi. O güne kadar Bakü'de olduğunu dahi bilmediğim ve evvelden de yalnız Türkiye'de harbi umumi zamanında ordu ve cephe kumandanlıkları yapmış ve hatta Irak Cephesi'nde Kutülemmare'yi muhasara ederek ingilizlerden 20 bin esir aldığını ve Enver Paşa'nın öz amcası olduğunu işiterek bildiğimden başka, kendi hakkında hiçbir bilgim olmadığı için, ben birden fikre kıttım (afalladım).

Kendim bir başçavuş olduğum halde, nasıl olur da ordu kumandanlığı yapmış bir adamla bir arada bulunabilir ve aynı işe sevk edilebilirdim. Bu bir, ikincisi de beni Bakü'de öteden beri, bana hakaret olsun diye Bolşevik Süleyman diye çağıran pantürkistlerin liderlerinden biri olan Halil Paşa refakatine vermek ve benim de razı olmam, benim için kurbanlığa gitmeye razı olmaktan başka bir şey olmayacağını ve benim bu işe sevk edilmekliğim behemehal lazımsa, Kafkas ülke komitesinin, Halil Paşa'dan benim hayatım hususunda bir teminat almasını V Naneyşivili'ye söyledim.

Çok zeki ve her zaman durumu kavramakta fevkalade feraset [çabuk kavrayış] sahibi olan V Naneyşivili, beni derhal anladı ve teklifimi kabul etti ve bir kaç gün sonra da gene Şitap'ta tekrar buluştuğumuz zaman, Halil Paşa'yla görüştüklerini ve kendisinden hayatım hususunda teminat ve söz aldıklarını söyledi.

Bir Türk paşasının lokantaya girip de, kendisinin sekiz müşteriye tahsis edilmiş masanın baş köşesine kurularak bütün masayı işgal etmek suretiyle yemeğini yediği halde, binbaşı rütbesiyle yaveri ve maiyeti diğer yüksek rütbeli iki subayın başka masalarda yerlerini almalarını hoş gören manzaraya şahit olduktan sonra, başçavuş olarak bir paşanın refakatinde bulunmanın ne demek olduğunu ve ittihat ve Terakki Partisi erkânının kanundışı irtikâp ettikleri bu kadar cinayeti bile bile, bir vazife olduğu için teklifi kabul etmekte artık bir mahzur görmedim.

Benim vazifem, Halil Paşa'nın siyasi müşavirliğini yapmak ve Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin kendisini memur ettiği mıntıka-

nın da Ermenilerle meskûn olduğu için, ittihatçıların şuurlannda gizli herhangi keyfi bir harekete meydan vermemekti.

Halil Paşa'nın maiyetinde benden başka, Birinci Cihan Harbi'nde cephelerde beraberce bulundukları yaveri ve emektarı Muhittin ve aslı Ermeni ve Ermeni'den dönme Hidayet isminde bir de aşçısı vardı. Adı Halil Paşa ve kendisinin de sonradan demokrat olduğunu öğrendiğim bu zat ve maiyeti yaveri ve aşçısıyla bir binek otomobilinde, Bakü'den hareket ettik. Yolumuzun yarısı, Müsavatçıların, Daşnakların ve Pantürkistlerin Azeri ve Ermeni milletleri arasında suni olarak o anda alevlendirdiği kardeş harbinde, cephenin hemen gerisinden ve hatta bazı yerlerde de cephenin ta içinden geçeceği için, otomobilimizde bir makinalı tüfek ve beherimizde de birer tüfek ve bunlara kâfi miktarda cephane vardı, yemek içmekte ona göre.

Agdam'a kadar herhangi bir ihtiyati tedbir almaya lüzum görmeden geldik, buradan itibaren Kâryagin üstü ve hatta Kâryagin'in içinden geçmek suretiyle Aras nehri sahiline yakın Pirçivan'a gitmekliğimiz lâzımdı. Bu yollarda artık hepimiz tüfeklerimiz ellerimizde, her an ateşe hazır durumda makineli tüfek de keza elde ve vaki olacak muhtemel hücum istikametine hemen ateş edebilecek hazır bir durumdaydık. Büyük bir tehlikeyle dolu bu mıntıkaları gene büyük bir korku ve heyecanla atlatarak hedefimiz olan Pirçivan'a geldik. Artık tüm cepheyi teşkil eden ve ordu veyahut orduya mensup kıtata rast geleceğimizi ümit ettiğimiz Pirçivan'da, dört toptan ibaret bir bataryaya mensup erler ve topları taşıyacak bir kaç kadid attan başka kimseler yoktu.

Yollarda gelirken konakladığımız şehir ve kasabalarda, bu yerlerin en kodamanları han, bey veyahut da bunlara benzer mütegallibelerden birinin evinde, Halil Paşa'nın şerefine misafir edilirdik. Paşanın merasim ve fantezi sevmediğine yollarda şahit oldum. Paşa, hanlar ve beylerle yemeğini yiyeceğine ve hasbihal edeceğine, kendi aramızda baş başa kalmamızı tercih eder, sofra kurulup da yemeye başlandığı zaman, misafirlik ve nezaket icabı, bizlere de evvelden tembih ettiği şekilde, bir iki lokma alır evvela o, yani Halil Pa-

şa, sonra da biz elhamdülillah der sofradan çekilirdik. Bundan sonra da bizden başka geride kalan misafirleri sepetlemeye sıra gelirdi ve bu işi de uzatmamak, dedikoduya mahal bırakmamak için çay içmekten de vazgeçilirdi, ötekiler de "hepimizin yoldan geldiğimiz için yorgunluğumuzdan bahisle istirahata ihtiyacımız olduğunu" hep bir ağızdan acemi bir trupun şarkı söylemesi gibi tekrarlayarak topluca sepetlenirlerdi ve bütün bunların bu şekilde tertip edilmesinin sebebini, İttihatçıların bulunduğu resmi ve gayrı resmi topluluklarda mutat olan milliyetçilik ve Pantürkistlik dedikodu ve safsatalarından Halil Paşa'nm kaçınmış olmasına da hamletmek olur. Tabii bu tertiplerden, yorgunluktan falan bahsedilerek, evvelâ evsahibi de haberdar edilirdi.

Misafirler çekildikten sonra, Halil Paşa ev sahibine tekrar sofranın kurulmasını ve kendi aramızda yemek yemek istediğimizi söyler, sofra tekrar ilk şekilde olduğu gibi kurulur, ev sahibi de "Allah rahatlık versin" der çekilir giderdi. Bizler sofra etrafına dört kişi oturur, hiçbir şahitsiz rakısıyla şarabıyla paşa keyfinde yemeğimizi yerdik. Ev sahibi gittikten sonra, sofraya artık Hidayet kumanda ederdi.

Ermeni vatandaşların tehcir ve kıtalleriyle adlan göklere yükselen İttihatçıların aşağı yukarı ileri gelenlerinden ve hatta 1914 senesi Türkiye'nin Alman emperyalistleri safında harbe girmesini kararlaştıran dörtlerden biri olan Halil Paşa'nın aşçısının bir Ermeni dönmesi olmasına akıl erdirmek pek güç gibi olur, fakat ta cephelerden beri, yanında beraber aşçım diye taşıdığı Hidayet'e Halil Paşa'nm hayatını teslim etmesi, herhalde kendisinin Ermeni vatandaşları tehcir ve katliamıyla bir alakası olmadığı için, Hidayet'in kendisine bir fenalık yapmasından işkillenmemesi ve korkmamasındandı. Halil Paşa içkiye pek düşkündü ve sabahlara kadar içkiye devam etmesini kendisi gayet tabii sayar, sözde maiyeti olan bizler hepimiz yerlerimize yuvarlanıp yattığımız halde, o Hidayet'le içkisine sabahlara kadar devam ederdi. En yakınlarının naklettiklerine göre, Halil Paşa kendi hayat ve ikbaline mal olabilecek en ciddi ve mühim kararlarını içkili olduğu zamanlarda alırmış.

Halil Paşa bir demokrat, lokantada tek başına sekiz müşterilik bir masayı işgal edip de, yaver ve maiyeti diğer subaylara başka masalarda oturmalarına göz yumacak Türk paşalarından muhakkak değildi.

Pirçivan bir cephe şehri olmaktan ziyade, bataklığı, sivrisineği ve sıtmasıyla bir hastahane manzarası arz ediyor, sokaklarda ve ev avlularında rastlanan sabi sübyan sıtmadan karınları şişmiş incecik kollan ve bacaklarıyla beraber bir acube gibiydiler. Milliyetçilikleriyle bütünleşen Müsavat Hükümeti, bu mıntıkayı ve bu mıntıka gibi bütün Azerbaycan'ı, açlığa, sefalete sürükleyerek, Azeri halkının desteler halinde ölmelerine sebep olmuş ve daha beter olan köylerinden sarfı nazar edersek binnefs [kendisi] Pirçivan'da vasati hayat süresi 40-45 yaşlarına düşmüş bulunuyordu, gıdaları yalnız pirinçten ibaret olan Pirçivanlılar pirinci pişirdikleri suyunu da açlıktan ayrı içtikleri için, kadın erkek daha kırk yaşlarındayken saçları sakalları apak olur ve 50 yaşından sonra tek tük yaşayanları da parmakla gösterirlerdi.

Pirçivan'da bulunduğumuz müddet zarfında, gördüğümüz işlerin hepsi, benim bir topçu neferi refakatinde, yabani domuzlardan başka bir tek canlı mahlûka rastlamadığım cepheyi keşfe gitmem oldu. Her birimiz birer ata binerek 10-15 kilometre cephe saydığımız hattın ilerilerine gittik. Azerilerin mi yoksa Ermenilerin mi yaktıkları bir iki köy harabesinden başka bir şeye rastlamadan geriye avdet ettik ve böylece de Halil Paşa'ya durumu anlatarak, daha fazla Pirçivan'da kalmaya lüzum görmeden burasını terk ile Bakü'ye avdet etmeye karar verdik. Bununla da hem Müsavat Hükümeti'nin Halil Paşa'ya tevdi ettiği vazife ve hem de Halil Paşa'nın bu vazifeden Kafkas ülke komitesini vaktinde haberdar ederek kendisine benim refakatimi teminle girişilen bu iş, her iki taraftan hiçbir can bahasına mal olmadan sona ermiş oldu. Ve bu hadiseyle de Halil Paşa'nın Kafkas ülke komitesi direktifleri dahilinde çalışmış bir tek paşa ve aynı şekilde çalışmış miktarı pek az olan Türk yüksek subaylarından biridir. Kendisi, Türk milletinin içinde bulunduğu yardıma muhtaç

zor ve çıkmaz durumu müdrik ve Kafkas Bolşeviklerine yapılacak her yardımın Anadolu milli mücadelecilerine de yardım olacağını takdir edenlerdendi.

Halil Paşa, Azerbaycan İnkılabının hemen akabinde (3 Mayıs 1920) Erzurum Kongresi mümessili Doktor Fuat Sabit'le beraber, Kafkas ülke komitesinin vaad ve tensip ettiği, Türkiye milli mücadelesine ilk yardımı talep etmek için Moskova'ya gönderilmiş, Moskova'nın cömertçe verdiği esliha ve mühimmatı tek fişeğine varıncaya kadar Tuapse'den, motorlu ve yelkenli kayıklarla, İngiliz ve Yunan deniz ablukasını yarmak suretiyle, Anadolu sahillerindeki limanlara diğer Türk komünistleriyle, gene Türk komünisti Salih Zeki'yle beraber sevk etmek suretiyle emperyalistlerle mücadelede bulunan Anadolu emekçilerine yardım ve hizmet etmiştir.

Yeğenleri Enver ve Nuri'lerle temasta bulunmaktan kaçınan halil Paşa, bu son işi sona erince Trabzon'a gelmiş, M. Kemal'in kendisinin memlekete girmesini yasak etmesine rağmen, Anadolu'ya esliha ve mühimmat şevkinde işbirliği ettiği Yahya Kahya'nın evinde misafir olmuştur. Daha sonraları Balıkesir'de ikamete razı olarak memlekete girmesine müsaade edilmiş ve 1957'de İstanbul'da ölmüş, İstanbul'da defnedilmiştir.

1919 senesi Mayıs'ında, Kafkas Dağ Hükümeti'nin hapsedip de Denikin'in işgali altında bulunan Mahaçkale'ye (Port-Petrovski) gönderdikleri Boynakski ve yoldaşlarını, Dağıstan vilayet komitesinin ve Dağıstan emekçilerinin yollarda kurtarmak teşebbüsleri akim kalınca bu sefer de Port-Petrovski'deki cezaevinden kaçırılmaları teşebbüsüne girişilmiş hatta Ejderhan'dan ve Bakü'den bu iş için tecrübeli arkadaşlar gönderilmiş ve T. Bulaç ve diğer kadın işçiler ve yerli partizanlar da bu kurtarma işine katılmışlardır. Diğer taraftan da bütün Dağıstan'da yer yer köylüler harekete geçmiş ve Denikincilere karşı ayaklanarak her fırsatta, buldukları ve ellerine geçirdikleri yerlerde Denikincileri imhaya devam edegelmişlerdir. Derbend'de de Denikinciler rahat bırakılmıyor, daima hırpalanıyordu, öyle zamanlar olmuştu ki Derbend karadan her üç taraftan muhasa-

ra edilerek, Denikinciler yalnız deniz yoluyla irtibatta bulunabilmiştir. Kafkas ülke ve Dağıstan vilayet komitelerinin Denikincilere karşı mücadele için aldığı tedbirlere, Dağıstan emekçileri menfaatlerine aykırı olarak bir taraftan Kafkas Dağ hükümeti ve diğer taraftan da Azerbaycan Müsavat ve Tiflis'teki Gürcü Menşevik hükümetlerinin gönderdikleri ajanları vasıtasıyla, her türlü çare ve vasıtalara baş vurarak mani olmaya çalışıyorlardı.

Haydar (Tahirof) ile birinci ve ikinci son defa Lavaşa'dan (Dağıstan) Bakü'ye beraberce hareket ettiğimizden bahsetmiştik. Haydar bu sefer üçüncü defa olarak Dağıstan Şitap'ı tarafından, Denikincilerle mücadele etmek için bir cephe kurmak üzere Derbend'e gönderiliyor, tik zamanlar bu cephenin kumandanlığını yapan Haydar, Kâzım Bey, Rıfat Bey ve Nuri Paşa ve diğer sayısız Pantürkistle hem mücadele ediyor ve hem de Denikincilere karşı müdafaayı, gönüllü Rus, Gürcü ve diğer milletlerin erlerinin ve cephede teşkil edilen parti teşkilatlarının yardımıyla temin ediyordu, sonraları da gene bu cephede cephe kumandan muavinlikleri, grup ve kıta kumandanlıklarında bulunarak, Denikinciler cepheden kovuluncaya kadar çarpışmış ve aralarında kendinin de bulunduğu diğer kumandanlarla Derbend'i XI. Kızıl Ordu birliklerine teslim ederek Bakü'ye avdet etmiştir.

1920 senesi Nisan ayı başlarında Bakü'ye son ve üçüncü gelişinde Haydar, Kafkas ülke ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komiteleri rehberliği altında, Azerbaycan ve Bakü emekçilerinin ayaklanması ve Azerbaycan Müsavat Hükümeti 'ni alaşağı etmelerine hararetle iştirak etmiştir. Azerbaycan emekçilerinin iktidarı kendi ellerine aldıktan sonra Haydar Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi emir ve direktifiyle genç Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin tahkim ve abad olmasında çalışmıştır. 1921 senesi yaz aylarında, TKP teşkilat bürosu kendisini, partinin yerli teşkilatlarıyla temasta bulunmak üzere istanbul ve Türkiye'nin bazı yerlerine göndermiş ve başarıyla bu vazifeyi gördükten sonra tekrar Bakü'ye avdet etmiştir ve 1937 senesi zati kült zamanında ölünceye kadar

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin zirai, bilhassa ipek sanayiinde ve sanat kooperatiflerinde, Azerbaycan Komünist Partisi emir ve direktifleri dahilinde bir komünist Türk olarak çalışmıştır.

Alman-Türk emperyalistleri Kafkaslar'ı terk ettikten sonra, Pantürkistlik gayesiyle Kafkaslar'da kalan veyahut bu gayeyle sonradan Kafkaslar'a gelen, pek azı müstesna, paşalarına varıncaya kadar Türk subaylarının Azerbaycan, Bakü ve Dağıstan emekçilerinin kendi iç düşmanlarına, Biçerahoflara ve Denikincilere karşı mücadelelerini baltalama teşebbüsleri, Kafkas ülke komitesinin aldığı tedbirler ve bunlara karşı takip ettiği siyaset ve hareketlerle mümkün mertebe zararsız hale konmuştur.

Kafkas ülke komitesinin Türk subayları hakkındaki kaygısı bu komite üyelerinden Viktor Naneyşivili ve Isa Davlatof'un Orjonikidze ve Kvantalyani'ye verdikleri telgraftan da anlaşılıyor. Bu telgrafta "Kafkas ülke komitesinin Türkiye milli mücadele hareketiyle münasebete giriştiğini ve kendileriyle bu hareket arasında bir alaka kurulduğunu ve Kafkasya'da bulunan bütün Türklerin hepsi Türkiye milli mücadele hareketinde, Kafkas ülke komitesinin direktifi dahilinde çalışmaları için emir aldıklarını" yazıyorlardı.

Böyle bir anlaşma ve emir ancak yurdunu ve onun menfaatlerini seven ve takdir edenleri alâkadar edebilir. Aceba bu avanturistler arasında bunlar kaç taneydi?

Türkiye'nin milli menfaatlerine tam uygun, yukarıda muhtevası yazılı Kafkas ülke komitesiyle Türkiye milli mücadele hareketi arasındaki anlaşmadan sonra bile paşasına varıncaya kadar birçok Türk subayı ellerinden gelen her türlü fenalığı yaparak, Bolşeviklerin Azerbaycan ve Dağıstan'daki aldığı ve alacağı tedbirleri semeresiz baltalamaktan geri durmamışlardır. Komünist Partisi üyelik biletini hamil olmadığı halde bile, Erzurum Kongresi mümessili Doktor Fuat Sabit, Kafkas ülke komitesi emir ve direktiflerini harfi harfine yerine getirmeyi ve onlarla beraber omuz omuza beraber çalışmayı o günün Türkiye'si ve Türk menfaatlerine uygun buluyordu.

Erzurum Kongresi mümessili doktor Fuat Sabit'in ve Halil Pa-

şa'nın tavsiyeleri ve kefaletleriyle, genişleyen ve ehemmiyet kesp eden Derbend cephesi kumandanı olarak Haydar'ın yerine, Dağıstan Şitap'mın gönderdiği yüksek rütbeli Türk subayı Rıfat, bu cephede bir kaç gösteri hücumu nümayişinde bulunmaktan başka ciddi bir teşebbüse yani Denikincileri tam olarak bu cepheden atma teşebbüsüne girişmemiştir. Rıfat cephede bulunduğu müddetçe daima başka başka şeylerin olacağını ve nihayet Derbend cephesindeki harbin Bolşeviklere karşı döneceğini beklemiş, hatta bir subay olarak verdiği söze de ihanet ederek, Derbend cephesindeki top tüfek de dahil bütün askeri teçhizat ve mühimmatı, belki Bolşeviklere karşı harplerde kullanacağını ümit ederek Kasım kentine sevk edecek kadar kendinde cüret bulmuştur. Derbend'in burnu dibinde bir meskun yer olan Macalis'te bu günlerde bulunan Nuri Paşa'nın parmağı olmaması ihtimali zordur. Pantürkistlerin emellerine uygun gelen bu ve buna bezer yıkıcı teşebbüsleri her defasında Dağıstan vilâyet komitesi ve Dağıstan emekçilerinin müdahelesiyle vaktinde önlemiş ve bu müdaheleler Rıfat'ın Dağıstan emekçilerine ciddi herhangi bir zarar vermesini önlemiştir.

Derbend Cephesi XI. Kızıl Ordu birliklerine teslim edildikten sonra diğer kumanda terkibiyle Bakü'ye gelen Rıfat, Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi tensibiyle Azerbaycan Sovyet Hükümeti müdafaa vekili Ali Haydar Karyof emriyle, bu satırları yazanın Karabağ askeri müfrezesi harbi komiserliğine tayin olunmasıyla boş kalan Bakü şehri ve yöresi kumandan yardımcılığına tayin olunmuştur.

1920 senesinin ikinci yarısında nasıl ve hangi şerait altında Türkiye'ye gittiğini bilemediğim Rıfat'a 1921 senesi Mart ayında Kars'ta Türkiye doğu orduları kumandanlığı karargâhında Bolşevik masası şefi yani Bolşeviklikle mücadele eden teşkilatın şefi olarak rastladım. Kars'a nasıl düştüğüm hususu daha aşağılarda etraflıca nakledileceği için burada bu meseleden şimdilik bahsetmeyeceğim.

En kritik günlerde Derbend cephesi kumandanlığını ve Bakü ve yöresi kumandan yardımcılığını yapmak suretiyle Dağıstan ve

Azerbaycan emekçilerine yardım eder görünen Rıfat, diğer birçoğu gibi Kars'a gelir gelmez Türkiye doğu orduları karargâhında Bolşeviklerle mücadele masasının şefi oluvermiş ve esaretten avdet eden birçok bigünahların "komünisttir" diye mahkemesiz ölüm cezalarına çarptırılmalarına sebep olmuştur. Demek oluyor ki, Türkiye emekçilerinin topyekun milli mücadeleye atıldığı günlerde, Sovyetlerle dostluk münasabatını amir bulunan heyeti temsiliyenin takip ettiği milli politikayı baltalayan kara kuvvetler Doğu Anadolu'da yaşamakta berdevamdırlar.

Bu kara kuvvetler, daha Türkiye'nin heyeti temsiliye tarafından idare edildiği günlerde, Sovyetlerle güttüğü dostluk siyasetine muvazi olarak kendi Pantürkist ve Panislamist politikalarını Kafkaslarda, Orta Asya'larda ve mümkün olan her yerde, kendi ajanları vasıtasıyla yürütüyorlardı, Rıfat ve benzerleri de bunlardan biriydi.

Mufassal bahsi aşağıda geçecek olan, Sovyet Ermenistan'ındaki 1921 Mart isyanında Daşnakların Erivan'ı işgal etmeleri üzerine, sığınmak zorunda kaldığım Erivan'daki Türkiye konsolosluğunu, adı Bahaiddin olan bir Türk subayı konsolos olarak idare ediyordu. Bu Türk subayı Bakü inkılabına takaddüm eden günlerde Bakü'deki Tagıyef bez fabrikası işçilerini talim ve terbiye etmiş ve inkılâp günlerinde de Kafkas ülke komitesinin emir ve direktiflerini ifada kusur etmemiştir. Herhalde bu subayı da, Kafkas ülke komitesinin emir ve direktiflerini ifayı, kendi yurdu Türkiye'nin menfaatlerine o anda uygun bulan bir Türk subayı saymak lâzım. Bizleri Kars'a sevk etmesi de, tabi olduğu ve karargâhı Kars'ta bulunan Türkiye doğu orduları kumandanlığından aldığı emri bir emir kulu olarak yerine getirmek zorunda olduğundan veyahut da bizleri Daşnak tazallümünden kurtarmak kaygısındandı.

Kafkas ülke komitesi, kendi üyeleri V Naneyşivili ve Isa Davlatof imzalarıyla Orjonikidze'ye verdikleri telgrafta bahsettikleri Türkiye milli mücadele hareketiyle anlaşmadan sonra, milli mücadele hareketinin Bakü'deki mevcutları pek çok ve neyle meşgul oldukları meçhul olan Türk subaylarına Kafkas ülke komitesinin emri ve direktifi

dahilinde çalışmaları hususundaki emri üzerine artık daha fazla mikyasta bu Türk subaylarından ve diğer milletlere mensup askeri talimatçılardan istifadeyi temin için, Dağıstan vilayet komitesi emrine G. Dolgat eliyle o gün çok denilecek kadar para da tahsis etmişti.

Dağıstan'ın müdafaası demek, nispeten dar bir sahadan ibaret olan Derbend cephesi demek değildi. Denikin'in Bakü'ye ve Güney Kafkasya'ya sarkmasını önlemek, bütün Dağıstan'ın müdafaasını sağlamakla mümkün olabilecekti ki, bunun için de Kafkas ülke komitesi, kendi telgrafında da Orjonikidze'yi haberdar ettiği gibi, Sovyetler'e hayırhah olduğundan, ingiliz emperyalizmiyle mücadele edeceğinden bahsederek Sovyetlere kendi mümkün yardımını vaad eden Nuri Paşa'yla uzun uzadıya müzakere ve konuşmalardan sonra, her iki taraf birbirleriyle teşriki mesai edeceklerine dair aralarında bir anlaşmaya varıyorlar, anlaşmaya varıyorlar amma, ağabeyi Enver gibi hilkaten avanturist ve maceraperest olan Nuri ile herhangi bir anlaşmanın ne hükmü olabilir? Kafkas ülke komitesinin böyle bir anlaşmayla Nuri'yi daha az zararlı bir duruma düşürme gayesini güttüğü de tahmin edilebilir.

Asıl gayeleri olan Turan imparatorluğunun birer parçaları saydıkları Azerbaycan'ın da, Dağıstan'ın da, Türkistan'ın da veya Orta Asya'sında, ağaçtan adamın arandığı günleri yaşayan kendi anayurtları haricinde kalmak bahasına da olsa, ittihat ve Terakki Partisi zimamdaranı Talat'lar vesairelerinin ya kendileri veya tevkil ettikleri adamları vasıtasıyla, bu mıntıkalarda maksadı mahsusu veya tesadüfen bulunan Türk subaylarını kendi menhus [uğursuz] gayelerine alet ettikleri birçok misalleriyle sabittir.

1919 ve 1920 seneleri zarfında, Talat'tan başka bunlardan beheri veya bir kaçı birden Azerbaycan, Bakü ve hatta Dağıstan'ın bazı yerlerinde kısa veya uzun müddet türlü vesilelerle bulunmuşlar ve kendi menhus Pantürkist gayelerine hizmet edecek, kendileri gibi hilkaten avanturist Türk subaylarını mobilize etmişlerdir. Bunların topunun Kafkas ülke ve Dağıstan vilayet komiteleriyle zaman zaman görüşme ve müzakereleri, bulundukları emekçilerine karşı ihanetlerini

setr etmek [gizlemek] kabilinde olduğunu sonraki hadise ve olaylar ispat etmektedir. Öyle ya! Bütün Anadolu emekçileri kadınıyla erkeğiyle batı emperyalistleri aleyhine tek vücut mücadeleye atılmış, en modern silahlarla mücehhez sultan ordularına, ingiliz, Fransız, italyan ve Yunanlısına varıncaya kadar istilâcıları ilk zamanlar sopalarıyla kovaladığı günlerde bu aylakçıların memleket ve anayurt haricinde ne işleri olabilirdi? Bulundukları muhitlerde ırkdaşlarınm oluk gibi kanlarının dökülmesine ve teker teker telef olmaları bahasına da olsa ittihat ve Terakki zimamdarları anayurtları dışında kalmayı, milli mücadele saflarında yerlerini almaya tercih etmişlerdir.

1919 senesi sonlarında, Dağıstan müdafaa Sovyeti'yle yaptığı bir anlaşmayla, Denikincilere karşı Dağıstan mikyasında bir müdafaa cephesi kurmak için Dağıstan'a gelen Enver'in kardeşi Nuri Paşa Macalıs'ta karargâhını kurdu. Dağıstan emekçilerinin, Denikin'e karşı mücadelesini askeri bakımdan teşkil edecek ağırbaşlı bir idareciye ihtiyacı olduğu halde Nuri Paşa, 1918'de Kafkas islâm ordusu başkumandanlık günlerindeki saltanat ve diktatörlüğünü herhalde yadırgamış olmasındandır ki kendine başkumandan süsü verdi. Nuri kendine ne ad verirse versin kendisinin Dağıstan'a gelmesiyle, Baku ve Ejderhan'dan Bolşeviklerin temin ettiği adamlar kumandanlar ve mühimmatı askeriyenin de inzimamıyla [katılmasıyla], Derbend Cephesinde lehte kesin herhangi bir değişiklik olmadı. O ancak, Dağıstan emekçilerini Denikincilerele mücadele için mobilize etmeye çalışan Dağıstan vilayet komitesi ve müdafaa şurasının aldığı ve alacağı tedbirleri baltalamak için planlar tertibiyle meşgul oldu. Hatta bunların maneviyat şahsiyelerini tezlil [hor görme] ve kendilerini imha hareketine girişmeye kadar işi ileri götürdü ve Dağıstan emekçilerinin gözbebeği ve rehberi Dağıstan vilayet komitesi ve Dağıstan müdafaa sovyetini imha etmesi için Kâzım Bey'e emir verdi, çünkü bu iki teşkilât, Nuri Paşa'nın Dağıstan emekçilerine karşı faaliyet ve icraatına engel teşkil ediyordu. Ara sıra kendisi Bolşeviklere müzahir [yardımcı oluyor] gibi görünerek Dağıstan emekçilerinin saygı ve hürmetlerini kendine celp ettiğine güvenerek bu günlerde Ali Ha-

cı'yı da, irtica ayranı kabarmış Nuri Paşa ve Kâzım Bey gibi avanturistleri de açıktan açığa himayeden çekinmez olmuştu.

Ali Hacı'nın oğulluğu lakabını da kazanmış olan Kâzım Bey haddi zatında Nuri Paşa'yı da tanımıyor ve Tiflis, Baku ve umumiyetle Dağıstan Şitap'ından, her ne ad altında olursa olsun, gelenleri de çekemiyordu. Dağıstan Şitap'ına gönderilen Kazım Ramazan'ı komünist olduğu için öldürmüştü.

Bakü'deki Müdafaa Sovyeti Şitap'ı tarafından Tiflis'e gönderilen hususi mümessili Hamit Sultanof vasıtasıyla Bakü'ye peyderpey gönderilen ve diğer kaynaklardan da gönüllü olarak gelen kızıl ordu er ve subaylarının iltihakıyla Derbend cephesinde Kızıl Ordu'nun mevcudu 700'e kadar yükseldi ve bunların arasında komünist olanlardan parti özekleri teşkiline başlandı ve bu özekler mümessillerinin iştirakiyle de Derbend cephesi mikyasında bir konferans davet edilerek, bu konferansta bir parti komitesi ve bu komiteye de, evvelce Kızıl Orduda hizmet etmiş, Liyahof (Durbin) başkan seçildi. Derbend cephesinin iskeletini teşkil eden bu parti teşkilâtı peyderpey Derbend cephesi idaresini kendi eline geçirmeyi de sağladı. Bu teşkilât kurulduktan sonra Nuri Paşa, Rıfat Bey ve sair komünist olmayan Türk subayları idareyi ellerinden kaçırmaya başladılar ve diğer taraftan da Kızıl Ordu'nun umumi mikyasta bütün cephelerde taarruza geçtiği ve Denikin ordularını hezimete uğratarak bozup dağıttığını ve Rastof'u zaptederek Kafkasya'ya doğru taarruzlarına devam ettiği haberleri gelmeye başladı.

Müdafaa Sovyeti'nin Türk subaylarına karşı aldığı tedbirler sırasında beher Türk subayı nezdine birer siyasi komiser tayini de vardı. Hatta Nuri Paşa karargâhına da C. Korkmazof tayin edilmişti. Herhalde C.Korkmazof böyle bir funksiyayı [görevi] kabul etmektense Nuri Paşa'nın kendisini temelli Dağıstan'dan def etmek çarelerini aramayı daha uygun bulacaktı. Bunun için de müdafaa sovyetinin, Nuri Paşa'nın Derbend cephesinde ve umumiyetle Dağıstan'da dayandığı şahsiyet ve kuvvetleri, normal durumun bozulmasına meydan vermeden zayıflatmak ve hatta yok etmek lâzımdı.

Kafkas ülke komitesi de, Türk subaylarını zararsız bir hale koymaları için Dağıstan müdafaa sovyetine yardımdan geri durmuyor ve ilk olarak Kâzım'ı Dağıstan'dan defetmek için çare ve tedbirler düşünülmek ve almak için Lavaşa'ya Diyakof, Sikaçko ve Gogoyan'dan ibaret bir heyet gönderiyordu. Bütün bu karşılıklı hareket ve tedbirlerin kızıştığı günlerden birinde, Nuri Paşa'dan aldığı emirle Kâzım öz adamlarıyla Lavaşa'ya bir baskın yaparak başta Kazbekof ve C. Korkmazof olarak Dağıstan müdafaa sovyeti üyelerini tevkif etti. Yıldırım süratiyle bütün Dağıstan'a yayılan bu küstahlığa karşı bütün Dağıstan emekçileri ve komünistleri coşarak Dağıstan sovyetini kurtarmak için harekete geçti ve tevkif edilen başta C.Korkmazof'un olduğu Dağıstan müdafaa sovyeti üyelerini az zaman zarfında kurtardılar fakat avanturist Kâzım, müdafaa sovyetinin o anda başkanı bulunan komünist Kazbekof'u 1920 senesi 5-6 Mart gecesi öldürmüştü. Bununla Kâzım Dağıstan'da bulunduğu müddetçe Dağıstan emekçileri ve işçilerine karşı işlemiş olduğu sayısız cinayetlere birisini daha ve en fecisini eklemiş oldu.

İncir çekirdeğine sığacak kadar beyinden mahrum olan cani Kâzım acaba işlediği bu cinayetlerle Dağıstan emekçilerinin kendi mukadderatlarını elde etmelerine mani olacağını mı sanıyordu. Bir taraftan Lavaşa'da tekrar toplanan müdafaa sovyeti bu caninin ele geçirilerek kendinden hesap sorulması tedbirlerini alırken Kafkas ülke komitesi de Bakü'de aynı maksatla faaliyete geçmiş bulunuyordu, ilk iş olarak V Naneyşivili bu satırları yazanla Levçenko'yu, Kâzım Bey'i yakalamak, mümkün olmadığı takdirde Dağıstan'dan kovalanması için mahallinde tedbirler almak üzere Dağıstan fevkalâde komiseri olarak verdiği hususi bir vekâletnameyle 1919 senesi Mart ayının başlarında Dağıstan'a gönderiyor.

Azerbaycan'ın Dağıstan hududuna yakın son istasyon olan Yalama'ya kadar trenle geldikten sonra, istasyonda satın aldığımız atlara binerek, Bakü'den adresini verdikleri Ahti'de ilk konak yerimize gece yarısında kavuştuk. Burada vaktin geç olmasına rağmen tam tertiple yani aralarında didinmiş tavuk eti bulunan hıngalı sarımsak-

lı yoğurduyla yedik. Evvelleri yediğim çoban hıngalının kendine göre bir hususiyeti ve nefaseti vardı ise de, fakat bu hıngalın, belki karnımızın aç olduğu için, lezzet ve nefasetini hâlâ da unutamam. Bir iki saat de uyuduktan sonra tedarik edilen diğer atlarla acele yolumuza koyulduk. Bu konak yerimizde gösterilen hürmet ve saygı ancak aynı mefkureye hizmete hayatını hasretmiş komünist bir arkadaştan beklenebilirdi.

V Naneyşivili'den aldığımız emir ve direktife göre, her türlü mani ve engeli sahip olabileceğimiz her vasıtayla bertaraf edecek ve atlarımızın yorularak veya ölerek kaldığı yerde bedelleri mukabilinde diğer atlar tedarik edilerek en kısa zamanda Kâzım Bey'i zararsız bir hale sokmalıydık. Dağıstan'ın kısmen dağ ve kısmen ova köylerini dolaşarak, Kâzım'ın bilhassa kendileri şahit oldukları emekçileri soyduğunu ve emekçi düşmanı olduğunu her köyde anlata anlata, yalnız Nuri Paşa'nın karargâhı bulunan Macalıs'a gitmemizi Dağıstanlı komünist arkadaşlarımız tavsiye ettikleri için oradan saptık. Bulunduğumuz ve uğradığımız bazı köylerde iki tane yan yana darağacına rastlıyorduk, bu çifte darağacının nenin nesi olduğunu sorduğumuzda köylü komünist arkadaşlarımız, geldiğimizi haber alan Kâzım'ın emriyle darağaçlarını kurduklarını ve bizim köye gelir gelmez darağacına çekmelerini tembih ettiğini bize naklediyorlardı. V Naneyşivili'nin bize havale ettiği, Dağıstan'da Kâzım aleyhindeki tahrikat ve propaganda işini, hayatımız için bizi bekleyen tehlikeyi de göze alarak ifa ettikten sonra Bakü'ye avdet ettik. Biz iki arkadaş silahsız ve hatta sopasız Kâzım ve avenesine karşı herhangi bir mücadelede bulunamazdık, bizim vazifemiz propagandadan ibaret ve köylülerin Kâzım ve avenesine ve hayvanlarına gıda maddeleri vermemelerini teşvikti. Müdafaa sovyeti elinde mevcut silahlı kuvvetlerle, Kâzım'la ve açıktan açığa müdafaa sovyetine cephe almış Türk subaylarıyla pekâlâ kozunu paylaşabilirdi, öyle de olmuş ve bir arkadaşın hatıratından anlaşacağı üzere Kâzım avenesiyle beraber bir müdafaa sovyeti müfrezesi tarafından Kaka-Mahu köyünde muhasara ediyor, Kâzım'ın işini bitirecekleri sırada güya Kâzım

bir el bombasını, kendini muhasara edenler ve halk arasına fırlatarak atıyor ve hasıl olan kargaşıklıktan istifade ederek kaçmaya muvaffak oluyor, o günlerde Dağıstan'da yaşayanlardan diğer birinin rivayetine göre de Dağıstan köylülerinin her türlü yardımından mahrum kalan Kâzım ve avenesi, iki cebel topu ve silahlarıyla Dağıstan'ı terk ederek Azerbaycan toprakları üzerinden İran'a geçmiştir. Bu iki haber haddi zatında birbirini tamamlıyor, şöyle, ki Kaka-Mahu köyünde bir tesadüf kabilinden muhasaradan kurtulan Kâzım Dağıstan çiftçilerinin kendisini boykot etmeleri üzerine aç kalarak Dağıstan'ı terk etmek zorunda kalıyor.

Kâzım'dan sonra diğer Pantürkist ve Panislâmist Türk subaylarına sıra geliyor. Bunlardan, hangi marka altında Dağıstan'a gelmişlerse gelsinler, Dağıstan ülke komitesi ve Müdafaa Şitap'ının gaye ve hedeflerine aykırı hareket edenlerle hesaplaşmak zamanı geldiğine artık herkesçe kanaat hasıl olmuştu.

Derbend cephesinin parti teşkilâtından ve partizanlarından müteşekkil bir bolşevik müfrezesi, açıktan açığa Dağıstan emekçileri aleyhine cephe almış Pantürkist ve Panislâmist Türk subaylarının tevkifine başlamış, tevkif etmiş ve hatta Nuri Paşa'nın karargâhı bulunan Macalıs'a gelen müfreze Nuri Paşa'nın yerinde yeller estiğini görmüştür. Demek Nuri Paşa, Dağıstan emekçileri aleyhindeki tasarısının akamete uğradığına aklı ererek, Dağıstan'ı daha evvel ve merasimsiz terk etmişti.

Dağıstan vilayet komitesinin ve müdafaa sovyetinin aldığı bu en son ve kesin kararla Türk subaylarının Dağıstan emekçileri aleyhine işlenmiş Dağıstan'daki cinayetlerine bir daha tekrar olunmayacak surette son verilmiştir ve bu tedbirler planlaştırılırken de günün en mühim meselesi olan Derbend cephesinin normal müdafa faaliyetinde bir aksama olmamasına dikkat nazarı çekmesiydi.

Kafkas ülke ve Dağıstan vilâyet komiteleri ve bu komitelerin ayrı ayrı üyelerinin rehberliği altında çalışan Dağıstan Şitap'ının faaliyetinden bahsetmeye ara vererek, Nuri Paşa'nın Kafkas emekçileri aleyhine marifetlerinden biraz daha bahsedelim.

Dağıstan müdafaa sovyetinin Dağıstan'daki ve Derbend cephesindeki Pantürkist ve Panislamist Türk subaylarına karşı aldığı kesin tedbirler sırasında Dağıstan'dan kaçan Nuri Paşa 1920 senesi Şubat ayında Bakü'de görünmüştü. Nuri Paşa'nın Dağıstan'dan kaçması, kendisinin Dağıstan müdafaa sovyetine ve Dağıstan emekçilerine karşı kötü niyet beslediğindendi. Kaçmak suretiyle Dağıstan'ı terk eden Nuri Paşa Bakü'de da Dağıstan Şitap'ı ve bu Şitap'la alakadar hiçbir arkadaşla münasebete girişmemiştir. Kardeşi Enver gibi Muhittin'in sultanı olarak bir idareci niyetinde olan Nuri Paşa da kollektif bir idare tarzından, şeytanın müminden kaçtığı misillü kaçmıştır. 1920 senesi Mayıs ayında yani Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin devrilmesinden hemen bir kaç gün sonra Gence (Kirofabad) isyanı patlak vermemiş olsaydı Nuri Paşa'nın Dağıstan'dan kaçtığı günden beri nerelerde olduğu meçhulümüzdü diyebilirdik.

Macalıs'ta bulunduğu günlerde Dağıstan Sovyeti'nin başına bir örümcek ağı örebilirdi, fakat Dağıstan vilayet komitesinin ve müdafaa sovyetinin aldığı kesin tedbirler ve Dağıstan emekçilerinin uyanıklığı, Nuri Paşa'nın şuurunda her zaman yerini tutan o menfur tedbirleri akamete uğrattı, fakat bu seferde Nuri Paşa, Bolşevik İnkılabıyla Bakü'den sıvışmaya muvaffak olan Müsavatçı döküntüleriyle Gence ve civarı mütegallibelerinin de iştirakiyle genç Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ne karşı bir ayaklanma tertip ve bizzat kendisi bu ayaklanmayı idare etmişti. Fakat Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi ve Azerbaycan Sovyet Hükümeti ve bunları ayaklanma mıntıkasında temsil eden fevkalade komiser Hamit Sultanof'un idaresindeki Azerbaycan emekçileri ve bunlara yetişen XI. Kızıl Ordu müfrezeleri tarafından bu ayaklanma her iki taraflı büyük zayiatla oluklarla dökülen kandan sonra bastırılmıştır.

Kaçmakta ihtisas sahibi olan Nuri Paşa gene avenesiyle beraber kaçarak kurtulmuştur, öyle ya dökülen emekçi kanı ve kanlı göz yaşları Nuri Paşa ve avenesinin umurunda mıydı? Binlerce masum Azeri ve Ermeni vatandaşların ölümüyle sonuçlanan Gence ayaklanmasından sonra, kaçmaya muvaffak olan Nuri Paşa Karabağ'ın

merkezi Suşekala'ya gelerek, burada da kendi gibi emekçi düşmanları Müsavatçılar ve Karabağ mütegallibelerini, genç Azerbaycan Sovyet Hükümeti aleyhine kışkırtarak kendi teşkil ve idare ettiği ayaklanmaya sebep oldu, ben de o vakit Karabağ'daydım. Ve diğer Azeri arkadaşlarla beraber Karabağ'da Sovyet Hükümetini teşkil ve bu hükümeti takviyeyle uğraşıyorduk.

Karabağ eyalet Sovyeti başkanı Bahadır Velibekof tu. Bu satırları yazan da Karabağ'da Müsavat Hükümeti'nin Daşnak Ermenistan'ına karşı bulundurduğu askeri kuvvetleri yeniden teşkil ve tensik işlerine ve Sovyet ruhunda talim ve terbiyelerine, Azerbaycan Sovyet Hükümeti ve XI. Kızıl Ordu inkılap askeri şurası tarafından, bu müfrezenin siyasi komiseri olarak memur edilmiştim.

Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin Gence civarında Hacıkend kampında olan kısmı hariç geride kalan bütün askeri mevcudu Karabağ'm dağlık kısmında bu cephede bulunuyordu, müfrezenin kumanda heyeti, başlarında Zeynalof isminde bir albay bulunan ekseriyeti Müsavatçı subaylardan ibaretti ve Çar Rusya'sı zamanında Birinci Dünya Harbi cephelerinde canavarlığıyla nam ve şöhret almış vahşi tümene mensup ve yüzbaşı Nevruzof kumandasında bir bölük süvariden ibaret Müsavat Hükümeti parlâmento muhafızları da bu müfrezeye dahil bulunuyordu.

Subay ve erleri dahil heyeti umumiyesiyle bu müfrezeyi, Sovyet rejimi ve kuruluşu hakkında tenvir [aydınlatma] ve Sovyet ruhunda terbiyelerini sağlamak ve en mühimi de Azerbaycan'da Müsavat ve Ermenistan'da da Daşnak hükümetleri zamanında başlayan ve devam eden harbe ve Azeri ve Ermeni milletleri kanlarının dökülmesine son vermek hususunda subay ve er müfreze mensuplarını ikna etmek için, dağlık arazideki cephelerde darmadağınık müfrezeye mensup kıtatı sık sık ziyaret etmek de benim ödevim cümlesindendi. Müfrezenin ihtiyatı Askeran'da ve parlamento süvari muhafızları da Şüşekala'da bulunuyordu.

Şüşekala ve yakın civarındaki bey, han ve mütegallibelerin ayaklanmaları subayları çoğunlukla Müsavatçı olan erlere tezlikle sirayet

etti. 1920 senesi Haziran ayının birinde akşamleyin Şüşekala'nın en büyük sinemalarının birinin salonunda ve ayrıca Askeranda yapılan, bütün müfreze erlerinin mümessilleri toplantısında ayaklanmayı önlemek hususunda herhangi kesin bir karara varılamadı. Ayaklanmayı idare eden Nuri Paşa ve onun en yakın cürüm arkadaşı, Birinci Cihan Harbi zamanlarında İstanbul polis müdürü ve en hararetli ittihatçı Bahaiddin, kendi menhus ve caniyane hareketlerinde muvaffak olabilmek için, Karabağ eyalet komitesi ve Sovyeti'nin birkaç arkadaş hariç bütün üyelerinin, öteden beri alıştıkları usullerle ortadan kaldırılmasını tensip etmiş olmalılar, ki 1920 Haziran iki gecesi topluca bulunduğumuz evi muhasara ederek bu evin dışarıyla münasebetini kestiler. Sabahleyin erken saatlerde ilk olarak evden çıkmak istediğim zaman, sokak kapısına dikilen iki süngülü er evden çıkmamızın Nuri Paşa emriyle yasak edildiğini söylediler. Evde beraber kaldığımız arkadaşlarla müşavere ettikten sonra, aramızdan iki arkadaş seçerek bunların, kendisiyle görüşmek üzere Nuri Paşa'dan randevu talep etmelerini kararlaştırdık ve o günün öğle vaktinde Karabağ eyalet sovyeti başkanı Bahadır Velibekof'la beraber ikimiz Nuri Paşa'yla iki saat görüşme sonunda, bizleri tahliye etmeye selâhiyettar olmadığını ileri sürerek yalnız kaçabilmemize fırsat verebileceği hususunda kaydi ihtiyatla telakki etmekle beraber iki taraflı bir anlaşmaya vardık. Nuri Paşa'nın evvelleri Kafkas ülke ve Dağıstan vilâyet komitelerine verdiği sözleri nasıl ihlâl ettiğini evvelinden bildiğimiz için bu sözünün de üzerinde duracağından çoğu şüphe ve biraz da ümitli olarak kendinden ayrıldık. Bizler artık aramızdaki bazı arkadaşların üzerlerindeki tabancalarıyla hürriyetten mahrum tevkif edilmiş durumdaydık.

Randevudan sonra, geldiğimiz gibi gene iki süngülü er refakatinde evimize geldik ve Nuri Paşa'yla müzakeremizin sonucundan arkadaşları haberdar ettik ve birçok meçhullerle dolu akıbetimizin sonucunu heyecanla bekleyerek akşamı yaptık. Bütün tesellimiz, dışarıdan arkadaşların gönderdiği yiyeceklerle beraber yemek ve ekmek arasına sıkıştırdıkları kağıtlardaki haberlerdi. Akşam oldu, gece baş-

ladı, yatmayarak uyumayarak beherimiz lehimize veya aleyhimize bir şeylerin olacağım sabırsızlıkla fakat ümitsiz bekliyorduk. Kaçmamıza imkân vereceği hususunda Nuri Paşa'nın vaadini, bizler için kötülükle sonuçlanması muhtemel bir tahrikten ibaret olabileceğini de dikkat nazarımıza alıyorduk.

Nihayet gece yarısında evimiz, silâhlı, kılıçlı ve bellerinde sarılı dolu fişeklikleri ve hepsi de Çerkez biçimi selâmlık elbiseler giyinmiş ve başlarında bölük kumandanları yüzbaşı Nevzurof olduğu halde kılık kıyafetleri beheri birer celladı andırır, kırk elli kadar parlâmento muhafızıyla doldu. Nevruzof, Nuri Paşa'nın emriyle bizi cezaevine şevke memur edildiklerini söyledi ve odamızı ve beherimizi aramaya tabi tutarak bazılarımızda bulunan tek tük tabancalarımızı da aldılar, kağıt ve evrakla işleri yoktu. Bu işin sabaha kadar yani gün ışıyıncaya kadar tehirini ısrarla istediysek de bir türlü razı edemedik. Israrımızın asıl sebebi de, şehirden cezaevine gidecek yolun, etrafı kesik uçurumlarla, bir patikadan ibaret olması ve herhangi bir sarfa sevk edilmemize pek müsait olmasındandı. Bu ısrarımızda muvaffak olamadık. Bu sefer düşürüldüğümüz bu tehlikeli durumun birer canlı şahitleri olacaklarını düşündüğümüz ROSTA (Rusya Telgraf Ajansı) muhabiri adını hatırlamadığım bir Rus arkadaş ile eyalet Sovyeti daktilosu ve gene adını hatırlamadığım bir Ermeni kız arkadaşın yabancı ve kadın oldukları için evde bırakılmalarını istedik ve büyük gayretler sarfla ve ısrarımızdan sonra bu isteğimizde muvaffak olduk, onlar evde kaldı bizleri de başta Bahadır Velibekof olduğu halde dişlerine kadar silahlı parlâmento muhafızlarıyla kuşatılmış olarak doğruca, hiçbir hadisesiz, on altımızı da sağ salim doğruca cezaevine sevk ettiler. Cezaevinde kimseler olmadığı için bizleri ikinci kattaki odalara ikişer ikişer taksim ederek yerleştirdiler, ben de Dağlık Karabağ mümessili olarak gelmiş ve aramızda bulunan bir Ermeni arkadaşla bir odaya düştük.

Odanın ilk manzarası, duvarlar kamilen süngüyle delik deşik edilmiş kan lekeleriyle kaplı ve tabanda da parmak kalınlığında taaffün etmiş [çürümüş, kokmuş] kan kurusuyla kaplıydı, işte Müsa-

vatçılarm iddia ettiği milliyetçilik ve medeniyetin eserleri... Odanın neşrettiği kan kokusu da cabası... Odadaki tutuklulara öteberi vermek için, delikleri bulunan her kapıda da birer er nöbetçi dikilmişti, güya muhafazamıza memur bu nöbetçiler, kapı deliğinden durmadan yorulmadan odadaki bizlere akıl ve hayalden geçmeyen her çeşit ve nevi küfürler savuruyorlardı.

Burada da bizlere toplum olarak dışarıdan verilen yiyecek ve saireleri, aralarına sıkıştırılmış dışarı havadisleri bildiren pusulalarla alıyorduk, bu havadislerde ayaklananların ve bunları idare edenlerin kendi hareketlerinden emin olmadıkları manasını telkin ettiği için ilk günler bizleri cesaretlendiriyordu, bir kaç gün sonra nihayet Kızıl Ordu süvari kolunun Şüşekala'dan 60 kilometre mesafede bulunan Agdam'a geldiğini ve Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin tayin ettiği Karabağ eyaleti fevkalade komiseri Dadaş Bünyatzade'nin uçaktan beyanname atarak, yerli halka, Şüşekala cezaevindeki Karabağ eyalet Sovyeti üyelerinin hayatlarından mesul olduklarını bildirmiştir. Bütün bu sağlam haberler bizleri hem ferahlatıyor ve hem de cesaretlendiriyordu. Nöbetçi erlerin de birkaç gün devam eden küfür ve hakaretleri kesildi ve az sonra da kendileri ortadan kayboldu.

Cezaevinde bulunduğumuz 10-11 gün tevkifte bulunduğumuzun son günlerinde topçu albayı Nevruzof iki gün arka arkaya ceza evine gelerek bizleri tahliye etmek istediklerini fakat kendilerine bir fenalık yapmamaklığımız hususunda eyalet başkanı B. Velibekof'dan teminat istediyse de, her iki defasında da istenilen bu teminat bütün arkadaşların muvafakatiyle reddedildi.

1920 senesi 12 Haziran günü Nuri Paşa ve avanesinin kaçtıkları haberi bizlere geldi ve kendi isteğimiz üzerine de 13 Haziran sabahı arkadaşlarımız bizleri mütevazi bir merasimle cezaevinden çıkardılar, bütün zorluk cezaevi müdürüyle bizler arasında geçen, cezaevi kapısının hangi taraf tarafından açılması hususundaki münakaşadan ibaret kaldı. Kapının açılmasını bizler üzerimize alıverince münakaşa bitti ve kendimizi arkadaşlarımızın şefkat ve sevgi kucağında bulduk. Hiçbir dakika yitirmeden cümbür cemaat bütün arkadaşlarla

beraber eyalet Sovyeti binasına geldik, ufak ve muhtasar bir kahvaltıdan sonra her arkadaş ayaklanmadan evvelki kendi yerini işgal ederek cari işlerine devama başladı, bir taraftan da beherimiz, kendimizi müdafaaya yarayacak tüfek ve tabanca tedarik etmeye koyulduk.

Aralarında bu satırları yazanın da bulunduğu üç dört arkadaş Sovyet binasının ikinci katındaki caddeye nazır bir balkonda duruyor ve bazı meseleleri aramızda muhasebe ediyorduk ve bütün varlığımızın tetikte olduğu bu muhasebe esnasında cadde üzerinde Ağdam istikametinden gelen iki atlı göründü ve bizler de sevinç ve şüpheyle karışık bir heyecan uyandı, aceba bu iki atlı kimler ve kimlere mensup olabilirler? Daha yaklaşmalarını bekledik ve nihayet bu iki atlı bizim bulunduğumuz balkon karşısında ve bize cephe alarak durdular, usulü dairesinde selamdan sonra, adını zikretmek suretiyle Karabağ askeri müfrezesinin siyasi komiserini sordular ve ben hemen aşağıya inerek kendilerine sokuldum ve benden "şehre dost gibi mi yoksa düşman gibi mi girmek mi lâzım geldiğini" sordular, ben de dost gibi girmelerinin lâzım geldiğini ve Kızıl Ordu'nun müzikayla karşılanacağını söyledim, onlar da geldiği istikamete geri gittiler. Bu iki atlı, Karabağ emekçilerine yardım için gelen Kızıl Ordu süvari alayına mensuptular.

Karabağ emekçileri, Kızıl Ordunun yardımını beklemeden, Nuri Paşa başta olmak üzere ayaklananların elebaşılarını kovalamış ve cezaevine tıktıkları Karabağ eyalet komitesi ve sovyeti üyelerini kurtarmış bulunuyordu ve bu iki atlının getirdiği sevindirici haberden sonra bizlere, cezaevindeyken bizimle ayaklananlar namına müzakere halinde bulunan ve kendisi aslen Şüşekalalı olan topçu albayı Nevruzof'u çağırarak Kızıl Orduyu karşılamak için lâzımı hazırlıklar görmesini ve karşılayanların muayyen yerde toplanmalarını emretmek kalmıştı.

Muayyen saatte şehre giren Kızıl Ordu birliklerini, Şüşekala ve civar köyler halkları bir kaç bando muzika iştirakiyle lâzımı ve lâyıkı şekilde ve büyük bir tazım ve hürmetle karşılayarak şehirde en mümtaz konak mahallerine yerleştirmiş ve diğer taraftan da Kara-

bağ Sovyeti'nin bulunduğu evin önünde bütün cadde boyunca kalabalık bir halk kütlesinin topluluğuyla bir miting teşkil edilmiştir. Bu mitingde konuşan hatipler Kızıl Ordu'ya yardımından dolayı şükranlarını ve Karabağ halkının başını az kalsın derde sokmaya yeltenenlere başçılık edenlere de, bütün mitigde bulunanların şiddetli alkışları arasında lanetler okumuşlardır.

Ertesi günü sabahleyin erkenden Şüşekala'ya gelen XI. Kızıl Ordu askeri şurası üyesi Orjonikidze, Kızıl Ordu birliklerini teftiş ettikten sonra bu satırları yazanı da beraberinde alarak, ordu karargâhının bulunduğu Yavlak istasyonuna beraberinde getirmiştir. Siyasi komiseri bulunduğum Karabağ askeri müfrezesinin başta kumandanı Albay Zeynalof olmak üzere bir kısım subaylar, maceraperest ve yurtsuz Nuri Paşa ve istanbul eski polis müdürü Bahaiddin'in kuyruğuna takılarak bir daha avdet etmemek üzere anayurtlarını terk etmişlerdir. Aralarında Azerbaycan genç kızıl ordusuna birçok kıymetli kızıl subaylar yetiştirmiş Mihmandarof ve Ali Ağa Şeyhlinski gibi generaller de bulunan birçok Azeri subayları, Azerbaycan emekçilerinin iktidarda bulunduğu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne kemali sadakatle hizmette bulunmuşlardır.

Nuri Paşa ile ilgili bütün bu yazdıklarımıza bu paşanın son akıbetini de ekleyerek kendi hakkında herhangi bir hükme varmalarını okuyucularıma terk etmeyi münasip görüyorum.

1920 senesi 23 Eylül tarihli Bakü'de çıkan "Komünist" gazetesi Nuri Paşa'nın Erzurum'da milli mücadeleciler tarafından hapsedildiğini yazdı. Teşkilâtçısı ve idarecisi olduğu Karabağ ayaklanmasından sonra nerelerde bulunduğunu bilmediğim ve arşivlerde de bu hususta herhangi bir vesikaya rastlamadığım için herhangi bir kesin hükme varamayacağım, yalnız Komünist gazetesinin yukarıda yazdığı haberden bir tek mana çıkarmak mümkündür, o da, Nuri Paşa'nın bu hapsine sebep yurt haricinde bulunduğu müddet zarfında milli mücadele gayelerine aykırı bütün hareketleri ve milli mücadeleye iştirakten bilfiil kaçınmış olmasıdır. Erzurum'daki hapsinden sonra cezaevinde ne kadar kaldığı da meçhul olan Nuri Paşa 1950

senelerinde İstanbul'da Haliç'te bulunan şahsına ait bir fabrikada vaki olan bir patlama sonunda ölmüş ve bu suretle 1914 harp felâketine Türk milletini sürükleyenlerden ikinci derecedeki bir şahsiyet de siyaset aleminden ebedi silinmiştir.

Nuri Paşa macerasını sonuçlandırmak için, Dağıstan Şitap'ı hakkındaki yazdıklarımıza ara vermiştik, şimdi devam ediyorum. 1910 senesi başlarında XI. Kızıl Ordu'nun kuzeyden Dağıstan hudutlarına dayanması üzerine bütün Dağıstan'da, Derbend cephesinde ve Bakü'de Kafkas ülke ve Dağıstan vilayet komiteleri ve Dağıstan Şitap'ında da faaliyetler artmış bulunuyordu. Hazer denizi aşırı ülke ve Dağıstan sahillerinin henüz Denikinciler ve Eser-Menşevikler ve ingilizler'in işgali ve kontrolü altında bulunması hasabiyle, Hazer Denizi'nde seyrü seferin fevkalade tehlikeli olmasına bakmayarak birçok ölümü hiçe sayan komünist arkadaşlarımızın canlarını fedaya mukabil Dağıstan ve Bakü için Ejderhan'dan ve Türkistan'dan Bakü'ye motorlu ve yelkenli kayıklarla gizlice getirdikleri esliha ve mühimmatı, Dağıstan Şitap'ı bir taraftan Dağıstan'a ve diğer taraftan da Bakü işçilerini teslih etmek için üzin, fabrika ve başka lüzumlu yerlere göndermekte enerjik bir surette devam ediyordu.

Dağıstan Şitap'ının idarecisi yardımcısı sıfatıyla gündelik ödevli olduğum vazifeler arasında, bir gün V Naneyşivili ve Isa Davlatof Kafkas merkuri iskele ve doklarının bitişiğindeki küçük ve kayıkların yanaşmalarına mahsus birkaç iskeleden birinde bağlı bulunan bir kayığa gitmekliğimi ve oradan verilecek bir emaneti Krasnovodski ve yanılmıyorsam Çadrovi caddelerinin iltisakındaki [kavşağındaki] eve aparıp teslim etmemi söylediler. Emri ifa etmek için kendilerinden ayrılarak iskeleye geldim ve kayığı da buldum, iskeleden hemen kayığa atladım ve güvertede duran kayık mürettebatından birisine kimler tarafından gönderildiğimi bir parola makamında söyledim beraberce mürettebatın yatakhanesi olan kayığın başaltına girdik ve bu yatakhanenin tabanında hariçten güçlükle görülebilen gizli bir kapak açılarak içerideki kayığa ait birçok levazimatın arasında bulunan küçük bir bavulu alarak elime tutuşturdu ve yolun açık olsun

demeyi de unutmayarak beni yolcu etti. Muhtevasından katiyen haberim olmadan en kısa yolla, zihnimde yerini almış adrese doğru normal adımlarla yürüyerek bavulla eve geldim. Evin ikinci katında bulunan apartmana çıktım. Kapının zilini çaldım. Elinde küçük bir bavulla gelecek adamdan yani benden haberdar edilmiş olduğu yüzünden ve tavrından belli olan ve evsahibesi olduğu besbelli bir kadın kapıyı açtı ve beni Bakü evlerinin hepsinde olduğu gibi ev avlusuna bakan camekânlı bir terasa aldı. Camekânlar da pencerelerin yarısına kadar asılı beyaz bezden ajurlu perdeler vardı, yani bulunduğumuz teras ne evin avlusundan ve ne de karşıdaki apartmanlardan görünmüyordu. Evsahibesi terasa açılan iki kapıdan birini iterek açıp bana odaya girmemi teklif etti. Loş, terastan açılır bir tek penceresinden başka ışık menbaı olmayan odada 25 mumluk bir elektrik lambasının tam altına isabet eden bir masa etrafında saçlı sakallı adamlar oturmuş ve bunlardan biri beni görünce kalkarak bana yaklaştı ve hemen elimdeki bavulu alarak ayakta durduğum yerde, heyecanla karışık bir tereddüt içerisinde benim ayaklarımın dibinde yere koyarak açtı, bu müddet zarfında masa etrafında oturan diğerleri de bavul açıldıktan sonra ilk manzarayı görmek için bavulun veya muhtevasının değişmiş olup olmadığına kanaat hasıl etmek için gelmiş bulunuyordu. Kâğıt ve bezlerle sarılmaya lüzum görmeden bavula yerleştirilmiş beşer yüz rublelik Nikola manatlarının kenarlarından tutarak çeken Mikoyan Anastas İvanoviç idi. Emanetleri arkadaşlarına da göstererek tekrar bavuldaki yerlerine yerleştirdi ve bavulu kapadı.

1918 senesi Krasnovodski cezaevinde üç aylık süren bir müddet zarfında beraberce bulunduktan sonra kendisini burada ilk gördüğüm ve görür görmez de onun beni ve benim de onu yani birbirimizi derhal tanıdığımız Mikoyan'ın adını çok defalar işitmiş, emirlerinde ve beraber çalıştığım ve iş gördüğüm arkadaşların birbirleri aralarında konuşurken de faaliyetleri ve alacakları karar ve tedbirler hakkında daima Mikoyan'ın gösterilerinden bahsettiklerine evvelden daima şahit olurdum. Kafkas ülke komitesi'nin yarı legal bazı

üyeleriyle daima temasta bulunduğum müddet zarfında bu komitenin bir de tam konsperatif üyeleri olduğunu ve bunların arasında da Mikoyan'ın olduğuna aklım çok ererdi, fakat kendisiyle görüşmek ve kendisini görebilmek, konspiratif mülâhazalarla, aklımdan bile geçmezdi, işte bu gün ve bu vesileyle kendisini aniden görebildim.

Azerbaycan'da ve Bakü'de çok bulunmuş, Azeri ve Ermeni vatandaşları arasındaki anlaşmazlıkları körüklemiş ve hatta Nuha'da etrafına topladığı Azerbaycan emekçileri düşmanları bir takım kendisi gibi serserilerle Karabağ'a gelerek Azerbaycan içişlerine müdahale eden Pantürkist Türk yazarı Şevket Aydemir, "Suyu Arayan Adam" kitabında Mikoyan'ın Bakü'de işçi muhitlerinde kendini soğuktan korumak için, sırtına, göğsüne ve ayaklarına gazeteler sararak dolaştığını yazarken, onun aleyhine ve onu bir inkılapçı olarak küçük düşürmek hedefini güttüğü besbelli oluyordu. Baku'nun o güneşli günlerinde 25 mumluk bir elektrik lambasının altında bir kaç arkadaşıyla Azerbaycan ve Bakü emekçilerinin mukadderatlarını kendi lehlerine halledecek ne mühim meseleleri yarı karanlık bir odada saçları sakallarına karışmış Mikoyan'ın halini görseydi inkılapçılığına değil gene maddi imkânsızlığına atfetmeyi de bir an tereddüt etmeden yazardı. Moskova civarındaki Peredelkine sayfiyesinde bazan toplantılarını yapan, bahsi ilerlerde geçmiş üç üyelik bir derneğin ikinci üyesi Nurettin Vâlâ da Türkiye gazetelerinden birinde çıkan yazısında, inkılâbın zaruri icaplarından olan Rusya'nın en zor günlerinden birinde, Rusya'daki bir demiryolu seyahatinden bahsederken, yolcuların ormanda ağaç keserek lokomotife yakacak temin etmelerini de, kendi canının istediği, Sovyet rejiminin yıkılışına bir alâmet saydığı gibi, kendi gözlerindeki övendireyi görmekten uzak başkalarının gözündeki çöpü görmeye ve seçmeye çalışıyorlardı. Fakat bu yazarlar, en insani şiarlar altında Türkiye halkını aldatarak kendilerine muzaheretlerini teminle 1908 inkılabını başaran ittihat ve Terakki zimamdaranı damadı şehriyari ve omuzlarında paşa apuletleriyle Enverlerine, Talâtlarına ve avenelerine, on senelik iktidarda bulundukları müddet zarfında, Türk vatandaşlarını belâlardan belâlara sürükleye-

rek bugünkü dünyanın en fakir milletleri arasında bulunmalarına sebep oldukları halde bile kendilerine inkılâpçı demek de, İttihatçıların merkezi umumi üyelerinden Doktor Nazım'ın, dizleri dibinde oturarak, 1920 yıllarında Moskova'da "Savoy" otelinde, inkılapçılığını medh ve sena etmekten haz duymaktaydılar.

Hangi gayeye hizmet ettiklerini kendileri dahi bilmeyen bu ve bunlara benzer Türkiyeli yazarların kalemlerinden dökülen saçma sapan yazılar Türkiye halkının heyeti umumiyesinin yararına değil, kendilerinin de içinden çıktığı ve mensup oldukları Türkiye halkının sömürücüleri ve idareci zümrelerinin yararınadır. Hakiki yurtsever Türkler, Türkiye halkının en zor milli mücadele günlerinde cömertçe yardımlarını esirgememiş, Lenin'in yarattığı ve ilk başkanlığını ettiği Sovyet Hükümeti'nin Moskova ve Kafkasya'daki idarecilerini hangi din ve millete mensup olurlarsa olsunlar her zaman minnet ve şükranla yad edeceklerdir. Türkiye halkına en zor milli mücadele günlerinde, Sovyetlerle diplomatik münasebet yokken, ilk bir milyon altun rubleyle askeri malzeme yardımını Moskova indinde tavassut eden Kafkas ülke komitesi üyeleri arasında, Şevket Aydemir'in sırtını ve ayaklarını kâğıt sararak soğuktan muhafaza etti diye küçük göstermek istediği Anastas Ivanoviç Mikoyan da vardı. Mikoyan ve arkadaşları, Lenin'in çizdiği ve gösterdiği yoldan giderek enternasyonalizm şiarı altında Kafkas milletlerine Azerisine, Ermenisine ve Gürcüsüne, bağımsızlıklarına kavuşmak için yardıma hayatlarını vakfetmiş inkılapçılardı, üst baş ve kılık kıyafet onların umurlarında değildi, elverir ki üstlerinde başlarında kendilerini soğuktan ve sıcaktan koruyacak bir şeyler olsun ve aç da olmasınlar. Bir olayı daha burada kaydetmeden geçmeyeceğim. Kafkas ülke komitesi üyesi halk komiserleri Sovyeti Dağıstan fevkalade komiseri Viktor Naneyşivili'nin Dağıstan ve Azerbaycan devriminden sonra da, mutatı üzere gene gazete kâğıdına mahorka sararak içtiğini gören Doktor Fuat Sabit bu olayı "Yahu! İnkılâbı başardıkları halde bile, hayret içinde V Naneyşivili'nin gene mahurka içtiğini ve bu adamların hakiki ve su katılmamış birer inkılâpçı olduklarını ilâve

ederek" nakletmişti. Doktorun demek istediği, V Naneyşivili niçin papiros ve yahut sigaret içemezmiş?... Biz şarklıların, Türkiyelisi olsun İranlısı olsun ve başkaları olsun bu arkadaşlardan alacağımız inkılabı çok dersler var. Birisinin sırtına ve ayaklarına gazete kâğıdı sarması diğer birisinin gazete kâğıdına mahorka sararak içmesi onların bizde baldırı çıplak denilen emekçilere hizmet etmelerinde bir eksiklik teşkil etmemiş, bilakis mücadele ruhlarını kamçılayarak daha büyük hizmetlere kendilerini teşvik etmiştir.

Bakü'deki Dağıstan Şitap'ının gördüğü ve hatırımda kalan işlerinden biri de Ejderhan'dan Kafkasya ve Dağıstan'da çalışmak üzere gelen 21 arkadaşımız komünistin bindikleri motorlu ve yelkenli kayığın, Hazer Denizi'nin pek sık vaki olan fırtınalarından birine tutularak Apşaron yarımadasının kuzeyinde karaya sürüklenmesidir. Sıvışmaya vakit bulamadan bu arkadaşlar Müsavat Hükümeti jandarması tarafından yakalanarak Bakü'ye sevk edilmeleri için Kılyazı istasyonuna getirilmişlerdi. Bu yakalanma ve sevk işi görülürken arkadaşlar, Kafkas ülke komitesi ve Dağıstan Şitap'ını durumlarından haberdar edebiliyorlar. Arkadaşların kurtulmaları ancak Bakü şehri muhafızı General Tlehas'ın emriyle olabilirdi. Kafkas ülke ve Dağıstan vilâyet komitelerinin ve bu komiteler malumatıyla Dağıstan Şitap'ında görülen bütün işlerin yegâne düşmanı da General Tlehas idi. Bakü ve yöresindeki görülen işlerdeki anlaşmazlıkları General Tlehas'la halleder. Kafkas ülke komitesi Dağıstan Şitap'ını memur etmişti. General Tlehas, Müsavat Hükümeti'nin o günlerde içişleri bakanı olan Mehmet Hasan Hacinski'ye tabi idi. V Naneyşivili ve I. Davlatof'un teklifleri üzerinde M. H. Hacinski ile temasa Doktor Fuat Sabit memur edildi. Nisbeten progresif görüşlü olması yahutta doktorla az çok dostlukları sebebiyle doktorun bu arkadaşların Dağıstan'da Denikin'le mücadele için geldiklerinden kendilerinin serbest bırakılması icap ettiği hususundaki teklifini kabul ve serbest bırakılmaları hususunda General Tlehas'a hitaben yazılı emrini veriyor. Bu emre istinaden de General, arkadaşların serbest bırakılmaları hususunda kendi yazılı emrini veriyor. Nihayet V Naneyşvili, ar-

kadaşların serbest bırakılmaları hususundaki Generalin emrini bana vererek derhal "Kılyazı" istasyonuna gitmemi emrediyor.

Öğleden epeyce sonra "Kılyazı" istasyonuna geldim ve Generalin emrini jandarma kumandanına göstererek arkadaşların kapalı oldukları odaya bırakıldım, fakat kimseyle konuşmaya ve derdimi anlatmaya imkân var mı? Tanımadıklarından inanmadıkları için arkadaşlardan hiçbiri benimle konuşmak istemiyor, nihayet ben söze başlayarak aralarında kiminle konuşabileceğimi sordum. Aralarından birisi ayrılarak bana sokuldu. Sormam üzerine adının, hatıram beni aldatmıyorsa, Kaftaradze olduğunu söyleyen arkadaşa, serbest bırakılmaları hususunda Generalin resmi emrini okuttum. Komünistlere karşı Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin bitmez tükenmez suikastlerinden haberdar olan arkadaşların ihtiyatlı davranmalarına hak veririm. Hepimiz birden jandarma nezaretinden çıkarak ilk trenle Bakü'ye geldik ve istasyona çıkar çıkmaz hepsi çil yavrusu gibi dağıldılar, vedalaşmaya bile vakit kalmadı. O arkadaşlardan yalnız biri olan Kaftaradze'ye, 1928 senesinde Kremlin'de Halk Komiserler Şurası idare işleri müdürlüğüne tabi kanunları Azerice'ye tercüme eden büroda redaktör olarak çalışırken, redaksiyon işleri için gene bu idare işleri müdürlüğü indinde matbaa müdürü olarak çalıştığı zaman rastladım. O beni daha evvel tanıdı, kucaklaştık ve öpüştük.

Bütün bu ve buna benzer yazdıklarım ve gelecekteki yazdıklarım da, bu satırları yazanın kendisi de dahil çalışan bütün komünist arkadaşların gayretleri, her defasında ve her an Rusya Komünist Partisi ve onun Kafkas teşkilatları tarafından enternasyonal ruhunda senelerdir terbiye edilmiş Azerisi, Rusu, Ermenisi, Gürcüsü, Legisi ve hatta Iranlısıyla beraber ve sair her milletten birer parça terkibinde bulunan petrol istihsal eden ve petrolü işleyen ve diğer istihsalde çalışan Bakü emekçilerinin manen ve miting, nümayiş ve grev vesaire gibi her mümkün şekilde desteklendiği için verimli oluyordu.

XII

1920, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin Devrilmesi ve Sonrası

Ejderhan ve şimali Kafkas istikametinden 11. Kızıl Ordunun 1920 senesi başlarında Dağıstan hudutlarına kuzeyden eriştiğini yazmıştık. Kızıl Ordu bir taraftan Dağıstan sahillerini takip ve diğer taraftan Dağıstan içerilerine doğru muzafferane nüfuz ederek, senelerdir her kılıkta kontr revolusyonerler, Biçerahofçular, Denikinciler, Pantürkistler ve Panislâmist Türk subay ve paşalarıyla ve yerli aksi inkılapçılarla çarpışan Dağıstan emekçilerinin yardımına koşuyordu. Azerbaycan hududunda Samur nehri üzerindeki köprüyü Kızıl Ordu birliklerinin aşması, Azerbaycan ve Bakü'de ayaklanmaya bir parola olacaktı. Bu paroladan bir kaç gün evvel Dağıstan Şitap'ınm bulunduğu Muhtarof'un evi kapanmış ve kapısına da büyücek bir asma kilit vurulmuştu. Azerbaycan Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra bu ev "Ali Bayramof" adına kadınlar kulübü olmuştu.

Bakü'de Müsavat Hükümeti'nin devrimi başarılacağı muhtemel bu kesin günlerde, Dağıstan'da müptelâ olduğum sıtma hastalığını tedavi için injeksiyonlar alırken, doktorun dikkatsizliği yüzünden bacağımda bir şiş amele geldi. Muayene eden doktor Fingilşteyn ameliyata lüzum göstererek kendi çalıştığı klinikaya beni yatırdı. Ameliyat edildikten ve bir kaç günde istirahat ettikten sonra arkadaşların yardımıyla vaktinden evvel 26 Nisan 1920'de hastaneden çıkıp eve geldim. Doktor Fuad Sabit ve Yakub'la beraber yaşadığımız ev, Baku'nun Çenbereked denilen dağ kısmı mahallelerine yakın Gimnaziçeski caddede 55 numarada yani Gimnaziçeski caddesiyle Verhni Nagoryana caddesinin köşesindeydi.

Kafkas ülke komitesi hesabına kiralanmış ve bizim oturduğumuz bu ev mevkii itibariyle balkonlu ve hem cepheden ve hem de yanlardan müdafaaya elverişli olduğu için Bakü'deki diğer konspiratif evlerden daha ziyade, işler rast gitmediği takdirde, müdafaaya elverişliydi. Bu ev, bir kaç keşiften sonra, devrim komitesinin Şitap'ı olarak uygun görüldü. Evin ikinci katında olan bir salon ve salonun her iki tarafında birisinde Doktor Fuad Sabit'in karısıyla oturduğu ve birisinde de Yakub'la beraber oturduğumuz iki odadan ibaretti. Ameliyattan sonra benim eve geldiğim gün, salonda bir makinalı tüfek, el bombalan, tüfekler ve kâfi miktarda fişek yığılmış bulunuyordu. Fakat helelik makinalı tüfeği idare edecek, vatandaş ve partizan harplerinde bulunulduğu söylenen tecrübeli bir kadından başka kimseler yoktu. Ara sıra tek tük gelenler oluyor bizimle biraz bulunduktan sonra kendi işlerine gidiyorlardı.

İstihbaratımıza göre, devrim hareketine karşı kendini müdafaa edebilecek Müsavat hükümetinin emrinde, Bakü'de Salyan kazarmalarında yerleşmiş ve Müsavat Hükümeti emrinde çalışan Türk ordusu subayı İstanbullu Semih Hüseyin kumandanı bulunduğu tam mevcutlu bir polis ihtiyat taburu vardı.

Bu taburu onun kumandanı yüzbaşı Semih Hüseyin vasıtasıyla ele geçirmek için, V. Naneyşivili tarafından Dağıstan Şitap'ımn idareciliğini yapan Yakub'a havale edilmişti. Yakub'un anlattığına göre, Semih ettiği yemine istinad ederek Azerbaycan Müsavat Hükümetime hıyanet edemeyeceğinden bahisle kumandanı bulunduğu polis ihtiyat taburunun bitaraf kalması hususundaki Yakub'un teklifini evvela red, sonraları da bazı vaitler karşısında hem taburun bitaraflığına razı ve hatta taburuyla devrim komitesinin Şitap'ı olan Gimnazişeski caddedeki 55 numaralı evi muhafaza edeceğini de vaad ediyor. Semih de sonraları birçok diğer Türkiyeli arkadaşlar gibi komünist partisine intisap etmiştir.

Bu suretle ihtiyat polis taburu zararsız hale konduktan sonra şimdi hadisatın seyrini takip edelim.

1920 senesi 27-28 Nisan gecesi Azerbaycan'da iktidan ellerinde bulunduran, Azerbaycan emekçilerini şöyle bir tarafta bırakalım partilerini bile temsil etmeyen Müsavat hükümetinin yıkılması için Kafkas ülke komitesi ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi'nin bir iki gün evvelki aldığı kararlar adım adım bir plan gereğince yerine getiriliyor ve 1920 senesi 27 Nisan günü Hamit Sultanof'un, parlamento başkanı Hasan Bey Agayef eliyle Azerbaycan parlamentosuna "kan dökülmesine meydan bırakmadan iktidarı teslim etmeleri için" sunduğu ültimatomu parlamentoda müzakere edilirken akşam saatlerinde devrimi başaracak işçi birlikleri telefon, telgraf, bank, istasyonunu, bankaları, radyo ve demiryolu ve diğer mühim stratejik mevkileri peyderpey işgal ediyor ve telefon istasyonu yalnız devrim komitesinin ihtiyacı ve emirlerinin lâzımı yerlere yetiştirilmesi ve bu yerlerden gidişat hakkında malumat alınması için çalışıyordu.

Bu saatlerde Semih'in seçtiği ve tayin ettiği devriyeler Verhnaya Nagoryana ve hatta Gimnaziçeski caddeleri kontrolleri altında bulundurmakla, verdiği sözde sebat ettiği anlaşıldı.

Bayıl'daki harp limanı kumandanı Cengiz Yıldırım da, Müsavat Hükümeti'nin Bakü'de yegâne güvendiği harp filosu başında Müsavat hükümetine isyan mahiyetinde denize açılmış ve toplan her an Bakü'ye ateş edebilecek bir halde açık denizde devrim komitesinin emrini bekliyordu. Alınan bütün ihtiyat tedbirlerin bu ana kadar başarıyla sağlanmasına rağmen çok heyecanlı ve aynı zamanda şerefle dolu saatler yaşanılıyordu.

Kafkas ülke ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi üyelerinden mürekkep devrim komitesinin Bakü şehri ve yöresinde vazifeli olanlardan başka bizim bulunduğumuz evde, Hamdi Sultanof'un Müsavat parlamentosundaki müzakeresini takip ve bu müzakereler neticesine göre devrim komitesinin gereken kararı almaya selâhiyetli, devrim komitesindan V Naneyşivili, İsa Davlatof ve Mirza Davud Hüseynof'dan ibaret üç üye vardı. Yalnız devrim ko-

mitesinin emrinde çalışan Bakü telefon istasyonu, bu arkadaşların Bakü ve yöresiyle muhaberelerini temin ediyor, her tarafta olup bitenden haberdar oluyorlar ve lâzımı gelen emirleri veriyorlardı.

Zavallı Kamo da bu saatlerin heyecanından mahrum, Müsavatçıların Bakü'den kaçmalarını önlemek amacıyla, demiryolu köprülerini icabında patlatmak için Tiflis istikametinde tedbirler almakla meşgul olarak Bakü'den uzaklarda bulunuyordu.

Akşamın geç saatleri olmasına rağmen Müsavat Parlamentosu kendi hararetli münakaşasına devam ediyor, her parti fraksiyonuna mensup vekiller lehte ve aleyhte kürsüden nutuklarını veriyorlardı. Müsavat Partisi lideri Memed Emin Resulzade ve İttihat Partisi lideri Karabek Karabekof ve benzeri emekçi düşmanlarının ateşli nutukları da, parlamentonun iktidarı Bolşeviklere teslim etme kararını almasına mani olamadı. Bu kararın mevki fiile konmasını da parlamento, sosyalist fraksiyonu başkanı Safi Kördski başkanlığında üç delegeden ibaret bir komisyona havale etti. Hamit Sultanof refakatindeki bu heyet tam gece yarısında, devrim komitesinin bulunduğu eve geldi.

Kafkas ülke komitesi üyesi İsa Davlatof'a istinad eden yazımızın bu kısmına devam edelim. Şarkın ananevi terbiye usûllerine riayette arkadaşlar arasında tanınmış ve temayüz etmiş Hamit Sultanof, heyet reisi Safi Kördski başta olduğu halde heyetin diğer iki üyesinden sonra, en arkada olduğu halde salona girdiler. Devrim komitesi üyeleri ayakta olduğu halde heyeti karşıladılar ve usulen aralarında selâm teatisinden sonra, Safi Kördski parlamentonun iktidarı Kafkas ülke komitesine devir ve teslime karar verdiği hususunda kısaca kararı okuduktan sonra devrim komiteleri üyelerini bu olaydan dolayı tebrik ediyor ve tek bir dilek olarak da, kendi hayatlarının garanti edilmesini ve kızıl ordunun müdahalesi dolayısıyla kan dökülmesini intaç edecek herhangi bir vukuata sebep verilmemesini rica ediyor. Safi Kördski heyetinin yalnız Kafkas ülke komitesine iktidarı teslim etmeleri de Azerbaycan Komünist Partisi'nin mev-

cudiyetinden ve bütün bu işlerde aktif müdahale ve iştiraki olduğundan Safi Kördski'nin haberdar olmadıklanndandır.

Hakikaten Balacar istasyonundan sonra Moskova istikametinde ikinci istasyon olan Hırdalan istasyonu civarında Kızıl Orduya mensup iki erin ölümünden başka herhangi bir kanlı vaka olmadan Baku ve Azerbaycan'da emekçiler iktidarı kendi ellerine almış oldular. Devrim Komitesi iktidarı resmen kendi eline alır almaz dışarıya bir adım atmadan, V Naneyşivili en seri vasıtayla Kızıl Orduyu istikbal ve davet edilmesini bu satırları yazanı memur etti ise de, ameliyattan sonra sağlığıma güvenemediğimden bu işi görmesini arkadaşlarımızdan Abid Alimof'dan rica ettim. Abid Alimof Balacar istasyonunda bir zırhlı trende rastladığı Mikoyan ve arkadaşlarına devrim komitesinin Kızıl Orduyu davet ettiğini tebliğ ediyor ve bu hizmetine mukabil de Kızıl Bayrak nişanıyla, orada Mikoyan tarafından göğsüne takılmak üzere, taltif ediliyor ve inkılabın vuku bulduğu 1920 senesi 28 Nisan günü de Sovyet Sosyalist Azerbaycan Hükümeti'nde ilk sıhhiye vekili oluyor. M. Suphi ve arkadaşlarının Taşkent'e nakil hazırlıklarını görmek üzere Bakü'ye gelen Abid Alimof kendi ifadesine göre Oral Türklerinden ve Rusça bildiği için M. Suphi'nin hususi kâtibiymiş.

XI. Kızıl Ordu birlikleri de Azerbaycan emekçilerinin davetlisi olarak kollarını sallaya sallaya Bakü ve Azerbaycan'a gelmişlerdir. Bakü'den kaçmaya yeltenen Müsavat Hükümeti üyeleri ve ileri gelen hükümet erkânı da Bakü istasyonunda kendileri için hususi hazırladıkları katarda, istasyonu muhafazaya memur Mir Beşir Kasumof müfrezesi tarafından kaçmak üzereyken yakalanmışlarsa da, 28 Nisan sabahının erken saatlerinde istasyona zırhlı trenle gelen Mikoyan ve Yefremof tarafından, devrim komitesiyle parlamento heyeti arasındaki anlaşma şeraitine uyularak serbest bırakılmışlardır.

iktidarı devir ve teslim aldıktan sonra V Naneyşivili, M. D. Hüseynof, H. Sultanof ve Isa Davlatof devrim şitabını terk ederek evvelâ Müsavat Parlamentosu binasına ve sonraları da Müsavat Hüküme-

ti başkanı Nasip Bey Yusufbekof'un rezidanı olan Sadovi caddedeki binaya gitmişlerdir. Ve giderken de V Naneyşivili, hepimizin en çok alâkadar olduğu ve başımıza birçok işler ve belalar açmış olan Bakü askeri valisi General Tlehas'ı tevkif etmek için bu satırları yazana emir vermeyi de unutmamıştır. Bu işi de gene burada bulunan komünist Türk Memed Tahirof'a havale edildi ve yanına aldığı iki arkadaşıyla gece yarısından sonra adresini iyi bildiğimiz generalin evine giderek tevkif ediyor. Devrim komitesi huzuruna diktiği generalin sorgudan sonra tevkifine emir alarak Bayıl'daki cezaevine sevk ediyor.

Devrim komitesinin toplantı halinde bulunduğu 27-28 Nisan gecesi 55 numaralı evin bulunduğu Gimnaziçeski cadde iki taraflı binek otomobilleriyle sıralanmıştı. Devrimin vukuundan haberdar olan ve bu devrimi can ve gönülden bekleyen her şoför, hizmet ettiği efendisinin haberi dahi olmadan otomobilini buraya çekmiş ve devrime hizmet etmek için her biri makinesinin başında bir fırsatını bekliyordu. Devrim komitesinin iktidarı teslim aldığı evde yaşayan bizlere de bir binek otomobili seçmelerine, daha görülecek olan işler için, müsaade edildi. 1920 senesi 30 Nisan günü, bu binek otomobiliyle, ameliyattan mütevellit ve henüz açık olan yaramla halk komiserleri Sovyetinin bulunduğu eve kadar giderek, halk komiserler Sovyeti'nin ilk başkanı Neriman henüz Moskova'dan avdet etmediği için, vekili dışişleri halk komiseri Mirza Davut Hüseynof'u ziyaret ettim ve ziyaret sona erdikten sonra kabineden çıkınca kabul salonunda beni yoldaş Orjonikidze ile tanış ettiler. Orjonikidze, Kafkas ülke ve AKP merkez komitelerine devrim işlerinde yardımlarından dolayı benim şahsımda bütün komünist Türklere teşekkürlerini bildirerek, adı geçen komitelerin emperyalizme karşı mücadelelerine Türkiye emekçilerine yardım edeceklerini söyledi ve oturmak ve istirahatın sırası olmadığından Bakü ve yöresi kumandanı kıdemli yardımcısı olarak çalışmamı emretti. Malum ya! Orjonikidze hem kafkas ülke Komitesi ve hem de XI. Kızıl Ordu askeri şurası üyesiydi.

Azerbaycan devrim komitesi ve halk komiserler Sovyeti ilk icra-

atları kabilinden daha ilk gece cezaevindeki arkadaşların tahliyelerine girişerek, daha ilk geceden halk komiserler Sovyeti ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümet üyesi Dadaş Bünyatzade'yi ve gündüz de aralarında Pleşakof ve Sarkis bulunan arkadaşları için emir vermişlerdir.

Devrim başarıldıktan sonra da Doktor Fuad Sabit, Yakup ve aralarında bulunduğum bazı arkadaşlarla oturduğumuz ve tarihi denilecek 55 numaralı evi terk ederek, Metropol Oteli karşısındaki Müsavat Hükümeti dışişleri bakanlığının, ecnebilere mahsus pencereleri geniş ve kapıları ışıklı geniş koridora açılan beş on odadan ibaret, misafirhanesini her birerimiz birer odaya yerleşmek suretiyle işgal etmemiz halk komiserleri Sovyetince emredildi. Ben de Orjonikidze'den aldığım emir üzerine Bakü şehri ve yöresi askeri kumandanlığında, kumandan kıdemli yardımcılığı vazifesini yönetmeye başlayarak akşamları da arkadaşlarla beraber bizlere tahsis edilen daimi ikâmetgâhımızda kalıyordum.

Diğer komünist Türk arkadaşlar da, boş durmuyor birer komünist olarak daha henüz teşekkül etmemiş ve teşkili için M.Suphi'nin gelmesi beklenilen, Türkiye Komünist Partisi teşkiline esas olacak bazı tedbirler almaktaydılar. Bu tedbirleri almakta olan arkadaşlar, Azerbaycan emekçilerinin kendi ellerine iktidarı aldıkları 1920 senesi 28 Nisan gününe kadar Kafkas ülke ve AKP merkez komiteleri emrinde çalışan ve adları muhtelif vesilelerle yukarıda geçenler de dahil, Türklerdendi. Aşağıda tekrar bahsi geçecek olan Nikitin'le muhaveresinde İsa Davlatof'un "bu Türklerden bazılarını biz sonradan komüniste çevirdik ve halâ da komünist olarak çalışıyorlar" dediği arkadaşlar da bunların arasındaydı. Bu arkadaşlardan bazıları komünist olarak mefkureleri uğrunda Azerbaycan emekçilerine iktidarı ellerine almalarına yardım etmişler ve bazıları da bu yardımı, partisiz Bolşevik ve hakiki yurtseverler olarak Kafkas ülke ve AKP merkez komitesi emrinde kayıtsız şartsız gönülleriyle çalışarak yerine getirmişlerdir.

Türkiyeli arkadaşların bu şekilde çalıştıkları haberi besbelli Moskova'ya kadar gitmiş olmalı ki, bir vesilesiyle ile Moskova'dan Bakü'ye vazifeli olarak gönderilmiş Nikitin isminde bir arkadaşım Kafkas ülke komitesi üyesi İsa Davlatof'a verdiği sualler ve onun cevapları bu hususları biraz aydınlatmaya yarayacağı için hulasatan kaydetmeden geçemeyeceğim.

Sual: Türk generalinin yaşadığı ev, nasıl bir evmiş?

Cevap: Bu nazik bir meseledir. Bizim emperyalizmle mücadeleye atılmış Türkiye'yle alâkamıza aittir, burada bu meseleyi aydınlatmaya değmez.

Sual: Beni bu evin harici manzarası enterese ediyor?

Cevap: Türk ordusunun Kafkaslar'dan çekilişinden sonra bazı Türk subayları burada kaldılar ve onlar bize her türlü mümkün yardımı yaptılar. BUNLARDAN BAZILARINI BİZ KOMÜNİSTE ÇEVİRDİK VE HALÂ KOMÜNİST OLARAK ÇALIŞIYORLAR. Fakat onların bize yaptıkları muazzam yardımları şimdi açıp saçmak icap etmez. Bunlar hakkında Kafkas ülke komitesi tarafından bazı teşebbüs ve teklifler vaki olduysa da Orjenikidze helelik bu teklifleri reddetti.

Bu ufacık muhavere bile, o vakit Kafkasya'da adetleri pek çok olan Pantürkist ve Panislâmist Türk subaylarının baltalayıcı hareketlerine bakmayarak hakiki inkılapçı arkadaşların, Kafkas ülke ve AKP merkez komiteleri emrinde bu komitelerin amaline, komünist ve parti biletsiz Bolşevikler olarak hizmette bulunduklarını izah eder. Nikitin'in sualinde bahsi geçen ve herhangi Türk generaline ait olduğunu söylediği evde, adresi yukarıda geçen ve devrimi idare eden komitenin şitabı bulunduğu Doktor Fuat Sabit ve Yakup'la benim oturduğumuz evdi.

Bu sıralarda Bakü'ye Anadolu milli mücadelecilerinden bir mümessilin geldiğini haber aldık, daha o vakit Sovyet Rusya Türkiye milliyetçilerini resmen tanımadığı için ismi Memduh Şevket (Esendal) olan bu mümessili Türkiye halk murahhası olarak arkadaşlarla

beraber evvela biz tanıdık ve bizim oturduğumuz misafirhanenin mobilyaları tam tertip boş odalarından birini kendine gösterdik.

Tabii Memduh Şevket'in işi Sovyet Rusya ile Türkiye Hükümeti arasında diplomatik münasebetler kuruluncaya kadar konsolosun gördüğü işleri hükümetini gayri resmi temsilen görmek bizim de yani komünist ve parti biletleri olmayan Bolşeviklerin de işimiz, daha kendisi henüz doğmamış olan Türkiye Komünist Partisi işlerini karınca kaderince kabilinden, Türkiye komünistleri merkez teşkilâtı ve onun başkanı M.Suphi'nin Taşkent'den Bakü'ye gelinceye kadar bir şeyler becermekti.

Aralarında benim de bulunduğum arkadaşları, merkezi bir Türkiye Komünist Teşkilâtı veyahut da partisi etrafında teşkilâtlanmaya ve bu hususta büyük gayretler sevk etmeye zorlayan sebeplerin başında, geldiğinin daha ilk günlerinde Memduh Şevket'in teker teker veya çifter çifter arkadaşları kendine celp ederek kendilerine Pantürkistlik ve Türk milliyetçiliği aşılamak istemesi olmuştur. Erzurum Kongresi kararları ruhuna aykırı olarak, Misak-ı Milli hudutları haricinde Pantürkistlik ve milliyetçilik propagandasını apaçık aşılamaya çalışması ve hatta bazı malum Türkler hakkında da bunda muvaffak olması komünist Türkleri, saflarını sıklaştırmaya mecbur ediyordu.

Daha evvelinden vücutlarından ve teşkilâtlarından haberdar olduğumuz M. Suphi ve arkadaşlarının, kendileriyle işbirliği yapmak üzere Bakü'ye gelmelerini beklemekle beraber, M. Suphi'nin evvelce Türkiye komünist teşkilâtları merkezini Bakü'ye nakletme hazırlıklarını görmek üzere gönderdiği Abid Alimof'la iş birliği yaparak bazı ufak tefek teşebbüslerde bulunuyorduk, bu meyanda Azerbaycan mıntıkasında bulunan Türkler arasında komünist özekleri kurma teşebbüslerine girişilmiş ve ilk olarak Kuba şehrine bu işi başarmaları için Ömer Cemâl ve Bülümin isminde iki arkadaş gönderdik.

Bakü'de ve Azerbaycan mikyasında Türkler arasında propaganda tebligat ve teşkilât işlerine hız verilmiş ve Azerbaycan Komünist

Partisi merkez organı olan "Komünist" gazetesinin 3 Mayıs 1920 tarihli nüshasında yani devrimin dördüncü günü "Azerbaycan ve Bakü'de mevcut Osmanlı Türklerinden Komünist Partisi'ne yazılmak isteyenlerin Türk şair Feyzullah Sacid'e" müracaatları lüzumu ilân edilmiştir. Aynı gazetenin 14 Mayıs 1920 tarihli nüshasında da Salih Zeki, Yakub, Abid Alimof ve Süleyman Nuri imzalarıyla "Umum Türkiyeli asker ve zabitana" bir beyanname neşredilmiştir. "Bir Türk Komünist kıtai askeriyesi teşkil edilecektir" serlevhasıyla başlayan bu beyannameye, bu kıtanın bir de programı eklenmiştir.

Türkiye Komünist Kıtai Askeriyesi Programı:

1- Türkiye'de kütle ve inkılâbı ileri götürmek üzere Türkiyeli komünist yoldaşlardan süvari bir kıta teşkil edilecektir;
2- Bu kıtanın kumandan ve komiserleri Komünist Partisi ve yerli teşkilâtları tarafından tayin olunacaktır;
3- Esliha, teçhizat, elbise ve iaşeleri Kızıl Ordu Kafkas Cephesi Kumandanlığı tarafından ita ve temin olunacaktır;
4- Kıtaya dahil olanlar, hariçteki her türlü vazife ve alâkalarını kat etmeye mecbur olacaklardır;
5- Kaydolunduğu günden itibaren iskân ve iaşeleri özel komünist grubu vasıtasıyla temin olunacaktır;
6- Bu kıtaya münhasıran komünist programını ve mefkurelerini tamamen kabul eden yoldaşlar kabul edilecek ve bunlar fırkanın disiplinlerine tamamen riayet edeceklerdir;
7- Kıtanın şiarı "bütün cihan fukarayı kâsibesi birlesiniz", "yaşasın üçüncü beynelmilel" ve "mahv olsun İngilizler ve umum cihanın emperyalizmi" olacaktır;
8- Bu kıta bütün cihan inkılâbını ileri götürmek için, yeni yeni teşekkül edecek kızıl orduların nüvesini teşkil edecektir;
9- Bu kıtanın teşkilini Abid Akimof ve Süleyman Nuri yoldaşlar öz uhdelerine götürmüşlerdir.

12 Mayıs 1920

Azerbaycan'da devrimin başarıldığı bu ilk günlerde, komünistlik ve Oktobr inkılabının gaye ve hedefleri hakkında bilgileri yalnız bulundukları toplantılarda ve Bakü'de çıkan Azerice gazetelerdeki malumattan ibaret olan Türkiyeli komünist ve komünistliğe hayırhah olan arkadaşların üç beşini bir araya getirerek bir parti mektebi açmak lâzımdı. Bu meseleyi arkadaşlarla beraber alakadar Azerbaycan teşkilatlarıyla halletmeye uğraşırken kıdemli yardımcısı bulunduğum Bakü ve yöresi kumandanlığı vazifesinden alınarak AKP merkez komitesi ve XI. Kızıl Ordu askeri şûrası kararıyla, Müsavat Hükümeti'nin hemen hemen bütün ordusunu teşkil eden Karabağ'daki müfrezesine siyasi komiser tayin edildim ve Bakü'den bir müddet ayrılarak Daşnak Ermenistan'ına karşı cephede harp durumunda bulunan müfrezeye katılmak üzere Karabağ'ın eyalet merkezi olan Şuşekala'ya gittim.

Karabağ'da hanların, beylerin ve mütegallibenin katıldığı ve Nuri Paşa'nm teşvik ve idare ettiği isyandan ve bu isyanı Karabağ emekçilerinin bastırması ve Kızıl Ordu'yu kendilerine yardıma çağırmasıyla kurtularak Orjonikidze'nin beni nasıl beraberinde Yavlak istasyonunda raylar üzerinde bulunan XI. Kızıl Ordu karargâhına getirdiğini, Nuri Paşa'nm Azerbaycan emekçilerine ihanetlerinden bahsettiğim sırada yazmıştım.

1920 senesi Mayıs ayı ahırlarında Yavlak istasyonunda Orjonikidze, Kafkas ülke komitesi ve XI. Kızıl Ordu askeri şurasının kararlarıyla henüz bilfiil mevcut olmayan Azerbaycan işçi ve köylü mürekkep tümenine siyasi komiser olarak tayin edildiğimi ve tümenin teşkilinde bizzat kendisinin yardım edeceği vaadini de ilave ederek bildirdi. Gayet tabii olarak, milliyetlerine bakmadan bütün emekçilere en güç durumlarında Kızıl Ordunun yardımını bildiğim ve sırtımda tecrübe ettiğimden başka bu ordunun teşkilât ve idaresine dair hiçbir şey bilmiyordum.

Bu adı geçen tümen, hemen orada Yavlak istasyonuna geldiğimiz günün ertesi günü sabahından itibaren Orjonikidze'nin en yakın iştirak ve yardımıyla teşkile başlanıldı. Müsavat Hükümeti ordusunun

arslan payını teşkil eden ve benim siyasi komiseri bulunduğum Karabağ müfrezesinden ayaklanmaya iştirak eden ve hatta bu ayaklanmada önayak olan subay ve erlerin ve bilhassa Müsavat Parlâmentosu muhafız süvari bölüğünün kamilen anayurtlarını terk ettikten sonra geride kalan emekçi çocukları esasında teşkil edilecek bu tümene, hüviyetleri etraflıca incelenerek emekçi ve yoksul sınıfa mensup olanlarının kayıtlarıyla başladık ve bu seçme işine Orjonikidze, başından aşan işlere ve meşguliyetlere bakmayarak, bizzat iştirak ediyordu. Subayları da bu seçilen erlerden hemen orada intihap edilerek mangalar, takımlar ve bölükler teşkil ediliyordu.

Bir kaç gün devam eden bu işin başarılmasından sonra, tümen karargâhının Zakafkasya demiryolu üzerinde hem istasyon ve hem de meskun bir yer olan ve Bakü'ye daha yakın Kürdemir'e nakli emredildi. Burada tümenin canlı ve cansız noksanları kısmen ve daha fazla ikmâl edildikten sonra tümen karargâhı Bakü'ye nakledilerek Bandarnı caddesinde bir eve yerleşti ve tümene Kızıl Ordu kumanda heyetinden Sivalof isminde bir kumandan ve Polyanski isminde bir de harbi komiser yardımcısı tayin edildi.

Tümenin teşkilât işleri ilerliyor ve bunun için de Orjonikidze'nin kendi tesbit ederek emrettiği şekilde, her gün sabahları hürriyet meydanına nazır evinde görüşüyor ve kendinden talimat alıyordum. Tesadüfi olarak da sabahları Orjonikidze'nin evinde bazen Azerbaycan petrol komitesi başkanı Serebroski ile karşılaşıyorduk, çünkü o günlerde devrimi doğuya yürütmekte büyük yardımlarını beklediğimiz genç Sovyet Rusya'nın, sanayi ve nakliyatını Lenin'in istek ve gösterileri üzerine petrol ile temin etmek Kafkas ülke ve AKP merkez komitelerinin göreceği ilk ehemmiyetli işlerdendi. Öyle görünüyordu ki, bu iki mühim işi görmeye ve başarmaya da bu komiteler Orjonikidze'yi memur etmişlerdi.

Rusça lisanını da tam beceremiyor fakat Orjonikidze'nin yardımıyla bana havale edilen işleri beceriyordum, yahut da bana öyle geliyordu.

XIII

Mustafa Suphi'nin Bakü'ye Gelişi, Şark Halkları Kongresi ve Türkiye Komünist Partisi Birinci Kongresi

Tümen karargâhının Bakü'ye nakledilmesinden sonra M.Suphi ve arkadaşlarının Bakü'ye geldiklerinden haber aldım ve kendisiyle bir kaç defa görüştükten sonra, benim de Türkiyeli bir komünist olarak kendilerine iltihak etmemi teklif etti. Esas vazife inkılâp işinde değil mi? Maksad ve gaye itibariyle ha Kafkas, ha daha ötesi. Devrimi Akdeniz'e Ege ve Marmara Denizlerine ve belki de bu denizleri aşarak dahi ilerlere götürecek arkadaşların emeklerine kendi emeğimi eklemek bizim gibiler için bir ödev ve hatta bir şeref olacaktı. Doğuda devrimin başarılmasında teminat beherimizde mevcut ateşli arzu ve galeyandı.

M. Suphi kendilerine katılmam hususundaki teklifinde beni ikna etti. Ben de karargâhı komünist caddesinde bulunan lise binasında XI. Ordu Kumandanı Levandofski'ye istifamı vermeye karar verdim. Yazılı olarak istifamı verdiğim ilk gün Levandofski 24 saat düşünmemi teklif etti bu müddet zarfında düşündükten sonra müracaatımda ısrarı tekrar kararlaştırdım. Ve Kızıl Ordu'dan ayrılarak M.Suphi ve arkadaşlarına iltihak ettim.

1920 senesi Mayıs'ında Taşkent'ten Bakü'ye gelen Türkiye komünist teşkilatları merkez bürosu ve başkanı M. Suphi'nin faaliyetinden bahse girişmeden evvel, Türkiye'de umumi işçi ve sosyalist hareketlerinden umumi fikir edinmeleri bakımından okuyucularıma kısaca bahsetmeyi faydalı buluyorum.

1905 Rus İnkılabını ve onun Türkiye emekçileri üzerindeki sosyal ve siyasi neticelerini kavrayan İttihat ve Terakki zimamdaranı yani diğer adıyla genç Türkler, yalan dolandan da olsa, benim de yaşım daha mektep çağındayken, mekteplerde, sokaklarda ve nümayişlerde seslerimizin son perdelerine kadar kaldırarak bağırarak ve çağırarak şarkılarını terennüm ettiğimiz hürriyet, adalet, müsavat, cemiyet ve vatan gibi insani şiarları ilân ederek 1908'de devrimi başardılar. İttihatçıların Türkiye emekçilerine karşı yüklendikleri bu kadar müsbet vaitlerini unutarak, Türkiye emekçilerini felâketten felâkete sürüklemekle sonuçlanan diktatörlüğe yuvarlandığı günlere kadar ki, Türkiye'nin muhtelif kültür ve işçi merkezlerindeki işçi sosyalist teşkilâtları, çoğusu Noviçof'un emeğinden naklen şöyle sıralanabilir.

İttihat ve Terakki Partisi ve diğer adıyla genç Türkler'in ilân ettikleri bu şiarlara samimi inanan ve senelerden beri aç, çıplak ve hürriyetlerinden mahrum bir durumda bulunan İstanbul tramvay, hamallar, matbaacılar ve tütün işçileri semeresiz ve hükümetin iğbirarını kendi üzerlerine çeken grevler ilân ettiler.

1909 senesinde Selanik'te, iş verenlerle işçilerin bir arada geçinme siyasetini güden programla reformist "işçi kulübü" adıyla bir kulüp ortaya çıkıyor. "İşçi Kulübü" teşekkülü kendi faaliyetini az zamanda Selanik işçileri, Türkiye'nin başka şehir ve hatta Bulgaristan içerilerine kadar olan işçiler arasına nakl edebiliyor. İspanyolca "işçi mecmuası" ve Türkçe de "işçi gazetesi" adlarında bu teşekkülün iki yayın vasıtası vardı.

Gene bu sene zarfında İstanbul'da, üyeleri sırf Bulgarlardan ibaret olan sosyalist temayüllü bir "ilmi özek" ve buna muvazi olarak da üyeleri sırf Türklerden ibaret olan bir de "sosyalist teşkilat" kuruldu ve bu teşekkülün Fransızca ve Türkçe lisanlarında "işçi mecmuası" gazetesi ve bir de Rumca olarak "galata" ve Rumcası "Laos" olan "halk" isimlerinde iki gazete çıkarıyordu.

İzmir'de de Memed adında birinin redaktörlüğü altında, ömürle-

ri pek az süren Rumca "işçi" ve Türkçe olarak da "ırgad" gazeteleri çıkmaktaydı.

1910 senesinde İstanbul'da Tevfik Nevzat ve Ahmet Samim'in teşebbüsleriyle "Osmanlı Sosyalist Partisi" teşekkül etmişti. Faal unsurlar arasında Hüseyin Hilmi, Süleyman Faik ve Rusya sosyalistlerinden Dağıstanlı Celâl Korkmazof ve Kırımlı Abbas Sirinski ve Nureddin Agayof'lar vardı. Papandopolos isminde bir Rum sosyalisti de bunlar arasındaydı. "İştirak" adıyla bir de gazete çıkaran bu grup, Türkiye'de ilk olarak sosyalizm propagandası yapmaya ve işçileri teşkile koyulmuştu.

1911 senesinde "içtimai ilimleri tetkik" grubunun teşebbüsüyle Selanik'te Türkiye Sosyalistleri Kongresi çağırıldı. Bu grup kongre kararıyla Türkiye sosyalistleri teşkilât merkezi oldu ve bu merkez 1912 senesi intihaplarına İstanbul, İzmir ve Rumeli mıntıkalarında iştirak etti. Bu merkez İzmir-Aydm demiryollarında grev teşkil ettikleri için ittihat ve Terakki Hükümeti'nin şiddetli takibatına maruz kaldı. Tevfik Nevzad Avrupa'ya kaçtı, Ahmed Samim ise öldürüldü. Bunlardan Ankara'ya sürülen Süleyman Faik ve Memed Hasib burada "İnsaniyet" gazetesini neşre başladılar. Bir kaç zaman sonra Avrupa'dan avdet eden Tevfik Nevzat da Ankara'da "Sosyalizm Nedir?" adında bir mecmua çıkarıyordu. Bu sıralarda İstanbul'da kapatılan "İştirak" gazetesi yerine "İdrâk" gazetesi çıkmaya başladı.

"İçtimai İlimleri tetkik" özeyi, sırf Bulgarlardan teşekkül ettiği bilinen sosyalist temayüllü "ilmi özek", 1910 senesinde İstanbul'da teşekkül eden ve terkibinde ekalliyetlerde bulunan "Osmanlı Sosyalist Partisi" ve diğer işçi ve sosyalist teşkilâtlarının iştirakiyle Selanik'te vaki yukarıda bahsi geçen 1911 senesindeki kongrede seçilen merkez "Osmanlı Sosyalist Partisi" adını almıştır. Osmanlı lakabının ilavesine sebep de türlü işçi ve sosyalist cereyanlarını temsil eden Osmanlı tebaası Rum, Bulgar ve diğer ekalliyetlerin bu kongrede temsil edildiklerini belirtmektedir.

Birinci Cihan Harbi başlangıcına kadar hali faaliyette bulunan

"Osmanlı Sosyalist Partisi" İttihatçılar iktidarı tarafından kapatılmış ve başkanı Hüseyin Hilmi Sinop'a sürülmüştü ve bu suretle Selanik kongresiyle "Osmanlı Sosyalist Partisi" sinesinde birleşen bütün işçi ve sosyalist cereyanlar İttihat ve Terakki iktidarının bu teşebbüsüyle esaslı bir hezimete uğramışlardır.

1917 senesinde Stokholm'de toplanan milletlerarası sosyalist kongresine ittihat ve Terakki iktidarı, "Osmanlı Sosyalist Partisi" idare heyeti mührüyle mühürlenmiş sahte vesikalarla istanbul Üniversitesi profesörlerinden Doktor Hüseyinzade Ali ve ekonomist Alman profesöründen ibaret iki ajanını göndermiştir.

"Osmanlı Sosyalist Partisi" Mondros Mütareke'sinden sonra "Türkiye Sosyalist Partisi" adıyla İstanbul'da tekrar sahneye çıkmıştı. 1919 senesi 20 Temmuz'unda, ingiliz işgali altında bulunan istanbul'daki kongresinde bu partinin yeni nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre parlâmentoda sosyalist mebusların fraksiyon teşkil etmeleri ve bu fraksiyonun parlâmentoda kapitalizmin zulüm ve tazyikiyle mücadele ve her türlü gizli tahsisat kabulünü önlemeleri ve daha bazı işçiler menafiini müdafaa eder görünen hususları ihtiva ediyordu. Hüseyin Hilmi'nin değişmez başkan olarak seçilmesi de nizamnamede yazılıydı. Ta kuruluşundan beri ingiliz emperyalizminin himayesinde olan bu partinin yıldızının en parlak olduğu işgal günlerinde, aşağıdan vaki teşebbüslerle başarılı bazı grevlerin olması, işin iç yüzünü bilmeyen emekçilerin bu partiye intisabını teşvik etmiş ve üye miktarını birkaç bine yükseltmişti. Hüseyin Hilmi'nin değişmez başkanlığıyla diktatörlüğe saplanan partide yolsuzluklar ve suiistimaller de almış yürümüş ve parti üyelerinin merkeze karşı kırgınlığını celp etmiştir.

Hüseyin Hilmi'nin tevkif edilmesini fırsat sayan muarızları, bir kongre davet ederek Şakir isminde birinin başkanlığında "Müstakil Sosyalist Partisi" teşkil etmişlerdir. Bu yeni partinin teşkilinde tramvay işçilerinin büyük rolü olmuştur. Hüseyin Hilmi serbest bırakılınca, parti başkanlığının iadesi için başvurduğu mahkeme, ingiliz iş-

gal kuvvetlerinin iltimasıyla hem parti başkanlığını iade ve hem de "Türkiye Sosyalist Partisi" ni tekrar teşkiline müsaade etmiştir.

1921 senesi hususi bir vazifeyle İstanbul'a gönderilen ismi mahfuz bir arkadaş Hüseyin Hilmi'nin İngiliz işgal kuvvetleriyle açıktan açığa işbirliği ettiğini raporunda bildirmiştir.

Türkiye Sosyalist Partisi'ne muvazi olarak İstanbul'da Doktor İhsan Başkanlığı'nda liman işçileri ve kayıkçılardan teşekkül eden ve ömrü pek az süren "Türkiye Sosyalist Demokrat Partisi" kurulduysa da tam sağcı olan bu partinin ne sosyalistlikle ve ne de emekçiler yararına hizmet edecek hiçbir tarafı yoktu.

Nihayet 1919 senesinde, Almanya'da tahsilde ve stajerlikte bulunan Türk gençlerinin kurdukları "Türkiye İşçi ve Köylü Sosyalist Partisi faaliyetini istanbul'a naklediyor. Teşkilâtın müteşebbis heyeti arasında Etem Nejat, Nizameddin Nazif, Hilmi oğlu Hakkı, Mehmet Vehip, Doktor Şefik Hüsnü, Cevdet ve başkaları bulunuyordular. Heyeti umumiyesiyle solcu olan bu teşkilâtın müteşebbis heyet üyelerinden pek kıymetlileri sonraları komünist partisine intisap etmişler, hatta Doktor Şefik Hüsnü komünist olarak maruz kaldığı takibat ve hapislerden sonra "Türkiye İşçi ve Köylü Sosyalist Partisi" sekreteri olarak 1950 seneleri sonlarında İstanbul'da ölmüş, Etem Nejat ve Hilmi oğlu Hakkı da istanbul emekçilerini temsilen iştirak ettikleri Türkiye Komünist Partisi birinci kongresinde seçilen merkez komitesi üyeleri arasında yerlerini alarak 1921 senesi Ocak ayının 29'unda M. Suphi ile beraber irticaın kurbanı olmuşlardır.

istanbul'daki bu grubun naşiri efkârı olan "Kurtuluş" mecmuası 15 numarasına kadar çıktıktan sonra hükümet tarafından kapatılması üzerine "Aydınlık" adında çıkarmaya başladıkları mecmua marksist nazariyeleri neşretmek suretiyle istanbul ve Türkiye emekçilerinin sosyalizm yolundaki terbiyelerine senelerce hizmet etmiştir. Bu gruptan Mehmet Vehbi ve Nizamettin Nazif gibi Türkiye emekçileri menfaatlerini baltalayanlar da çıkmıştır.

Bu suretle yalnız istanbul'a hasretmiş Türkiye işçi ve sosyalist

hareketleri, arşiv ve kitaplarda elde edilebilen dokümanlara dayanılarak kısaca anıldıktan sonra, M. Suphi'nin Rusya ve Kafkaslardaki faaliyetine geçelim.

Bakü'ye geldikleri ve Türkiye'ye hareket ettikleri ve beraberce Leninakan (Aleksandropol) istasyonuna gelinceye ve Türkiye'ye yolcu edilinceye kadar ki Kafkas'daki faaliyetinden bahse başlamadan evvel, arşivlerde edinebildiğim dokümanlara istinaden biyografyasından ve Rusya'daki faaliyetinden bahsedelim.

Ocak-Şubat 1923 tarihli "Kızıl Şark" gazetesinin yazdığına göre;

M. Suphi 1882 senesinde Giresun'da doğmuş, 1920 senelerinde daha vali bulunan Ali Rıza Bey'in oğludur. Orta tahsilini Kudüs ve Şam'da alan M. Suphi Paris'te Sorbon Üniversitesi'nin Siyasal İlimler Fakültesi'ni ikmal etmiştir. Daha Paris'te okurken İstanbul'da çıkan Tanin gazetesinin muhabiri idi.

1908 devriminden sonra İstanbul'a avdet eden M. Suphi Tanin, Serveti Fünun ve Hak gazeteleri yazı heyetleri arasında bulunarak yardımda bulunmuş ve İstanbul'da geçirdiği günlerin sonlarında ticaret mektebi alisinde malumat hukukiye, darülmuallimin ve mektebi sultanide ilmi iktisad muallimlikleri yapmıştır.

1912 senesinde Türkiye'nin inkişaf millisine hizmet emeliyle mebuslar, öğretmenler ve yazarlardan bazı arkadaşlarıyla Milli Meşrutiyetperver Partisi'nin tesisine teşebbüs etmiş ve bu maksada hizmet etmek için de arkadaşı Ferid'le "İfnam" gazetesini neşre başlamışlardır. 1912 senesinde İstanbul'da Mahmud Şevket Paşa'nın katli hadisesinden diğer İttihat ve Terakki Partisi muhalifleri meyanında tevkif edilerek Sinop'a sürülmüştür. Sonraları da bir yolunu bularak Kırım'a firar etmiştir.

Noviçof'un tahlillerinde daha 1910 senesinde İstanbul'da teşekkül eden "Osmanlı Sosyalist" partisinin, Birinci Cihan Harbi başlar başlamaz, kapatıldığını ve idarecilerinin İstanbul'dan sürüldüğünü ve bunlar arasında partinin Fransızca tercümanlığı yapan M. Suphi'nin de bulunduğu yazılıyor. Bu malumatın hangisinin doğru ve

hakikati ifade ettiğini kestirmek zordur. Yalnız o günün olaylarını incelediğimiz vakit Noviçof'un tahlillerinde yazıldığı gibi M.Suphi'nin Birinci Cihan Harbi başlar başlamaz Osmanlı Sosyalist Partisi'nin kapatılması ve bu partinin zimamdarlarının İstanbul'dan sürüldüğünü kabul etsek bile bu hususu, M. Suphi'nin o günlerde Türkiye'den çok evvelinden uzaklaştığı ve Kırım'da bulunduğunu ve harp ilanıyla Kırım'dan Kaluga'ya sürüldüğünü nasıl telif etmek lâzım?

Harp ilanıyla Karadeniz'de seyrüsefere zaten son verilmiş olacağını tabii kabul ederek M.Suphi'nin Kırım'a harp ilânı sıralarında ve ondan sonra gelmesi imkân ve ihtimâl haricindedir. M. Suphi bu partinin tercümanlığını yaptıysa bile bu olay Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden evvel olması lâzımdır.

1908 devriminden sonra hangi yılda İstanbul'a geldiği malumumuz olmayan M. Suphi'nin bazı arkadaşlarıyla, İttihat ve Terakki Partisi'ne muhalif Milli Meşrutiyetperver Partisi'ni teşkil ile uğraştıklarını daha mantıki kabul etmek lâzım gelir.

1914 senesi Göben ve Brislâv harb gemilerinin Karadeniz'deki Rus limanlarını sebepsiz ve haksız bombardıman etmeleri, Rusya'nın 1914 senesi sonbaharında Türkiye'ye harp ilân etmesi üzerine M. Suphi evvelâ Kaluga'ya ve Almanların Lehistan'a taarruzları üzerine de Oral'a sürülüyor. Oktobr devrimine kadar Oral'da bir taraftan çalışarak hayatını teminle diğer taraftan da Oral ve Başkırd komünist teşkilâtları ve ayrı ayrı komünistlerle münasebet kuran M. Suphi esir Türk erleri arasında siyasi faaliyette bulunuyor.

M. Suphi Rusya'da yaşayan Müslümanların komünist teşkilâtları birinci kurultayına, Türkiye işçi ve köylülerini temsilen delege olarak birkaç arkadaşıyla iştirak ediyor ve arkadaşı Lütfü ile bu kongrenin seçtiği Rusya Komünist Partisi indindeki Müslüman teşkilâtları merkez bürosuna üye seçiliyor. Sonraları bu merkez bürosu indinde Türk esirleri arasında çalışmak üzere merkez bürosunun propaganda şubesi terkibine Lütfi ve Cevdet Ali ile beraber M. Suphi idhal ediliyor. Terkibinde M. Suphi'nin de bulunduğu, Rusya Ko-

münist Partisi merkez komitesi indindeki Müslüman teşkilât bürosu, propaganda şubesi, Türk esirleri arasında mütekâsif [yoğunlaşmış] propaganda faaliyeti göstererek Türkiye emekçilerine emperyalizm ile savaşlarında yardım edecek, Türk esirlerinden yeni yeni kıta ve müfrezeler teşkil ve bunların Sovyet topraklarında bulunduğu müddetçe emperyalizm ile savaş halinde bulunan Kızıl Ordu saflarında Kızıl Orduyla beraber, emperyalizm yardakçıları olan beyaz Çekoslovaklar, Oral Beyaz Kazakları ve Kalçak Beyaz Ordularına karşı savaşlara iştiraklerini temin etmiştir.

Türkiyeli esir erlerin bu mıntıkalarda, az miktarda da olsa, Kızıl Orduyla işbirliğini sağladıktan sonra, M. Suphi Moskova'da, Rusya'da bulunan esir ve gayri esir Türk sosyalistleri ve hayrhahlarının bir kongresini teşkil ve davet ederek bu kongrenin komünist partileri programını kabul etmesinde ve kendisini başkan seçen Türkiye komünistleri merkez teşkilât bürosunu intihap ve teşkilinde hararetli önderlik ediyor. Gene bu kongre M. Suphi'yi üçüncü komünist enternasyonalinin birinci kongresine, Türkiye emekçilerini temsilen delege seçiyor ve bu suretle M. Suphi Türkiye emekçilerini tarih boyunca ilk defa olarak milletlerarası bir teşkilâtta temsil etmiş oluyor.

Türkiye emekçilerini temsilen M.Suphi bir beyanatta bulunarak Üçüncü Komünist Enternasyonalinin programı dahilinde Türkiye komünist teşkilatlarının Türkiye emekçilerini kendi derebeylerine, iç sömürücülerine, batı ve Amerikan emperyalistlerine karşı savaşa teşvik edeceklerini ve bu savaşın teşkil edileceği hususunda delegesi bulunduğu Üçüncü Enternasyonalin birinci kongresine teminat veriyor.

Kendisiyle görüşmelerimiz esnasında M. Suphi, Lenin ile görüşmelerinden ilhamlar aldığını ve Fransa'daki eğitimi esnasında edindiği sosyalistlik bilgilerinin burjuva mahiyetinin değişmesine ve Türkiye emekçileri hayat şartlarına uygulanması lüzumuna kendini teşvik etmekte büyük rol oynadığını ve bu kanaatlannı, Rusya'da aralarında bulunduğu Başkırd Edil ve Oral emekçilerinin Oktobr

Devrimi leyhine büyük tezahür ve gayret sarfederek istihsal cephelerindeki ilk başarıları desteklemiş ve bütün bunlar M.Suphi'nin ahvali ruhiyesinde ve şuurunda emekçiler lehine büyük tebeddüller [değişimler] icra ettiğini söyleye söyleye bitiremezdi.

Lenin'i büyük üstad diye anan M. Suphi, Lenin hakkında sayın büyük öğretmen Lenin mefkuresiyle, hareketiyle ve fiiliyle bütün bir dünya inkılâbını temsil ediyor ve kendisi de içinde bulunan Türkiye gençleri kendiliklerinden bu yolu seçmekle bu inkılapçı dünyaya kendi bağlılığını ispat etti, demişti.

M. Kemal'in dikkat nazarını çeken, Doğu ve Türkiye devrimleri hususunda M. Suphi'nin Lenin'le görüşmeleri ve Türkiye emekçileri yararına müteakip sözlü ve yazılı beyanatları bazı burjuva Türk yazarlarını da, bu mülakat ve beyanatlardan, sinirlerine hakim olmayarak bahsetmeye sevk etmiştir. Bunların topunun M. Suphi'yi hazmedememeleri, Lenin ve şefi bulunduğu Sovyet Hükümeti'nin icraatından her türlü vasıta ve çareye başvurarak Türkiye emekçilerini M. Suphi ve arkadaşlarının haberdar etmesi olmuştur.

M. Suphi ve arkadaşlarının yalnız 1917 senesi Haziran ve Ekim aylarındaki Sovyetler Kongrelerinin kararlarına istinaden Lenin başkanlığındaki Halk Komiserler Sovyeti'nin:

1- Rusya'da yaşayan bütün halkların beraberliği ve bağımsızlıkları,
2- Rusya halklarının Rusya'dan ayrılabilmeleri ve bağımsız devlet teşkil etmelerine kadar hür olarak bağımsızlıkları,
3- Bütün milli ve milli-dini imtiyaz ve tahditlerin kaldırılması ve nihayet,
4- Rusya'da iskân eden ekalliyetlerin ve etnografik grupların inkişaflarına yardım ve diğer bütün icraatları hususundaki kararlarını Türkiye emekçilerine yetiştirmeleri Türkiye zimamdaranı ve hakim zümrelerini fuçulara bindirmeye kâfi gelmiştir.

Kırk küsur sene zarfında, bütün bu ve buna benzer Lenin'in gösterilerini mevkii fiile koymuş, eski Rus çarları idaresi devirlerinde

fakir aç ve her bakımdan yardıma muhtaç ekalliyette kalan milletlerin beheri bugün kendi mukadderatlarına hakim, idareleri kendi ellerinde olduğu halde müseffeh, eski istibdat devirlerinde oldukları günlerdeki hallerine müşabih durumda olan bütün dünya milletlerine yardım etmektedirler.

Her türlü milliyetçilik hissinden azade ve tam bir enternasyonalizm ruhuyla hareket eden büyük Rus milletinin cömert yardımı sayesinde Azerisi, Gürcüsü, Ermenisi, Özbeki, Taciki, Türkmeni, Kırgızı, Kazakı, Estonyalısı, Latviyalısı, Letonyalısı, Uktanyalısı, Belarusyalısı ve diğer milletlerin beheri birer millet olarak hür, bağımsız ve müreffeh olarak yaşamakta kültürel, ekonomik ve siyasal işlerini kendileri görmektedirler. Rus çarları idaresinde kendileri muhtacı himmet olan dedeler şimdi muhtaç olanlara yardım etmekte ve istihsâl ettikleri zirai ve sınai mallarını dünyanın her tarafına ihraç etmektedirler.

Orta Asya ve Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri beheri halen, siyasi bağımsızlıklarına kavuşmuş Asya, Afrika ve hatta Latin Amerika'nın bazı milletlerarası ekonomik bağımsızlıklarını da sağlamak için, kendi ağır sanayi istihsal maddelerini kendi mütehassıslarıyla bu memleketlere göndererek bu memleketler halklarının sanayi mallarına ihtiyaçlarını sağlayacak tekstil, konserve vesaire fabrika ve müesseseleri mahallinde kurmak suretiyle ve ayrıca Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri petrol ve maden istihsal ve işletmesi için lazım olan malzemeyi kendi mütehassıslarıyla göndererek petrol ve maden istihsaline ve işletmesine yardım etmektedirler.

M.Suphi ve arkadaşları daha o vakit kendi anayurtlarının evvelâ siyasi ve sonra da ekonomik bağımsızlığını istiyorlar, sanayi ve kültürel sahalarda hiç olmazsa kendi anayurtlarının komşularıyla atbaşı bir hizada olmaları için savaşıyorlardı.

Halen batı ve Amerika kapitalistleri idaresinde bulunan sayıları pek mahdut istihsâl vasıtaları istihsâl eden üzin ve fabrikaları bir kalem geçelim de, radyo, televizyon, buzdolabı, bisiklet, motosiklet,

otomobil ve benzerleri gibi iç ihtiyaçları karşılayacak, işçisi, tekniği ve mühendisi anayurt evlâtlarından olan, bir tek fabrika bile yoktur anayurtta ve anayurt haricinde olan Türkiyeli vatandaşlar için bir övünme ve hatta gurur vesilesi olacaktır.

"Ben sağ oldukça Türkiye, Lenin'in yaptıkları ve yapmakta devam ettiği yardımları unutmayacaktır" diyen M. Kemal, bu sözleriyle, Türkiye'ye bağımsızlığı için yapılan yalnız askeri yardımı kastediyordu. Sovyetler Birliği yardımının askeriden ekonomik sahaya intikâl ettirerek Türkiye'nin iktisaden de bağımsızlığını görseydi M. Kemal, "Lenin'in ve başkanı olduğu Rusya halklarının yardımlarıyla yurttaşlarına hem siyasi ve hem de iktisadi bağımsız bir yurt kazandırdım," der ve Sovyet Rusya halklarına minnet ve şükranlarını sunarak rahatla hayata gözlerini yumardı.

"Türkiye'nin Sovyet Rusya ile dostluğunu da istiklâlimizin temel taşı sayarım" diyen M. Kemal bu sözünü de, Türkiye emekçilerinin emperyalistlerin son kafilesini İzmir'den denize dökmesine sebep olan Sovyet Rusya yardımlarından dolayı, Türkiye halkının Sovyet Rusya halklarıyla gelişen dostluğunu nazara alarak söylemiştir.

Bu sözlerden daha çok evvelleri M.Suphi ve arkadaşları Türkiye halkının Sovyet Rusya halklarıyla dostlukları ve bu dostluğun Türkiye istiklâlinin temel taşı olması için, dağarcıklarında olanları ortaya koyarak savaşmaktaydılar. Bu arkadaşlar M. Suphi'nin etrafında, Sovyet Rusya halklarının yardımlarını sağlamak ve bu yardımları emperyalistlerle mücadele eden Türkiye emekçilerine sevk etmek için ellerindeki bütün imkânlardan istifade ederek çalışıyorlardı. Kafkasya'da bütün esliha ve teçhizatıyla M. Suphi ve arkadaşlarının tertip ve teşkil ettikleri bir livayı milli mücadelecilere yardım için, Kars yoluyla göndermeleri de, bunlann milli mücadelecilere ettiği yardım şekillerinden bir örnektir. Bu livanın Kars'ta Türkiye doğu orduları kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın bizzat kendi nezaretinde çırçıplak soyana kadar silâhlarından ve iç çamaşırlarına varıncaya

kadar elbiselerinden tecrit edilmesi de, Pantürkist ve Panislamistlerin M. Kemal'in bütün tedbirlerini baltaladıklarına bir misaldir.

M. Suphi'nin, delegesi bulunduğu Üçüncü Enternasyonalin I. kongresinde, Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosunun merkez organı olarak 1918 senesinden itibaren "Yeni Dünya" gazetesinin Moskova'da neşrine başladığını söylemiştik. "Yeni Dünya" gazetesi, mündericatı ve Türkiye işçi ve çiftçilerinin menfaatlerini korumak bakımından, çoğu az okur yazar esir Türk erlerinin anlayabildikleri bir dille yazıldığı için Türk esirleri arasında çok makbul ve aranır bir gazete olmuştur. Rusya'nın her tarafında Türkistan'ın da olsun, Kafkasya'sında olsun, Kırım'ında olsun bu gazetenin adını işitmedik ve yazdıklarından haberdar olmadık diyen pek az Türk esiri bulunabilirdi; Yeni Dünya gazetesini elden ele geçmek suretiyle hatta o günlerde Türkiye'de bulmak bile mümkündü.

M. Suphi 1919 senesi ortalarında Şerif Mantof'un da dahil olduğu birkaç arkadaşıyla, Türkiye'ye daha yakın ve vapur, motorlu ve yelkenli kayıkların İstanbul'dan ve Anadolu sahillerinden gelip gittikleri Kırım'a faaliyetini nakletmiş ve bir kaç zaman Yeni Dünya gazetesi çıkarmakta olduğu bir sırada İngilizler tarafından yakalandığı ve idam edildiği haberi gazetelerde okunduysa da, sonraları aslı olmadığı ve M. Suphi'nin Odesa'ya firara muvaffak olduğu anlaşılmıştır.

M. Suphi Kırım'da bulunduğu müddetçe gönderdiği ve arşivde mevcut raporlarında, İstanbul ve Anadolu sahillerinden gelip giden yolcu ve mürettebatla Türkiye'deki yakın arkadaşlarıyla münasebet kurarak, Türkiye'de cereyan eden olaylardan, işgal kuvvetlerinin halka karşı yaptığı mezalimden ve bu mezalime ve istilâcılara karşı emekçilerin mücadelesinden ve Anadolu'da teşekkül eden çetelerin faaliyetinden muntazam haber alırdı. Sovyet hükümetinin Rusya'daki icraatından ve Marksizm ve Leninizm'den literatürleri İstanbul ve Anadolu'ya sevk ettiğini etraflıca yazıyordu; M. Suphi beraberinde bulundurduğu ve beraber çalıştığı arkadaşlarından Şerif Man-

tof'u hususi bir vazife ve birçok Marksizm ve Leninizm literatürleri ve "Yeni Dünya" gazetesi nüshalanyla istanbul'a gönderdiğini ve bu arkadaşın vazifesini başarıncaya kadar Nevşirvanof'un evinde misafir olarak alıkonulduğunu evsahibesi Osmil'e söylüyor.

M. Suphi, Kırım'ın ingiliz ve Vrangel orduları tarafından muvakkaten işgalinden sonra Moskova'ya avdet zorunda kalarak, başkanı bulunduğu Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosunu, Türkiye ve doğu devrimine daha müessir olunabilir ümidiyle doğunun kapısı olan Taşkent'e nakletmiştir.

Sonra Taşkent doğunun kapısı olmakla beraber, Türkiyeli esirlerin çok olduğu bu mıntıkalarda bunlardan Türkiye komünist teşkilâtına celb ve bu teşkilâtı takviye edecek arkadaşları da daha geniş mikyasta seçmek imkânı hasıl olabileceğine kanaati vardı. Bundan başka tek tük Edil ve Oral mıntıkalarında kısmen kendisinin de iştirakiyle tedarik edilen esir erlerden ufak tefek müfrezelerinde, her milletten devrin düşmanlarına karşı Kızıl Ordu saflarında ve onlarla omuz omuza haketmek için, karargâhı Taşkent'te bulunan şark orduları kumandanı Frunze'nin emrine gönderildiği için, bunlar esasında Türkiye'yi emperyalistlerin işgalinden kurtaracak orduların nüvesini kurmak da mümkündü.

Sosyal hayatta bir ilerdik ve değişiklik yapmaya hilkaten hevesli, müsteid ve hatta mecbur olan M. Suphi'nin Türkiye komünist teşkilâtları başkanı olarak Kızıl Ordunun batıda, doğuda, kuzeyde ve güneyde emperyalizm ve onların yardakçıları Çar generalleri Yüdeniç, Kalçak, Denikin, Vrangel ve sairelerine karşı parlak zaferlerinden aldığı ilhamla bir an evvel Türkiye emekçilerini kurtaracak olan Türkiye devrimini başarma temayülleri kamçılanıyordu.

Sovyet Rusya Ministirler Sovyeti Başkanı Lenin'in daha 1917 senesi 3 Aralık tarihli "Bütün Rusya ve Doğu Müslümanlarına" çağrısı birer devrimci olarak M. Suphi ve arkadaşlarını ciddi vazifelere davet ediyordu. Böyle bir anda Türkiye emekçilerine rehberlik Türkiyeli komünistlere ve onların teşkilâtlarına düşecekti.

Lenin'in Rusya ve Doğu Müslümanlarına çağrısında deniliyordu ki:

Rus Çarları ve Rus müstebitleri tarafından dinleri ve örfleri hiçe sayılan, camileri ve ibadethaneleri yıkılan Rusya Müslümanları, Edil ve Kırım Tatarları, Kırgızlar, Sibir ve Türkistanlılar, Kafkas Türkleri, Çeçenler ve Kafkas dağlıları!

Bundan böyle sizin din ve adetleriniz, milli ve kültürel müesseseleriniz hür ve tecavüzden masun ilân ediliyor. Kendi milli hayatınızı hür ve engelsiz tanzim edin! Bu sizin hakkınızdır, biliniz! Sizin de hakkınız diğer Rusya halklarının hakları gibi devrimi, işçi, asker, ve köylü delegeleri sovyetinin bütün gücüyle muhafaza edilecektir.

Bu devrimi destekleyin ve onun tam salahiyetli hükümetine yardım edin!

Başlarıyla ve varlıklarıyla, hürriyetleri ve yurtlarıyla batının aç göz canavarlarının yüzlerce sene ticaret ettikleri, yağmacıların başlamış oldukları harple yurtları taksime uğratılmak istenen doğu Müslümanları İranlılar ve Türkler, Araplar ve Hindular!

Hal'edilmiş çarın ve Kerenski'ninde tasdik ettiği istanbul'u işgal hususundaki gizli mukavelenin yırtılmış ve yok edilmiş olduğunu ilan ediyoruz. Rusya Cumhuriyeti ve onun hükümeti ministirler Sovyeti başkalarına ait toprakları işgal aleyhindedir, istanbul, bir Müslüman devlet olarak Türkiye'nin idaresinde kalacaktır.

Biz iran'ın taksimi hususundaki mukavelenin yırtılmış ve yok edilmiş olduğunu ilan ediyoruz, harp sona erer ermez ordumuz iran'ı terk edecek ve iranlılar kendi mukadderatlarını hâl etmekte serbest kalacaklardır.

Biz, Türkiye'nin taksimi ve Türkiye'den Ermenistan'ın alınması hususundaki mukaveleyi yırtılmış ve yok edilmiş olduğunu ilân ediyoruz, harp sona erince Ermenilere kendi siyasi mukadderatlarını hür olarak tayin etmek hakkı temin edilecektir.

Sizlere ne Rusya'dan ve ne de onun inkılâpçı hükümetinden bir tegallüb ve esaret gelemez, sizlere tegallüb ve esaret yurtlarınızı so-

yarak ve yağma ederek müstemleke haline koyan batı emperyalistlerinden gelecektir.

Yurtlarınızı yıkan ve sizleri esir hale koyan canavarları yıkın ve memleketinizden kovun. Harp ve yıkım eski dünyanın temelini sardığı, bütün dünyanın gasıp emperyalistleri aleyhine nefretler savrulduğu, feveran kıvılcımlarının güçlü inkılâp alevine çevrildiği, yabancıların ıstırap ve açılarıyla esarete sevk ettiği Müslüman Hindular bile kendi sömürücülerine ve zalimlerine karşı ayaklandığı şimdiki bu devirde susmak olmaz, vakit kaybetmeyin! Bundan böyle bu zalimlere yurtlarınızı yağma etmeye müsaade etmeyin! Kendinizin yurdunuza sahip olmanız lazımdır, sizler kendiniz kendi usûl ve adetinize göre hayatınızı düzenlemelisiniz, sizin buna hakkınız var, çünkü mukadderatınız kendi elinizdedir.

Yoldaşlar! Kardeşler!

Biz sağlam ve kat'i olarak ve demokratik sulha gidiyoruz.

Biz bayrağımızda cihanın esir halklarına hürriyet götürüyoruz.

Rusya Müslümanları!

Doğu Müslümanları!

Bu yolda cihanın değişmesinde biz sizden hayırhahlık ve yardım istiyoruz.

Lenin

Lenin'in bu ve buna benzer çağrılarını M. Suphi ve arkadaşlarının, Anadolu'nun en ücra köşelerindeki köylerine varıncaya kadar karılı erkekli Türkiye halkının kulaklarına yetiştirdikleri içindir ki, İttihat ve Terakkicilerin Türk milletinin başına musallat ettikleri Birinci Cihan Harbi'nden sonra yorgun ve bitap düşen ve bir tek öküz ve hatta ineğine çift olarak koşulup da sürebildiği topraklarda yarı aç yaşamaya zorlanan Anadolu halkı, batı emperyalistlerine karşı milli mücadeleye atılmış cephelerde topsuz ve tüfeksiz bir taraftan emperyalist ve yardakçılarıyla boğuşurken diğer taraftan da Karadeniz sahillerine motorlu ve yelkenli kayıklarla çıkarılan, Lenin'in

verdiği esliha ve mühimmat yardımlarını, aç, çıplak ve yalınayak ganileriyle, eşeklerin ve ineklerin sırtlarında gece ve gündüz demeyerek cephelere yetiştirmeye çalışmışlardır.

Her renk ve siyakta emperyalistlerle savaşta Anadolu emekçilerinin gösterdikleri insan üstü gayretleri M. Suphi ve başkanı olduğu Türkiye komünist teşkilâtlan merkez bürosunu teşvik ve teşci etmekten hali kalamazdı.

Azerbaycan emekçilerinin, kendi sömürücüleri Müsavatçılara ve ittihatçılara karşı, ayaklanmalarının pek yakın olduğunu sezen M. Suphi, teşkilâtını Türkiye'ye daha yakın olan Bakü'ye nakil hazırlıklarını görmek üzere, ilerlerde bahsettiğimiz gibi kendi mesai arkadaşı ve sekreteri Abid Alimof'u 1920 senesi başlarında Bakü'ye memuriyetle göndermişti.

1920 senesi Mayıs ortalarında faaliyeti Bakü'ye arkadaşlarıyla beraber nakleden M. Suphi ilk iş olarak arkadaşlarından ismail Hakkı'yı (Kayserili) üçüncü komünist enternasyonalinin 2. Kongresinde Türkiye komünistleri teşkilât bürosunu temsil etmek üzere delege olarak Moskova'ya göndermiştir.

Türkiye emekçilerinin o günlerde bulundukları ağır ve feci durum hakkında kongreye verdiği bir raporunda ismail Hakkı, Lenin hakkında ezcümle şunları söylemiştir:

Büyük feylesof, büyük edip, yeni dünya yaratmak için yazdığı birçok eserlerin sahibi olan Kari Marks, yazdıklarını hayata geçirmeden bizlerden ebedi ayrıldı.

Büyük mücadeleci feylesof ve galebe sağlamış kahraman Lenin hatları çizilmiş yeni bir dünyayı kurma programını hayata geçirmiş ve bu programı insanlık için hakikate intikâl ettirmiştir.

Doğu halkları canavarca taarruzlar gördü, onlar aç göz mutaarrızlarm amansız ve kanlı akınlarına, hücumlara ve mağlubiyetlere sabırla tahammül ettiler, fakat Lenin şark halklarına tam bir itimat ve saygıyla alâka gösterdi ve bunları doğru ve müreffeh yola sevk etti.

Esir halkların ferahlığı için gayret sarf eden insanlardan en büyüğü Lenin sayılır. Lenin saraylarda ve köşklerde yaşayanların düşmanı ve gecekondularda ve kulübelerde yaşayanların ve alelade insanların en büyük dostudur.

Lenin, kendi düşmanlarına galebe çalmış işçi ve çiftçilerin devlet makinasının dümenini elinde tutan, tecrübeli bir inkılâpçıdır.

Türkiye işçi ve köylüleri büyük lider ve büyük sancaktar Lenin'i tufanı alkışlarla selâmlar.

En iyi niyetli, en ali cenap ve en büyük insan hali hazırda Lenin'dir. Bütün dünya mağdur emekçileri nasıl bir büyük saygıyla Lenin'i anlıyorlar! Ve eğer tarihin en mütevazı sahifelerinden bahsetmek lâzım gelirse, o vakit doğuda yaşayan milletler, Avrupa'nın gadre uğrattığı doğu halkları şimdiye kadar gelip geçmiş evliyalardan en temiz ve namuslu olarak Lenin'i sayıyorlar. Lenin büyük mütefekkir ve dahi ve emekçilerin en büyük dostudur.

İsmail Hakkı'nın Türkiye komünistleri teşkilâtı delegesi olarak komünist enternasyonalinin ikinci kongresinde (1920) söylediği bu sözler Türkiye işçi ve köylülerinin kalplerinde yaşayan ülkülerin ta kendisidir. M. Kemal'in Türkiye halkıyla Rusya halkları arasında dostlar vasiyetine sadık kalan Türkiye emekçileri, Lenin ve M. Kemal'in Türkiye emekçilerinin en kara günlerinde temelini attıkları bu dostluğu, zindanlara atılmalarına, suikastlara ve ölüm cezalarına çarptırılmalarına bakmayarak devam ettirmek ahdinde bulunan Türkiye Komünist Partisi ve onun teşkilâtını destekleyeceklerdir.

Bütün teşkilâtıyla ve yakın mücadele arkadaşlarıyla Bakü'ye gelen M. Suphi'ye teşkilâtı için, Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi, Krasnovodski caddesinde küçücük bir bahçecik karşısında beş on odadan mürekkep iki katlı bir binayı, kardeş parti idarecileri sıfatıyla hediye etmiştir. Bütün hayatı, fikri ve fiili hareket halinde olan M. Suphi, kendine yeniden iltihak edecek olan müstakbel arkadaşlarının hâl ve geçmişleriyle yakından tanış olmak için, Bakü'de bulunan Türkiyeli komünistleri, komünist enternasyonalin

ikinci kongre delegesi İsmail Hakkı'nm kongreye sunduğu raporundan anlaşılacağı üzere, yeniden kayıt muamelesine tutmuştur. Bu yeniden kayıt muamelesi de yapılırken de Bakü'de 1918-1920 seneleri M. Suphi ve arkadaşları Bakü'ye gelinceye kadar Kafkasya, Azerbaycan ve hatta İran devrim işlerinde çalışmış ve hatta yararlık göstermiş birçok Türkiyeli arkadaşlarımız kendilerine malum olmayan sebeplerden komünist partisi haricinde bırakılmışlardır.

XI. Kızıl Ordu'dan istifa edip de M. Suphi ve arkadaşlarıyla teşrik mesaiye başladığım anda bu parti harici bırakılan arkadaşlardan çoğu komünist partisinde ve hatta Bakü'de bile yoktular; bunlardan Bakü'de kalmış bir kaçından biri olan şair Feyzullah Sacit, M. Suphi ve arkadaşları daha Bakü'ye gelmeden evvel, bütün Osmanlı Türklerinden komünist partisine yazılmak isteyenlerin partiye kayıt muamelelerini görmeyi kendi üzerine alan ve enternasyonal proleter marşını Rusça'dan Türkçe'ye tercüme ve nazım şekline koyan ve Bakü muhitinde doğu devrimi yararına ateşli söylevleriyle tanınmış, M. Suphi ve arkadaşlarıyla teşriki mesai halindeydi.

Fakat evvelce sözü geçen ve 1919 senesi ortalarında güya halı tüccarı olarak işgal altında bulunan İstanbul'dan Bakü'ye halı tüccarı olarak gelmiş sakallı Ahmet Cevad Türkiye komünist teşkilatları merkez bürosunun pek sayın daimi müdavimleri arasındaydı. Pantürkistlerin daima üstadımız diye hitab ettikleri sakallı Ahmet Cevad Bakü'ye ayak bastığı günden Bakü ve Azerbaycan devrimine kadar Azerbaycan emekçilerini devrimde zafere ulaştıracak herhangi bir yardım için parmağını oynatmamış fakat bu devrime aleyhdar irili ufaklı Pantürkistler muhitinde hocaları olarak bunların amaline bir hoca ve bir idareci gibi hizmet etmiş ve Azerbaycan emekçilerinin bütün teşebbüslerini su altından baltalamaktan geri durmamıştır.

Merkez bürosunda (bundan böyle "merkez bürosu" yazıldığı vakit "Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosu" olduğunu kast etmek lâzımdır) bulunduğum bir kaç gün zarfında M. Suphi'nin beraberce Taşkent'ten getirdiği arkadaşlar arasında belli başlı aktif ola-

rak Mehmed Emin (Efendiyef), Süleyman Sami, Baba Nazmi, Süvari Yüzbaşısı Hakkı, İsmail Çitoğlu ve saireleri vardı. Komintern'in ikinci kongresine delege olarak Türkiye komünist teşkilâtlarını temsilen gönderilen İsmail Hakkı da adını hatırlayamadığım bir arkadaşıyla ve Moskova'da Profentern kongresine Türkiye emekçilerini temsilen İstanbul'dan delege olarak gönderilen Hüseyin Said, Baha Ali, Lütfü Necdet ve adını hatırlayamadığım dördüncü bir arkadaşıyla beraber merkez bürosuna iltihak ettiler.

Merkez bürosunun askeri işler şubesini Abid Alimof tedvir ediyordu.

Memed Emin de M. Suphi'nin Bakü'ye gelişinden sonra teşkili hızlandırılan ve Anadolu emekçilerine emperyalizmle mücadelelerinde yardım etmek için gönderilecek livanın kumandanıydı; livanın siyasi komiseri olarak da Süleyman Sami tayin edilmiş bulunuyordu; iki arkadaşımla beni de merkez bürosu ve XI. Kızıl Ordu askeri şurasının verdiği bir mandat ve emrime verilen iki demiryolu yük vagonuyla, Türk esirlerinden Bakü'de teşkili mütavasser kızıl livaya gönüllü kaydı ve Türk esirleri arasında özekler kurmak ve bu özekler vasıtasıyla, 1920 senesi ağustos ayının ikinci yarısında açılacak doğu halkları kongresine ve daha sonra açılacak Türkiye komünist teşkilatları birinci konferansına delegeler seçmek için Kuzey Kafkasya'ya gönderdiler.

Bakü'den itibaren Krasnodar'a (Yekaterinodar) kadar Kuzey Kafkasya demiryolları üzerinde rast geldiğim her büyük istasyonda vagonları trenden çözdürüp, refakatime verilen iki arkadaşla istasyon ve yakın civarındaki meskun yerleri arayarak bulabildiğimiz Türk esirleri arasında tebligat ve teşvikât yaparak özekler kurup, aralarından miktarlarına göre her iki kongreye delegeler seçtirir ve gönüllü yazılmak isteyenleri de verecekleri dilekçelere istinaden gönüllü er kaydedip ve beraberimizde vagonlara alarak bu suretle Krasnodar'a kadar geldik.

Krasnodar, Novorosiski'ye ihraç hareketinde bulunan Vrangel

ordularının yaklaştıkları için, bir cephe şehri manzarası arz ediyordu. Kendisini Bakü'den tanıdığım cephe kumandanı Levandovski ile görüştüğümde, başarılmasını üzerime aldığım vazife icabı, mümkün olduğu kadar burada da yaptığımız arama tarama neticesi ele geçirebildiğimiz Türk esirlerini de alarak şehirden uzaklaşmamızı bana tebliğ etti ve biz de ertesi günü hemen ayrıldık.

Gürcistan Sovyet Sosyalist ve Abaza Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyetleri ve Türkiye sahillerinde ve Anadolu'nun içerilerindeki bazı şehirlerde, ezcümle Trabzon, Rize, Erzurum, Bayazıt, Samson, Tokat, Amasya, Ereğli, Zonguldak ve İstanbul'da özekler kurarak ve bu özekler vasıtasıyla Bakü'de hazırlıkları devam eden doğu halkları ve Türkiye komünist teşkilâtları birinci kongrelerine delegeler celbi için gene hususi mümessiller ve talimatçılar gönderilmişti. Bu mümessiller gitmekte ve gelmekte olsun, M. Suphi bir taraftan Bakü'de parti teşkilât işlerini düzenliyor ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesiyle işbirliği yaparak daha M. Suphi gelmeden evvel teşkiline Bakü'deki Türkiyeli arkadaşlar tarafından teşebbüs edilen bir parti mektebinin teşkilini ikmâle çalışıyordu.

Gence (Kirofabad) bey, han ve mütegallibelerinin ayaklanmalarının (Mayıs 1920) siyasal ve sosyal-ekonomik sebeplerini araştırmaya Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesince memur edilen komisyona başkanlık eden M. Suphi mahallinde incelemeler yaptıktan sonra, her bakımdan durumu aydınlatıcı raporunu AKP merkez komitesine sunmuştur. Bu ayaklanmayı evvelce sözü geçtiği gibi, 1918 senesinde Enver'in iltimasen Kafkas İslam ordusu kumandanlığını havale ederek Panislâmizm ve Pantürkizm paçavralarının dalgalanacağını tahayyül ettikleri Kafkasların ve Orta Asya'nın fethine memur ettiği ve kendisi gibi aklından şüphesi olan öz kardeşi Nuri teşkil ve idare etmişti.

Mondros mütarekesiyle ordusunu İngilizlere teslim edip de Kafkaslarda kalan Nuri'nin karakter bozukluğunun bir şaheseri de, Lavaşa'da Dağıstan müdafaa sovyetinin başkanı Kazibekof'u öldüren

Türk subayı Kâzım'ın öldürülmesi için yazılı emir verdiği halde, kendisi Dağıstan'a geldiğinde Dağıstan vilâyet komitesi ve müdafaa sovyetine karşı mücadelede aynı katil Kâzım'la teşrik mesai etmesidir.

Gence ayaklanmasının sosyal-ekonomik menşe' ve neticelerini incelemeye AKP merkez komitesince memur edilmiş M. Suphi'nin başkanı bulunduğu komisyon, ayaklanmanın siyasal neticesi olarak yerli beylerin, hanların ve mütegallibenin Azerbaycan emekçilerini tekrar boyunduruğa vurmaya yeltenmek ve Azerbaycan vatandaşları Azeri ve Ermeniler arasında gövdeleri götürecek kanın dökülmesini teşvik gayesini güttüğünü tesbit etmekle, daha İttihat ve Terakkicilerin ilk iktidar senelerinde bunların mefkure ve gayelerine elindeki bütün vasıtayla mücadele ettiği ve bunların emekçiler aleyhine hareketlerine karşı daima müteyakkız bulunulması hususunda M. Suphi'nin fikirlerine iştirak etmiştir.

M.Suphi'nin başkanlığında Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosu, batı emperyalistleri şark politikasının temel taşını sarsacak Bakü'de toplanan şark halkları kongresine ve Türkiye Komünist Partisi birinci kongresine hararetli hazırlıklar görürken, Anadolu köylüleri de serapa ayaklanmış ve kendi teşebbüsleriyle kurdukları ve kendileri idare ettikleri çetelerle dağlara çıkarak yurtlarını istilâya yeltenen batı emperyalistleri ve onların yardakçıları Yunanlılar ve Anadolu derebeylerini temsilen Sultan ordularının Anadolu'yu derinliğine istilâ teşebbüslerine mani olmak üzere o günlerde Anadolu'da bulunarak hadiselere bizzat şahit olmuş, bu hadiselerin bazılarını ya mahallinde takip ve hatta bazılarına bizzat iştirak etmiş Affan Hikmet arkadaşın kendi hatıratında işaret ettiği gibi, başlarında paşasız ve subaysız bilfiil harp halindeydiler.

15 Mayıs 1919'da İzmir'e ihraçta bulunarak, İzmir ve civarını İngilizlerin yardımıyla Yunanlıların, Antalya ve civarını İtalyanların, Adana ve civarını Fransızların işgal ve istilâ etmelerine karşı, halk teşekkülü çeteler daima mücadele halinde ve bu istilacıların her adımını önlemek azmindeydiler. Anadolu halkı, kendilerine Türk paşa-

lanndan bir hayır gelmeyeceğini ve hele İttihat ve Terakki idarecileri paşalarının kendilerini Balkan ve umumi cihan harbine sürüklemek suretiyle yurt mikyasında nasıl felâketlere sürüklediklerini çok iyi biliyorlardı.

Emekçilerin topyekun ayaklanmasından, kuşkulanmaya varıncaya kadar huylanarak ilham alan paşalar ve eski idareciler, yurdu işgal ve istila eden emperyalistlerle mücadeleyi teşkil şiarı altında, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum Kongresini kendileri tayin ettikleri delegelerden toplamış ve kongrede ilk icraatlarından biri olarak kendileriyle aynı gayeye hizmet eden ve o gün için kendilerinin teşriki mesai edebilecekleri Sovyetler Birliği'yle münasebet tesisine karar vermişler ve bu kararı kavilden file çıkarmak için de kongre delegelerinden Doktor Fuad Sabit'i Erzurum Kongresi mümessili olarak Bakü'ye göndermişlerdir.

4-12 Eylül 1919 tarihleri arasında aynı prensiple Doğu ve Orta Anadolu emekçilerini güya temsilen daha geniş mikyas ve salâhiyetle toplanan Sivas Kongresi de, Damat Ferit Paşa'nm başkanlığındaki İstanbul Sultan Hükümetinin re's-i kârda [devletin başında] bulunduğu müddetçe milli mücadele hareketini köstekleyeceğinden, bu hükümetin çekilerek, Türk milletinin inanacağı ve onu fiilen temsil eden bir hükümetin kurulması hususunda da bir karar almıştır.

Milliyetçi ve güya milleti temsil eden bu kongrelerde, haddi zatında milleti temsil eden işçi ve çiftçilerden bir tek bile delege bulunmuyordu. Kongre delegeleri ekseriyetle şeyhlerden, mollalardan, çiftlik sahiplerinden, komprador tüccar ve muhtekirlerden [vurgunculardan], harp zenginlerinden, yüksek rütbeli subay ve paşalardan ve pek az miktarda da münevverlerden tayin edilenlerdendi. Batı emperyalistlerine karşı mücadele şuan etrafında devşirilen bu kongrelerin delegeleri arasında sultan, halife ve batı taraftarları pek çoktu.

M. Kemal'in ve etrafındaki yakın arkadaşlarının bütün samimiyetleriyle bu işe sarıldığı ve emperyalizm ile mücadeleyi nazari de olsa kendilerine bir düstur edindikleri halde kongre delegelerinden

nüfuzlu bazı şahsiyetler, meselâ; M. Kemal'e "İhtiyatlı olunuz paşam" diyen Rafet Paşa, "O bizleri aklı ermez apdal mı sanıyor" diyen Samsun mutasarrıfı İhsan Hamid Bey, Erzurum Kongresi beyannamesinin 2. ve 4. maddelerine itiraz eden, merkezi Sivas'taki 3. kolordu kumandanı Çolak Salahiddin, M. Kemal'in kongre başkanlığına belki de Kâzım Karabekir Paşa'nın himaye ve teşvikiyle aralarında Ömer Fevzi bulunan Trabzon delegeleri vesaire gibi mühim şahsiyetler batı emperyalistlerine karşı mücadeleye açıktan açığa cesaret edememekle beraber, M. Kemal'in Heyeti Temsiliye başkanı olarak ferda ferd bir diktatör gibi hareket ettiğini onun siyasi nüfuzunu küçümsetmek gayesiyle, ileri sürerek, milli mücadeleye sultanlık ve batı istikâmeti bir şekil vermek amacını güttükleri aşikar görünüyordu.

Doğu Anadolu'nun belli başlı derebeylerinden ve yobaz denecek kadar mütedeyyin din erbabından ve sultanın en son icraatından olarak tayin ettiği paşalardan biri olan Türkiye Doğu orduları kumandanı altında bulunan orduya güvenerek, Heyeti Temsiliye başkanı M. Kemal'e kafa tutmaktan ve onun Türkiye emekçileri lehine ve Sovyetlerle dostluk siyasetini tenkid etmekten ve yerine göre baltalamaktan geri durmuyordu. Kâzım Karabekir ve sonraları kendisine iltihak eden sultanlık eski paşa ve yüksek memurlarından Rafet Paşa, Rauf Bey, Adnan Bey, Bekir Sami Bey vesaireleri M. Kemal'in güttüğü siyasetin tam aksine olarak, sultanlık ve batı emperyalistlerini desteklemek suretiyle, memleketi idare edenler arasında bir ikilik vücuda getirmişlerdir.

M. Suphi'nin faaliyet ve akıbetinden bahseden yazılarımız arasında, M.Kemal'in Sovyet halklarıyla dostluk siyasetini her vesileyle bu meyanda M. Suphi ve arkadaşlarını öldürtmek suretiyle baltalamaya yeltenenlerin akıbetlerinden kısaca zikrederek bu bahsi temelli kapamak faideden hali olmayacaktır. Meclisin dışında ve içinde devam ederek meclis üyeleri olmayan daha reaksiyoner ve ittihatçı elemanların da karıştığı bu muhalefet grubu, M. Kemal'in evvela

iç ve dış siyasetine açık ve gizli olarak hücumdan başlayarak ta şahsının ifnasıyla pekâla neticelenmesi muhtemel olan İzmir Suikasti'nin tertibine kadar vardırmışlardır.

M. Kemal'i meclis çerçevesi dahilinde ve kanun yollarıyla devirmek amacıyla, halifecilik ve hatta açıktan açığa İslamcılık programıyla kurdukları "Terakkiperver Cumhuriyet Partisi" Türkiye emekçileri tarafından rağbet görmeyerek dağılmasından sonra M. Kemal'in ifnasından başka çare kalmamıştı.

Bu feci akibete bir an evvel ulaşmak için de, en mürteci ve reaksiyoner olan "Terakkiperver Cumhuriyet Partisi" müessisleri parti adına "cumhuriyet" sözünü de eklemek suretiyle emekçileri aldatmaktan çekinmemişlerdir. Bu partinin müessisleri arasında Kâzım Karabekir Paşa, Rafet Paşa, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Bekir Sami Bey, Adnan Bey vesaire de bulunuyordu.

"Terakkiperver Cumhuriyet Partisi" M. Kemal tarafından kapatılmak suretiyle siyasi bir varlık olarak topluca ortadan kaldırıldıktan sonra, müessislerinin tek çaresi rakipleri M. Kemal'i, hayatına son vermek suretiyle, ortadan kaldırmak kalmıştı. İttihatçıların en tabii ve makbul çarelerinden biri olan bu suikast meselesini M. Kemal aleyhine hazırlamakla meşguller iken ele geçenleri yakalanmış ve 1926 senesi haziran ayında, Kel Ali'nin (Ali Çetinkaya) başkanı olduğu ve bu iş için hususi kurulmuş İstiklâl mahkemesinde, usulen mahkemeleri görülerek asılmak suretiyle idamlarına karar verilmişlerdir.

Çoğu İttihat ve Terakki Partisi'nden olan bu idâm edilenler arasında Cavid Bey, Nazım Bey, Hilmi Bey, Halil Bey ve Kara Kemal de vardılar. Rauf Bey, Rahmi Bey ve Adnan Bey yurttan kovulma ve Kâzım Karabekir Paşa kıl kadar farkla idam cezasından kurtularak, Ali Fuad Paşa ve Rafet Paşalar da siyasi hayattan elleri çektirilerek, gözaltında bulundurma cezalarına çarptırılmışlardır.

İdam edilenler arasında M. Suphi başta olmak üzere on beş Türk komünistinin öldürülmek suretiyle yok edilmelerini, Kâzım Karabe-

kir Paşa'yla planlaştıran ve yok edilmelerini bilfiil teşkil ve idare eden, karargâhı Trabzon'da bulunan o günün tümen komutanı Rüştü Paşa da vardı.

Hareket ve fiilleriyle, şimdi bahsi yukarda geçtiği şekilde akıbetlerini kendilerinin tayin ettikleri bu kadar tehlikeli muhaliflerine rağmen, Erzurum Kongresi'nden beri M. Kemal ve etrafındaki yakın arkadaşları Sovyet dostluğuna ve Sovyetler yardımına güvenerek halifeliğe, sultanlığa ve batı emperyalistlerine karşı mücadelede ısrar ve devam ediyorlar, şahsen M. Kemal evelleri Heyeti Temsiliye ve sonraları da Büyük Millet Başkanı olarak, Sovyetlerle Türkiye dostluğu, Türkiye'nin temeltaşı olduğunu sırası düştükçe demeçlerinde ve büyük milletin kürsüsünden durmadan ilân ediyordu ve bilfiil de Sovyet dostluğunu idameye gayret ediyordu.

Tayin edilen mümessillerden teşekkül eden ve Anadolu emekçilerinin mümessillerinden mahrum Erzurum ve Sivas kongrelarını temsilen, milli mücadeleyi teşkil ve topyekun Türkiye emekçilerini batı emperyalistlerine ve bunların istanbul'da baş mümessili olan sultana ve hükümetine karşı ayaklanmaya ve mücadeleye şevke çalışan başta M. Kemal olduğu halde Heyeti Temsiliye kendi aralarında milli mücadelenin gayeleri etrafında münakaşalar ve didinmeler yapmakta berdevam olsunlar, büyük Oktobr inkılabından ilham alan Türkiye emekçileri yer yer Anadolu'da ve istanbul'da teşkilatlanmaya çalışıyorlardı. Bu kabilden olarak evvelce de bahsi geçtiği, daha 1918 senesinde Almanya'da Spartakist hareketlerine iştirak etmiş Türk işçi stajyerlerinin Türkiye'ye avdetleri ve bunlara istanbul'da bazı Türk ileri fikirli münevverlerinin de iştirakiyle kurulan grup Marksizm-Sosyalizm fikirlerini yayınlayan ve ilk bir kaç sayısı daha Almanya'da çıkmaya başlayan "Kurtuluş" mecmuasını yayınlamaya 1919 senesi sonlarında başlamışlardı.

Sonraları Türkiye Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Etem Nejat da "Kurtuluş" mecmuasını, Heyeti Tahririye üyelerinden olarak o günkü siyasi şartların müsaadesi nisbetinde Marksizm-Sosya-

lizm akide ve umdelerini, büyük Oktobr inkılabının maksat ve gayelerini ve Sovyetlerin dünya mikyasında proleter devrimini başarma şiarlarını izah eder yazılarıyla zenginleştirmekteydi. Ahmed Vehbi ve Nizameddin Ali gibi bazı oportünistlerin sonradan katıldıkları "Kurtuluş" mecmuası etrafındaki bu aydınlar grubu yıkılmaya mahkûm olmuş ve bu gruptan ayrılan Doktor Şefik Hüsnü ve Etem Nejat gibi imanlı arkadaşlar Marksizm akidelerini neşreden ve fakat ömrü çok olmayan "Kaplan" mecmuasını çıkarmaya başlamışlardır. 1920 senesi ikinci yarısında Doktor Şefik Hüsnü ve arkadaşları Sadreddin Celâl, Ali Nizami, A. Madlen Marks, Cevdet, ibrahim Alâiddin ve diğerleri "Aydınlık" mecmuası etrafında toplanmışlar ve mecmuada Marksizm nazariyelerini yayınlaya gelmişlerdir.

Sovyet Rusya'da vatandaş muharebelerinde Bolşevikler safında, emperyalistler ve yardakçıları Çar generalleriyle bilfiil savaşta bulunarak anayurtlarına esaretten avdet edenler, çeteler, gruplar ve özekler kurarak emperyalistlerin ileri hareketlerini cephelerde önlemeye katılmışlar ve Büyük Millet Meclisi kurulup da muntazam Türk orduları yeniden teşekkül edinceye kadar aç, çıplak ve silah cephane yoksuzluğuna katlanarak yurtlarını müdafaa etmişlerdir.

Bir kaç arkadaşıyla Gelibolu'da Fransız istilâcılarından zorla elde ettikleri silah ve cephaneyle, Anadolu emekçilerini arkadan vurmak için, Ahmed Anzavur kumandasındaki sultan müfrezelerine karşı savaşlarda bulunan Affan Hikmet'in formüle ettiği gibi o günlerde "Bolşevik" sözü emperyalistlere karşı savaşanlara hasredilmiş bir sembol olmuştur. Affan Hikmet gene kendi hatıralarında Rusya'dan gelenlerin kendilerini Bolşevik sayarak, Rusya'daki Bolşeviklerin istilâcıları yurtlarından defetme hareketlerini, kendilerine bir örnek olarak almışlardı. Affan Hikmet'in dediği gibi bu günlerde komünistliğin diğer bir adı olan "Bolşevik" ve "Bolşevizm" sözleri Anadolu'da kurtuluşun sembolü olmuştu.

Batı Anadolu'daki olayları, o günlerde bu olaylara bizzat şahit ol-

muş Affan Hikmet'in hatıratından kısmen istifade ederek şu aşağıdaki şekilde tesbit ve sıralayabiliriz.

Yurtlarını kurtarmak için, emperyalistlerle savaşın bütün ağırlığını aç ve çıplak kendi omuzlarında taşıyan Anadolu emekçilerinin gayretinden ve Sovyet Rusya emekçilerinin sayıları on dörde varan emperyalist ve yamakları devletlerle savaşı ve onları yenerek peyderpey yurtlarından kapı dışı etmeleri, şehir işçilerini ve ileri görüşlü münevverlerini harekete getirmiş ve bunları Ankara, İstanbul, Eskişehir, Bandırma, Zonguldak ve başka şehirlerde işçilerden komünist grupları teşkiline sevk etmiştir.

1920 senesi başlarında bu gruplar mahallerde ve ezcümle Eskişehir'de "Yeni Dünya", "Kurtuluş" ve Kırşehir'de "İşçi" gazete ve mecmualarını yayınlamaya başlamışlardır. Ayrı ayrı şehir ve kasabalarda Oktobr İnkılabının tesiriyle vücut bulan bu hareketlerin Marksizm-Leninizm nazariyeleriyle mücehhez arkadaşlardan teşekkül etmiş bir merkeze ihtiyaçları vardı.

Eskişehir grubuyla Ankara grubunun anlaşmaları üzerine Eskişehir'de çıkan "Yeni Hayat" gazetesi idaresi, işçi ve yazarlarıyla Ankara'ya nakledildi, yani iki teşkilat birleşti. Bu iki grubun birleşmesiyle hasıl olan Ankara teşkilâtına Büyük Millet Meclisi'nde mümessili Nazım isminde bir millet vekili bulunan "Yeşil Ordu" teşkilâtı da iltihak ederek muvakkat bir merkez komitesi seçildi. Bu muvakkat merkez komitesine Hacı oğlu Salih, Nazım, Zinetullah Nevşirhan, Ahmet Hilmi ve Cemile Nevşirvan seçilerek faaliyete geçtiler ve bu komite naşiri efkârı olarak "Emek" gazetesini yayınlamaya başladılar.

Ankara ve Eskişehir birleşmiş teşkilâtlarına katılan "Yeşil Ordu" komünistlerin programını tam olarak kabul etmiş olmamakla beraber, programlarında komünistlerin de uğrunda mücadele ettikleri Türkiye emekçilerinin yararına bazı maddeler vardı, bu meyanda:

1- Bütün Asya'dan emperyalistlerin kovulması;

2- Yurt içinde emperyalistlere ve onların ajanlarına ve halkı sömürenlere karşı mücadele;

3- Toprak ve yeraltı servetlerinin millileştirilmesi;

4- Toprağı, havayı, ışığı ve suyu umumun nimeti sayar ve toprağı parasız ve pulsuz halkın istifadesine arz eder;

5- Devletin iktisadi hayata müdahalesini ve sermayeden alınan gelirin umum halk arasında taksimini ister;

7- Halk hükümeti taraftan olan "Yeşil Ordu" herkesin çalışmaya mecbur edilmesi taraftandır;

9- Yeşil Ordu kendi faaliyetinde emeğiyle geçinenlere istinad eder;

19- Yeşil Ordu Kızıl Ordunun ve Rusya Sosyalist inkılabının müteşekkir ve müttefikidir ve ona ebediyen merbut [bağlı] kalacaktır.

Böyle ve benzeri bir programla ortaya çıkan Yeşil Ordunun bir parti olarak Büyük Millet Meclisimde süngülerle karşılanacağı gayet tabiiydi. Çünkü meclis, irticai ve batı emperyalistlerini temsil eden ve Türkiye emekçileri yararına aykırı ve "Yeşil Ordu" programının tam aksi tasarıları şimdiden ceplerinde taşıyan, sözde millet vekillerinden müteşekkildi.

Bu suretle ve en güç siyasi şerait içerisinde teşekkül eden Batı Anadolu komünist teşkilâtları Ankara muvakkat komitesi çok az süren açık çalışması süresinde Batı ve hatta Orta Anadolu'da birçok komünist gruplarını etrafında toplamayı sağlamıştır. Parti üyeleri miktar bakımından artmış ve hele Ankara teşkilâtı oldukça dal budak salmıştı.

Ankara Büyük Millet Meclisi mahfellerine gelince:

1920 senesi 23 Nisan'ında açılan Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, meclis açıldıktan üç gün sonra yani 26 Nisan günü Sovyet Hükümetine resmen müracaatla "emperyalist devletlere karşı Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla omuz omuza mücadele edeceğini ve emperyalistlere karşı mücadelesinde Türkiye'ye Sovyet Rusya'nın

yardımda bulunacağını ümit ettiğini" bildirmiştir. Bu yardımı temin etmek için de Büyük Millet Meclisi Hükümeti, su katılmamış batı devletleri taraftarı Dışişleri Bakanı Bekir Sami başkanlığında, 1920 senesinin Temmuzunda Moskova'ya gelmiş olan, bir heyeti hemen yola çıkarmıştır.

Batı devletleriyle de bir anlaşma ihtimalini, Sovyetlerle anlaşmada bir koz olarak elinde tutan meclisteki batı taraftarı milletvekilleri, Moskova heyeti başkanı ve kendi başlıca mümessilleri Bekir Sami vasıtasıyla, batı ile anlaşma ihtimalini er geç bekleyerek, Moskova Konferansı'nın faaliyetini boyuna oyalıyorlardı.

M. Kemal'in daha Heyeti Temsiliye başkanlığı zamanında başlayan muhalefet, henüz toplanan Büyük Millet Meclisi'ne intikâl etmiş, Rafet Paşa, Ferid, Hamdullah Suphi, Celâleddin Arif, Rus-Türk dostluk ve kardeşlik muahedesini akde memur Türk heyeti başkanı Bekir Sami ve diğer bazı nüfuzlu paşa ve sivillerin iştirakiyle mecliste bir grup haline gelmişti.

Büyük Millet Meclisi ve hükümetini halife, sultan ve batı emperyalistleri lehine her vesileyle siyaset takibine teşvik eden bu muhalifler grubu, Türkiye emekçilerini emperyalizme karşı mukavemetten alıkoymaya ve milli mücadeleye Sovyetlerin yardımını redde kadar ileri gidiyorlardı. Bu her iki yardımdan mahrum olacak M. Kemal, çara naçar batı emperyalistlerine ram olacak ve bu suretle muhalifler de, yolları üzerinden M. Kemal'i temizlemek gibi asıl emellerine kavuşacaklardı.

1921 senesi başlarında, M. Kemal'in Misak-ı Milli politikasına aykırı, Azerbaycan ve Gürcistan topraklarından bazı hisseler koparmak için haksız ve yersiz iddialarda bulunacak kadar ileri giderek, Moskova Konferansını çıkmaza soktuğu için Ankara'ya çağırılan Bekir Sami, büyük ümit bağladıkları İngilizlerle bir anlaşma sağlamak üzere batı taraftarı milletvekillerinin teşebbüs ve ısrarları üzerine hükümet tarafından bir heyet başında Londra'ya gönderilmiştir. Ancak Londra Konferansı başarısızlığa uğradıktan sonra Ankara

Hükümeti, Meclis muhitinde doğu politikasını temsil edenlerden Ahmed Muhtar'ı, dışişleri bakanı olarak konferansta Türk heyeti başkanlığı vazifesini uhdesine almak üzere Moskova'ya gönderdi. Ve Moskova Konferansı, her iki hükümetin menfaatlerini koruyacak bir şekilde dostluk ve kardeşlik ahidnamesinin imzasıyla 16 Mart 1921 'de sona erdi.

Sovyet Rusya'yla vaki milletlerarası bu ilk andlaşma, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne dünya siyaset alanında büyük itibar kazandırmış ve Sovyet Rusya'yla normal diplomatik yollardan tesisi münasebet eden Türkiye Cumhuriyeti, Sovyet Rusya'dan şimdiye kadar Erzurum Kongresi mümessili Doktor Fuat Sabit eliyle temin ettiği gayri resmi maddi yardımların devamı olarak, maddi manevi mümkün her yardımı temine resmen hak kazanmıştır.

Bir taraftan Moskova'da Bekir Sami'nin onaylanmayan aylarca sürdürdüğü Rus-Türk müzakereleri cereyan etmekteyken, Ankara muvakkat merkez komitesinin insanüstü faaliyeti neticesi, cephelerde ve cephe gerilerinde Anadolu emekçilerinin rağbet, sevgi ve teveccühlerini kazanarak etraflarında fark edilir şekilde toplamayı başarmaları, Büyük Millet Meclisi mürteci mahfillerini kuşkulandırmış ve bunları Anadolu emekçilerinin Ankara muvaffak merkez komitesi teşkilâtlarına akınlarını önlemek ve hiç olmazsa şaşırtmak için, meclis içinde ve kendi aralarında bir hükümet komünist partisi teşkiline zorlamıştır. Anadolu emekçilerini aldatarak kendi kurdukları partilerine celp etmek için de, M. Kemal'i parti başkanı ilân etmekten kaçınmamışlardır.

Anadolu emekçilerinin az zamanda bu kadar rağbetini kazanan Batı Anadolu komünistleri Ankara muvakkat merkez komitesi, emekçilerin hükümet komünist partisinden kendi partilerini ayırt etmek için kendi teşkilâtları adını "Halk Iştirakiyyun Partisi" adı olarak değiştirmişlerdir.

Olağanüstü çetin siyasi durum içinde çalışmak zorunda kalan Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi az zamanda kendi kuvvetine göre

çok işler görmüş ve bu meyanda ömrü pek az sürmüş olan parti naşiri efkârı "Emek" gazetesini, Karpinski'den tercüme edilmiş "Sovyet Hükümeti nedir?", ilk defa olarak Türkçe'ye tercüme edilmiş "Enternasyonal Proleter Marşı", "Türk Emekçiler Marşı", sosyalizm inkılâbının geleceği, Emek ve komünizmin esası ve saireler hakkında bir sıra makaleler ve yazılarla yayınlamaya başlamışlardır. Bundan başka Ankara Halk îştirakiyyun Partisi Ankara'da açık ve kapalı yerlerde bir sıra Marksizm-Leninizm'i izah eder mahiyette konferanslar tertip eylemiştir.

Parti bir kaç ay içinde Ankara'da, Eskişehir'de, Sivas'ta, Zonguldak'ta, Kayseri'de, Trabzon'da, Samsun'da, Kastamonu'da ve Konya'da yerli parti komiteleri teşkiline muvaffak olmuştur.

Ankara Halk îştirakiyyun Partisi faaliyetine ve karşılaştığı güçlüklere ve akibetine dair bilgileri, bu partinin idarecileri meyanında bulunmuş Affan Hikmet'ten iktibas ettiğimiz yazımıza daha ileride temas etmek üzere sözümüzü M. Suphi ve arkadaşlarının Kafkasya ve Bakü'deki faaliyetlerine nakledelim.

Kısmen kendi hatırladığım ve hatta şahidi olduğum M. Suphi'nin faaliyetinden evvelce biraz bahsetmiştim. Bu faaliyetlerin kısmen derli toplu bahs edildiği ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesine sunulmuş M. Suphi'nin raporundan beraberce okuyup inceleyelim.

1920 senesi 16 haziran tarihli AKP merkez komitesine sunduğu raporunda:

Bakü'de Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosu indinde Türkiye komünistleri Bakü komitesinin teşkil olunduğunu ve şubelere ayrılarak vazifeye başladığını, harbi şubeye Abid Alimof'un ve teşkiline başlanan livanın harbi komiserliğine Süleyman Sami'nin tayin edildiğini ve Türk esirlerinden gönüllü olarak davet edilen 250 mevcutlu bir müfrezenin hazır olduğunu ve "Yeni Yol" gazetesi yerine "Yeni Dünya" gazetesinin yayınlanmasına başlandığı yazılıyordu.

Bu rapordan, Abid Alimof'un harbi komiser olarak Bakü'de bulunan ve gelip geçen Türk esirleri arasında tebligat yaparak gönüllüler yazmak ve yazılan bu gönüllüleri gönüllü livanın harbi komiseri Süleyman Sami'ye teslim edildiği şeklinde anlamalıdır. Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosunun daha Bakü'ye gelmeden evvel, Bakü'deki arkadaşların çıkarmaya başladıkları "Yeni Yol" gazetesinin yerine "Yeni Dünya" gazetesinin çıkarılmasına başlandığını M. Suphi'nin de raporunda zikretmesi bu iki gazete yazar heyetlerinin birleştirilerek Moskova'da, Kırım'da ve Orta Asya'da muhtelif zamanlarda bu teşkilâtın ananevi organı olan ve Rusya'da, Türkiye'de ve hatta başka şark memleketlerinde tanınan ve sevilen, "Yeni Dünya" gazetesini ihya etmek istemesindendir.

1920 senesi 25 Haziran tarihli gene AKP merkez komitesine sunduğu raporunda:

Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosu indinde Abid Alimof, Ömer Cemâl, Mustafa Maksud Bagirofve ismi mahfuz bir arkadaşın dahil olduğu beş Türkiyeli ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesine namzetliklerini ilâveten ileri sürmesi teklif edilen iki Azeri ile beraber cem'an yedi komünist üyeden ibaret olarak askeri inkılap komitesinin teşkil edildiği bildiriliyordu.

Askeri inkılap komitesinin teşkili, Türkiye komünist teşkilâtlan merkez bürosu ve onun başkanı M. Suphi'nin, Türkiye emekçilerine emperyalizm ile savaşlarında başarılarını sağlamayı temin etmek azminde olduklarının ciddi bir delilidir. Henüz teşekkül etmiş Büyük Millet Meclisi'nde ve hatta hükümetinde devam edip gelmekte olan dedikodu ve anlaşmazlıkların, batı taraftarlarının galebesiyle neticelendiği takdirde Anadolu emekçilerinin öndersiz kalmalarını intaç edebilir [neden olabilir] ve belki de Erzurum ve Sivas kongrelerinde tesbit edilen prensiplerin tam aksi yani halife sultan ve batı emperyalistleri lehine bir istikamet alabilirdi endişesi M. Suphi'yi ciddi teşebbüslere geçmeye zorluyordu.

1920 senesi 6 Temmuz tarihli M. Suphi'nin raporunda:

Bakü'de 350 mevcut bulunduğu, Türkistan'da Frunze'nin emrinde bulunan Türk askeri müfrezesinin de gönderilmesini, Karadeniz sahiliyle Kafkasya ve Rusya'da Türkiyeli esirlerin topluca bulunması muhtemel yerlere ve istanbul'a, Trabzon'a, Rize'ye, Erzurum'a, Bayazıd'a, Samsun'a, Sivas'a, Tokat'a, Amasya'ya, Ankara'ya, Konya'ya, Ereğli'ye ve Zonguldak'a tebligat için mümessillere gönderildi ve dört mesul işçinin de Anadolu'daki isyancılarla Kızıl Ordu arasında irtibat tesisi ve diğer taraftan Iran ve Ermenistan Komünist Partileriyle faaliyette ahengi sağlamak için dört mesul işçinin de Nahçıvan'a gönderildiği ve bundan başka Nahçıvan'a, gönderilen hususi bir arkadaş vasıtasıyla, irtibat noktası tesis edilmiş Bakü'de parti mektebi açılmış, "Yeni Dünya" gazetesi intişara [yayına] başlamış, sosyalizm eserleri ve programlarını tercüme için bir büro kurulmuş (Rusça'dan Türkçe'ye), bir arkadaş Fransız erleri arasında tebligat yapmak ve Sendika Enternasyonali Sovyeti'yle alâka tesisi için istanbul'a gönderilmiş, iki delege III. Komünist enternasyonalinin ikinci kongresine gönderildiğini, M. Suphi'nin 1920 senesi Mayıs ayında zuhur eden Gence ayaklanmasının sebeplerini araştırmaya üye seçildiğini, 1920 senesi 1 Eylülünde açılacak Türkiye komünist teşkilâtları birinci kongresine hazırlık ameliyesine başlandığı, Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosunun muvaffakiyetle işlerini sevk edebilmesi için kendi işlerini Sovyet Rusya Komünist Partisi'nin doğu siyasetiyle hem ahenk etmesi lüzumu yazılmıştır. Bir de inkılabı meselelerde, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti, Türkiye işçi ve köylü kitlelerinin rehberi olan heyeti Türkiye Komünist Partisi teşkilâtları merkez bürosu ile daimi münasebette bulunsun.

Türkiye propagandanın keyfiyetine, buradaki Türkiye komünist teşkilâtlarının Rusya Federatif Cumhuriyetleri indindeki itibarı çok müessir olur.

Bu rapordan kolayca anlaşılacağı üzere, M. Suphi faaliyetini Türkiye'ye nakletmek için esaslı hazırlıklara girişmiş bulunuyordu.

Anadolu emekçilerine yardım maksadıyla teşkili mutasavver liva, Türkistan'dan beklenilen gönüllü esir Türk erlerinden müfreze gelmese bile dahi Bakü'de kaydedilen gönüllü Türk esirleriyle liva hazari mevcutun iblağ edilmiş, Türk esirlerinin Rusya'da bulunmaları muhtemel mıntıkalara teşkilât ve doğu halkları ve Türkiye komünist teşkilâtları birinci kongresine delegeler celbi için mümessiller ve belli başlı Anadolu şehirlerine ve hatta İstanbul'a tebligatçılar gönderilmiş, Anadolu isyancıları, İran ve Ermenistan Komünist partileriyle alâka tesisi için Nahçıvan'a dört salahiyetli mümessil ve Profentern kongresine delegeler gönderildiğini ve Türkiye komünist teşkilâtları birinci kongresine hazırlık ameliyesine başlandığını, merkez bürosunun muvaffakiyetle işlerini başarabilmesi için siyasetini Rusya Komünist Partisi'nin doğu siyasetiyle hemahenk etmesi lüzumu bu raporda sarahatan bildirilmiştir.

Bütün dünya komünist partilerinin ve bu meyanda Türkiye komünist teşkilâtının o vakitler faaliyetleri III. Komünist Enternasyonali'nin icra komitesi tarafından regüle ve idare edildiğine göre M. Suphi'nin raporunda işbirliği tasarlaması ve hatta fiilen bu işbirliğinin bazı sahalarda vuku bulmuş olması, coğrafî bakımdan bu partilerin faaliyet sahalarının hem hudud olması ve faaliyet şekillerinin benzerliğinden ve binaenaleyh birbirlerine yardıma ihtiyaçları olmasından neşet etmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır. Daha aşağıda bu fikrimizin doğruluğu misaliyle tahakkuk edecektir.

M. Suphi'nin bu son raporundaki alınmakta ve bazı lan da ikmal edilmekte olan bu tedbirler meyanmda Doğu halkları kongresine doğunun her tarafından Hind'inden, Çin'inden, İran'ından, Türkiye'sinden ve sair yerlerinden delegeler peyderpey Bakü'ye toplanmaya başlamışlardı. Kongrenin açılacağı tarih olan 1920 senesi 1 Eylülüne takaddüm eden günlerde Bakü engelli, sarıklı, kavuklu ve kalpaklı doğunun aşağı yukarı her millet ve etniğini temsil eden delegelerle dolmuş ve taşmaktaydı. Kongre faaliyetinin sonunu dahi beklemeye lüzum kalmadan tek bu manzarayı su katılmamış Pantür-

kist Türk yazarı Şevket Aydemir, başkalarından işittiklerine atfen kendi "Suyu Arayan Adam" kitabında şöyle yazıyor: "Söylenenlere bakılırsa, Israfilin sürür boruları artık başlarını kaldıracaklardı, demek doğu uykusundan artık uyanıyordu, artık her millet zalimlerini, istilâcılarını başından atacaktı." "Turanın ihyası halinde eski beylerin, hanların ve ulların gene başbuğlukları ihya olunacağını" aynı kitabında sayıklayan yazarın bu evvelki yazdıklarında şüphesi olduğunu evelinden kabul etmek lâzımdır.

Zalimlerin, istilâcıların baştan atıldığı gün ne bey ne han ve ne de ulular ortada kalır. İdare, bağımsızlıklarını hürriyetlerini canları ve kanları bahasına kazanmış, işçi ve köylülere geçer yani M. Kemal'in dediği gibi köylü memleketin ağası olur.

"Bu iş bana o güne kadar dinlediğim şu sınıfların kavgası, parti politikası, proleter diktatörlüğü gibi şeylerden daha aydınlık gibi görünüyordu" diyen Şevket Aydemir, doğu halklarının böyle bir arada toplanmalarının, senelerden beri Rusya'da sürüp gelmekte olan sınıf kavgalarının Oktobr inkılabıyla Rusya işçi ve çiftçilerinin zafere intikâl ettirdikleri Lenin'in başkanlığıyla proleter diktatörlüğünün bir nimeti olduğunu itiraf etmeye ne ağzı söylemeye varıyor ve ne de eli yazmaya. Evet, büyük Oktobr inkılabıyla iktidarı eline alan Rusya işçi ve çiftçileri bütün şark halklarına ve bu meyanda Türkiye emekçilerine yardım elini uzatmış ve Sovyet Rusya'nın verdiği cömertçe manevi ve maddi yardımlar sayesinde onlar istilacıları her istikamette ve Yunanlıları da Ege Denizi'ne atmak suretiyle yurtlarını kurtarmış ve bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

Kongre delegelerinin "hurra" ve "yaşasın" bağırtı ve nidaları salonu çınlatıyordu diye yazan Şevket Aydemir sözüne devamla "demek benim pek anlayamadığım bu tezi onlar iyice anlıyorlardı" diyor. Evet! Hakikaten senin anlayamadığın bu tezi, memleketlerinin hakiki sahipleri olan bu delegeler elbet senden iyi anlayacaklardı çünkü, onlar yurtları istilâcıların çizmeleri altında inlerken senin gibi nasiplerini başka ülkelerde aramıyorlardı.

Şevket, senin en çok canını sıkar görünen bir hadisede bunların hepsinin üstüne Enternasyonal kültün kanad gereciydi. Bu Enternasyonal kült, Enternasyonal sömürücülerle Enternasyonal sömürülenler arasındaki son mücadeleyi de, sömürülenler lehine sonuçlandıracaktı. Enternasyonalizm sayesindedir ki bugün Asya, Afrika ve Latin Amerika'sının birçok milleti bağımsızlıklarına kavuşmuş ve bunlardan birçokları hür ve özgür olarak kendi memleketlerinde sosyalizmi kurma yoluna girmişlerdir. Sosyalizm bir tek sözle zenginle fakirin fiilin müsavi haklara sahip olması, açlık ve fakirliğin ortadan ebedi kalkması demektir.

Genç Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti paytahtı Bakü'de, 3. Komünist Enternasyonali başkanlık divanı tarafından toplanması ve toplantının 1920 senesi bir eylülünde açılması takarrür eden [kararlaştırılan] Doğu Halkları Kongresi'ne 37 muhtelif etnik gruplarıyla doğu halklarını temsil eden 1891 delege iştirak ediyordu. Bunlar arasında Türkiye'yi komünistler, Kemalistler ve Talat Paşa'dan başka başta İttihat ve Terakki Partisi merkezi idare üyeleri ve bu meyanda Enver, Bahaiddin Şakir, Doktor Nazım, Küçük Talat ve sairelerinin de bulunduğu hatırı sayılır bir delege grubu temsil ediyordu.

Kemalistlerle İttihatçıları birbirinden ayırt etmek biraz zorcaydı, bunlar aynı cephede yalnız Türkiyeli komünistler her bakımdan bunların cephesinden ayrı ve uzaktaydılar. İttihatçıların noktai nazarım izah etmek için Enver'in kongrede konuşması hususu epeyce bir mesele oldu. Enver'in ne konuşabileceğini evelden kestirdikleri için Türkiyeli komünistler, mündericatı ne olursa olsun Enver'in konuşmasına muhalefteydiler. Uzun boylu tartışmalardan sonra, Enver'in konuşmalarını kongrede bir tebliğ suretinde başkası tarafından okunmasını kongre başkanlık divanı tensip etti.

Bütün Kuzey Afrika'yı da içine alan milletleri de temsil ettiğinden başlayarak kongrede okunan Enver'in tebliğinde, dikkat nazarı çeken esas meselenin doğu halklarını ve onları temsil eden kongre delegelerini İngiliz emperyalizmine karşı mücadeleye şevki mevzuu

bahs olmakla beraber bu mücadeleyi sevk ve idare edecek sosyal kuvvetlerin ve bunların rehberlerinin kimlerden ibaret olacağı meseleleri sükutla geçiriliyordu. Bu sükutun arkasında, emperyalizm ile mücadeleyi, kendi hayali gayelerinin yani Pantürkizmin vücut bulması için Panislâmist ve Pantürkistlerin idare etmek istemeleri ayan aşikâr gizleniyor gibiydi.

Bu mücadelede başarı sağlandığı takdirde mücadeleyi can ve kanları bahasına bilfiil kazanan emekçi kütlelerine hiçbir şey vaad edilmiyor ve bunlara ancak, bu başarıyı elde etmek ve Pantürkistlere hudutları Japon Denizime kadar uzayacak Turan İmparatorluğu kurmak için, bir tramplen gözüyle bakılıyordu. Zaten İttihatçılar ve adları ne olursa olsun Pantürkistler herhangi bir batı emperyalisti veya emperyalist grubuyla harpte ve barışta işbirliği yaptıkları zaman asıl hedefleri emperyalistlerin takip ettikleri gayelerden ziyade Pantürkistliği ihya etmek suretiyle asırlardan beri Anadolu'da hüküm süren fakrü zarureti bu ülkelere götürmek ve yaymaktı.

Ömrünün arslan payını, Pantürkistlik amaline hizmet etmek peşinde doğu halkları kongresine, Türkiye Komünist Partisi birinci kongresine iştirak ederek ve doğu halkları komünist üniversitesinde eğitim ve öğretmenlikte bulunmak suretiyle Sovyet Rusya'da geçiren Şevket Aydemir, Enver'in doğu halkları kongresindeki tebliği hakkında şunları yazıyor: "Enver Paşa'nın tebliği, tebliğ olmaktan ziyade yersiz ve lüzumsuz bir şeydi, yıkılmış ve kararsız bir adamın, kendisine o kadar yabancı bir yerde, acınacak ve hazin bir ifadesiydi," dedikten sonra "Enver Paşa'nın ve arkadaşlarının arkalarında bıraktıkları bu on yıllık yolun üzerinde ise en az üç milyon insanın cesedi yatıyordu" diye ilave etmesi de, bu tebliğin kongre delegeleri üzerinde ne kadar bir aksi tesir ve iğbirar hasıl ettiğini [gücendirdiğini] söylemek istermiş gibi görünüyor?

Kendisi ve tebliği hakkında uzun boylu konuşulmaya değmeyen ve değmeyecek olan Enver'e bir daha avdet etmemek için, Sovyet Rusya Hükümeti'nin kendisine ve arkadaşlarına Sovyet Rusya dahi-

lindeki seyahatlerini hususi vagonlarla tertibine varıncaya kadar gösterdiği misafirperverliği kötüye kullanarak, Doğu Buhara'da "Çeleken" tepelerinde, Orta Asya Cumhuriyetlerine büyük gaileler açan yerli eşkiyalara (basmacı) katılarak bu cumhuriyetler emekçilerine karşı çarpıştığı günlerden biri olan 1922 senesi 4 Ağustos günü ölmüş ve bu suretle Birinci Dünya Harbi senelerinde üç milyon Türkiye vatandaşının ölümleriyle elleri kana boyanmışlardan biri olan ve lanetlerle cenazesi ortadan kaldırılan Enver hakkındaki bahsimizi biz de kapatıyoruz.

Fahri başkanlığına Lenin'in seçildiği doğu halkları kongresini Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanof açmıştı. Sekiz gün çalıştığı müddet zarfında kongre emperyalizme karşı mücadelede, hürriyet ve bağımsızlıkları elde etmekte doğu halklarının gayret ve birleşmelerine çok yardımlar etmiştir.

Bu sekiz günlük faaliyetin mahsulü olan kararları mevkii fiile koymak üzere kongre, Neriman Nerimanof'un başkan seçildiği ve terkininde Orjonikidze, Kirof, M. D. Hüseynof, K. D. Stasova, Flip Mahradze, Sabanova-Karayeva, Süleyman Nuri, Agazade ve saireleri olmak üzere kendi arasından bir propaganda (tebligat) ve icra Sovyeti seçmiştir.

Komintern icra komitesi rehberliği altında çalışacak ve doğu halklarının milli bağımsızlıkları için mücadelelerinde bir ahenk temin edecek olan bu Sovyetin rezidam, Doğu halkları kongresinin çağırılışmda ve teşkilinde büyük gayret ve fedakârlıklar göstermiş olan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin paytahtı Baku'de bulunması kararlaştırılrhıştır.

M. Suphi'nin faaliyetlerini, Affan Hikmet'den alınan bazı malumatla da genişleterek incelemeye devam edelim. Türkiye'deki İstanbul ve Ankara komünist teşkilâtlarından başka bir de Rusya'da bulunan Türkiyeli sivil ve er esirlerden, Sovyet Rusya vatandaş muharebeleri esnasında Kızıl Orduyla omuz omuza Oktobr İnkılabının Rusya işçi ve çiftçilerine verdiği nimetleri müdafaa etmek için harp

etmiş veya herhangi sebeple bu harplere katılmamış veya katılmak imkânını bulamamış Türkiyelilerden müteşekkil merkez organı "Yeni Dünya" gazetesiyle M. Suphi'nin başkan olduğu, Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosu vardı.

En yakın arkadaşlarıyla topluca Kafkasya'ya nakil faaliyeti için Taşkent'ten Bakü'ye geldiklerinde M. Suphi'ye Kafkasya ve Bakü'deki Türkiyeli komünistlerde topluca katılmış ve M. Suphi Bakü'de bulunduğu müddetçe Türkiye'de bulunan bütün komünist teşkilatlarıyla ve bilhassa İstanbul ve Ankara'dakilerle daimi ve fiili alâka ve münasebet kurma imkânını elde etmiştir.

M. Suphi'nin, 1920 senesi Mayıs ayında Bakü'ye geldiğinden beri Türkiye komünist teşkilâtları birinci kongresini teşkil etmek için giriştiği hazırlıklar semeresini vermiş, Rusya ve Türkiye'nin muhtelif şehirlerine hususi gönderilen mümessiller vasıtasıyla teşkilâtlar kurulmuş ve bu teşkilâtlardan delegeler celb edilerek 1920 senesi 10 Eylül'ünde Türkiye komünistleri teşkilâtlarının birinci kongresinin açılması imkânı sağlanmıştır. Bu kongreye Türkiye'nin birçok şehirlerinden ve İstanbul teşkilâtından ve Rusya'da Türk esirlerinin mütekâsif [yoğun] olarak bulunduğu ve teşkilâtları bulunan mahallerden gelenlerden rey hakkıyla 32 ve istişare hakkıyla da 42 delege iştirak etmiştir.

M. Suphi, ilk resmi toplantısını Kızıl Ordu kulübünde yapan kongreyi açtıktan sonra kongrede davetli bulunan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümet başkanı Neriman Nerimanof hükümeti ve Azerbaycan halkı namına, Pavloviç Komintern ve doğu halkları propaganda ve icra Sovyeti namına, E. D. Stasova'da Rusya Komünist Partisi merkez komitesi namına kongreyi tebrik etmişlerdir. Daha birçok yazılı ve sözlü tebriklerden sonra kongrenin birinci resmi oturumu enternasyonal proleter marşı nağmeleri arasında debdebe ve tantanayla sona ermiştir.

Kongrenin ikinci çalışma günü mandat komisyonu tebliğinden sonra kongre çalışma ve idare programı kabul edilmiş ve M. Suphi,

Mehmed Emin, Abid Alimof, Ahmed Cevad Süleyman Nuri, Nazmi ve İsmail Hakkılardan ibaret olmak üzere kongre başkanlık heyeti seçilerek oturuma son verilmiştir. E. D. Stasova, Ali Haydar Karyef ve Celâl Korkmazof kongrenin başkanlık heyetine fahri üye olarak seçilmişlerdir.

Kongrenin üçüncü oturumunda Türkiye komünist teşkilâtları merkez bürosunun çalışmaları hakkında M. Suphi'nin ".traflı beyanatı dinlendi. Genel olaylar hakkında Abid Alimof'un, Anadolu'nun o günkü durumu hakkında Ahmed Cevad'ın, sömürgeler meselesi hakkında Hilmi oğlu Hakkı'nın, milliyet meselesi hakkında Nazmi'nin takrirleri dinlendikten sonra takrirlerden beheri kongre delegeleri tarafından tartışıldıktan sonra, bu takrirlerin beheri hakkında karar projeleri tasdik edildi. Kongrenin 4, 5 ve altıncı oturumları, Türkiye Komünist Partisi'nin programına hasredilmişti. Kongre, M. Suphi'nin TKP programı hakkında geniş beyanatını dinledikten sonra 10 maddeden ibaret, mukaddeme ve esasları kabul ettikten sonra asıl program muhtevasının müzakeresine geçildi. M. Suphi tarafından beher fasıl ve maddeleri ayrı ayrı okunduktan ve kongre delegeleri tarafından tartışıldıktan sonra, program heyeti umumiyesiyle kongrede kabul edildi.

Program lâyihası hükümetin şekline, dini ve milli münasebetlere, umumiyetle ekonomiye, köy ekonomisine, tevzi ve istihlâke, bankalara, vergilere, mesken ve iaşe işlerine, işçilere ait teminata, ordu ve zabıta işlerine, mahkeme işlerine, eğitim ve kültür işlerine ait olmak üzere 12 fasıl ve 42 maddden ibaretti. Bundan sonraki oturumlarda kongre, muhtelif teşkilât mümessillerinin ve bu meyanda İstanbul teşkilâtı hakkında Lütfi Necdet'in, İstanbul'da komünist ve işçi harekâtı hakkında Edhem Nejad'ın raporlarını dinledi.

Kongrenin son oturumunda Türkiye komünist teşkilâtlarının merkez bürosu yerine kaim olacak ve TKP tarihinde Türkiye Komünist Partisi birinci kongresi adıyla anılacak olan bu kongre, başta M. Suphi olmak üzere Edhem Nejad Süleyman Nuri, İsmail Hakkı

(Kayserili), Mehmedemir Hilmi oğlu Hakkı, Nazmi'den mürekkep yedi üyeden ibaret, bir merkez komitesi seçti.

Merkez komitesi üye namzetliklerine: Hüseyin Sait, Asım Necati Selim Mehmed oğlu ve merkez komitesi teftiş komisyonuna: Süleyman Sami, Lütfi Necdet, ismail Çitoğlu seçilmişlerdir.

M.Suphi Türkiye Komünist Partisi başkanı ve Edhem Nejad da genel sekreter olarak kongrece tasvip ve kararlaştırıldı.

Türkiye Komünist Partisi birinci kongresinin başarıyla sona ermesi ve kabul ettiği hatta kısmen mevkii fiile koymaya başladığı iş programı, Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin de faaliyeti ve bu faaliyetin Anadolu'nun birçok şehirlerine kadar teşkilâtlar kurmak suretiyle nüfuzu, mecliste batı taraftarı millet vekillerinin rahatsızlıklarını celp ve bunları daha derin düşündürmeye sevk etti. Meclisteki batı taraftan milletvekillerinden en nüfuzluları olan dışişleri bakanı Bekir Sami Moskova Konferansını her sebep ve vesileye baş vurarak Sovyet Rusya-Türkiye dostluk ve kardeşlik andlaşması akdini oyalamakta olsun batı devletleri de el altından Kızıl Orduyla Türkiye'nin doğu ordulannın çatışmalannı hedeftutarak Türkiye'yle Daşnak Ermenistan'ı arasında harbi provoke etmeye başladılar ve bu harbin 1920 senesi Eylül ayında başlamasında başarı elde ettiler. Türkiye-Daşnak Ermenistan'ı harbinin devamı sıralarında Ermenistan işçi ve çiftçileri Daşnak Hükümetine karşı ayaklanarak Erivan'ı işgal ve başta Hatisof'un olduğu Daşnak Hükümeti'ni memleketi terke ve Türklere ilticaya mecbur ederek 1920 senesi 29 Kasımında Sovyet Hükümeti kurmuş ve Ermenistan'ın Sovyet Rusya Federasyonunun, diğer üyeleriyle müsavi haklara sahip bir üyesi olduğunu bütün dünyaya ilân etmişlerdir. Bu suretle batı emperyalistlerinin provoke etmek istedikleri Türkiye-Sovyet çarpışması da hayalden ibaret kaldı, bilakis Ermenistan'da Sovyet rejimi teessüs ettikten sonra Sovyet Rusya'yla Türkiye arasında doğrudan doğruya demiryolu muvasalası kurularak Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye tezelden ve daha fazla

yardım imkânı hasıl olmuş ve dolayısıyla her iki memleket arasında dostluk daha da kuvvetlenmiş ve derinleşmiştir.

Türkiye-Daşnak Ermenistanı arasında devam eden harbin son bulmasını intaç eden mütareke şartları gereğince Erivan ve yakın etrafı hariç bütün Ermenistan Türkiye'nin doğu ordusu işgaline girecekti. Eğer bu ihtimâl tahakkuk etseydi, Erzurum Kongresi'nden beri M. Kemal'e muhalefetiyle şöhret kazanmış Panislâmist ve Pantürkist Kâzım Karabekir Paşa komutanı olduğu Türkiye'nin doğu ordusunu, Daşnaklarla kendi arasındaki mütareke şartlarını yerine getirmek için, belki de Kızıl Ordu'ya karşı bir avantürce taarruz harekâtına girişmeyi tecrübe edecekti. Fakat Sovyet Rusya Hükümeti'nin akilâne ve müdebbirane tedbirleri, emekçilerin ayaklanarak Ermenistan'da iktidarı kendi ellerine almaları ve nihayet kendilerine yardım için Kızıl Orduyu davet etmeleri batı emperyalistlerinin ve bunların Büyük Millet Meclisi'ndeki ajanlarının planlarını altüst ve tarumar etti.

Sovyet Rusya'yla Türkiye arasında Erzurum Kongresi'nden beri, her iki tarafın hayrına, lehine ve menfaatine gelişmekte olan dostluk ve kardeşlik münasebetlerini baltalaması ihtimâli olacak herhangi bir menfi hareketi önlemek kaygısıyla, Kızıl Orduyla Türkiye'nin doğu ordusu arasındaki münasebeti açıklamak için, Zakafkasya ülke, Azerbaycan ve Türkiye Komünist Partileri merkez komitelerinin teşebbüsleriyle Sovyet Rusya hükümeti, adı geçen komitelerinin delegelerinden ibaret ve bu satırları yazanın da aralarında bulunduğu bir heyeti, Aleksandropol'da (Leninakan) bulunan Türkiye'nin doğu ordusu komutanlığı karargâhına göndermeye karar verdi.

Ermenistan'da iktidarı emekçilerin kendi ellerine aldıklarını Kızıl Orduyla Türkiye'nin doğu ordusunun birleşmesiyle Kafkas hudutlarında tam bir barışın teessüs ettiğini ve binaenaleyh Sovyet Ermenistan'ına karşı harbe lüzum kalmadığı vesaire hususlarda Türkiye'nin doğu cephesi komutanlığını haberdar etmek bu heyetin vazifeleri cümlesindendi.

ilk vasıtayla Aleksandropol'e gelen bu heyet, Ermenistan'ı Türkiye emperyalistlerine teslim eden ve emekçilere hesap vermekten korkarak Erivan'dan kaçıp da Türkiye'nin doğu komutanlığına teslim olan ve iki gün evvel buradan ayrılan Hatisof ve hempaları, Daşnakların misafir bulunduruldukları odada misafir edilmişlerdi. Başarıyla sona eren bir haftalık müzakerelere Kazım Karabekir Paşa'dan başka herkes ve bu meyanda Rüştü Paşa iştirak etmişlerdi (Rüştü Paşa sonraları, M. Kemal'e suikast hazırlamak suçundan asılmak suretiyle izmir'de idâm edilmiştir).

M. Suphi bu ve buna benzer Kafkaslar'daki parti faaliyetini sevk ve idare ederken, diğer taraftan da Türkiye Komünist Partisi faaliyetini Türkiye'ye nakletmek için kat'i karara gelmiş ve bu kararından Ankara Halk Iştirakiyun Partisi'ni haberdar ederek onların da bu hususta mütalaalarını istemiştir. Bu maksatla Ankara'ya iki defa arka arkaya gönderdiği Türkiye Komünist Partisi merkez komitesi teftiş heyeti üyelerinden Süleyman Sami, Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin mürteci unsurların baş kaldırdıklarını ve komünist işçilere karşı şiddetli takibatın başladığını ileri sürerek şimdilik Türkiye'ye hareket etmeyi tehir etmelerini bildirir ve bu parti idarecilerinden Affan Hikmet'in de kendi hatıralarında bahsettiği aynı meseldeki Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin raporunu M. Suphi'ye vermemiş yalnız gene Ankara'dan kendisine verilen M. Kemal'in, Kâzım Karabekir'in ve 1912 senelerinde İstanbul'da beraberce çıkardıkları "İlham" gazetesinde M. Suphi'nin arkadaşlık ettiği ve mecliste batı taraftarları arasında bulunan o zamanın maliye vekili Ferid'in davetiyelerini vermiştir.

Başkanı bulunduğu Komünist Partisi'nin Türkiye'ye faaliyetini nakletmesi hususunda, o günlerde Ankara ve Türkiye'de gelip geçen olaylar hakkında karar vermeye en fazla sahibi salâhiyet olan Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin cevabını beklemeye lüzum görmeden ve o günlerde Ankara ve Kars'ta bulunmuş eski parti arkadaşlarından Şerif Mantof 'un, paşaların kendisine yazdıkları davetiyelere

inanmakta gayet ihtiyatlı olması hususundaki İhtan tazammün eden mektubuna da aldırış etmeden M. Suphi, Türkiye Komünist Partisi'nin Türkiye'ye faaliyetini nakletmesini münakaşa ederek bir karara bağlaması için, bir gün gece yarısından sonra merkez komitesini toplantıya davet etti. Merkez komitesi üye ve namzetleri, teftiş komisyonu üyeleri ve merkez komitesi mesul işçilerinin hazır bulunduğu toplantıyı M. Suphi açar açmaz M. Kemal'in davetiye mektubunu okudu. M. Kemal bu mektubunda "Büyük Millet Meclisi'nde sol koltukları işgal ve meclis kürsüsünden Türkiye işçi ve çiftçilerinin haklarını müdafaa etmek için, Türkiye Komünist Partisi merkez komitesini heyeti umumiyesiyle Ankara'ya davet ettiğini" yazıyordu. Kâzım Karabekir ve Ferid'in mektuplarını toplantıda okumamakla beraber metinlerinin M. Kemal'in mektubunun aynı olduğunu sözlerine ilâve etti.

Uzun müzakereye tabi tutulan M. Suphi'nin bu teklifi "Merkez Komitesi üyesi ismail Hakkı'nın başkanlığında bir dış büronun Bakü'de bırakılarak Türkiye Komünist Partisi merkez komitesi üye ve üye namzetleri, teftiş komitesi üyeleri ve bütün merkez komitesi mesul işçileriyle beraber Ankara'ya faaliyetlerini nakletmeleri" şeklinde formüle edilerek, bir tek muhalife karşı kabul edildi.

Muhalefetimi "Paşa mektuplarına inanılmak doğru olmadığını, eğer şimdi behemehal gitmek lazımsa teker teker, zemin ve şartların müsaadesi nisbetinde ikişer üçer arkadaşın Türkiye'ye gitmeleri doğru olacağı ve her halde toplu gitmeye muhalif olduğum" şeklinde formüle ettim.

Ezici bir ekseriyetle kabul edilen M. Suphi'nin bu teklifinden sonra bana "Niçin Türkiye'ye toplu halde gidilmesine muhalefet ettiğimi" doğu halkları propaganda ve icra sovyeti genel sekreteri E. D. Stasova'ya usulen hemen ertesi günü bildirmek düştü. Sonradan, Azerbaycan ilim Akademisi ilim işçilerinden Yusuf Bagırof'un "Türkiye Komünist Partisi"ne dair yazmakta olduğu kitabından öğrendiğime göre bu sovyetin de Türkiye Komünist Partisi'nin Türkiye'ye faaliyetini nakletmesinin o zaman mevsimsiz olduğu husu-

sunda daha evvel aldığı bir kararı varmış ve bu sebeple de E. D. Stasova bana "Kafkaslar'da kalmam lâzım olduğunu" söylemekle iktifa etmiş olsa gerek.

Parti faaliyetinin Türkiye'ye nakli meselesi merkez komitesinde müzakere olmadan çok evvelleri, parti faaliyetinin Türkiye'ye nakli için henüz vaktin müsait olmadığını, Türkiye'ye parti vazifesiyle gönderilen Mustafa Maksud ve Yusuf Kemâl'in de dahil bulunduğu bazı arkadaşların Anadolu'ya nüfuz etmelerine imkân bırakılmayarak Kars'ta yok edildikleri misali ileri sürülerek hareketini tehir etmesi teklif edildiği halde M. Suphi "siyasi havanın Kafkaslar'da kalmaya müsait olmadığını "ileri sürerek behemehal Türkiye'ye gitmesi lüzumu üzerinde durmuştu.

Batı emperyalistlerinin ve bunların Büyük Millet Meclisi'ndeki ajanlarının bir Sovyet Rusya-Türkiye harbini körükleme teşebbüsleri yukarılarda zikredildiği şekilde, suya düşünce bu sefer de Moskova'daki helelik bir oyalamadan ibaret olan müzakereleri temelli baltalamak teşebbüsüne giriştiler, bunun için de Sevr Muahedesi'nin Türkiye'ye tahmil ettiği ağır şartları güya hafifletmek vaadiyle dıştaki ve içteki batılılar Londra'da bir Türk-İngiliz Konferansı davet etmek hazırlıklarına başladılar. Bunların Londra Konferansı'na hazırlıkları meyanında, batı emperyalistlerine sadakat ve samimiyetlerini ispat etmek de vardı ve bunun için de bunlann evvel beevel Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'yle kozlarını paylaşmaları lâzımdı. Bu maksatla Büyük Millet Meclisi'nde ve hükümetteki batı emperyalistleri taraftarları, Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi aleyhine şiddetle takibata geçerek, Türkiye'de halkın ve müstevli [işgalci] emperyalistlerle mücadele eden çetelerin fevkalade rağbet gösterdikleri ve sevdikleri Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin faaliyetine akıllarınca esaslı bir darbe vurmak için 1920 Aralık ayında bu partinin lider ve aktiflerini yurda ihanet suçu isnadıyla Ankara cezaevine tıkadılar.

Hiçbir kabahatleri olmayan ve suçları yalnız komünist olmalarından ibaret olan ve aralarında Hacıoğlu Salih, Nazım, Zinetullah, Nevşirvanof, Ahmed Hilmi, AfFan Hikmet, Yusuf Kenan, Ahmed,

Abdülkadir, Nizameddin Nazif vesaireleri bulunan arkadaşlar, akibetleri meçhul ve korkunç karanlıklara gömülü olarak ölüm cezası altında cezaevinde aylarca yatmak zorunda bırakıldılar.

Türkiye Komünist Partisi Birinci Bakü Kongresi'nden biraz zaman sonra, öteden beri Anadolu emekçilerine yardım için Bakü'de teşkili ikmâl edilen liva, Ermenistan'da Daşnak rejimi henüz iktidardayken Karabağ ve Zengezur yoluyla Nahçivan üzerinden Türkiye'ye şevki teşebbüsüne girişilmişse de, komutanı merkez komitesi üyesi Mehmed Emin ve siyasi komiseri merkez komitesi teftiş komisyonu üyesi ismail Çitoğlu kumandasındaki liva, ya kumandanlarının dikkatsizliği veyahut da daha ilerlerde sebebi anlaşılacak olan hıyanetleri yüzünden, Daşnak Ermenistanı muhitinde Zengezur civarında pusuya düşerek, mevcutunun yarısını yitirdikten sonra çok büyük zorluklarla geriye çekilmeye mecbur kalmıştır.

Bu acıklı durumdan sonra süratle ve belki de Ömer Lütfü'nün siyasi komiseri bulunduğu Paltarataki'de karargâhı bulunan hususi beynelmilel livanın nişancı alayıyla takviye edilen ve Ermenistan'da emekçiler iktidarı ellerine aldıktan sonra demiryoluyla Türkiye'ye sevk edilmiş olan liva, Kars'a gelir gelmez aynı liva mensubu bir erin anlattığına göre, bizzat Kâzım Karabekir Paşa'nın nezareti altında silahlarından tecrid edilmiş ve hatta üzerlerindeki yeni elbiseleri de soyundurularak eski yırtık pırtık elbiseler verildikten sonra bütün liva er ve subayları memleketlerine başı boş bırakılmışlardır. Liva'nm bu ikinci ve son defa Türkiye'ye gidişinde kumandan ve siyasi komiseri değişmiş bulunuyordu, çünkü Mehmed Emin ve ismail Çitoğlu Bakü'de bırakılmışlar ve zahiren M. Suphi'yle beraber aynı kafilede Türkiye'ye gitmişlerdir. "Zahiren" dediğimin sebebi daha ilerlerde açıklanacaktır.

M. Kemal'in Sovyet Rusya'dan durmadan dilediği yardımların onun muhalifleri ve hatta düşmanları tarafından her zaman baltalanmasmın, Anadolu milliyetçilerine yardım için gönderilen dişinden tırnağına kadar müsellah ve giyimli Türk esirlerinden müteşekkil livanın silahlarından ve giyimlerinden tecridi misâli, en iyi bir şahididir.

Arkadaşlarıyla beraber Türkiye'ye hareketinden biraz evvel M. Suphi bütün yakın arkadaşlarının da iştirakiyle yaptığı mutantan ve şaşaalı bir düğün sonunda evlenmiştir. Bakü'de orta ve emeğiyle geçinen Meryem Yerşoski soyadıyla bir Rus ailesinden olan gelin, düğüne iştirak edenlerin ittifaken tasdik ettikleri gibi hakikaten pek güzeldi. Azerbaycan halk komiserleri şûrasında stenografist ve daktilo olarak çalışan gelinin hemşiresiyle de benim evlenmemi teklif etmeyi ihmâl etmeyen M. Suphi'nin bu teklifini, bir baltaya sahip olmadan kabul edemeyeceğimi ileri sürerek usulen ve kemâli nezaketle reddetmem icap etti. Bu teklifin M. Suphi'nin teşebbüsüyle vaki olduğuna kanaatim olsaydı samimiyetine inanır ve belki de birdenbire kabulünden kaçmmazdım. M. Suphi'nin yapılmasını tensip ettiği mutantan ve şaşaalı böyle bir düğün, düğüne iştirak edenler üzerinde bile M. Suphi lehine müsbet bir tesir bırakmadı ve kendi arkadaşları arasında bile olsa elmaslı mücevheratlı böyle şatafatlı bir düğünün ne sırası ve ne de o anda yeri vardı.

Umumiyetle evlenme meselesi ve evlenme merasiminin bu derece şatafatlı teşkilinin M. Suphi etrafındakilerden dost görünenlerin ve hatta M. Suphi'ye bekârlığında ve evliliğinde ailece pek yakın olan aile ve iki çocuğuyla beraber Mehmed Emin'in, Süleyman Sami'nin ve benzerlerinin müessir olduklarında ve onların teşvik ve provoke ettiklerinde şüphe olmaması gerektiğini kabul edersek hata etmemiş oluruz. Emperyalistler ve bunların Anadolu'daki ajanlarıyla mücadele için, parti mensubu arkadaşlarıyla beraber parti faaliyetini yurda nakle karar vermiş M. Suphi, yurttaki o günlerin siyasi havasını fark edemeyecek kadar safdil değildi. Mefkure arkadaşı postuna bürünmüş bu canavarlar M. Suphi'yi evvela ahlaken ve siyaseten öldürmek ve sonra da kendisini fiilen ortadan kaldırarak yok etmek planlarıyla hareket halindeydiler.

XIV

Erivan'daki Çalışmalarım

Türkiye Komünist Partisi merkez komitesi omrumunda, partinin Türkiye'ye faaliyetini nakletmesine prensip bakımından değil de şekil bakımından muhalefet ettiğimi söylediğim vakit E. D. Stasova da "O halde sen gitme" demesiyle benim Bakü'de kalmam tekarrür etmişti. Aradan bir kaç gün geçtikten sonra Ermenistan'daki evvelce beraber Bakü'de çalıştığım arkadaşların teşebbüs ve teklifleriyle Kafkasya ülke ve Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitelerinin kararlarıyla Sovyet Ermenistan'ı askeri-devrim komitesi üyeliğine tayin olunduğum bildirildi.

M. Suphi ve arkadaşları Türkiye'ye seyahat hazırlıklarını görürlerken ben de ihtiyat bir kat çamaşır ve elbisemi, her zamanki gibi bavuluma koymaktan ibaret olan yol hazırlığımı çoktan görmüştüm. Nihayet 1921 senesi Ocak ayının ortalarında aynı trene bağlı ayrı ayrı iki vagonda hep beraber Bakü'den hareket ederek, muayyen yolculuk vaktimizden sonra Aleksandropol istasyonuna geldik ve kışın soğuk bir gecesinde geldiğimiz bu istasyonda, dost ve düşman farkı gözetmeyerek, hepsiyle ayrı ayrı vedalaştıktan sonra M. Suphi ve arkadaşları vagonlarının bağlandığı trenle Kars'a ben de Erivan'a hareket ettik.

Erivan'a geldiğimden bir kaç gün sonra, Sovyet Ermenistan'ı halk komiserler şurası beni, Sovyet Ermenistan'ı askeri-devrim komitesi üyesi sıfatıyla Ermenistan adliye halk komiserliği ve yüksek mahkeme başkanlığı vazifelerini aynı zamanda tedvire memur ettiler ve çalışmaya başladım.

M. Suphi ve arkadaşlarının Türkiye doğu ordusu komutanı Kâ-

zım Karabekir Paşa'nm karargâhı bulunan Kars'ta nasıl karşılandıkları hususunda bir malumata sahip değilim. Yalnız Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ilk Moskova sefiri Ali Fuat Cebesoy'un kendi hatıratında bahsettiği, Moskova'ya giderken mola verdiği Kars'ta M. Suphi'yle bir tek görüşmesinden başka şereflerine ne kabuller ne banketler ve ne de balolar verilmediğine göre, arkadaşlarımızın akibetleri evelinden tekarrür etmiş gibi bir şey sayılabilirdi.

Emekçilerin iktidarı ellerine aldıkları Ermenistan'da Sovyet rejiminin yeniden teşekkül etmesi dolayısıyla bütün devlet teşkilatlarında ve bu meyanda adliye halk komiserliğinde birçok işleri kökünden bozarak yeni baştan tanzim etmek lâzımdı. Burada devlet lisanı resmen Ermenice olduğu için bütün işlere nüfuz etmek imkânından mahrum olan Ermenistan Komünist Partisi'nin bana tevdi ettiği vazifeleri karınca kaderince kabilinden başarmaya gayret ediyordum. Vekilim ve yardımcım olarak, Ermenistan Komünist Partisi merkez komitesinin tayin ettiği "Çubar" ın bana işimde çok yardımı olmuştur.

Daimi ikamet yeri olan Tiflis'e 1919 senesi konspiratif şartları altında Kafkas ülke komitesinin bir mektubunu götürdüğüm Kasyan Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti başkanıydı, gene Bakü'de konspiratif şartlar altında uzun boylu beraber çalıştığımız İsa Davlatof da içişleri halk komiseri idi ve umumiyetle Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Halk Komiserler Sovyeti'nin diğer üyeleriyle de gerek Bakü'de ve Tiflis'te ve gerekse umumiyetle Kafkasya'dan az çok tanışlığımız vardı. Bütün bu arkadaşların, teker teker ve topluca dilleri ve dinleri başka başka adamlar olduğumuz halde, enternasyonalizm prensipleri çerçevesinde çok yardımnı hissediyordum.

Canımın her zaman sıkıldığı ve beni çileden çıkaran bir taraf var idiyse o da bazan gece yarılarından sonraya kadar oturumları devam eden halk komiserleri Sovyetinin müzakerelerinde, Ermenice söylenenleri ve konuşulanları anlayamadığım için tam randımanla iştirak edememedi. Ermenistan'da daimi çalışmak icap etseydi, maişetimi

temin etmek için çalışmaya borçlu olduğum kadar belki de daha fazla Ermenice'yi öğrenmek icap edecekti. Zaten Sovyet Rusya Federasyonunu teşkil eden milletler camiasında her milletin kendi yurdunda anadilinde konuşması, Sovyetler Anayasası'nın bu milletlerin beherine bahşettiği bağımsızlığı hissedecekleri elle tutulur ve gözle görülür bir misâl olduğu için, benim gibi tesadüfen vazifeyle bile emeğimi tam randımanla tatbik edebilmek için Ermenice lisanı bilmek zorundaydı.

Toplum içinde bulunan her millet siyasal, ekonomi ve kültürel işlerini anadilinde yürütebileceği ve yurdunu ihya edebildiği gün, toplumu teşkil eden diğer toplum üyelerine karşı hiçbir iddiası kalmaz ve kendini hür ve özgür bir millet sayar ki, bu da toplumu teşkil eden milletler arasında her türlü dedikoduya son vererek müreffeh yaşamalarına yol açar. Oktobr İnkılabının Sovyetler halklarına bahşettiği bu haklar sayesindedir, ki bugün Sovyet halkları milliyet ve dinlerine bakmayarak, komünist partisinin rehberliği altında topyekün mobilize olmuş, insanlığın en büyük ve mukaddes ideali olan komünizmi kendi emelleriyle kurmaktadır.

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti adliye halk komiserliği ve yüksek mahkeme başkanlığı görevlerini yürütmekle beraber, o günlerde pek mühim olan toplum işlerine de ehemmiyet vererek, bir taraftan, sonradan Daşnak aksidevrim hareketinde Sovyet rejimini müdafaa ve binnefis Erivan'ın müdafaasında savaşlara, Ermeni emekçileriyle beraber omuz omuza katılmak suretiyle fedakârlıklar gösteren, Erivan şehir komitesi idaresinde yerli Türklerden komünist partisi özeki teşkil ve idaresiyle uğraşırken, teklifim üzerine Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesince Bakü'den gazeteci Semih Hüseyin isminde bir arkadaş redaktör olarak Erivan'a davet edilmiş ve Erivan'da yerli Türkleri dilinde çıkan bu gazetenin yayınları daha verimli bir hale konmuştur.

XV

Mustafa Suphi ve Arkadaşlarının Türkiye'ye Davetleri ve Katledilmeleri

Bu çabalama ve didişme günlerinden birinde Sovyet Ermenistan fevkalade komiseri Atarbekof M. Suphi ve arkadaşlarının Kars'tan Trabzon'a kadar maruz bırakıldıkları aklın hayalin kestiremeyeceği envai türlü hakaretlerden sonra 1921 senesi 28/29 Ocak gecesi Trabzon'da öldürüldüklerini kısaca haber verdi. M. Suphi ve arkadaşlarının Türkiye'den tard edilmelerine kadar her türlü fena muamelelere maruz kalacakları, daha evvel geçmiş olaylara dayanılarak belki de muhtemel görülebilirdi. Çünkü daha evvel M. Suphi'nin Türkiye'ye, TKP işleri için gönderdiklerinden eczacı Nedim Agâh'ın ve Yusuf Kemâl'in kayıp olduklarını ve sonraları birincinin Topal Osman'ın adamları tarafından Samsun'da öldürülerek denize atıldığını ikincisinin de Kars'ta Kâzım Karabekir'in hışmına uğrayarak Kars kalesinde öldürüldüğünü haber alıp duruyorduk. Bunlar ve daha haberini alamadığımız bir sürü komünistlere karşı ika' edilen açık cinayetlerden sonra M. Suphi ve arkadaşlarının akıbetlerinden endişe duyulması lâzımdı. Fakat bu endişelerin aşağıda anlatıldığı şekilde caniyane ve feci olacağı da kafiyen imkân ve ihtimâl haricindeydi.

M. Suphi ve arkadaşları, Kars'ta kendilerinin kiralamaya zorladıkları araba ve faytonlarla, Erzurum'a sevk ediliyor. Jandarmalar refakatinde sevk edilen arkadaşlar, yollarda temas ve ihtilâlden men edilmek suretiyle herhangi taarruza maruz kalmadan Erzurum'un dış mahallelerine kadar gelebiliyorlar. İşte burada insanlığın nadiren tesadüf ettiği kepazelik başlıyor. M.Suphi ve arkadaşları, polis ve

jandarma tarafından parayla satın alınmış veyahut zorlanmış birçok serseri tarafından binmiş oldukları araba ve faytonlara çürük domates, yumurta ve saireler atılmak ve en galiz küfürler savrulmak suretiyle hücuma uğruyorlar ve bütün şehir içinde ta konak yerlerine gidinceye kadar artan şekilde bu hakaret devam ediyor. M. Kemal ve diğerlerinin davetiye mektupları da bu hakaretleri önlemesi şöyle dursun bilakis daha fazla galayanı mucip oluyor ve bu hal karşısında, M.Suphi'nin randevusuna muvaffak olduğu Erzurum Belediye Reisi de M. Suphi'ye "durumu kendiniz görüyorsunuz ya! Millet sizi istemiyor". Ankara'ya da gidemeyeceklerini bildirerek Trabzon yoluyla tekrar Rusya'ya Batum'a gitmelerini telkin ediyor. Bu durum karşısında başka çareleri olmadığını gören arkadaşlar bizzarure Trabzon'a gitmeye razı oluyorlar. Bu sefer de Trabzon'a kadar her meskun mahalde Erzurum'da olduğu gibi hakarete maruz kalıyorlar. Trabzon'da aynı şekilde karşılanarak evvelden hazırlanmış motorun bulunduğu deniz kenarına götürülüyorlar. Üzerlerinde bulunan tek tük silâh ve bıçaklardan da tecrit edilerek, sizi Batum'a sevk ediyoruz, diye kayıkçılar kâhyası Yahya Kâhya'nın bir motörüne bindiriliyorlar. M. Suphi'nin eşi Meryem, Memet Emin, eşi ve iki çocuğu ve Süleyman Sami karada bırakılıyorlar. Bu menhus cinayetin şahitleri olmaması için de daha evvelden dükkânlar kapatılmış ve Trabzon'daki Sovyet Konsoloshanesi memurlarına da, güya halkın olağanüstü galeyanda olduğundan bahisle konsoloshane binasından çıkmamalarını ve çıktıkları takdirde hayatlarının tehlikede olacağından bahisle ve tehdit makamında bir de muhtıra veriyorlar. Hadisenin şahidi olduklarından bahisle söyleyenlere bakılırsa, M.Suphi ve arkadaşlarının bindirildikleri motor denize açılır açılmaz arkalarından başka bir motor ile, Karadeniz'de korsanlıklarıyla nam almış Yahya Kâhya'nın adamları açılıyorlar denize. Birinci motöre yetişerek borda bordaya yanaşan ikinci motördeki caniler M.Suphi ve arkadaşlarının olduğu motöre atlayarak mutavasser feci cinayetlerini işlemeye başlıyorlar. Hatta bir an M. Suphi'nin canilerden birinin si-

lahını dahi alması mukadder iken arkadan başka bir caninin müdahalesiyle teşebbüsü akamete uğruyor ve o da arkadaşlarının mukadderatlarına boyun eğmek zorunda bırakılıyor. Tarihlerinde ilerde kaydedecekleri muhakkak olan bu olayda caniler silah ve tabancaya bile lüzum görmeden M. Suphi ve arkadaşlarının hesaplarını bıçaklarıyla görerek onları Karadeniz'in engin sularına gömüyorlar. Tarih, aralarında Kâzım Karabekir, Rafet, Bekir Sami, Ferit vesaireler gibi Batı taraftarı mürteci millet vekillerinin bulunduğu bu grubun, tarihte misline nadiren tesadüf edilen bu feci cinayeti, M. Kemal'in doğu politikasını baltalamak gayesiyle irtikâp etmişler ve bu suretle Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin liderlerini cezaevlerine tıktıktan sonra bu grup bir daha bu vesileyle batı emperyalistlerine sadakat ve bağlılıklarını ve hazırlandıkları Londra Konferansı'nda başarı sağlamak meyillerini ispat etmek istemişlerdir.

Karada bırakılanlardan M. Suphi'nin eşi Meryem'den bugüne kadar bir haber alınamamıştır. Dağlara kadın kaldırmak âdet ve gelenekleri olan bu havali sakinleri gibi Yahya Kâhya'nm adamları kadıncağızı dağa kaldırarak hayvani hislerini tatmin ettikten sonra yok ettikleri veyahut da bunlardan birinin kendine metres olarak dağlarda adamın kıt olduğu meskun bir yerde kapattıkları tahmin edilebilir.

Memet Emin'e gelince:

Meşhur Pantürkist yazarlardan Nihâi Adsız "Dokuz boy Türkler ve Osmanlı sultanları" namıyla yazdığı kitabında (sayfa 48) aynen şöyle yazıyor: "Memet Emin 24 yaşında olduğu halde 1919 senesinde Fergana'da basmacı "eşkıya" harekâtına katılarak 24 Eylül 1919'da Fergana'da hükümet de kurmuş ve kendisi ordu ve hükümet başkanı olmuş Kırgız'lardan da yedi bin kişilik bir ordu kurmuştur. Beyaz Ruslarla iş birliği halindeydi, fakat Bolşevikler propagandayla bu Beyaz Rusları kendilerine çevirdiler. 1920'de Memet Emin Bey'in yanındaki Ruslar Bolşevikler tarafına geçtiler. 4 Şubat 1920'de Bolşevik kuvvetleri Memet Emin'in karargâhına saldırıp

Memet Emin'i yendiler. Memet Emin daha sonraları Bolşeviklerin kurduğu Türk brigadına "liva" girdi.

Yazılarında pantürkistlikten ve pantürklerden bahseden Adsız'm kitabından alınan bu parça Memet Emin'in hüviyetini aydınlatmada bana çok yardım etti. 4 Şubat 1919'da Fergana emekçilerinin ve bunlara yardım eden Kızıl Ordunun elinden kaçarak yakasını dar kurtarabilen Memet Emin eşi ve çocuklarıyla beraber evvelden yerini bildiği ve işittiği M.S uphi'nin bulunduğu Taşkent'e geliyor ve gayet tabii olarak esaretten avdet ediyorum diye M. Suphi'ye başvuruyor. M.S uphi de ancak herkesin yapabileceği gibi M. Emin'i çok ihtiyacı olduğu münevver "subay" diye aile ve iki çocuğuyla beraber kendisiyle teşriki mesai etmek için kabul ediyor ve yanında alıkoyuyor. M. Suphi'yle beraber Taşkent'ten Bakü'ye beraber geldikten sonra M. Emin hakikaten esir Türklerden müteşekkil etmiş brigada N. Adsız'ın yazdığı gibi kumandan tayin ediliyor.

Bu kirli ve karanlık mazisi, kumandanı bulunduğu Türk brigadının Zengezur'da mahvolmasını, beni, M. Emin'in ihanetine atfetmek zorunda bırakmıştır. Katı Pantürkist bir yazarın kendi eserinde M. Emin'den bahsetmesi, bizim dikkat nazarımızı gayri ihtiyari M. Emin'in Pantürkist gayelere hizmet ettiği hususuna sevk etmiştir.

Süleyman Sami'ye gelince:

Süleyman Sami ve M. Emin'i daha Türkistan'dan tanıyan ve hatta Türkistan'da "parti durijinası" saflarında beraberce bu kıt'anın şitabını müdafaa ettiklerini söyleyen, Bakü'de teşkil edilmiş kızıl Türk brigadınm kültür-eğitim şubesi müdürü Ekberhan Talışinski'nin Affan Ikmek ve Cemile 'nin huzuruyla naklettiğine göre Süleyman Sami, M. Suphi tarafından iki defa Ankara'ya gönderilmiş ve hatta ikinci defa hem Ankara'ya giderken ve hem de Ankara'dan gelirken S.Sami'nin pantolon kuşağı arasına tülbent üzerine yazılmış bazı dokümanları diktiğini ve söktüğünü görmüştür. Ve hatta Ankara'dan getirdiği mektuplar arasında Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin Bakü Türkiye Komünist Partisi merkez komitesine yazı-

lı kağıdı da bulunuyormuş. O günlerde Ankara Halk îştirakiyyun Partisi ileri gelenlerinden Affan Ikmek'e göre, Halk îştirakiyyun Partisi'ne S. Sami'nin müracaatı vaki olduğunu, fakat bu teşkilât "şimdilik Türkiye'ye faaliyet nakletmenin doğru olmadığı" hakkında S. Sami'ye yazılı bir doküman verdiğini söylemiştir. Filvaki S. Sami şifahi raporunda herhangi bir davetiyenin mevcudiyetini söylediyse de bu ya yalan veyahut da Ankara polisinin sahte olarak tanzim ettiği bir davetiyedir. Bu vesika mevcut veya gayri mevcut olsun merkez komitesi oturumunda mevzuubahs olan yalnız sahte olması da pek muhtemel M. Kemal'in davetiyesiydi.

Azerbaycan Yüksek Sovyet Riyaset Heyeti'nin başkanı Sultan Mecid Efendiyof'un Ekber Han Talişinski'ye sonradan naklettiğine göre M. Suphi ve arkadaşlarının motöre bindirilirken M. Emin ve S. Sami'nin karada bırakıldıklarını ve bunlardan M. Emin'i İstanbul'da gördüğünü ve hükümet tarafından Almanya'ya tahsile gönderildiği için hazırlıklar gördüğünü söylemiştir.

Bütün bu yazılanlar dikkatle incelendiği vakit Pantürkistin ta kendisi olan TKP Merkez Komitesi üyesi M. Emin ve onun ayrılmaz arkadaşı TKP teftiş heyeti üyesi S. Sami TKP'yi ve onun merkez komitesini başta M. Suphi olmak üzere Türkiye'deki batı ajanlarına satmış, gece gündüz bir sofrada ekmek yedikleri arkadaşları Karadeniz'in ka'rı girdabına gömülürken gözleri bile seğirmemiştir,

Türkiye emekçilerinin senelerce ve senelerce matemlere bürünerek yad ettikleri ve edecekleri cinayetlerin cinayeti olan bu hadiseden sonra da ne batı taraftarları 28 Şubat 1921-12 Mart 1921 tarihleri arasında Bekir Sami'nin başkanlık ettiği heyetin katıldıkları Londra Konferansı'nı bir başarıya ulaştırabilmişler ve ne de Türkiye'de komünizmin ve komünistliğin kökünü kazıyabilmişlerdir. Çünkü emeğin mevcut olduğu her yerde komünizm, komünistlik ve binaenaleyh komünist partisi mevcut olacak ve yaşayacaktır ve yaşıyor da.

Bu feci cinayetin sosyal ve siyasal sebeplerini kısaca inceleyelim. Bu hadiseden M. Kemal'in haberi olmaması pek muhtemel gö-

rülmemekle beraber İttihatçılara has bir komitacılık usulü ile başarılan bu feci cinayetin kahramanlarını tesbite çalışalım. Kanaatımızca M. Suphi ve arkadaşlarının feci surette katilleri hususunda emri veren doğrudan doğruya Kâzım Karabekir'dir, bu emri yerine getiren de Kâzım Karabekir'in emrinde ve Trabzon'da karargâhı bulunan tümen komutanı paşa kisvesine bürünmüş bir cani olan Rüştü'dür. Kâzım Karabekir Doğu Türkiye'den olduğuna göre daha fazla Trabzon'un Of kasabasından olması akla daha yakın gelebilir.

Trabzon'un bir kazası olan Of ve civan Anadolu'nun her bucağına irticai yayan cahil hocaların yetiştirildiği fabrika bir kasabadır; arazisi gayet mahdud olduğu için, emeğiyle geçinmek peşinde olanlar burasını terk ederek Türkiye'nin başka yerlerine ta İstanbul'a kadar emekleriyle geçinecek bir saha bulmak için göçerler. Emeğiyle geçinmek istemeyenler de senelik ve belki de aylık kurslarda derme çatma dini usul ve adabı cahil hocalardan taklit ederek kendilerine hoca taslağı süsü vermeye çalışırlar ve Ramazan hocalığı yapmak için kafileler halinde Türkiye'nin her tarafına, kasabalarına, köylerine ve mümkün her meskun yerlerine Ramazan hocalığı kisvesi altında dilenmeye çıkarlar. Dilendikleri muhitte hoca olarak bedavadan yaşamanın yolunu buldukları takdirde memleketlerine avdet etmeyenler de çok olur. Doğu Anadolu'da Ermeni vatandaşları katliama uğratan ve tesadüfen eline geçirdiği bütün komünistleri takibatsız ve mahkemesiz yok edilmelerini emreden, Erzurum ve Sivas Kongre'lerinde ve Büyük Millet Meclisi teşekkül ettikten sonra Halifelik, Sultanlık ve batı emperyalistlerinin taraftarlığının liderliğini yapan Kâzım Karabekir olsa olsa irticaın menba ve menşei olan Of kasabalı olabilir. Kâzım Karabekir'in M. Suphi ve arkadaşlannm katliamında medhaldar [iştirakçi] olmadığını iddia eden yeğeninin daimi ikamet yerinin Of olması da, K. Karabekir'in Oflu olması hakkındaki kanaatimizi takviye eder.

Daha Erzurum Kongresi'nden başlayarak M. Kemal'in batı emperyalistlerine karşı Türkiye halkının mücadelesini, doğuda Sovyet-

lerle dostluk ve kardeşlik siyasetini her vesile ve fırsatta baltalayan ve bütün bu hareketleriyle M.KemaPe Türk milletini esaretten kurtaracak tedbirlerinde zorluklar, güçlükler çıkarmak gayesini güden K.Karabekir menfi icraat ve tedbirlerini M.Kemal'in şahsına karşı İzmir suikastını tertibe kadar götürenlerin arasında ve hatta başında İstiklâl mahkemesinde kıl kadar bir farkla idam cezasından kurtulmuş ve M. Kemal ölünceye kadar evinde göz hapsine mahkûm edilmiştir.

Ancak M.Kemal öldükten sonra (1938) kendi gibi mürtecilerin himmet ve gayretleriyle bir miktar Büyük Millet Meclisi üyesi olan Kâzım Karabekir ölürken de kendi vasiyeti üzerine, sofuların ve yobazların her adımda sayıkladıkları ve hatta sayısız geceler rüyalarına mevzu teşkil eden İstanbul'da Eyüp Sultan ziyaretgâhının yakın civarına defnedilmiştir.

K. Karabekir bu vasiyetiyle belki de doğu orduları kumandanı bulunduğu sıralarda irtikâbına meydan verdiği Ermeni ve komünist Türk vatandaşlara karşı işlenen cinayetlerden mütevellit günahlarının magferetini, Bizans İmparatorluğu'nu kendine ram etmek için istanbul (Konstantinopol) surlarına kadar emperyalist Arap orduları başında gelip de muvaffak olamayan ve ölerek İstanbul surları civarına defnolunan Arap kumandanlarından Eba Eyüp Halid Ansari'den dileyeceği düşüncesinden ileri gelmiştir. Eğer mümkün olacağına aklı erseydi K. Karabekir kendisini Mekke'de Muhammed Peygamberin kabri dibinde defnedilmesini vasiyetten çekinmezdi. Öyle ya Muhammed Peygamber herhalde Eyüp Sultan'dan daha biraz fazla K. Karabekir'in işine yarayabilirdi.

M. Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleriyle sonuçlanan bu fecaati intaç eden sebep ve amilleri etraflıca sayıp dökerken istanbul, Ankara ve Kars'ta siyasi hizmetlerde bulunmuş ve K. Karabekir ve benzerleriyle az çok temasta bulunmuş Şerif Manatof ve diğer M. Suphi'nin hakiki dostlarını paşaların vaid ve sözlerine inanmaması hususundaki ihtiyat tavsiyelerine ehemmiyet vermeyerek, etrafında bulu-

nanlar da dahil Pantürkist ve Panislamistlerin uzun zaman düşünülmüş ve bilhassa tertip edilmiş kendi aleyhindeki suikastlarına kurban olduklarını, tekrarına mani olmak amacıyla kaydetmezsek Türkiye inkılabına karşı borçlu olduğum vazifeden kaçınmış olurdum.

Ermenistan'da Sovyet Hükümeti'nin kuvvetlenmesi için gece ve gündüz çalışmalarından bahsederken M. Suphi ve arkadaşlarının akıbetleri hakkında aldığım feci haberi, bu akıbeti intaç eden sebepleriyle tahlil ettikten sonra tekrar yazımıza devam edelim.

Erivan'da çalışmaktayken Ermenistan'ın dağlık kısmında Ermeni emekçilerinin ehemmiyetsiz bir kısmının katıldığı Daşnaklar 16-17 Şubat 1921'de isyan hareketine başladılar. Ermenistan emekçilerinin esasen katılmadığı ve ancak kulakların ve profesyonel Daşnakların katıldığı bu isyan hareketi henüz körpe Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin başına büyük ve ciddi gaileler açabilir, memleketin istihsâl kuvvetlerini, sanayi ve ziraatın kalkınmasına matuf gayret ve teşkilat işlerini aksatabilirdi. Bununla beraber Ermenistan Komünist Partisi büyük bir gayret ve himmetle bütün ihtiyat maddi ve manevi kaynaklarını mobilize ederek en kısa bir zamanda isyanı önleyecek tedbirleri önemle almakla beraber istihsalde ihmâl etmiyordu. İsyanı önlemek ve Erivan'ın müdafaasını hem isyancılara ve hem de Daşnakların kendileriyle beraber olduklarını iddia ve propaganda ettikleri K. Karabekir ordularına karşı temin etmek için Ermenistan merkez komitesi içişleri bakanı İsa Davlatof'un da aralarında bulunduğu olağanüstü bir üçler komisyonu tayin etti. İsyanı likide ve Erivan'ı müdafaa etmek için tedbirler almakla meşgul olan üçler komisyonundan başka bütün arkadaşlar harp ve müdafaa şartları içinde cari işleriyle meşgul bulunuyorlardı ve hiçbirimiz gece yarısından evvel üçler komisyonu şitabı bulunan Ermenistan Komünist Partisi merkez komitesi binasını terketmiyorduk; isyan çanları çalmasaydı bile Sovyet Ermenistan'ı devrim komitesi üyesi ve adalet vekili olarak da diğer devrim komitesi üyeleri gibi yüklendiğimiz

sorumlu ödev dolayısıyla zaten gece yarısından evvel eve geldiğim pek seyrekti.

27 Şubat 1921 günü sabaha karşı üçler komisyonu şitabına çağrıldım; İsa Davlatof, evelden hazırlanmış olan bazılarında mavzer tabancaları da bulunan 300 silahlıdan mürekkep bir müfrezenin kumandasını tevdi ederek, Erivan'ın kuzeydoğu batısına düşen ve Nork (Çakmakçı) adıyla adlandırılan mevki ve hattı işgal ve Erivan'ı müdafaa etmek üzere tertibat almaklığımı emretti.

Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Azerbaycan'da emekçilerin düşmanları eski Çar generalleri Biçerahof'lar Denikinler, Müsavatçılar ve Pantürkistlerle mücadelelerde olduğu gibi bu defa da içinde bulunduğum sitüasyayı [durumu] dikkate almak hiç aklımdan bile geçmeden ve herhangi bir mütalaa beyan etmeden aldığım emri ifaya koyuldum. 1908 İnkılabını İttihatçılar ve Daşnaklar, Türkiye vatandaşlarını yalancı şiarı ile aldatarak beraberce başardıkları, ministirine ve en büyük gazete direktörüne (Dikran Kelekyan) ve yazarlarına varıncaya kadar aralarına alarak İttihatçıların teşriki mesai ettikleri Daşnaklarla şöyle böyle geçinir görünmekte ve Ermeni ve Türk vatandaşlar gene görünüşte kardeş gibi yaşamaktaydılar.

Birinci Cihan Harbi esnasında, ne Ermeni ne de Türk milletinin birçok nesiller boyu unutamayacakları, Ermeni vatandaşlara karşı İttihatçıların kışkırttıkları uydurma Ermeni isyanını, Kafkas cephesinde bulunan Türk orduları gerilerini tehdit ve Alman'lann Rus'lara karşı taarruz planlarını suya düşürebilecekleri vesilesiyle ve hatta Alman'lann teşvik ve rızalarıyla olması muhtemel, tarihte misli görülmemiş cinayetlere İttihatçılar Hükümeti Ermeni vatandaşları kurban etti.

Anadolu'da ve bütün Türkiye'de bu tehcire 1915'te tabi tutulan Ermeni vatandaşların yerleri hâlâ boştur. Türkiye ve hele Anadolu ekonomisi ve ziraatını ihya etmek, normal çığırına sokmak ancak bu yerlerin doldurulmasıyla mümkündür. Bir Ermeni veyahut bir Türk emekçisi ne kadar enternasyonalist olursa olsun, İttihatçıların bütün

Türkiye vatandaşlarına yüklediği bu sorumluluğundan mütevellit yakın mazinin kalbinde ve şuurunda hissetmekten maalesef kolay kolay kendini kurtaramıyor ve kurtaramaz.

Böylelerinden kendimi saymadığıma ve hal tercümemin enternasyonalistliğin bir timsali olmasına rağmen o vakit kendi tekliflerriyle Sovyet Ermenistan Hükümeti üyesi olarak arkadaşlara katıldığım vakit Ermeni ve Türk münasebetlerinde mazide geçenleri bana iyice ve etraflıca incelemek düşerdi.

Demirci bir babadan ve köylü bir anadan olmaklığım ve ayakta durmaya başlar başlamaz körük çekmek suretiyle babama yardım ettiğimi ve annemin ölmesiyle henüz beş yaşındayken nezdlerinde ve himayelerinde öksüz ve yetim kaldığım çiftçi dayılarıma hem yardım ve hem de okumakla geçen çocukluk hayatımdan sonra kendi emeğimle geçinmek bahasına olan küçük zabit mektebinde okurken, bir gün ansızın ve esrarengiz bir surette hepimizin çok sevdiği bir Ermeni başçavuşumuzun ortadan kayboluşundan başka, Anadolu'da Ermeni vatandaşların tehcir ve katliamlarından hiçbir şey bilmiyordum. Fakat kimi inandırırsın, alnımda damga yok ya!

İttihatçıların teşkilâtı adıyla özel olarak teşkil ettikleri ve sırf cezaevi müdavim ve kaçkınlarından ve hatta eşkıyalardan müteşekkil teşkilâtın bu seri cinayete şehirlerin Ermeni vatandaşlarıyla daimi rekabet halinde bulunan küçük burjuva alışverişçileri de kısmen katılmışlardır. Ermeni vatandaşlarının tehcirine katılan bu alışverişçiler hâlâ birer zengin olarak şehirlerin burjuva ve mütegallibeleri arasında yerlerini almışlardır. Emekçi işçi ve çiftçiler ise bu işe katılmamış ve bunlar şehirlisi olsun yerlisi olsun fırsat buldukları yerde Ermeni vatandaşlardan irili ufaklı kadınlı erkekli birçoklarını saklamışlar ve himaye etmişlerdir; bugün Türkiye'nin tek tük vilâyet merkezlerinde Sivas ve Kayseri ve diğerlerinde bu Ermeni vatandaşlardan bütün bütün mahalleler vücuda gelmiş ve bütün Anadolu'ya tek tük Ermeni vatandaşlarını içlerinden bazılarının isimleri değişmiş olarak rastlanabilir.

Sabahın alaca karanlığında tayin edilen yerde bulunmak üzere yola çıkmış bulunuyorduk. Noktası noktasına üç yüz muharipten ibaret müfrezenin yüzde doksanını yerli ve dışarılı Ermeni yoldaşlar kalanı da Erivan şehir özeğinden tanıdığım Erivanlı yerli Türkler teşkil ediyordu. Ben bir Türkiyeli Türk olarak bu Ermeni yoldaşlardan müteşekkil müfrezeye Erivan'ı Daşnaklara karşı müdafaa etmekte, yukarıda anlattığım durum ve şerait altında kumanda edecektim.

Yürüyüş kolu nizamında Astafiyevski şosesi boyunca Nork istikametine yürüyüşe başladık. Gayet soğuk bir kış gecesiydi. Aynı şose boyunca da şehre avdet eden her millete mensup erler şosenin diğer tarafından yürüyüş kolları halinde ve teker teker topları ve ağırlıklarıyla cepheden akın ediyorlardı. Ben durumun hakiki manzarasını daha iyi anlamaya ve kavramaya başladım.

Kafkas cephesinde ardı arası kesilmeyen dümdar savaşlarına iştirak ettiğim için durumdan hem Erivan'ın müdafii ve hem de cepheden çekilmekte olan kıt'alanınızın, bizler, dümdarı [artçısı] olacaktık. Bir sözle dümdar muharebeleri vererek Erivan'ın boşaltılmasını sağlayacaktık; mermilerimiz bile daha yetişmemişti. Gönderilen mermiler "Nork" a geldiğimiz anda bize yetişti.

Mermiler alelacele bölüşüldükten sonra müfrezeye hitaben durumumuz hakkında bir kaç sözle, arkadaşlarımı Erivan'ın tahliyesi sağlanıncaya kadar mukavemet etmemiz zorunluluğunu hepimizin iyi konuşabildiği tek lisan olan Türkçe'yle kendilerine anlattım.

Bulunduğumuz ve adına Nork denilen mıntıka Erivan'ın üzüm bağları mıntıkası olduğu için kış münasebetiyle boş olan bu bağ evlerine üçer beşer taksim etmek suretiyle müfrezeyi verilen cephe uzunluğunca yerleştirdim. Hava daha karanlıkça soğuk da şiddetliydi. Bereket versin müfreze mensupları hepsi, münavebeyle gözcüler ileri sürmek suretiyle bağ evlerinde idiler; hava ağarmaya başlayınca her iki taraftan tüfek ateşleri başladı; ben de bir kaç Ermeni ve yerli Türk'lerden arkadaşlarla cephenin uygun ve cephe hattı üzerin-

deki bir yerinde bulunuyor etrafa hep beraber dikkat ediyorduk; vakit ilerliyor ve ortalık gittikçe aydınlanıyordu. Bizim cephede müsademe devam etmekte olsun güneş epey yükseklere kalktığı bir zamanda arkamızda bulunan Erivan'dan silah sesleri gelmeye başladı; dikkatle bu olayı tesbit ettikten ve aramızda istişarelerde bulunduktan sonra mevzimizi değiştirmeye ve daha uygun bir yere çekilmeye karar verdim. Zaten çekilecek Erivan'dan başka bir istikamet de yoktu. Bütün cepheyi bu kararımızdan haberdar ederek her kıt'a ve kıt'a mensupları bulundukları yerden şehir istikâmetine doğru avcı hatlarıyla ineceklerdi; öyle de yaptık. Bizim istikametimize şehir kenarında dış mahallelerde bir hastane düştü.

Hastaneyle bağlar arasındaki çaya yaklaşmaktayken hastane tarafına düşen çay kenarında bir silah sesiyle hastane elbiseli birinin çaya yıkıldığını gördük ve o adama doğru bir kaçımız koştuk, adamcağız can çekişmekteydi, adamcağızı haliyle bırakarak katili aramak kaygısıyla alçak toprak evlerden ve dar yamru yumru sokaklardan müteşekkil şehrin dış mahallelerine daldık, sokaklarda çoluk çocuk ve kadın görünmüyor yalnız silahlı, asker kaputlu kalpaklı ve saçlı sakallı kendimize benzeyen adamlar görünüyordu.

Biz topumuz 15-20'den ibaret onlarsa çok kalabalıktı. Katili aramak ve tahkikat yapmak zamanı değildi, bize bir an evvel üçler karargâhına çatmak lâzımdı. Dar sokaklardan dolaşarak ve etrafımızdan gelip geçen silahlılara, kendileriyle konuşulacak bir mevzuya sebep vermeden boyuna ilerliyor bir an evvel Astafiyevski şoseye çıkmaya gayret sarf ediyorduk. Yollarda kimseyle konuşmadığımız gibi kendi aramızda da konuşmuyorduk, hepimiz birer dilsize dönmüş ancak mimik ve işaretlerle birbirimizi sevk ediyorduk. Nihayet Astafiyevski şoseye çıktık. Şehrin dış mahalleleri kalabalık olduğu kadar şehrin merkezi de kalabalık, yalnız şose nisbeten tenhaydı. Biz şoseye çıkar çıkmaz durakladık, acele ve kesin karar almak lâzımdı. Köşe başında bu ani duraklama bile etrafta şüpheli ve etrafımızdaki muhakkak bizlerden olmayan silahlıların dikkat nazarlarını

celp etmekten hali kalmadı. Bizim de kıyafetimizin onlardan kalır tarafı olmadığı için birbirlerimizi seçmekte güçlük çekiyorduk. Bizde de kaput ve başlarımızda büyücek kara ve saçakları gözlerimize kadar düşen birer papak vardı.

Bu arada onlardan tanımadığım birisi ta burnuma kadar sokuldu, ne yapmak ve anlamak istiyordu bilmem, fakat bana çok şüpheli göründü, ben onun tasarlamak istediğine meydan vermeden kim olduğunu Rusça sordum, herif anlamadı, bir daha sorumu tekrarladım herif gene susuyor, bu sefer Türkçe olarak kim olduğunu sordum ve doküman istedim, dokümanım var dedi ve dokümanı çıkartmak için sağ elini pantolonunun sağ cebine gayet ihtiyatlı ve şüpheyi davet edecek bir şekilde soktu. Elinde tüfeği vardı. Ben de kuşkulandım herifin her hareketini yakından takip ediyordum. Bizden de orada bir kaç arkadaş vardı. Pantolonun cebinden elini çıkarırken tabancanın parlayan kabzasını ben gördüm ve hemen bileğini yakalayarak tabancayı ve hem de tüfeğini aldık. Aklımızca herifi karargâhımıza götürmek üzere diğer yakaladığımız bir kaç mevkuf meyanında şosenin ortasına diktik.

Şimdi şose boyunca yürüyerek karargâha gitmek lâzımdı. Ermeni ve yerli Türk yoldaşlarla beraber hepimiz on bir kişi kalmıştık. Altımız şosenin sağ tarafında, aralarında benim de bulunduğum beş arkadaş da avcı hattı halinde şosenin sol tarafında ve tevkif ettiklerimiz de şosenin ortasında bulunarak yürümeye başladık, acele etmeye hiç hacet ve mecburiyet yoktu, bizim için her taraf meçhuldü. Eğer olan Erivan'a arkadaşlarımız tarafından tamamıyla terk edildiğinden haberimiz olsaydı tamamen ümitsizliğe düşer birçok yanlış ve acele hareketlere tevessül ederdik. Üçler karargâhına yetişmek için biz tam imanla ve fakat ihtiyatla ilerliyorduk.

Şoseye nazır ve şoseden görünen ve hemen hemen hepsi birer buçuk katlı olan evlerin pencereleri silâhlı ve fişeklikli adamlarla dolu yalnız bizleri gözleriyle takip ediyorlardı; şüpheli ve tehlikeli saydığımız bu adamları tabanca ve tüfeklerimizi tevcih etmek sure-

tiyle pencerelerden uzaklaşmalarını sağlıyorduk; bizler şosenin sağ tarafındaki evlerin, ötekiler de şosenin bizim bulunduğumuz sol tarafındaki evlerin pencerelerini gözetliyor ve takip ediyorduk. Şose boyunca sokakların birbirlerini kat ettikleri yerlerde silahlı ve silahsız duran adamları silâh ve tabancalarımızla tehdit ederek kaçırtıyor ve yolumuza devam ediyorduk.

Son sokak kaldı ki onu da bir tehlikesiz geçebildiğimiz takdirde karargâha girecek ve güya sahili selâmete çıkacaktık. Zaten o ümit olmasaydı biz bu kadar gayrete sahip olabilir miydik! Bütün gece uykusuz, aşağı yukarı da iki saatte bütün sinir ve asabımız gerginlikten yorgun ve bitap bir haldeydik. Fakat muvazene ve irademiz henüz elimizde idi. Bu son sokak ağzı da evvelkiler gibi kalabalıktı, artık bunları kışkırtmaya lüzum görmüyorduk, çünkü karargâha gelmiştik, karargâhın burnu dibinde de düşman olmaz ya! Şimdiye kadar bizim geçtiğimiz her sokak başında başkalarına tevcih ettiğimiz suali bu sefer bunlar bize sormasınlar mı? "Kimsiniz sizler" diye bizim arkadaşlardan biri de, karargâhın tam burnu dibinde bunları bizim adamlar sanarak "Bolşevikleriz" diye cevap vermesi üzerine üzerimize her taraftan bir yaylım ateşidir başladı, her birerimiz canlarımızı kurtaracak birer delik aramaya koyulduk, fakat birbirimizi de terk etmiyorduk. Astafiyefski şosenin üzerinde bütün evlerin kapıları kapalı kaçacak bir delik de yok ki girelim. Yolun bizim olduğumuz tarafından ateş altında ateş istikametinin aksine yani geriye doğru koşarken yaşlı bir Ermeni kadını avlusunun sokak kapısını araladı ve biz hepimiz avluya dolduk. Bu kadıncağız hakikatte o anda bizim can kurtarıcımız oldu, kul daralmayınca hızır yetişmez derler, aynı oldu. imdadımıza hızır yetişti. Yüz metre karelik daracık avlu içinde etraf ev ve duvar olduğu halde naçar ve ümütsiz bir halde kendimizi müdafaa etmekten ve muhakkak ölmekten başka çare görünmüyordu. Her türlü kurtuluş çarelerini aramak ve ümitsizliği yenmek lâzımdı. O an ince eleyip sık dokumak zamanı değildi. Bizi takip edenler girdiğimiz evi ve avlusunu gördüler, bizi

kuşatanlar avlusuna girdiğimiz evin üzerine yani çatısına tırmanarak bizlere tek tük ateşe başladılar. Bizler de kendimizi her şeye siper alıyor, fakat mukabil ateş yapamıyorduk, çünkü onlar çok fişekleri bol durmadan boşa doluya ateş ediyorlardı. Aramızda bir tek Ermeni arkadaş kalmış diğerleri 294 kadar Ermeni ve yerli Türk yoldaşlar hepsi ekilmiş bulunuyordu.

Şehir içi harplerinde gayet normal sayılacak olan bu olay bu kadar adamın ölümlerine atfedilemez. Yalnız irtibatsızlık dolayısıyla kumandanın elden çıkması herkesin kendi başı çaresine bakmak üzere dağılmaları neticesidir. Tabii kısmen ve hatta çokluca ölenler de olmuştur. Bu hususta bir olayı misâl göstermek mümkündür. Aramızda bir tek Ermeni arkadaş kalmıştı, yalnız mavzer tabancası bulunan bu Ermeni arkadaş bir aralık kayboldu, acaba vuruldu mu öldü mü diye düşünürken ve kendisini avlu içersinde aramaya koyulduğumuz zaman tuvaletten çıktığını gördük, tabancası yoktu, attım dedi, bu arkadaş da Amerika'dan gelmiş bir göçmendi. En son çile arkadaşını da bizden ayrıldığı için kaybettik.

içinde bulunduğumuz avluya girerken de şosede olan ve beraberce Nork'dan karargâha gelebildiğimiz on bir arkadaştan beşini Daşnakların üzerimize yaylım ateş etmeleri neticesinde zaten kaybetmiştik.

Bir yaşlı Ermeni kadınının yardımıyla sığındığımız ev avlusunda kala kala beş arkadaş kaldık. Daşnaklar civar evlerin damlarından muhasara halkasını boyuna sıklaştırıyorlar ve bizler de dakikalar geçtikçe ümitsiz duruma düşüyorduk.

Bu esnada gene aynı yaşlı kadın beni kolumdan tutarak dikkatle ve ihtiyatla avlunun sokak kapısı istikametinin aksi tarafına rastlayan ve hiçbirimizin fark etmesine imkân olmayan küçücük bir kapıya kadar götürerek kapıyı açtı ve geniş bir tarlayı andıran komşu avlusunu ve bu avlunun sokağa çıkan karşıdaki kapısını da gösterdi. Artık tüfek veya tabanca kurşunuyla ölmeyi çoktan gözümüze kestirmiş olarak bu avluya girdik ve yıldırım hızıyla bize gösterilen so-

kak kapısına kadar koşarak kapıyı yavaşça ve gürültüsüzce aştık, ilk avludaki gibi ateşe de maruz değildik. Isyanetlar bizim sıvıştığımızın farkına bile varmadılar, kapıyı açtık, yavaşça etrafı gözetledik, bu kapıda olduğumuz halde biz bu sefer bizleri muhasara edenlerin arkalarına düşmüşüz. Bir köşe arkasında arkaları bize karşı duvara üst üste yaslanmış ve hatta yatmış ve güya muhasara edilenler biz değilmişiz de onlarmış gibi pusu kurarak bizi bekleyenlerin üzerine bir kaç el ve ansızın ateş edince onlar o tarafa biz de kapıdan fırlayarak bu tarafa yani aksi tarafa dar sokaklara daldık. Ben şehrin bu mıntıkasını tanımıyordum, kılavuzluğumuzu arkadaşlar yapıyor biz yalnız onları takip ediyorduk. Bu şekilde giderken, kendisine sipariş ederek bir çizme diktirdiğim Erivan'da yaşayan Türkiyeli bir Ermeni kunduracıya yolda rast geldik. Onun Erivan'da kunduracı olduğunu ben biliyor ve tanıyordum, eli tüfekli olan bu hemşeriyle selamlaştık, tam bir adi zamanmış gibi ayrıldık, fakat hepimiz heyecanlı ve müteyekkız olduğumuz için dikkatli idik, bizden beş on adım ayrılınca bizim tanış, yüzünü bizim tarafa çevirdi, namlusunu yere dayayarak boş olan tüfeğini doldurmaya başladı, onun tüfeği doldurmasına meydan bırakmadan koştuk ve kunduracının tüfeğini aldık ve aramıza katarak beraberce yolumuza devam ettik. Tüfeğinin boş ve kendisin de acemi olması bize belâsız yolumuza devam etmek imkânını verdi.

Yolumuzun kat' edecek olduğu meydana (şimdiki Azizbekov) yaklaşmakta olduğumuzu, göklere yükselen gürültüden ve arasız işitilen "getse azad hayistan" naralarından meydanda isyancıların mevcut oldukları anlaşılıyordu. Sokağın meydana çıkacağı yere beş on adım yaklaşıncaya kadar meydandakilerin hiçbirinin bizden haberi olmadı. Meydana bitişik ve bizim geldiğimiz yola kapısı olan avlu ve ev Erivan'ın derebeylerinden Ali Han'ın eviymiş, belki meydandakilerin haberi olmadan bu avlu vasıtasıyla başka bir sokağa çıkabilecektik, avlu kapısını yavaşça çaldık, kapı açıldı ve biz avluya girdik. Kunduracıyı da tüfeğini iade ederek serbest bıraktık, meğer

onu da beraber almak lazımmış. Kunduracıyı bırakır bırakmaz gayet yakın olan meydana hem koşuyor ve hem de Bolşevikler komünistler diye bağırıyordu.

Bizler daha avlunun karşı taraftaki sokağa çıkan kapısına yetişmeden bir buçuk adam yüksekliğinde ve meydana bitişik olan avlu duvarının üstü meydandaki silahlılarla doldu, gene üzerimize ateş yağmaya başladı. Hatırlamıyorum beş ve yahut altı kişi miydik, tüfek mermilerinden kendimizi muhafaza etmek için küçücük kapı yuvasına sıkıştık. Bu yuva, birbirlerimize girecek kadar sıkıştığımız takdirde takdirde bizleri mermi yağmurundan saklayabiliyordu ve sakladı da.

Biraz temelli ateş kesilir gibi oldu, bizler de bu ateş kesiminden istifade ederek kapıyı açtık ve meydanın aksi istikametine şehir harici istikametine doğru koşmaya başladık. Epeyce koştuktan sonra Türkiye Konsolosluğu binası önünde olduğumuzu söylediler. O günlerin müttefiki olduğumuz Türkiye Konsolosluğu binasına iltica ettik. Gece olaydı belki sokakların darlığından ve eğri büğrü oluşundan istifade ederek bir tarafa sıvışabilir ve konsolosluk binasına da sığınmak derdinden kurtulabilirdik. O vakit konsolosluğa girmiş olsak da bile ne ehemmiyeti vardı? Konsolos Bahaiddin Müsavat hükümetinin son günlerinde Bakü'de Zahtaki Takiyef'in dokuma fabrikasında evelleri bahsi geçtiği gibi Müsavat hükümetini devirmekte yardımları dokunacak işçi müfrezelerini talim ve terbiye etmişti. Diğer taraftan da Moskova'da Rus-Türk heyetleri dostluk ve kardeşlik esaslarını müzakere halindeydiler.

Sonradan anlaşıldığına göre üzerimizden ateşin kesilmesine sebep Daşnakların bizlere boşalttıkları mermilerin, Ermeni halkı arasında kendi ilan ettikleri sözde müttefikleri Türkiye'nin konsoloshanesini taramasını Daşnakların önlemesi içinmiş. İsyancıları ateş kestirmeye her ne sebep zorlarsa zorlasın biz bu ateş kesilmesiyle muhakkak ölümden bir defa daha kurtulmuş olduk.

Konsoloshaneye girer girmez karımın encamından haber almak ilk iş oldu ve kendisine bir haber göndererek çağırttım. Hemen hepimizin geleceği hakkında konsolosla müzakereye giriştik. Konsolos aramızda bulunan yerli Türklere sığınma hakkı tanımayacağını fakat kendilerinin gece karanlığından istifade ederek hatta istedikleri zaman ve şekilde konsoloshaneden çıkabilmelerine müsaade edileceğini ve konsoloshaneden çıkıncaya kadar bu müsaadenin muteber olduğunu bildirdi.

Sonradan şahitleriyle ispat olunduğuna göre konsolos hakikaten sözünün üzerinde durarak benimle beraber konsoloshaneye sığınan yerli arkadaşlardan Salâh Kulicinski, Salmanof Hüseyin, Hasan Ali Ahundof ve başkaları hatta bu arkadaşlardan biri konsoloshaneye sığındığımızın üçüncü günü gece karanlığından istifade ederek akrabaları tarafından kadın elbisesi giydirilmek suretiyle kaçırılmış ve bunlardan beheri daha ileride bahsi geçeceği şekilde teker ve toplu olarak Kızıl Ordu cephesine iltihak etmişlerdir.

Benim ve Erivan'da çıkan yerli Türkçe gazetesinin müdür ve baş muharriri Semih Hüseyin'in ve bir de karımın Türk tebası olarak konsolos sığınma hakkımızı tanıyacağını vaad etti, fakat kesin bir söz vermedi. Tabii ve usulen yazılacak çizilecek Kars'tan ve belki de Ankara'dan irade sadır olacak ve bu iradeye göre konsolos hakkımızda muamele görecek. Ermenistan Sovyet Hükümeti üyesi sıfatıyla benim ve hepimizin Daşnaklara iade edilmemiz de pekâla imkân dahilindeydi, bu takdirde asılmak yahut kurşuna dizilmek suretiyle öldürülmeye çoktan razı olmuş bir haldeydik.

Kendi ihtiyarlarında olmayan [iradeleriyle hareket edemeyen] bizim gibi adamlar hem lehlerine ve hem de aleyhlerine tezahür edecek bütün hadiseleri soğukkanlılıkla karşılamaları lâzım amma elden gelir mi? Yirmi gün konsoloslukta kaldık, resmi ve gayri resmi konsoloslukta edindiğimiz haberlerden anlaşılıyordu ki Daşnaklar bizi konsolostan ısrarla istiyorlar, ardı arası kesilmeden nota ve ültimatom veriyorlar. Bizleri konsolosun kendilerine iade etmeleri

için tehditlere varıncaya kadar Daşnakların bütün teşebbüsleri akim kalınca bu sefer de Daşnaklar konsolosluğa Erivan'ın sayılı güzellerinden "Ema" isminde bir genç kadını gönderiyorlar, genç kadınla konsolosun konsolosluk koridorunda, bizleri Daşnaklara iade etmek hususundaki görüşmelerine kapı arkasından kendimiz de şahit oluyorduk. Konsolosun genç kadına cevabı evelinden sonuna kadar yalnız bir "hayır"dan ibaret oldu; tek bu hayır sözü bizlere Erivan'daki hayatımız hakkında kat'i olmaktan ziyade bir azıcık ümit veriyordu. Yirmi günden beri konsoloslukta biz mevkuf bir halde ve bütün dünyadan alâkamız kesilmiş kurbanlık koyun gibi bekliyorduk. Nihayet yirminci gün konsolos Kars'tan aldığı talimat üzerine beni ve Semih'i Türk ordusundan firar ettiğimiz için mahkeme olunmak üzre Kars'a sevk edeceğini bildirdi. Derdin birisinden kurtulmak peşindeyken bu sefer ikinci ve muhakkak daha tehlikeli bir derde düştük.

Konsoloshanede kaldığımızın yirmi birinci günü sabahın erken saatlerinde sevk edilmemiz için hazırlanmamızı bildirilen zaten neyimiz vardı ki topu topu üçümüzün iki bavulu vardı, eşyalarımızı topladık bu iki bavula yerleştirdik. Bizde eşya ve dünya varlığını düşünecek ne hal ve ne de neş'e vardı. Üstelik de konsolos bende olan bir küçük Belçika mavzerine gözünü dikti, bir kaç defa mavzeri kendine hediye etmemi istediyse de ben işitmezliğe geldim, bunun üzerine bu sefer de açıkça tabancayı vermezsen sizi hududa kadar yaya gönderirim demesin mi? Konsolosun benden Belçika tabancasını almak istemesinin iki sebebi vardı: 1) Beni kısmen terki silâh etmek, 2) Her zaman insana hayatını kazandırabilecek olan her yerinde saklayabileceğin mini mini bir tabanca.

Semih'in ve karımın ısrarları üzerine tabancayı konsolosa verdim. Gün ortasından sonra muhafızlarımız erlerle beraber iki faytonla Erivan'dan hareket ederek akşam üzeri Aras nehri kenarında Markara köprüsünün Sovyet Ermenistan'ı toprakları üzerindeki Markara köyüne geldik. Vaktin gecikmesi üzerine o geceyi Markara kö-

yünde geçirdik. Ertesi günü sabahleyin erkenden Markara köprüsünden geçerek gene muhafızlarımız refakatinde ve onlarla beraber ve üzerinde eşyamız bulunan bir mekkâre arabasıyla İğdır'a geldik.

Bizler ve muhafızlarımızın münavebeye bindiğimiz bir tek mekkâre arabası ile bir hafta gayet soğuk ve karlı yollarda yolculuktan sonra yüzlerimizin derileri soğuktan yanarak sıyrılmış olduğu halde Kars'a gelebildik ve bizi doğru şehir kumandanlığı binasına getirdiler, içinde ve kapısında birer süngülü nöbetçi ikame edilen bir odaya yerleştirdiler, durumumuz imrenilmekten uzaktı, yiyecek ve içeceğimizi erler vasıtasıyla temin edebileceğimiz bildirildi. Tam bir mevkuf durumundaydık. O gün ve akşamı bu durumda geçirdik.

Ertesi gün sabahleyin biraz geç saatlerde beni çağırdılar ve iki süngülü er refakatinde şehir kumandanlığından şehirde başka bir eve götürdüler; burası da kumandanlığa tahsis edilmiş bir evmiş. Bir odasına beni tıktılar, fakat süngülü nöbetçiler peşimi bırakmıyor bir gölge gibi beni takip ediyordular; girdiğim bu oda, bir yazı masası, iskemleleri, koltuklan ve divanıyla beraber alelade bir oda manzarası arz ediyordu; masanın gerisinde oturanı çok zihnimi yormadan tanıdım; bu adam albay rütbesiyle Derbend (Dağıstan) cephesinde epeyce bir müddet cephe kumandanlığı ve XI. Ordu Bakü'ye geldikten sonra da bir kaç zaman Bakü şehir kumandanlığı birinci yardımcılığını yapmış iyi tanıdığım Rıfat Bey'di. O, kafiyen tanışlık vermeden beni ciddi bir surette sorguya çekti. Sonra da muhafızlara beni götürmeleri için emrini verdi.

Kendisinden ayrılırken de "sana acımam yanındakilere acırım" diyerek içinin zehirini dökmekten kendini alamadı. Bu sözler Nedim Agâh ve Yusuf Kemal gibi benim de yok edileceğimin çoktan tekarrür ettiğinin bir ifadesiydi, yalnız Semih'le karımın mukadderatları meçhul gibi görünüyordu. İki süngülü muhafız er ben de önlerinde şehri baştan başa yürüyerek tekrar şehir kumandanlığına geldik. Arkadaşlarım benden heyecanla havadis soruyorlar ben de onlara atmasyondan bazı şeyler yumurtluyordum. Doğrusunu söyle-

sem onlar da benim gibi derde düşecek ve kahırlanacaklardı. Ben kendim artık ölümüm haberini sağlam yerinden almış bulunuyordum. Bu kara haberi arkadaşlarıma da aşılamakta ne mana vardı. Ben kendi derdimle baş başa kalmak istiyordum daha doğrusu. Bu kâbus içinde hava karardı, geç vakit oldu, yattık, fakat ben gene kendi derdimle baş başa ve kimseye açılmak ve kimseyle dertleşmek istemiyordum. Sabah oldu, öyle yaklaşıyor bizim sorgudan henüz bir haber ve beni de bir tarafa götüren yok. Zamanın geçimiyle mütenasip olarak beni bekleyen feci akıbetten dolayı merak ve heyecanım artıyordu, öyle ya belki beni de Yusuf Kemallerin, Nedim Agahların ve Maksutların akıbetleri bekliyordu.

Öğleden epeyce sonra şehir kumandanlığında bir hareket ve gidiş gelişler başladı, bu gidiş gelişlerin sonucunun başımda patlayacağını düşünürken nihayet şehir kumandanının bizim odaya geleceğini haber verdiler, biraz toparlandık ve şehir kumandanını karşılayacak bir duruma girdik. Fakat şehir kumandanından, dünkü sorgumdan sonra Rıfat Bey'den aldığım muhakkak ölümüm haberinden sonra ne bekleyebilirdim. Veyahut ne bekleyebilirdik. Durumumuzun ciddiyetini söylemediğim için takdire imkânları olmayan arkadaşlarım belki hayırlarına veyahut hayırlarımıza bir şeyler düşünebilirlerdi. Neyse nihayet kapı açıldı, içeriye tanımadığım, yalnız geleceğini söyledikleri şehir kumandanı olduğunu tahmin ettiğim bir yüksek rütbeli subay ve arkasında da Bakü'den iyi tanıdığım ve beraber çalıştığımız ve işbirliği yaptığımız Doktor Fuat Sabit olduğu halde odaya girdiler. Kars'ta bulunmasını aklımdan ve hayalimden geçirmediğim ve fakat dostluğundan tam emin olduğum Doktor Fuat Sabit ile düşmanlığından zerre kadar şüphe etmediğim Kars şehir kumandanı gibi iki ma'kus kuvvetin bir arada karşıma dikilmesinden hayrette kaldım. Tabii bizler üçümüz de ayağa kalktık ve nezâketen kendilerini selâmladık, el sıkma, fazla hasbihal filân yok.

Arkasında Doktor Fuad Sabit'in ayakta durduğu kumandan ayakta ayakta sözüne başladı; sizinle görüşmek üzere Kâzım Karabekir

Paşa beni gönderdi; paşa hazretlerinin Orjonikidze'den aldığı telgrafta Orjonikidze'nin seni istediği bildiriliyor ve bu hususta senin fikrini soruyor; burada kalmak mı istersin deyince kumandanın arkasında daha uzun boylu Doktor Fuat Sabit menfi cevap vermemi anlatır bir şekilde başını kaldırdı, yoksa Sovyetlere mi gitmek istersin deyince de gene Doktor Fuad Sabit belki evelki işaretini anlamamışımdır zehabıyla başını önüne müsbet cevap vermekliğimi anlatır bir şekilde tekrar etti. Ben zaten İttihat ve Terakkiciler iktidarda oldukça, ta evelinden Türkiye'ye dönmek azminde olmadığımdan Sovyetlere gideceğimi söyledim. Şehir kumandanı, ben paşa hazretlerine arz edeyim diyerek Doktor Fuat Sabit'le beraber odadan çıktılar.

Şehir kumandanının bu beklenmedik ziyaretinden mütevellit ümit ile dolu heyecan arasındaki bu mevzuu aramızda ihtiyat ve teenni ile [ecele etmeden] müzakereye koyulduk. Epeyce bir müddet sonra şehir kumandanı arkasında Doktor Fuad Sabit olduğu halde gene geldiler. Şehir kumandanı, Paşa Hazretlerinin benim Sovyet Rusya'ya gitmekliğime müsaade ettiğini, serbest olduğumuzu, çarşıya, pazara ve kahvelere dahi çıkabileceğimizi ve ilk hareket edecek trenle sevk edileceğimizi söyleyerek odamızdan çıkarken nöbetçilerin kaldırılması emrini de verdi. Doktor Fuad Sabit odamızda kaldı. Doktor Fuad Sabit katiyen dışarı çıkmamamızı, her ne lazımsa erler vasıtasıyla getirtmemizi, kendisi de yiyecek ve öteberimizi getireceğini, trenin hareket edeceği gün de gelerek istasyona kadar bize refakat ve bizi teşyi edeceğini söyleyerek ayrıldı.

Doktorun "katiyen dışarı çıkmamamızı tenbih etmesi" tehlikelerin bütününün daha ortadan kalkmadığına bir delil saymak lâzımdı. Malum ya Kars öteden beri komünistler için bir mezar olmuştu. Kaç tane isimlerini bilmediğimiz meçhul arkadaşlarımız Kars topraklarında ebedi kaldılar; dışarı çıktığımız takdirde bizi de sizi Rusya'ya gönderiyoruz diye yok edebilirlerdi, o topraklarda bulunduğumuz müddetçe bu ihtimal her zaman ve her an mevcuttu.

Günlerimiz yeknesak geçiyor, doktor her gün uğruyor, gelirken

de sebze ve meyvalardan öte beri getiriyor, hatta bir defasında da geldiği vakit bazı zaruri siparişlerimizi temin etmesi için tekrar çarşıya gitmesini rica ettiğimiz vaki olmuştur. Hareket günümüz kesinleşti. O gün hazırlandık. Doktor geldi ve faytonların hazır olduğunu ve istasyona gideceğimizi söyleyerek eşyalarımız da elimizde hep beraber şehir kumandanlığmdaki odamızdan çıkarak hazır olan iki faytona yerleştik ve istasyona geldik.

Doktorun yardımıyla vagona yerleştik, kendisiyle vedalaştık ve tren hareket edinceye kadar peronda kalan doktorla o dışarda biz vagonda olduğumuz halde görüştük.

Akşam geç vakit cepheye en yakın istasyona kadar geldik. İstasyonda zaten bizleri Türkiye Ordusu mensuplarından bekleyenler varmış, aldılar, cephede bir Türk müfreze karargâhında geceyi geçirdikten sonra sabahın erken saatlerinde Kızıl Orduya teslim ettiler. Kızıl Ordu mensupları da bizi derhal Kirofkan'a (Kara Kilis) getirdiler ve ilk trene binerek Tiflis'e geldik. Tiflis'te bir otelde yerleştikten sonra ilk iş olarak durum hakkında kendisine izahat vermek ve bir kurtarıcımız olarak kendisine derin şükranlarımızı arz etmek üzere Orjonikidze'yi görmek borcumdu. Orjonikidze'yi görüp bir borcu ifa ettim ve kendisini başımızdan geçenler hakkında tenvir ettim ve bana Ermenistan Sovyet Hükümeti Halk Komisarları Sovyeti Başkan vekili Ermenâk Karakozof'u Ermenistan'ın son durumu hakkında tenvir etmek üzere Dilican'a gitmekliğimi teklif etti, oradan avdet ettikten sonra da tekrar Erivan'a gitmeye hazırlanmamı söyledi. Orjonikidze'nin bu son teklifi üzerine Ermenice bilmediğim için benim Erivan'da çalışmaklığımdan bir semere olmayacağını lisanı münasiple kendisine hemen orada söyledim. O da böyle bir itirazı bekliyormuş gibi razı oldu ve hele Dilican'a bir git gel de sonra bir şeyler düşünürüz dedi. Ben de ertesi gün hemen Dilican'a yollandım.

Dilican'da Sovyet Ermenistan'ı Halk Komiserler Sovyeti başkan vekili Ermenâk Karkozof'u görüp kendisini Ermenistan'ın son durumu hakkında etraflıca tenvir ettikten iki gün sonra Tiflis'e dön-

düm. Tekrar Orjonikidze ile görüşürken, M.Suphi ve arkadaşlarının feci akıbetlerinden ve TKP'nin tekrar teşkil ve ihyasından bahsederek bir büronun kurulması üzerinde durdu. Ben de Orjonikidze'nin bu teklifini destekleyerek mevcut arkadaşlarla beraber böyle bir büroyu teşkil edebileceğimizi söyledim. Bu şekilde aramızda anlaştıktan sonra daha fazla vakit kaybetmemek için harekete geçmek üzre ben de Bakü'ye hareket ettim.

Şimdi gelelim tekrar Nork'a:

ileride yazdığım gibi üç yüz silahlıdan ibaret müfrezeyle bağlar, meyva ağaçları ve bağ evleri aralarında mevzilerimizi almak üzere iki buçuk üç kilometrelik bir cepheyi işgal ettik. Cephe hattı arasında göz irtibatı mümkün değil, kumanda etmek istenildiği vakit irtibat silahlı erler vasıtasıyla temin edilebilirdi. Müfrezemize parça parça veya toptan ricat etmek lâzım geldiği takdirde, ricat yolumuz olan Erivan'a inmek zorunda idik. Harp devam ettiği için müfrezeyi toplamak mümkün değildi, cephede bulundukları avcı hatlarıyla herkes kendi istikâmetinde Erivan'a inmesi lâzımdı. Öyle de yapıldı.

Fakat şehrin içinde harbin devam etmesi, sokaklar ve evler müfrezede ancak 10-15 eri bir araya getirebilmeme imkân verdiği halde konsolosluğa girdiğimiz zaman yalnız beş arkadaş kalmıştık. Müfrezenin en sağ cenahı bu çekilmeden haberleri bile olmamış ve bizimle aynı anda çekilememişlerdir.

içinde bulunduğumuz savaş şerait ve usulünü karakterize edeceği bakımından cephenin sağ cenahında bulunan Hüseyn Munşuyev'in karşılaştığı bir safhayı burada kendi ağzından dinleyelim: Gece Nork'ta müfrezemizin işgal ettiği cephenin sağ cenahında, köyün güneydoğu istikametinde çoğu Ermeni olan arkadaşlarımla bulunuyordum. Hava ağarmaya başlayınca Daşnaklar taarruza başladılar, bizler de müdafaa ediyor ve dayanıyorduk. Birkaç saat devam eden bu muharebeler esnasında yakınımızdaki "Sopka" köyünün ortasındaki meydanlıkta bir kalabalık göründü, bağrışlar ve gürültüler işitiliyordu. Takım kumandanım bu kalabalığa giderek neler olduğunu anlamak ve niçin cephemizde savaşın kesildiğini öğrenmek için

benim gitmemi emretti. O gün de parola "lampa" idi. Gösterilen yere ağaçlıklı dar yollardan giderken bahçeler arasında oldukça kalabalık bir Daşnak grubu tarafından sarıldım, kaçmak ve müdafaada bulunmak için imkânım kalmadı, hepsi birden bana hücum ederek silahımı aldılar ve beni "Sopka" köyünün alanına götürerek kumandanlarına teslim ettiler ve teslim ederken de "silahlı Bolşevik Türk" yakaladık ne emredersiniz dedilerse de kumandan bu sözleri işitmek dahi istemeyerek şehre beraber götürüleceğimden bahisle onların teklifini reddetti. Daşnaklar beni, Kızıl Ordu erlerinin ikisi yaralı olmak üzere bir kaçının bulunduğu tarafa doğru götürdüler. Bu sırada "Sopka" köyünün kalabalık olan meydanı civarına bir kaç top mermisi düşerek patlamasıyla Daşnaklardan yaralananlar oldu, öyle bir panik başladı ki, ortalık darmadağınık oldu, bende bu kargaşalıktan istifade ederek cephe hattında bulunduklarını tahmin ettiğim arkadaşlarım istikâmetine koştum, fakat orada kimseyi bulamayınca bu sefer tepelerden ve derelerden aşarak şehir istikâmetine doğru koşmaya başladım.

Şehir bağları divarına gelince, bağlara gelmek için divan atlamakla uğraşırken tekrar üzerime ateş açıldı fakat ben de kendimi sağ ve salim bağlara atabildim. Bazı koşarak bazı yürüyerek şehrin kenar mahallelerinde ikâmet eden eski bir arkadaşım Memet Ali Aliyof'un evine güç bela girdim; M. Aliyof, evindeki kendi kardeşinin dahi haberi olmadan beni üç gün evinde sakladı, M. Aliyof her gün bana şehrin durumundan havadisler getirirdi. Daşnakların bütün şehri kontrolleri altında bulundurduklarını, Culfa'yı yakında işgal edeceklerini söylediklerini, eşimi gördüğünü, eşimin beni aradığını hatta benim öldüğümü işittiğini, Ali Han'ın cezaevinde kalp sektesinden öldüğünü ve Ali Han'ın ve Erivan muharebelerinde ölen Daşnakların nasıl defnedildiklerini, Daşnaklann şehirde milliyetine bakmayarak komünistleri nasıl yakalayarak bazılarını hatta aileleriyle telef ettiklerini, Ararat'ta(Develi) Kızıl Ordu karargâh ve Ermenistan Sovyet Hükümeti bulunduğunu ve Kamarlu'da şiddetli muharebelerin devam ettiğini vesaire vesaire nakleder dururdu.

M. Aliyof benim durumumu çok merak ediyor ve nasıl beni şehirden çıkarabileceğini düşünüp dururdu, çünkü benim M. Aliyof un evinde uzun boylu kalmaklığım kendisi ve ailesi için de tehlikeliydi. M. Aliyof komşuları bulunan arkadaşım Salih Gülicinski'nin babasıyla ve Mahzun Recebof ile de görüşeceğini söyledi. Bu laflardan sonra M. Aliyof güya beni korumak için etrafı gözetlemeye çıktı, yarım saat sonra yanında bir iki kişiyle bulunduğum karanlık odaya girdi. Ben zaten merak ve heyecan içinde olduğum için korktum.

Lambayı yaktılar, ben içeri girenlerin Salah Kulicinski, Mahzun Recebof ve bir de komsomol gençler teşkilâtından Lâtif olduğunu görünce çok sevindim ve rahatlaştım, hepimiz sevindik, biz şimdi dört arkadaş olmuştuk. Uzun boylu kılı kırka yarmadan kızıllara iltihak etmek üzre hemen yola çıktık. Karanlık bir kış gecesi ve her taraf karla örtülü olduğu halde M. Aliyof bizi bağlar arasından geçirdi ondan sonra biz derin karlara saplana saplana tepeleri ve dereleri aşarak "Uluhanlı"ya kadar, sonra da cephenin sağ cenahını dolaşarak Aras nehrine kadar geldik. Buradan da yürüyerek Kızıl Ordu karargâhı ve Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin bulunduğu Develi "Ararat" istasyonuna geldik diyen Hüseyin Munşuyef burada Erivan'dan teker teker ve grup halinde çekilerek gelen Cihangir Alekberbekof, Hacı Hüseyn oğlu Halil, Paşa Hacı baba oğlu, Kerbelay Cafarof, Ali Baba Hüseynof, Gafarof Muhtar, Şeyh zade Rıza Ahundof Rıza ve birçok diğerleriyle buluştuk.

Hüseyin Munşiyef'den naklen yazdığım bu parça, dost ve düşmanın belli olmadığı Erivan mıntıkasındaki savaşların ne kadar ağır ve çapraşık şerait içinde cereyan ettiğini göstermeye yeter ve artar bile.

Şimdi sözümü biraz da Ankara'ya nakledelim:

Batı emperyalistlerine karşı milli mücadeleyi bütün varlıklarıyla sözle ve yazıyla her fırsatta destekleyeceklerini ilân eden Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi üyelerini sözde vatana ihanet suçundan ceza evlerine tıkadıktan sonra ve Trabzon'da M. Suphi ve arkadaşlarının feci surette öldürülmeleriyle batı emperyalistlerine yaranacakla-

rını sanan Ankara'daki batı taraftarları Bekir Sami başkanlığında batılılarla hiç olmazsa "Sevr" muahedesinin şartlarını hafifletebilecek bir zemin bulmak üzere Londra'ya bir heyet göndermeye M. Kemal'i ikna ettiler. Moskova Konferansı'nda ileri sürdüğü Batum ve Nahcıvan üzerinde yersiz bazı talepler vesaireler yüzünden konferansı bir çıkmaza sürükleyen Türk Heyeti başkanı Bekir Sami Ankara'ya çağırılmıştı.

Bekir Sami'nin yerine Türkiye'nin Moskova heyeti başkanlığına tayin edilen Yusuf Kemal Bey müzakereleri idare ve devam ettiriyordu. Sovyetlerle müzakerelerin, heyet başkanının değişmesine rağmen, Türkiye delegeleri tarafından uzatılmasının asıl sebebi batılılarla bir anlaşmanın temini için vakit kazanmak ve bu andlaşmaya dayanarak Sovyetlerle müzakerelerde Türkiye lehine birçok talebin Sovyetler tarafından ifasını sağlamaktı.

Batılılar da, Türkiye'nin iştirakiyle Londra'da toplanacak konferanstan bir başarı elde edeceklerini pek de ümit etmemekle beraber böyle bir konferansın daveti ve hatta davetinin vaad edilmesinin bile Moskova Konferansı'nı baltalamak veya hiç olmazsa geciktirmek ve bu suretle Yunan Ordularının mutavassur büyük hazırlıklarını ikmâl ederek Türklere karşı kat'i zaferlerini sağlamak gayesini güdüyordu.

M. Kemal de bir taraftan meclisteki batı taraftarlarını, onların taleplerine uyarak ileri sürdükleri teklifleri kabul eder görünerek onları oyalarken gayrı resmi o tarihlerde Sovyetlerle Türkiye arasında Sovyetlerin Türkiye'ye yardımı hususunda henüz bir andlaşma yoktu Sovyetlerden aldığı para ve askeri mühimmat yardımıyla durmadan ordusunu teşkil ve takviyeyle meşguldü. Sovyetler Birliği'nin milli mücadelecilere toplarına varıncaya kadar cömertçe askeri mühimmat ve malzeme yardımı Karadeniz'deki Sovyet limanlarından Anadolu limanlarına bir sel gibi akıyordu.

M. Kemal milli mücadeleyi teşkil, idare ve şevkle uğraşırken, bu gayesinde kendisine en samimi yardımlarını ilân eden komünistlere, etrafındaki batı taraftarları ilk darbelerini indirmişlerdir ve ancak bundan sonra M. Kemal meclisteki muhalifleriyle baş başa kalmış-

tır. M. Kemal gerek soldan gerekse sağdan gelen ve gelmesi muhtemel muhalefeti çekecek siyakta bir zat değildi. O ancak her şeyi kendisi yapmak, çatmak ve her şeyde baş olmak ister ve bu gayesine vusul için de Anadolu emekçilerini sıçrama tahtası yapmak yollarını lafla bulurdu. Çeşitli zamanlarda kendi tedbir ve tekliflerine resmi veya gayri resmi muhalefette bulunanları mimler, uygun bir durum bulunca da bunları ya yok ettirir veyahut da en hafifi uzaklaştırır ve bu işler görülürken de kendisi daima kenarda kalırdı. Meselâ: Kel Ali'nin meclis binası içinde Deli Halid'i öldürmesi ve kahramanlığına mukabil Kel Ali'nin İstiklâl Mahkemesi başkanı tayin olunması, Rumelilik Anadoluluk cereyanını kendi mevki ve şahsına yönlendirilmiş bir taarruz sayarak daimi ikâmet yeri olan Çankaya köşkünün muhafazasına Rum vatandaşların kitle halinde imhalarını teşkil ve idareyle ve Samsun havalisinde icrai faaliyet eden Topal Osman'ın Trabzon'da deniz korsanlığı yapan ve M. Suphi ve arkadaşlarını yok etmeye avenesiyle memur edilen Yahya Kahya'nm evvela Ankara'da tanzif edilmeleri ve sonraları da her ikisinin yok edilmeleri diğer bilinmedik veyahut da hatıra gelmedik birçoklarının yok edildikleri gibi.

Yahya Kahya'ya mim koyduğunun sebebi, M. Kemal'in muhalefetine rağmen Tüapse'den motorla gelen Halil Paşa'yı Trabzon'daki evinde misafir edişidir. Topal Osman'a gelince kendi taraftarları ve Samsun havalisinin çok uzaklarına yayılmış nüfuzu ile M. Kemal'e kafa tutacak duruma girmişti.

Büyük Millet Meclisi'nden mühim tedbirlerin geçirilmesini muhaliflerden dişlilerinin Ankara'da bulunmadıkları veyahut özel olarak Ankara'dan uzaklaştırıldıkları zamana isabet ettirilmesini M. Kemal'in kendisine prensip olarak kabul ettiğini isimleri belli adamlar söylerler.

Büyük Millet Meclisi'nde Halife Sultan ve Batı taraftarları güçlü muhaliflerine rağmen Sovyet Rusya'dan temin ettiği en geniş ve cömertçe yardımlarla Anadolu emekçilerini milli mücadeleye sevk

etmesi ve bu mücadeleyi başarması M. Kemal'in lehine kaydedilecek başlıca mühim hadiselerden biridir.

M. Kemal memleket içinde kendi muhalifleriyle daimi mücadele halinde ve bu muhalifler sınıfına girmeleri muhtemel İttihat ve Terakki zimamdaranmı hatta Enver Paşa'nın Kafkasya'da teşkil edeceği iki liva ile milli mücadeleye yardıma gelmek isteğini M. Kemal kesinlikle reddetmiştir. Memleket dahilinde olan ittihat ve Terakkicilerden bazılarını da izmir suikastı vesilesiyle idama mahkûm ettirmiştir. Erzurum Kongresi'nden hemen sonra Trabzon delegelerinin iddia ettikleri gibi M. Kemal zaman geçtikçe tam bir diktatör gibi memleketi idareye koyulmuş ve kendisine rakip olabilecek hiçbir kimseye bu fırsatı vermemiştir.

Ankara'da durum bu halde iken 28 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı 12 Mart 1921 'de tam bir başarısızlıkla sona erdi, Meclisteki gerici ve batı taraftarlarının nüfuz ve itibarlarına müthiş bir darbe olan Londra Konferansı'ndaki Türkiye diplomasisinin başarısızlığı, bir taraftan batılı devletleri konferansta ileri sürdükleri teklifleri kabul etmesi için, Yunan ordularını Türkiye üzerine taarruza hazırlamaya, diğer taraftan da milli mücadelecileri böyle bir muhtemel taarruza göğüs germek için müzakereleri aylardan beri cereyan eden muahedeyi bir an evvel imzalayarak Sovyetlerin yardımlarını acele temin etmeye sevk etmiştir.

16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Moskova'da dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalandı. Sovyetlerle Türkiye halkı arasındaki münasebetlerde tarihi bir dönüm noktasını teşkil eden bu muahedeyle Türkiye'nin hükümran bir devlet olarak bağımsızlığı ve bu bağımsızlığı elde etmek için emperyalistlerle mücadelelerinde Türkiye emekçilerine en geniş para ve askeri mühimmat yardımını da ayrı bir protokolle Sovyetler Birliği kendi üzerine almıştır.

Birinci Cihan ve dahili vatandaş muharebelerinin ağırlığını sırtlarında taşıyan ve o anda halen de taşımakta olan Sovyetler halklarının bu cömertçe yardımları, batı emperyalistleri ve onların kuyru-

ğu Yunanlılara karşı Türkiye emekçilerinin bağımsızlıklarını müdafaada en esaslı rolü oynamıştır.

Azerbaycan'da işçi ve çiftçilerin iktidarı ellerine aldıkları 1920 senesi 28 Nisan gününün hemen akabinde Kafkas ülke ve Azerbaycan komünist partileri merkez komitelerinin tavassut ve yardımıyla Doktor Fuad Sabit ve Halil Paşa'nın Moskova'da elde ettikleri gayri resmi para ve askeri mühimmat yardımları sayesinde Mart 1921'de Yunanlıların giriştikleri Büyük Taarruz savaşları inönü mevkiinde milli mücadelecilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Biraz sonra ikinci büyük taarruzlarını Kütahya, Afyonkarahisar ve Eskişehir dahil birçok meskun yerler kaybettikten sonra Ankara'dan 50 kilometre mesafede önleyebilen Ankara gerici çevreleri Türkiye komünistleriyle sistematik surette mücadeleye memleket zararına da olsa vakit bulabiliyorlardı.

1920 senesinin sonbaharında yakalayarak idam cezası talebiyle Ankara cezaevine tıktıkları Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin aralarında Salih Hacıoğlu, Nazım, Zinetullah Nevşirhan, Ahmad Hilmi, Aftan Hikmet, Yusuf Kenan, Ahmed Abdülkadir ve Nizameddin Nazif yoldaşların da bulunduğu ileri gelen üyelerini 1921 senesi Mayısında Ankara istiklâl Mahkemesi'ne vererek ağır cezalara çarptırmışlardır.

Bütün tecrübesizliklerine rağmen Türkiye Inkılabı'na Marksist ve Leninist bir veçhe vermek için mücadele eden hakiki komünist teşkilatlarıyla mücadeleyi resmi Ankara Komünist Partisi idare ediyordu. 1921 yaz ortalarında toplanacak komünist enternasyonalinin üçüncü kongresine, M. Suphi ve arkadaşları yok edildikten ve Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin üyeleri de cezaevine alındıktan sonra Ankara resmi, yani hükümet partisi için, yol açılmış bulunuyordu. Yalnız bu kongreye delegelerini göndermek suretiyle Kominternin saflarında yerlerini almak kalmıştı.

Şimdi sözümüzü Bakü'ye nakledelim:

XVI

Türkiye Komünist Partisi Teşkilât Bürosunun Yeniden Teşkili ve Üçüncü Enternasyonal

Tiflis'te Orjonikidze'den aldığım talimat üzerine Bakü'ye geldim. Bakü'de mevcut Türk komünistleri arasında Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesinin birinci kâtibi Kirof 'un yardım ve gösterisiyle Salih Zeki, Abid Alimof, İsmail Kadir ve İsmail Hakkı'nm (Kayserili) iştirakiyle benim de dahil olduğum beş üyeden ibaret bir Türkiye Komünist Partisi teşkilât bürosu teşekkül etti ve derhal faaliyete geçti.

M. Suphi ve arkadaşlarının feci surette öldürülmelerinden sonra bunlardan boş kalan yerleri doldurmaya çalışmak ve Türkiye'deki mevcut teşkilâtlarla bir an evvel rabıta kurmak lâzımdı. İlk iş olarak da M. Suphi ve arkadaşlarının feci akıbetlerini intaç eden topluca Türkiye seyahatinden dersi ibret alınarak Türkiye Komünist Partisi teşkilât bürosu Saliyef Adil'i, Tairof Hayderi ve Müftüzade Salahiddin'i Balkanlar'a ve henüz işgal altında bulunan İstanbul'a ve bu yolla Türkiye'nin diğer yerlerine gönderdiler. Katibi olarak hizmetinde bulunduğum teşkilât bürosu Salih Zeki'yi ve beni Moskova'da toplanacak olan Komünist Enternasyonalinin Üçüncü Kongresi'ne delege olarak seçtiler ve 1921 Haziran ayı sonlarında emrimize verilen bir yük vagonu içinde 19-20 gün gayet ağır şartlar atında yolculuk ettikten sonra Moskova'ya geldik ve her ikimizi Gorki "Tverskoy" caddesindeki lüks otelin beşinci katında iki yataklı odalardan birine yerleştirdiler. Daha henüz kongre açılmamıştı.

Otel lokantasında kahvaltı ediyor, öğle ve akşam yemeklerimizi

yiyor, boş vakitlerimizi de otelin kıraathanesinde mütalaa ile meşgul oluyorduk. Moskova'yı hiç bilmediğimiz için biz yalnızca dışarı çıkamıyor ve ancak topluca ekskursiyon gezintilerine katılıyorduk.

Bir gün otel salonlarından birinde tanımadığım, Salih Zeki'nin tanıdığı bir adama rastladık; Salih Zeki'nin daha Türkiye'den tanıdığı bu adam kendisiyle biraz hoşbeş ettikten sonra Ankara Resmi Hükümet Partisinin Kominternin Üçüncü Kongresi'ne gönderdiği delegesi Tevfik Rüştü Aras olduğu anlaşıldı. M. Suphi ve arkadaşlarının daha henüz kanları kurumadan ve Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin bütün üyeleri cezaevlerinde ağır cezalar altında inlerken Tevfik Rüştü Aras'ın Ankara Resmi Komünist Partisi'nin mümessili olarak Moskova'ya Komünist Enternasyonali Üçüncü Kongresi-'ne delege olarak gelmesi bizim hemen dikkat nazarımızı çekti. Sonra arkadaşım Salih Zeki, Tevfik Rüştü Aras'ı ve onun aralarında bulunduğu Türkiye ve Ankara'daki çevreleri gayet iyi bildiği için de Tevfik Rüştü Aras hakkında müsbet herhangi bir fikir edinmemize imkân yoktu.

Besbelli idi ki Tevfik Rüştü Aras'ın da içinde bulunduğu Ankara gerici çevreleri Türkiye emekçilerini kollarını sallaya sallaya serbestçe sömürebilmeleri için komünist enternasyonalini bir vasıta olarak kullanmak peşindeydiler. Resmi Ankara Komünist Partisi'nin yakın mazisi ve icraatını etraflıca izah ederek verdiğimiz ve icra komitesindaki arkadaşların da desteklediklerı raporumuzla Tevfik Rüştü Aras delegelik hakkından ıskat edildi; Tevfik Rüştü Aras'ın mandasının ıskatı katileştikten sonra kendisi Moskova'daki Türkiye sefarethanesine hemen nakl mekân ediverdi, böylelikle Ankara Resmi "hükümet" Komünist Partisi'nin komünist enternasyonal saflarında yerini alması önlenmiş oldu.

Türkiye Komünist Partisi Teşkilât bürosunu temsil eden bizler de Moskova'da bulunduğumuz üçüncü kongre oturumları ve bu oturumlardan hariç zamanlarda birçok diğer ve bilhassa Balkan partileri delegeleriyle temasta bulunuyorduk ve bilhassa Balkan komünist partileriyle, bu partiler arasında bir federasyon kurmak husu-

sunda birçok görüşmelerde bulunduk, bu görüşmelere bilhassa Bulgar Komünist Partisi liderlerinden Kollarof alaka gösteriyor ve görüşmelerimiz onun rehberliği altında cereyan ediyordu.

Komünist enternasyonalinin üçüncü kongresi şark meselesini müzakere ederken 1921 senesi Temmuzunda TKP teşkilât bürosu namına aşağıda kısaca hülâsa edilmiş takriri okudum.

Arkadaşlar! Anadolu'da hâlen devam eden milli mücadelenin doğu halkları üzerinde büyük tesiri vardır. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu doğu halkları Batılıların asırlarca esiri durumunda idiler. Birinci Cihan Savaşı'na Türkiye emekçileri kendi ihtiyarları haricinde paşaları tarafından sürüklenmişlerdir. Savaştan mağlup çıkan adları ne olursa olsun paşalar batılılarla Versay Barışı'nı imza edince Türkiye emekçileri emperyalistlere karşı ayaklandılar. Fakat bu sefer de ayaklanan halkın başına paşalar musallat oldular. Ankara Hükümeti batılılara karşı teşekkül ederken komünistlere karşı da takibat artırıyordu. Emekçilerin komünist partisi faaliyetini aksatmak ve provoke etmek için de Ankara gerici çevreleri Resmi Hükümet Komünist Partisi teşkil ettiler; bizim teşkilâtımızın bu partiyle hiçbir ilgisi yoktur.

Milli mücadeleyi devam ettirdikleri müddetçe hem Anadolu emekçileri ve hem de komünistler hükümeti destekleyeceklerdir. Çünkü emperyalistlerin mahvı insanlığı ebedi esaret ve sömürmeden kurtaracak ve dünya inkılâbının başlangıcı olacaktır. Milli mücadele devam ettirildikçe biz hükümeti destekleyeceğiz. M. Kemal milli mücadele savaşma ihanet eder savaştan vazgeçerse Anadolu işçi ve çiftçileri M. Kemal'i yıkar ve onun cesedi üzerinden geçerek cepheye ulaşır ve bütün doğu halklarıyla beraber kendi bağımsızlığı için emperyalistlere karşı savaşı devam ettirir.

Komünist Enternasyonalinin Üçüncü Kongresi'nde Lenin'in milletlerarası, Rusya Komünist Partisi'nin sosyalizm kuruluşu hakkında faaliyeti ve şark meselesi hakkındaki söylevlerini en yüksek bir hazla dinleyerek büyük bir dersi ibret almak bizlere nasip oldu.

Kollarof'un başkanlığında devam eden ve Balkanlı komünistler

arasında bir federasyon kurmak teşebbüslerini hedef tutan müzakerelerden de çok faydalandık.

Komünist Enternasyonali Üçüncü Kongresi sona erdikten sonra Komünist Enternasyonalinin icra komitesiyle TKP teşkilât bürosuna ait bazı meseleleri görüşmek ve halletmek için Moskova'da kaldıktan sonra 1921 senesi yaz sonlarında Bakü'ye avdet ettik.

Teşkilât bürosu elinde mevcut imkânlar çerçevesinde faaliyetini devam ettirirken iki genç Türk'ün Trabzon'dan motorlu bir kayıkla kaçarak geldiğini içişleri bakanlığından haber verdiler. TKP teşkilât bürosu kendi üyelerinden ismail Kadir'i şahsen memur ederek adları Nâzım Hikmet ve Nureddin Vâlâ olan bu iki genci Bakü'ye getirdi, Bakü'ye gelir gelmez de bunlar her ikisi okumak için Sovyet Rusya'ya geldiklerini beyan ettiler.

1921 senesi başlarında Batum'a gönderiyoruz diye M. Suphi ve arkadaşlarını Trabzon'da bindirdikleri motörde öldürerek Karadeniz sularına gömdüklerinden üç dört ay sonra aynı Trabzon'dan ve belki de aynı mal sahibinden motörü ve belki de M. Suphi ve arkadaşlarının öldürülerek Karadeniz'in kara girdabına bırakıldıkları aynı motorla Trabzon'dan Batum'a güya kaçıp gelen bu iki birbirlerine Leylâ ile Mecnun kadar düşkün ve bağlı ve her birinin ötekinin nesine meftun olduğu meçhul sözde firari, Kafkasya'daki komünist hemşerilerinin bütün ihtimam, gayret ve misafirperverliklerine rağmen, Bakü'ye gelir gelmez, sanki Kafkasya'daki Pantürkistlerle işbirliği için Türkiye'den hususi gönderilmiş birer ajan gibi Kafkasya ve Bakü'de Ahmet Cevad ve Şevket Aydemir'in de dahil olduğu Memduh Şevket'in idaresinde bulunan adamlardan Pantürkistler muhitine dalmışlar ve bunların kafilesine takılarak hep beraber doğu halkları komünist üniversitesinde okumak veyahut okutmak üzere teşkilât bürosunun haberi olmadan Moskova'ya gelmişlerdir. TKP harici bürosu (ismail Hakkı) ve TKP teşkilât bürosuyla ilgileri yaşamalarını temin için harçlıklarını teminden ibaret kalmıştır.

işin meraklı tarafı, kendilerini Batum'dan Bakü'ye aldırmak için TKP teşkilât bürosunun hususi olarak gönderdiği büro üyelerinden

Bakü'den evli ve iki çocuk sahibi ve Türkiye'ye avdeti kafiyen tasarlamayan ismail Kadir'i, yollarda beraber bulundukları bir iki gün zarfında provake etmeye muvaffak olarak, kendisine ne vaad ettilerse veyahut nasıl satın alabildilerse, Türkiye'ye gitmesi hususunda kendisini ikna etmişlerdir.

Milli Mücadele cephesinden bahse gelince;

Ankara'ya 50 kilometre mesafede durdurulan ve bu durum karşısında payitaht olarak Ankara'nın Kayseri'ye tahliyesine bile girilmemişken bir taraftan da Anadolu işçi ve çiftçilerini giriştikleri topyekun seferberlik neticesinde gayet vasi selâhiyetle tayin ettiği M. Kemal'in baş kumandanlığında 23 Ağustos ile 13 Eylül arasında devam eden muharebeler sonunda Yunan ordularını Sakarya nehri arkasına atmak mümkün oldu. Yalnız Anadolu emekçilerine mal edilmesi lâzım gelen askeri alandaki bu büyük başarı siyasi alana da intikâl etmiş ve Büyük Millet Meclisi (BMM) Hükümeti'nin Fransızlar ve italyanlar tarafından tanınmasını intaç ederek bu her iki devlet Sevr Muahedesi'yle iddiada bulundukları haklardan vazgeçmişlerdir. Fransızlar Kilikya ve İtalyanlar da Antalya havalilerini boşalttılar.

13 Ekim 1921 'de Kars'ta bir taraftan TBMM Hükümeti diğer taraftan da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet hükümetleri olduğu halde metni Moskova muahedesine müşabih [benzer] bir antlaşmayı Kars'ta imzaladılar. Gerek Moskova ve gerekse Kars Antlaşmalarının akdiyle Türkiye BMM Hükümeti'nin siyasi alanda itibarı çok arttı, Kars Antlaşması'yla Türkiye'nin Doğu Cephesi'nde lüzumuna hacet kalmayan orduları batıya nakl ve şevke başlandı.

Ermenistan'da emekçilerin iktidarı ellerine almalarıyla Sovyetlerle Türkiye Cumhuriyeti arasında doğrudan doğruya demiryolu münakalâtının açılmış olması, Moskova Antlaşmasıyla Sovyetlerin vaad ettikleri askeri mühimmat yardımları sel halinde Türkiye'ye akmaya başladı. Bütün bu şartlar Anadolu emekçilerinin müstevlilere kafi bir darbe vuracakları günlerin sayılı olduğuna delildi.

XVII

TKP Teşkilât Bürosu'nun Lağvedilmesi, Leningrad ve Moskova Demiryolları Enstitülerindeki Tahsilim

Moskova ve Kars Andlaşmaları'ndaki her iki taraf kendi mıntıkasında mevcut ve diğeri aleyhine çalışan teşkilâtların lağvı hususundaki, maddelere uyularak merkezi Bakü'de bulunan TKP teşkilât bürosu kendini ilga kararı aldı.

Bu günlerde Balkanlar'a, İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya teşkilât bürosunca gönderilen arkadaşlar da avdet etmişler ve bu mıntıkalarda o günün siyasi durumunu ve Bulgaristan Komünist Partisi şeflerinden biri olan Kollarof ve diğerleriyle görüşmelerinin sonucu, istanbul'da mevcut sosyalist grupların karakter ve faaliyetini ve Batı Anadolu'nun siyasal ve ekonomik durumu hakkında raporlar vermişlerse de halen bunlardan yalnız Saliyef Adil'in raporu parti arşivlerinde mevcut kalmıştır.

İç ve dış siyaset bakımından mevkilerinin kuvvetlendiğini sanan Ankara Reaksiyon çevreleri Ankara Halk Iştirakiyyun Partisi'nin kendileri için artık bir tehlike olmaktan çıktığı zehabına vararak bu partinin cezaevlerinde inleyen rehberlerine haksız ve kanunsuz (istiklâl Mahkemeleri kendi kararlarını kanunlara istinad ettirmekle mükellef değildirler) yükletilen cezalarını kaldırdılar ve kendilerini 1921 senesi sonlarında tahliye ettiler. Tekrar Ankara'da toplanan Ankara Iştirakiyyun Partisi mensupları, memleket siyasi durumunu inceledikten sonra 1922 senesi Mart ayında naşiriefkârı olan "Yeni Hayat" gazetesinin 2. sayısında "Türkiye burjuvasının emperyalizme karşı savaşı objektif olarak inkılâbı savaştır, bu savaş proletarya-

nın ve Türkiye emekçi kitlelerinin menfaatinedir. Biz hali hazırdaki BMM Hükümetimi emperyalizme karşı mücadelesi ve Sovyet Rusya'yla dostluğu devam ettikçe ve dahili siyasette ise işçilerin hayati meselelerinde ve köylünün toprak, vergi işlerinde ıslahat yapılacağını vaad ettikçe kendisine muzaherete [desteğe] hazırız, çünkü bunlar emekçi halkın menfaatinedir...." şeklinde bir beyanname yayınlayarak tekrar faaliyetine başlamıştır.

Teşkilât bürosu kendi kendini ilga ettikten sonra büroda emekleri sebkat etmiş [geçmiş] arkadaşlara emeklerini tatbik edecekleri sahalarda çalışabilmeleri için yardım edilmiş ben de o günün şartlarına uygun bilgimle mütenasip olarak Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi indindeki Sovyet Parti mektebinde öğretmen olarak çalışmaya başladım.

1922 senesi sonbahar tatiline kadar bu mektepte öğretmen olarak çalıştıktan sonra, daha küçük yaşımdan yani babamın benim İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi'nin ihtiyat sınıfına girmeme mani olmasından beri, bir mühendis olmak merak ve kararımı yerine getirmek arzusuna kapıldım. Saliyef Adil'in de iştirak ettiği bu fikrimi hayata geçirmek için Azerbaycan Komünist Partisi merkez komitesi'ne yazılı olarak müracaatta bulunduk. Aidiyeti dolayısıyla Baku komitesi kâtibi Mirzoyan'a havale edilen dilekçelerimiz üzerine kendisiyle görüştükten sonra teşebbüsümüzü uygun buldu. Kirof'un da tensip ettiği bu isteğimiz üzerine beni ve Adil'i isteyeceğimiz ve başarabileceğimiz herhangi bir mühendis mektebinde okumak üzere Rusya Komünist Partisi merkez komitesi emrine Moskova'ya gönderdiler. Yüksek mekteplere girmek için gelen talebelere tahsis edilen umumi yatakhanelerden birinde yerlerimizi temin ettikten sonra Bakü'den havale edildiğimiz Rusya Komünist Partisi merkez komitesine başvurduk.

Merkez komitesinin kabul salonunda otururken Orjonikidze çıkageldi, bizi tesadüfen görünce, niçin beklediğimizi ve ne işimiz olduğunu sordu, biz de okumak için geldiğimizi söyledik. Hangi enstitüye girmek istediğimizi sordu, biz de daha evvelinden okuyacağı-

mız enstitüyü aramızda kararlaştırmıştık. Leningrad Demiryolları Enstitüsü'ne girmek istediğimizi söyledik. Verin evraklarınızı, dedi. Biraz sonra Orjonikidze gelince her ikimizi merkez komitesi teşkilât şubesi müdürüne getirdi ve hemen orada Leningrad ülke komitesi emrine gitmemiz için evraklarımızı elimize verdiler. Stependiye [burs] meselesini de sordu, bilmiyoruz dedik. Hemen orada kendi eliyle yazdığı bir pusulayı bize vererek Azerbaycan petrol tröstünün Moskova yazıhanesine götürmemizi ve onların bizi stependiye hususunda kendi himayelerine alacaklarını yani bize onların stependiye vereceklerini ve daha neye ihtiyacımız varsa kendisine başvurmamızı da Orjonikidze söylemeyi unutmadı.

Bakü Devrimimin ilk günlerinden beri Komünist Partisi'nin tapşirdiği vazifeler icabı emrinde çalıştığım Orjonikidze bu lütfuyla bütün talebelerin aldıkları 20 ruble aylık stependiye yerine bizim ayda ellişer ruble stependiye almamızı sağladı. Bu stependiyeden başka her ay muayyen miktarda çiğ erzak ve başka şeyler de alarak tahsilimizi başarıyla sona erdirmekte bize çok faydası oldu.

Rusya Komünist Partisi merkez komitesi teşkilât bürosundan aldığımız evraklarla Leningrad'a yollandık ve Oktobr garında trenden iner inmez o vakit o meşhur Smolni'de bulunan Leningrad ülke komitesine gittik. RKP teşkilât şubesinden aldığımız evrakı Leningrad ülke komitesi teşkilât şubesine usulen vermek ve oradan Leningrad Demiryolları Enstitüsü'ne bizi kabul etmeleri için bir yazı almak lâzımdı. Her acemi gibi koridorlarda dolaşıp dururken bir kapının üzerinde Sarkis adının yazıldığı bir oda tesadüfen gözümüze ilişti, kapının dışında duranların yaşlıcasına bu odada oturan arkadaşın Bakü'de çalışan Sarkis mi olduğunu sordum, o da ta kendisi olduğunu söyledi. Kendisiyle görüşebilir miyim dedim, o da kendisine sorayım dedi ve adımı sordu. Süleyman Nuri olduğunu söyledim. Adamcağız adımı heceleye heceleye içeri girdi. Sarkis önde adamcağız da arkada odadan çıktılar. Bakü'de yeraltı çalışmalarında beraber çalıştığımız için Sarkis'le sarmaş dolaş olduk. Bizi içeri aldı. Tabii iş vakti olduğu için biraz hoş beş ettikten sonra, şoförünü çağırdı, şimdi iş

halletmek sırası değil, bu arkadaşları al, "Astorya" oteline götür, benim dairemi aç! Arkadaşlar girsinler istirahat etsinler, ben ve eşim işten sonra geliriz dedi, bizi yolcu etti. Biz otele geldik, Sarkis'in dairesine kendi evimiz gibi yerleştik. Tıraşımızı olduk, banyomuzu yaptık, divan ve koltuklara yerleşerek mütalaaya başladık. Ara sıra encamımız hakkında Adil'le hasbıhal ediyorduk. Yollarda ve etraftan da işittiklerimize göre enstitülere ancak müsabaka imtihanıyla kabul ediyorlarmış, Adil'i bilmiyorum fakat ben on sene evvel Gelibolu İdadisi'ni ikmal ettiğimi yalnız biliyor, ne okuduklarımı ve ne öğrendiklerimi katiyen hatırlamıyorum, sonra Rusça lisanını ne ben ve ne de Adil öyle müsabaka imtihanı verecek kadar bilmiyorduk.

Akşam hepsi toplandı. Leningrad parti teşkilâtında beheri birer mesul iş ve hatta mınzıka parti kâtipliğine varıncaya kadar çalışan arkadaşlardan Löminadze, Hancıyan daha kendilerini tanımadığım bir iki arkadaş da aileleriyle beraber Sarkis'in dairesinde toplandık. Kasabın derdi et keçinin derdi de can kabilinden ben ve Adil hep enstitü ve müsabaka imtihanını düşünüyor ve bu mevzu etrafına lâfı çekiyorduk.

Ertesi günü Sarkis'in yanma yani dairesine gitmekliğimiz kat'i olarak kararlaştırıldı. Geç vakte kadar oturduk, şimdi beni ve Adil'i bölüşüp müsafir etmeleri kaldı. Sarkis kendi dairesinde geceyi geçirmemi bana teklif etti. Teklif kabul edildikten sonra Löminadze de kendi dairesinde geçirmek üzere Adil'i kendisiyle beraber aldı götürdü.

Bu suretle müsafirliğimiz, eğer kendimiz teşebbüse geçip yalvarıp yakararak talebe yatakhanesine gitmemizin lehimize bir hareket olacağına hepsini inandıramasaydık, devam eder giderdi. Neyse on onbeş gün sonra ancak hepsinin nzalarıyla kendilerini terk ederek talebe yatakhanesine nakl mekân ettik.

Misafirliğimizin ilk akşamı alman karar üzerine ertesi gün Sarkis'e gittik. Bizi kabul etmeleri için verdiği yazılı teklif ile enstitüye geldik. Bizim en fazla üzerinde durduğumuz müsabaka imtihanına tâbi tutmadan enstitüye kabul etmeleriydi. Fakat o gün, müsaba-

ka imtihanı vermeden kabul edilmeyeceğimizi bize tebliğ etiler. Haydi tekrar Sarkis'e. Enstitü ile aramızda geçen lâfları kendisine anlattık. Eğer Sarkis bizim işimizle candan alâkadar olmamış olsaydı biz gene enstitüye kabul edilmezdik. Bu sefer Sarkis enstitünün parti teşkilâtı kâtibi Gusyef'e hitaben yazdığı bir yazıyı yalnız Gusyef'in kendisine vermekliğimizi tenbih ederek bize verdi, biz de Sarkis'in verdiği yazıyı enstitüde epey zaman aradıktan ve bekledikten sonra Gusyef'in kendisine verdik. Bu sefer bizler uğraşmak külfetinden kurtulduk, Gusyef uğraşıyordu. Kiminle görüştüğü meçhulümüz olan Gusyef geldi ve müsabaka imtihanını sonradan vermek veyahut da birinci kursun imtihanını verdiğimiz takdirde enstitüye kaydımız vuku bulmak üzere birinci kursun derslerine devam edebileceğimizi tebliğ etti, böylelikle bizler artık Leningrad Demiryolları Enstitüsü talebesiydik.

Sarkis ve Lominadze'nin kendileriyle beraber kendi dairelerinde sevimli misafirperverliklerine her iki tarafça da istenmeyerek son verdikten sonra enstitüye yürüyerek gitmek suretiyle 10-15 dakika mesafede ve Stolyarnaya caddesinde, kamilen talebe yatakhanesi olarak tahsis edilmiş beş katlı bir evin üçüncü katındaki odalarından içinde suyu da bulunan birisine yerleştik.

İki demir yaylı karyola, iki dolap bir masa ve iki iskemle bulunan oda temiz ve ferahtı. 1922 senesi Kasım ayı idi, Leningrad artık kış havalarını yaşıyor ve soğuktu. Hem Adil ve hem ben ikimizin de giyimi Bakü şartlarına uygun hafif birer kat elbise ve paltodan ibaretti. Yatak, yorgan, yastık, çarşaf ve yastık yüzleri de yoktu. Yatarken soyunmadan elbiselerimizle beraber yatıyor ve üzerimize hafif paltolarımızı alıyorduk, fakat her gece sabahlara kadar tonlarla çivi kesiyorduk; dersler de başlamıştı. Bizim için de esas dersleri hazırlamaktı, kararlaştırdığımıza göre gece geç vakte kadar derslerine adil çalışacak ben de gece yansından sonra derslerime çalışacaktım. Her gece saat üçte kalkıyor paltoma sarılıyor ve enstitü vaktine kadar derslerime çalışıyordum. Orta mektebi bitirdiğimden beri on sene cephelerde, dağlarda, Anadolu'da ve partizan harplerinde

Kafkasya'da geçirdiğim gezginci ve aşağı yukarı iptidai bir hayattan sonra, ders çalışacağım diye masa başında ve iskemle üstünde böyle saatlerce vakit geçirmek her ikimize de pek zor geliyordu, ama ne Adil ve ne de ben bu zorluktan hevesimiz kırılır diye bahsetmiyorduk. Ben muhakkak bunun için bahsetmiyordum.

Artık saatlerce derslerimizi çalışmaya fit olacaktık gibi idik ya, hiç olmazsa yatak ve yorganımız olsaydı, kış da ilerliyor. 1922 senesinin Aralık ayındayız. Ev, kalorifer tertibatı olduğu halde, kaloriferler yakılmadığı için odamız bir buzdolabını andırıyordu, ama gene şikayetçi değildik, zar zor ya bu deveyi gütmeli ya da bu diyardan gitmeli atalar sözüne uyarak deveyi gütmek kararındaydık. Yatak yorgan temin etme meselesi tahsilimizde sebatta ve vakitlerimizin verimli geçmesinde bize çok yardımı dokunacaktır.

Yüzümüzü kızartmadan başvuracağımız bir tek müessese ve şahıs da varsa o da gene Sarkis'ti. Kendisine gittik boynumuzu bükerek derdimizi anlattık. Bizlere imkânsız gibi görünen bu iş meğer Sarkis için işten bile değilmiş, zili çaldı şoförünü çağırttı. Yazdığı bir pusulayı vererek bizi adresi yalnız kendilerine malum depoya götürmesini ve bize de orada yatak, yorgan, yastık, çarşaflar ve yastık yüzleri seçmemizi de tembih etti. Soğuktan gözlerimiz çok korktuğu için inanamadığımız bu lâflar bize bir şaka gibi geliyordu. Makinaya atladık, şoför bizi Leningrad'ın henüz bilmediğimiz bir semtindeki depoya getirdi, pusulayı verdi, bir futbol meydanı kadar geniş ve kapalı ve her köşesinde bizlere lâzım olanların beheri yığınlarla bulunan bir depoya bizleri bırakarak işçilerinden seçmemizi söylediler. Biz de dağ gibi yığınlardan kendimize birer yatak, birer yorgan, birer yastık ve beherine çarşaf ve yastık yüzleri de seçip aldıktan sonra hepsini bizi getiren otomobile koyarak ver elini umumi yatakhanemize geldik. Artık o günden sonra yatak yorgan mevzuu meselesi gündelik müzakereden kalktı.

Bu güne kadar odamız nefes soluklarından gündüzleri ve akşamları az çok ısınmış olduğu bir vakitte Adil derslerini hazırlıyor ve yatıyor, ben de gece saat üçte kalktığım vakit soğuktan tonlarla çivi ke-

silebilecek odada soğuk tam hükümferma bir halde iken kalkıyor dişlerimi sıkıyor, yüzümü yıkayacak yerde yalnız ıslatıyor ve paltoma bürünerek çalışmaya başlıyor isem de bir türlü ısınamıyordum. Ders çalışmak üzere oturduğum masamın dayalı olduğu ve soğuktan bir kaç santimetre kalınlığında içeriden buz kaplı pencereye karşı oturduğum halde ısınmaklığımın imkânı var mıydı? Buna da bir çare bulmak lâzımdı ve bu hususta yerli arkadaşlarımız talebelerle müzakere başladı. Bu müzarekereler sonunda yataktan kalkar kalkmaz andan doğma soyunarak soğuk suyla ıslanmış ve az çok suyu sıkılmış bir havluyla bütün vücuduma masaj yapmakta karar kıldım. Bu işi yapmak her kişinin kârı olmadığı halde ben mecburi bu işe kendimi zorlamaya karar verdim, benim için pek zor gibi görünen bu iş belki benim durumumda olan binlerce ve binlerce talebe için pek sabitti. Bilmem ya bana bu buzdolabı soğuk bir odada buz gibi soğuk suyla masaj yapmayı tavsiye eden talebe için her halde pek basit olduğu laflarından sezmek mümkündü. Anlattığım şeraitte bu masajı yaptığım ilk gece hakikaten üşümedim, bana da bu lâzımdı. Pilavdan dönenin kaşığı kırılsın diyerek bütün enerjimle bu masajlara devam ettim. Masajlar sonraları baştan aşağı su dökmeye intikal etti. Cezaevlerinde de mümkün olduğu yerlerde masaj mümkün olduğu yerlerde baştan aşağı su dökmek suretiyle devam etti. Halâ da devam eder gider. Yakınımda olanlara da her zaman masaj yapmak ve baştan aşağı su dökmek meselelerini propaganda etmeyi ihmâl etmem.

Tropik malarya hastalığımın kökünden geçmesi ve soğuk algınlıklarından hemen hemen temelli kurtulmamı bu masaja ve su dökünmelere atfettiğimi tecrübeme istinaden söyleyebilirim.

Her gün sabahlan saat dokuzdan akşamları saat beşe kadar derslerimize muntazaman devam ediyor, akşamları Adil'le beraberce enstitüden çıkarak yolumuzun üzerinde kapalı bir pazardan (Saman Pazarı) öteberi alarak odamıza geliyor, beraberce yiyeceğimizi en seri usul ve vasıtalarla hazırlayarak karnımızı doyuruyorduk. En seri vasıtalarla yemeğimizi hazırlardık demekten maksadım, yiyeceğimiz etlerin intihabında idi. Sığır etinden yemek hazırlanmasının iki

iki buçuk saat içinde olması da çok vakit aldığı, koyun etinin de alışmadığımız bir kokuya malik olduğu için bu her iki etle yemek yapmaktan vazgeçmek zorunda kaldık. Müslümanlığın geleneği icabı abai ecdattan yemediğimiz ve hatta kendisine uzaktan ve yakından görmeye bile tahammül edemediğimiz fakat hazırlanması için çok kıymetli olan bizim az vaktimizi aldığı için domuz eti yemekte ittifakla kararı kıldık. Gelen giden misafirleri de elimizden geldiği kadar ağırlayarak akşamın erken saatlerini geçirirdik. Benim öteden beri akşamcılığım olmadığı için akşamın saat 10 veya 11'de yatar Adil de derslerine başlardı.

Enstitüde matematik profesörü Unter derslerde bana musallat oldu, bu musallat olmakhk tabii benim haynma idi. Konferansını verir, daha ellerindeki tebeşir bulaşığını bile silmeden 350 dinleyicisi arasında gözleriyle beni arar bulur dersi tekrar etmemi benden isterdi. Ben de bu iltifattan bir türlü kurtulamazdım.

Ben her defasında karatahtaya dersi tekrar etmek için çağırıldığım anlarda profesör meğer avcı ceketimin altında parabellum tabancasının asılı olduğunun farkına varırmış. Profesörümüz her zaman beraber gezip dolaştığım ve sıralarda da çok kere yan yana oturduğumdan kendisiyle iyi konuştuğumu tahmin ederek Asetin Vladimir Hubayef'e, tabancayla enstitüye gelmenin manasızlığından bahsederek tabancayı evde bırakmamı tavsiye ediyor. Bana profesörün bu tavsiyesini Hubayef söyledikten sonra derhal kendi kendime terki silâh ettim. Bu suretle dağların taşların ve harplerin biricik hatırası olan nesneden de başımı kurtararak ve tam bir barış adamı sıfatıyla derslerime devam ettim.

1922 Kasımının bir gününde enstitünün 113. yıldönümü münasebetiyle enstitü binasında bir balo tertip edildi. O güne kadar balonun adını dahi işitmemiştim. Baloyu tertip ve teşkil edenler yüksek sınıf talebeleriydi. Bizleri yani birinci sınıf talebelerini de devrimden sonra ilk defa baloya iştirake davet ettiler. Balonun tayin olunduğu saatte enstitüde Zagorodni prospektte bulvarında bulunmak üzere Adil'le giderken ya dalgınlığımızdan veyahut da enstitünün

her gün girip çıktığımız, elektrik ışıkları ve çam dallarıyla donatılmasından, nizamiye kapısını fark etmeyerek geçmişiz. Bu dalgınlığımızı enstitünün ilerisindeki köprüye ulaştığımız zaman farkına vardık. Hemen geriye dönerek enstitüye girdik. Kapıcısı ve vestiyeri hepsi Oktobr İnkılabı öncesi resmi elbise ve beyaz eldivenler giymiş üst sınıf talebeleriydi. Enstitünün iç manzarası da büsbütün değişmiş Rusya'yı teşkil eden milletlerden her birine bir oda ayrılmış ve hatta Türk stilinde döşenmiş ve adına da Türk odası dedikleri ayrıca bir oda da vardı.

Balo açılacağına alâmet olarak her tarafta ziller çalınmaya başladı, hepimiz enstitünün en büyük ve sütunlu salon diye adlandırdıkları salona toplandık. Bir bando muzikanın çaldığı enstitünün gelenek musikisiyle enstitünün en kıdemli profesörü Kareyşa partner olarak davet ettiği bir genç kızla gene enstitünün ananevi bir dansıyla baloyu açtı, arkasından diğer bütün çiftler onu takip ediyordu, ananevi dans sona erer ermez vals başladı.

Biz de ve bizim gibi herhangi bir sebeple dans etmeyenler de meydanı boşaltarak sütunların arkasına çekildik ve manzarayı seyre başladık. Dansa iştirak etmeyenler veyahut yorulanlar da sütunlar arkasında gezinti halindeydiler. Arkadaşlarım Vladimir Hubayef, Adil ve ben de seyirciler arasında divar boyunca duruyorduk. Önümüzde gezinti yapanlardan yaşlı bir kadın beni gelenek harici dansa davet etti, ben de dans bilmediğimi söyleyebildim, kadın da bir şeyler söyledi ve geçti, ben bir şey anlayamadım. Arkadaşım Viladimir'e ne söyledi kadın diye sordum, o da "ayıp değil mi? Genç adam olacaksın dans bilmiyorsun," dediğini söyledi. Kadının kim olduğunu sordum, o da matematik profesörü Unter'in karısı olduğunu söyledi. Demek kadının benimle lâubaliliği profesörümüzün eşi olduğundan ileri geliyormuş. Geç vakitlere kadar devam eden balo bittikten sonra eve dönerken memleketin kültür ihtiyaçlarından biri olan dansı öğrenmek için Adil'le sözleştik. Ertesi günden geç olmamak üzere muhitimize yakın bir dans mektebi bulduk ve haftada iki gün akşamları ikişer saat olmak üzere dans kursuna başladık. Dans

dersimiz üç ay sürdü, harcıalem dansların aşağı yukarı hepsini öğrendik ve böylece bu kültür ihtiyacımızı tamamladık. Yatakhanemizin salonlarından en büyüğünde haftada bir gün Cumartesi akşamları müsamere ve danslar tertip ederdik.

Biz enstitüde derslere başlamakla muvazi olarak stependiyelerimizin yarısından çoğunu bize Rusça'dan ve matematikten ders veren hususi öğretmenlere seve seve veriyorduk. Son sınıf talebesi ve Tiflisli olan matematik hocamız Ter Avakimof çok gayretli ve ciddi bir arkadaş olarak bize çok gayretle yardımlarda bulundu. Akademik sene sonunda ben birinci sınıf imtihanlarına iştirak etmekte kendimde bir cesaret bulamadım. Birinci sınıfta ikinci sene olarak kaldım.

Kara ve su nakliye vasıtalarında parasız seyahat hakkımızdan istifade ederek Kafkasya'ya bir seyahate çıktım ve bu suretle Bakü ve Tiflis'te birçok eski arkadaşları ziyaret etmek fırsatını buldum. Tiflis'teyken bu meyanda Kafkasya olağanüstü komisyonu başkanı Gogoberidze'yi tabancamın izin tezkeresini değiştirmek bahanesiyle ziyaret ettim. Tezkereyi değiştirmeleri için alâkalılara havale ettikten sonra, görüşmelerimiz sırasında oturduğu masanın aşağı çekmecelerinden birinden bir yazılı kâğıt çıkardı ve bana okumak için verdi, okudum. Bu teşkilâtın talebi üzerine kendilerine tavsiye ettiğim bu teşkilat memurlarından Semih Hüseyin ve Hasan Cevad tarafından aleyhime verilen bir jurnaldi. Bu jurnal hakkında ne muamele gördünüz, diye sualim üzerine de, hiçbir muameleye lüzum görmedik, dedi.

Bu iki arkadaşın durumlarına gelince; Hasan Cevad'ı ne ben tanırım ve ne de o beni tanır, 1920 senesi doğu halkları kurultayına gelmişti, kurultaydan sonra evlenmiş ve malum olmayan sebeplerden Bakü'de kalmıştı. Semih Hüseyin'e gelince evvelce bahsedildiği gibi Bakü devrimine iştirak etmiş ve Erivan'da Sovyet Hükümeti zamanında yerli Türkçe bir gazetenin müdürlüğünü yapmış ve Erivan savaşlarına benimle beraber iştirak etmiştir. Bu Kafkas ziyaretlerinden sonra Kırım'a hareket ettim. Biraz da Kırım'da kaldıktan sonra Leningrad'a avdet ettim, tekrar ikinci sene olarak birinci sınıf

derslerine devama başladım ve sene sonunda birinci sınıf imtihanlarını başarıyla verdim. İmtihanlardan sonra ders programımıza uygun olarak Leningrad civarında 15 gün kırlarda topografya tatbikatında bulunduktan sonra sınıf arkadaşlarımdan Mihail (Mişa) Semennikof ile beraber Kafkasya'da demiryolu ameli stajımızı görmek üzere Tiflis'e geldik. Enstitü, plânlarında olmadığı için bizi Kafkasya'ya göndermek istememişti. Demiryolu biletlerimiz bedava olduğu için biz kendi teşebbüsümüzle Tiflis'e yollandık.

Merkez idaresi Tiflis'te bulunan Kafkasya Demiryolları müdüriyeti'ne başvurduysak da, plânlarında olmadığı için bizi, ameli stajımızı geçirmek üzere demiryollarında çalışmaya kabul edemeyeceklerini katiyetle söylediler. Bir tek çaremiz vardı, o da Orjonikidze'yi bulmak ve ona yalvarmak. Kafkas ülke komitesine giderek kendisini gördük ve demiryollarında ameli stajımızı görmek üzere geldiğimizi fakat Kafkas Demiryolları müdüriyetinin kabul etmediğini ve bize bu hususta yardım etmesini yalvardık. Orjonikidze Kafkas ülke komitesinin yazılı bir teklifiyle bizi Kafkas Demiryolları müdüriyetine gönderdi. Bu sefer ameli stajımızı görmemiz için kabul eden Kafkas Demiryolları müdüriyeti bizi merkezi Haçmaz istasyonunda bulunan demiryolları tamirat müdürlüğünün emrine gönderdi. Bir buçuk ay burada çalıştıktan sonra Haçmaz'dan Moskova'ya hareket ettik. Ben Moskova'da kaldım, Mişa Semennikof Leningrad'a geçti.

Moskova'da iken Kominternin şark şubesine uğradım, Kominternin doğu şubesi müdürü olarak çalışan Doktor Ferdi'yi gördüm. Epeyce konuştuktan ve benden öte beri soruşturduktan sonra Moskova'ya nakletmek isteyip istemediğimi sordu, ben de Komintern istediği takdirde beni Moskova'ya naklederler, dedim. O da bana yazılı olarak Kominternin şark şubesi namına kendi imzasıyla Leningrad ülke komitesine hitaben benim Moskova'ya naklimi istedi. Bir müddet sonra Moskova'ya naklim emrini aldım.

Moskova Demiryolları Enstitüsü'nün ikinci sınıfına beni naklettiler. Bu olay 1924 senesinin sonbaharında cereyan ediyordu. Moskova'ya gelir gelmez yatacak bir yer bulmak lâzımdı, üç odalı bir

evi işgal eden bir ailenin bir odasını kiralamış tanış bir arkadaş (Vasya) ortak olarak aynı odaya yerleşmeme razı oldu.

1925 senesi ikinci sınıfının imtihanlarını başarıyla vererek Moskova Demiryolları Enstitüsü'nün üçüncü sınıfına geçtim ve bu sıralarda şehrin tam merkezinde Staleşnikov çıkmazında Hilmi Rıza'nın tanıdığı bir Türk yazarından boş kalan ortasından muvakkat tahta bir perdeyle ayrılmış müstakil biçimli yarım bir odaya gene Hilmi'nin tavsiyesiyle yerleştim. Şimdi odamda yalnızdım, derslerime daha dikkatli ve semereli çalışabilecektim. Bazı Pazar günleri Doğu Halkları Komünist Üniversitesi'ne de gidiyorduk, az çok talebeyle tanış oluyor ve konuşuyorduk, bizim münasebette bulunduğumuz Türkiyeli arkadaşlar idi.

Bu devamlı ziyaretlerimiz Türkiyeli arkadaşlar arasındaki münasebetlerden de haberdar olmamızı tabiatıyla intaç ediyordu. Hepsinin hocamız diye hitap ettikleri Ahmed Cevad'ın başkanlığında toplanan ve üniversitenin eğitim işlerini kamilen ellerine almış bir grup Türk sektörünün diğer çoğunluk üyeleri üzerinde hüküm sürmek istediklerini ve kendilerine olmayan ve onları dinlemeyenleri de türlü türlü vesilelerle üniversiteden ihraç ettirerek istihsâle sevk ettiklerini ve becerebildiklerini ve provoke edebildiklerini üniversiteden çıkararak gene üniversite vasıtasıyla Türkiye'ye yolcu ettiklerini, talebeler arasında boyuna Sovyet rejimi aleyhine propaganda yaptıklarını, kendi aralarında konuşurken ve toplantılarda Trotskiciliği müdafaa ettiklerini, hayat şartları, yalnız stependiyeleriyle geçinenlerden çok yüksek olduğu bu yüksek geçinmenin sebebi de Türkiye sefarethanesinden, güya orada emanet bulunan paralarından, yardım gördüklerini ve bunlardan bilhassa Vâlâ 1930 senelerinde Moskova'ya ziyarete gelen ismet İnönü'nün tercümanının burnunun pek yüksekte olduğunu ve Türkiye sektörü arkadaşlarıyla görüşmeye bile tenezzül etmediğini, Nuriddin Vâlâ'ya Nâzım'ın da katıldığını ve daha kendi bildikleri birçok sebeplerle bu iki arkadaşın tavrı hareket ve gidişlerini Komünist Partisi'nde bulunmaları ile gayrı kabili telif sayarak kendilerinin partiden ihraç edilmeleri lâzım geldiği teklifiy-

le çoğunlukta olan arkadaşların bir toplantıya davet edilmesine karar veriyorlar. Bir Türkiyeli komünist olarak bana ve Hilmi Rıza'ya da bu toplantıda bulunmamız için birer davetiye gönderiyorlar. Toplantı Lüks Oteli civarında bir kulüpteydi. Bizim de aralarında olduğumuz 15-20 arkadaş toplandılar, toplantı benim başkanlığa seçilmemle başladı. Toplantıda çok konuşan oldu. Bana gelince ben Nuriddin Vâlâ'yı ve Nâzım'ı 1921 senesi yaz aylannda evvelce yazdığım gibi Batum'dan Bakü'ye aldırdıktan sonra kendileriyle ne Bakü'de ve ne de Moskova'da Komünist Üniversitesi'nde kendi dar gruplarında olanlardan başka kimseyle konuşmadıkları için ne benim ve ne de Hilmi Rıza'nın onlarla tanışıklığımız yoktu. Yalnız başkalarıyla konuşulanlardan onları tanıyorduk. Kendilerine de gönderildiği halde toplantıya gelmediler ve toplantının onların gıyabında karar almasını icap ettirdi. Belki kendileri de davete icabet ederek toplantıya iştirak etselerdi, toplantıda kendi aleyhlerine konuşulanları çürütürlerdi. Konuşmalar iki taraflı olsaydı belki de toplantı her ikisinin de partiden ihraçlarına dair karar almazdı.

Toplantının karan bu şekilde tecelli edince başta Ahmed Cevad'ın olduğu eğitim grubu yani kendi grupları kudurucasına faaliyete geçerek, bu toplantıya iştirak edenlerin hepsini Trostkistlik ithamıyla üniversiteden ihraçlarına ve istihsâle gönderilmelerine muvaffak oldular. Hilmi ve ben de Rusya Komünist Partisi üyeleri olduğumuz için parti merkez kontrol komisyonuna hesap vermek için çağırıldık. Müstantik (sorgu hakimi) Rusakof tarafından yapılan uzun tahkikat sonunda Yaroslavski'nin başkanlığında toplanan merkez kontrol komisyonu oturumunda Rusakof takririni okuduktan ve kontrol komisyonu üyeleri de konuştuktan sonra Rusya Komünist Partisi üyeleri olarak RKP merkez komitesini haberdar etmeden Türkiye Komünist Partisi içişlerine müdahale ettiğimiz için birer takdir aldık.

Şimdi üzerinden kırk seneye yakın bir müddet geçtikten sonra bu hadiseyi tahlil ettiğimiz vakit adlanna muhalefet ve Trostkist dedikleri grubun haklı oldukları kanaatına vanlmaması mümkün değildir.

Çünkü bu burjuva grubunun başkanı olan ve bütün grupça hocamız diye anılan Ahmed Cevad Türkiye'ye gelir gelmez yüksek hükümet memurluğuna ve hatta yeni elifbe tatbikinde Atatürk'ün yardımcılığına kadar tayin olunan, Nuriddin Vâlâ'nın da hangi memuriyete tayinini bilmiyorum fakat sonraları "Akşam" gazetesinde kendine tahsis edilen bir sütunun daimi yazan idi, bu sütunda Nuriddin Vâlâ Sovyet aleyhdarı zehirli yazılar yazdıktan başka mürteci ve reaksiyonerlerle müsabaka halindeydi ve 1932 senesinde Türkiye başvekili İsmet İnönü'nün Moskova'yı ziyaretinde onun mütercimi idi.

Şark halkları Komünist Üniversitesi Türk sektörü içindeki, 1919 senesi Bakü'ye gelmiş ve hocamız Ahmed Cevad'ın başkanlığındaki gruptan iyi tanıdıklarımdan biri de Şevket Aydemir'di. Kendi "Suyu Arayan Adam" adındaki kitabında yazdığı gibi kaşerlenmiş provokatör daha 1921 senesinde Batum'da Rusya Komünist Partisi'ne girmenin yolunu bulmuş ve Rusya Komünist Partisi üyesi olarak Doğu Halklan Komünist Üniversitesi'ni ikmâl ile Türkiye'ye avdetinde İstanbul'da yayınlanan "Kadro" mecmuası yazarları arasına girerek Türkiye Komünist Partisi'yle mefkure cephesinde mücadeleye girişmiş sonraları da hocam dediği Ahmed Cevad'ın tavsiye ve yardımıyla kendi yazdığı gibi Türkiye Cumhuriyeti eğitim ve Endüstri vekâletlerinde vekil yardımcılıklarında Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olarak çalışmış ve 1950 senesinde Demokrat Partisi'nin iktidara gelmesiyle mecburi tekaüde sevk olunmuştur.

Moskova Doğu Halklan Komünist Üniversitesi Türkiye sektöründen ve hatta hocamız diye sakallı Ahmed Cevad'ın etrafında toplanan ve çoğu Türkiye iktidar çevrelerine mensup olanların ya kendilerinden veyahut da çocuklarından müteşekkil münevver gruptan bile Türkiye Komünist Partisi'ne burada veya Türkiye'de hizmetleri sepkat etmiş namuslu, fedakâr, emektar ve Türkiye işçi ve çiftçileri uğruna büyük ıstıraplara katlanmış ve halen de katlanmakta olan meçhul ve gayri meçhul arkadaşların bulunduklarını şüphesiz kabul etmek lâzım gelmesiyle beraber bu burjuva grubundan Pantürkist ve Panislâmist gayeler peşinde Türkiye Komünist Partisi'ni burada ve

Türkiye'de içinden yıkmak hedefini güden ve nazari hazırlıklarını tamamlamak için Doğu Halkları Komünist Üniversitesi'nde taban sürttüklerine inanmak da elden gelmez.

Türkiye Komünist Partisi'nin tarihini inceleyecek ve yazacak olanlar sakallı sakalsız Pantürkist ve Panislâmistlerin parti içindeki menfi faaliyetlerini bütün dokümanlarıyla tesbit edecek bir eseri istikbâl için ibret dersi olacak bir surette er geç meydana getireceklerdir.

Şimdilik ben ancak kendi dağarcığımda olanlarla iktifa etmeyi tercih ettim.

1926 senesinde üçüncü ve 1927 senesinde de Moskova Demiryolları Enstitüsü'nün dördüncü sınıf derslerinden başarıyla imtihanlarımı verdim ve demiryolu yüksek mühendis unvanını bana kazandıracak olan diploma projesi vazifesini aldım. Bu vazife, Urallar'da "Zlataust" ve "Bulayır" mevkileri arasında 40 kilometre uzunluğunda köprüleri ve başka sun'i yapılarıyla bir demiryolu inşası projesini hazırlamaktan ibaretti.

Fakülte dekanımız aynı zamanda grubumuzun rehberi Prf. Opengeym bu vazifeyi bana verirken bütün grup arkadaşları muvacehesinde "Süleyman'a en zor vazifeyi veriyorum," demiştir. Zorluğu herhalde demiryolunun geçeceği Ural Dağları mıntıkasının dağlık ve sarp olmasından olacaktır.

1927 senesi Haziranının 14'ünde yani derslerin bitiminden iki gün sonra, aşağı yukarı iki senedir tanıdığım ve bütün aile efradıyla tanış olduğum ve dağlar, ormanlar ve göllerde beraber dolaştığımız ve şimdiki eşim Zinaida Stepanovna ile evvelce sözleştiğimiz üzere evlilik kaydımızı yaptırdık. Şahit olarak benim tarafımda Nina Loginova bulundu. Kayıt muamelesi için üzerimde beş param olmadığı için arkadaşım Hilmi Rıza ödünç olarak tesviye etti. Kayıt muamelesi bittikten sonra Staleşnikof çıkmazındaki odama geldik. Tasinka'nın hazırladığı alelade bir yemek ve bir şişe de şarap içildikten sonra Hilmi Rıza'nın dediği gibi bu da bizim düğünümüz oldu.

Kendisiyle hiçbir mutat kan koca münasebetinde bulunmadan Azerbaycan'ın Nuha şehrinde ipek kozası yetiştiren bir müessesenin o anda müdürü bulunan eski arkadaşım Hayder'in davetlisi olarak Kafkasya'ya bir evlenme seyahatine çıktık. Demiryoluyla Yavlak istasyonuna kadar geldik, bizi Hayder'in kaynı Abdullah istasyonda karşıladı ve beraberce otomobille istasyondan 100 kilometre mesafedeki Nuha şehrine geldik.

Hayder ve ailesi bizi çok iyi karşıladı. Hayder'de misafir bulunduğumuz müddet zarfında bir haftada Kafkas Dağları'nın o meşhur yaylalarının birinde vakit geçirdik. Velhasıl Nuha'da ve yaylasında bulunduğumuz günler pek hoş ve rahat geçti. Tekrar Moskova'ya avdet ettik.

Şimdi hemen diploma projesinin ifasına başlamak lâzımdı. Bu ana kadar bekâr geçirdiğim enstitü hayatı artık sona ermiş, şimdi ise hem diploma projesini yapmak ve hem de evlilik hayatı sürmek lâzımdı, yani evvelce aldığım stependiye ile yalnız kendim geçiniyordum, şimdi ise aynı stependiye ile iki kişi geçinecektik, zar zor olsa geçinebilirdik ve geçiniyorduk da. Fakat fevkalade ekonomi ve Zina'nm da becerikliliği lâzımdı, o da çok şükür Zina'da vardı ve beni o teselli ediyordu.

Bir-bir buçuk ay bu dar durumumuz devam etti, bir gün evde çalışırken hiç tanımadığım Bakülu Seyyidof isminde birisi geldi, kendisi Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Sovyeti işlerini idare eden müdüriyetinin indindeki tercümanlar bürosunun Azerbaycan sektörünün redaktörü olduğunu söyledi ve Bakü'ye izinli gideceği için kendisi gelinceye kadar, umum müdür benim namzetliğimi kabul ederse yerine vekil olmamı istedi. Beraber Kremlin Sarayı'na gittik, müdürle görüştük, anlaştık, müdür benim namzetliğimi kabul etti. Ertesi günü başladım çalışmaya. Bir ay çalıştım, iki ay çalıştım, gelen giden olmayınca beni bu mevkiye yani redaktörlüğe asıl olarak tasdik ettiler. İstediğim kadar para kazanabiliyordum, kanun çerçevesi dahilinde kazanılan bu paraları iki tercümanla aramızda bölüşüyorduk. Zina da kolu paçayı sıvadı, hem mideleri ve hem de üstü-

müzü başımızı tamire muvaffak oluyor, kap kaçak ve mobilyadan öteberi tedarikine imkân buluyorduk.

1928 senesinin 12 Haziran idi. Bir sene çabuk geçti. Diploma projesini, Demiryolları vekaletinin ve diğer enstitülerden üyeleri tertip edilen devlet komisyonu huzurunda 1928 senesi 3 Temmuzunda usulü vechle müdafaa ettim, devlet komisyonu üyelerinden arzu edenlerin suallerine cevapları da verdim ve devlet komisyonu üyelerinin heyeti umumiyesi kararıyla demiryolları yüksek mühendis unvanım aldım.

Enstitüyü ikmâl edenlerin taksimini yapan demiryolları vekâleti beni Orta Asya'ya tayin etti. Hiç tanımadığım bir yer. O vakit ağır sanayi vekili olan Orjonikidze'yi ziyarete gittim, halimi hatırımı sordu, demiryolu enstitüsünü ikmâl ettiğimi ve demiryolları vekaletinin beni Orta Asya'ya tayin ettiğini ve Moskova'da kalmak istediğimi ima ederek söyledim. Parmaklarıyla iki işareti göstererek, iki sene Türkistan-Sibir demiryolunda çalıştıktan sonra kendisini görmemi söyledi, ben de gençlikten münbeis büyük şevk ve ümitle kabinesinden çıktım, artık Türkistan'a gitmek hususunda kendimi manen ve maddeten hazırlamaya başladım. Ben halâ Kremlin'deki işime devam ediyordum.

Bir gün Azerbaycan mümessilliğine gittiğim vakit AKP merkez komitesi kâtibi Ali Hayder Karyof'u gördüm. Ne var ne yok diye sordu, ona da Orta Asya'ya tayin edildiğimi söyledim. Bu küplere bindi. Sen bizim nam ve hesabımıza okudun, Azerbaycan'da çalışman lâzım ve Bakü'ye geleceksin, dedi ve RKP Merkez Komitesi vasıtasıyla benim tayinimi Azerbaycan'a naklettirdi.

XVIII

Azerbaycan'da Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sosyalizm İnşa Planları Çalışmalarına İştirakim

Ali Hayder Karayof bekliyoruz diyerek benden ayrddı ve Bakü'ye gitti. Moskova'da rahatım ve işim çok iyi amma ne çare kendi ihtisasımda çalışmıyorum ki. Er geç ihtisasımız olan teknik işlerde çalışmak lazım, bu iş ne kadar çabuk olursa benim için tabii o kadar faydalı olacak. Nihayet işi bıraktım ve Zina'yı muvakkaten Moskova'da bırakarak Bakü'ye yollandım. Ali Haydar Karayef Bakü'ye gelir gelmez tayinimi yaptırmış, Bakü'ye geldiğim gün merkez komitesinden bana Azerbaycan Su İşleri İdaresi müdürünün idari-teknik yardımcılığına tayin olunduğumu ve Müdür Armenâk Karakozof'u görmekliğimi söylediler. Karakozof'u gördüm, eskiden Ermenistan'dan tanıdığım Karakozof beni derhal tanıdı, kâtibi Yusuf Nazirof'u çağırdı ve benimle beraber gitmesini ve Azerbaycan Su İşleri idaresi emrine verilmiş apartmanlardan hangisini münasip görürsem anahtarını vermesi emrini verdi.

Baku'nun Ermeni kent denilen mevkiinde Nazirof'un tavsiye ederek gösterdiği birinci kattaki apartmanı seçtik. Nazirof kendisi de benim seçtiğim apartmanın karşısında aynı katta oturduğu için benim kendisiyle komşu olmaklığımı istemiş olmasından besbelli bu apartmanı bana tavsiye etmiş olabilir. Nazirof'un herhangi fikri olursa olsun ben ve Zinoçka apartmandan çok memnun kaldık. Ve burada 1958 senesi Moskova ile mübadele oluncaya kadar bu apartmanda oturduk. Sınır dışında olduğum 22 sene zarfında benim otur-

madiğim zamanlarda da Zinoçka kızım Svetlâna ile beraber oturmuşlardı.

Apartmanın anahtarını cebime koydum ve tekrar Zinoçka 'yı ve eşyaları almak için Moskova'ya yollandım.

Moskova'da yatak yorgan ve ev eşyasından nemiz varsa hepsini toparladık. Bu işler görülürken de Zina'yı doktora gönderdim. Zina'da hafif şekilde verem hastalığı vardı, daha evlenmeden evvel gündüzleri işinde, geceleri verem dispanserlerinde yattığı ve veremden tedavi olduğunu biliyordum. Daha evlenmeden evvel kendisini tedavi eden doktoruna gönderdim ve evlenebilir mi diye sordurdum doktor kiminle evlenmek istiyorsun diye sormuş, o da bir Türk ile evleniyorum demiş, doktor da Türkler kadınlarına çok düşkündür, korkma evlenebilirsin diye tavsiye etmiş. Fakat aynı doktor Zina'ya Bakü'ye gidebilir miyim diye sorunca evvelâ ısrarla itiraz ederek Bakü'ye gidemezsin demiş ve sonra Baku'nun hangi semtinde yaşayacaksınız diye sormuş, Zina da Ermeni kentinde deyince, bereket versin doktor Bakü'de bulunmuş ve Baku'yu tanıdığı için, bu sefer de Ermeni kentinde yaşamanız şartıyla Bakü'ye gitmesine müsaade etmiştir. Biz de ancak bu mühim hayati işleri yerine getirdikten sonra Bakü'ye hareket ettik.

Hayati diyorum, çünkü eşim Zinoçka'nm sağlığı benim istihsâl imkânlarım üzerinde çok müessir olacaktı; onun sağlığı yerinde oldukça ben de sıhhatte olacak ve tam bir randımanla çalışabilecektim.

Aile ocağına fevkalade bağlı olan eşim Zinoçka sözün tam manasıyla karagün dostu ve ocağımızın direği idi. Babası Stepan Leontiyeviç çocukluğundan beri bütün hayatını emeğiyle kazanmış bir komünistti, eş ve dostlarına evinin kapısı daima açık ekmeği de daima yemek sofrası üzerinde misafirlerini ikrama hazırdı. Zinoçka'nın hayatta olan iki erkek kardeşi de komünist, biri Aleksandr Stepanoviç Kremlin mektebinden mezun ve bütün hayatı Sovyetler halklarına barış içinde emekleriyle meşgul olmalarını ve barışı te-

min eden hudut muhafızlıklarında albaylığa kadar terfi etmek suretiyle geçirmiş, diğer kardeşi Nikola Stepanoviç istihsâli gizli tutulan bir fabrikada emeklilik hakkını kazanmış olduğu halde daha hâlâ çalışmaktadır.

Bütün hayatları boyunca kendi emekleriyle geçinen bu aileden Zinoçka'dan başka biri kendinden büyük Anna Stepanovna kocası ve üç çocuğuyla beraber, ikincisi ve en küçükleri de Stepanida Stepanovna yaşı elliyi geçtiği halde bütün hayatını Şubat 1964'te ölmüş seksenlik annesine hasretmiş ve bunun için aile ocağı da kuramamıştır. Bu ailenin her üyesi hayatlarının bakasını ancak emeklerinin tatbikinde bulmuşlardır. Aralarında bir tek aylakçı yoktur. Evde ve aile münasebetlerimizde esas, bütün işlerimizi benim çalıştığım istihsal şartlarına uydurmaktı. Her tarafı yılan, çiyan, akreple dolu, iklim ve havasının en kötü ve en iptidai hayat ve kültür ihtiyaçlarından mahrum Mil çölünde çalıştığım zaman eşim Zinoçka beni gebe olduğu halde yalnız bırakmamış ve ancak inşasında çalıştığım kanala Aras nehrinden su bırakılıp da iş sona erdikten sonra benimle beraber Bakü'ye dönmüştür ve pekâla bulunduğu o enteresan durumda Mil çölüne gelmeyebilirdi ve hiç kimse de bunu ondan ne kanunen ve ne de hususi olarak talep edemezdi.

1930 senesi 4 Oktobr'ında doğan kızımıza bütün varlığını hasretmiştir. 1936'da ben vazife icabı kendilerini yalnız bıraktığım vakit sonradan şahid olduğuma göre Zinoçka'nın maneviyatı kırılmamış, bilakis daha fazla cehd ve gayretle kendini kızımız Svetlana'nın terbiye ve tahsiline hasretmiştir. Faşizmin istilâsına karşı yurdu müdafaa savaşları sırasında bütün Sovyet halklarıyla beraber harbin tevlid ettiği yoksuzluk ve zaruretlere erkekçe dayanmış ve Moskova'dan Bakü'ye boşalmış annesi, kızkardeşi, savaşlarda yaralı yeğeni ve Svetlana'nın kaygısına düşmüş, hem çalışmış ve hem de bunların hepsinin iaşe ve temizliklerini temin etmiştir. Zati kült zamanında Türkiye'de cezaevinde bulunduğum zaman benimle muhabere ediyor diye sık sık her türlü akla gelen ve gelmeyen sebeplerle yukarı-

dan verilen emirlerle işten çıkarıldığı ve evde satılığa çıkarılacak bir şeyler olmadığından evdekilerin beherine kanunen hakları olan üçer yüz gram ekmekle günlerini geçindirerek yarı aç ve çıplak yaşamak zorunda kaldıkları halde bile maneviyatı bozulmamıştır.

Hayatın kendisine yüklediği bu ağır şartlar ailesi ocağını idareden Zinoçka'yı alıkoyamamış ve biricik kızımızın orta ve yüksek tahsilini, makine mühendisi olarak, ikmâlini bile sağlamıştır. Zati kült zamanında Bakü'de yaşadığımız apartmanımızı hakiki ve sahte vesikalarla almak isteyen şahıs ve teşkilâtlarla tam bir mücadele halinde olarak muhafaza edebilmiş ve bu apartmanın 22 sene sonra Moskova'ya geldiğim zaman yeniden aile hayatı kurmak hususunda büyük ve esaslı yardımı olmuştur.

Başkanı ve erkek çocuklarının hepsi komünist olan bir aile üyeleri arasında yetişen Zinoçka evde konuşulanları işiterek ve gündelik gazete ve jurnallerde okuduklarıyla siyasi bilgi bakımından olgunlaşmış tam bir Sovyet kadınıdır. Kendi aç kalmaya mahkûm ola ola misafirlerine ikramda bulunacak kadar cömert ve misafirperverdir. Bütün Sovyet ev kadınlarına Zinoçka'nın tavır ve harekâtı iyi bir misâl olur kanaatındayım.

Birinci beş yıllık sosyalizm kurma plânına rastlayan, Azerbaycan Su İdaresi'nde çalıştığım (1928-1930) iki yıllık müddet zarfında kitle halinde inşaat ile meşgul olmamış yalnız Azerbaycan'da mevcut abai ecdad ve müsavat hükümeti zamanından intikâl etmiş sulama sistemlerini işletmeyle meşgul olarak bu sistemlerden azami randıman almaya ve mümkün mertebe fazlaca yer ve bilhassa pamuk sahaları sulamaya gayret sarfıyla geçmiştir. Bu müddet zarfında en büyük gailemiz her sene baharda Kür nehrinin mutat taşmasını önlemek için nehir etrafındaki setlerin takviyesine ve taşkın esnasında yıkılan setlerin en kısa zamanda kapatılmasına uğraşırdık. Çünkü setlerin bir yerden yıkılmasıyla yüzler ve binlerle hektar pamuk sahaları ve hatta köyler su altında kalabilir ve mahvolabilirdi ve nitekim de mahvoluyordu. Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin en büyük

ve reel, hususi lokomotifler ve trenler emrimize vermek ve Bakü'de mevcut ambarlardan kilitlerini kırmak suretiyle vakitli vakitsiz her malzemeyi alabilmek salahiyetiyle yardımlarına mazhar oluyorduk. Her set yıkıldığı zaman ya su işleri müdürü veyahut da onun yardımcısının gitmesi behemehal lâzımdı.

Daha akşamdan önce, taşkın olduğu takdirde hangimizin gideceğimizi aramızda kararlaştırırdık. O akşam setlerde bir sakatlık olduğu takdirde benim gitmekliğim hususunda su işleri müdürüyle sözleşmiştik. Daha her ikimiz idaredeyken Lâki istasyonu istikametinde Kür nehri üzerindeki şeddin yıkıldığı telgrafını aldık. Bu mıntıkada şeddin yıkılması seyrek vaki olan hallerdendi. Ermenâk Karakozof'un yerine tayin edilen Azerbaycan su işleri müdürü 1920 senesinde Karabağ'da ayaklanma olduğu zaman beraberce cezaevinde bulunduğu Hüsü Gaciyof'tu. Şeddin yıkılma haberini alır almaz evvelce sözleştiğimiz gibi ben fırladım. Hüsü Gaciyof, dur Süleyman ben kendim gideyim sen burada kal dedi, ben de ısrar etmedim, etmeye de selâhiyetim yoktu zaten. Hüsü Gaciyof fırladı, doğru Bakü istasyonuna gitti, evvelinden hazırlanan bir lokomotife atlayarak Agdaş'ın istasyonu olan Lâki'ye gitti. Sabaha karşı gelen telgraflar Hüsü Gaciyof'un ölü haberini getirdi. Mesele neymiş:

O tarihlerde köylerin kolektiflerde birleşmeleri ve teşkilâtlanmaları devam ediyordu ve bu münasebetle de Sovyet Hükümeti'nin teşebbüslerini baltalamak için köy mütegallibeleri köylerden kaçarak yerine göre dağlarda, yerine göre ovalarda ormanlık ve fundalık yerlerde eşkıyalığa çıkıyorlar ve rastladıkları veyahut da kurdukları pusuya düşürebildiklerini münevverlerden olsun öğretmenlerden olsun hükümet memurları ve benzerlerini öldürüyorlardı. Onlarda yakalama ve alıkoymak yoktu. Onların dağ kanunu yakaladıklarını hemen oldukları yerde öldürmeyi amirdi. Bu günlerde bunların elinden ne kadar masum memur ve fakir köylü hayatlarına veda ettiklerini işitir dururduk. Gene bu günler sömürülenler ile sömürenlerin

yani emekçilerle başkasının sırtından geçinenlerin boğazlaştıkları ve emeğiyle geçinenlerin zafere ulaşacakları günlerin arifesiydi.

İşte Hüsü Gaciyof Lâki istasyonundan güneye doğru Kür nehrinde şeddin yıkıldığı yere bir at üzerinde arkadaşlarıyla giderken, fundalık içinde pusu kurmuş Sovyet düşmanı köy mütegallibeleri tarafından yaylım ateşle öldürülmüştür. Yıldırım hızıyla bütün Azerbaycan ve Bakü'ye yayılan bu acı haber herkesi ve hepimizi ve bilhassa Hüsü'yü tanıyanları ve kendisiyle beraber çalışanları üzdü ve müteessir etti.

Toprak yedirtmek suretiyle çok acı ıstıraplar çektirilerek öldürülenleri ve ölümün daha acı şekillerini bilenler de, bilhassa Azerbaycan köylerinde daimi dolaşmak zorunda kalanlardan böyle bir ölüme içten içe imrenmekten her halde kendilerini alamıyorlardı, bunlardan biri de bendim.

Hüsü Gaciyof, Azerbaycan proleter diktatorası hükümetine yaptığı hizmet ve emekleriyle mütenasip olarak başkanı bulunduğum parlak bir merasimle Bakü şehri kale duvarlarından birinin dibine "Sabir" abidesinin karşısına defnedilmiştir.

Azerbaycan Su İdaresi müdür yardımcılığını yapmaktayken Azerbaycan mikyasında su işleri için pek mühim olan birinci beş yıllık sosyalizm kuruluşu inşaat birliklerinden olan Mil çölündeki üç kanaldan biri olan birinci Mil kanalının inşasını başarmak vardı. Cengiz akınlarından beri insan ayağı görmemiş Mil Çölü Sovyet Azerbaycan'ının güneyinde İran ile hudut teşkil eden Aras nehrine muttasıldır.

İlk hesaplara göre, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü olan 1930 senesi 28 Nisan günü açılabilmesi için Nuh peygamber zamanından kalmış vadesi çoktan bitmiş ve tekaüde sevk edilmesi lâzım gelen bir ekskavatörden ibaret olan kanal inşaatındaki mekanizmadan başka her gün 4000 işçinin tam randımanla çalışması lâzımdı. Bu miktar işçiyi beş ay devam eden gayretli çalışmalarımız esnasında hiçbir zaman temin edemedik. Edil boyundan Ku-

zey Kafkasya'ya kadar hususi gönderdiğimiz ajanlarımız vasıtasıyla da temin edemedik.

Kanal inşaatını vaktinde ikmâl etmek için kâfi derecede işçiyi temin etmekte hükümet teşkilâtlarının en aşağısından en yukarısına kadar mobilize edilmiş bir durumda kanal civarındaki ve kanaldan en ziyade istifadeleri derpiş edilen Azerbaycan köylüleri tarafından temin edilmek suretiyle inşaat idaresini kendilerine medyun bırakmışlardır.

Moskova'da Temiryazef Ziraat Enstitüsü'nden staj görmek üzere gelen genç mütehassısların insanüstü gayretler sarf etmek suretiyle yardımlarını inşaat idaresi minnetle yad etmiş ve edecektir.

Hepimiz işçisi, mühendisleri ve memurları alelacele kendi yaptığımız ve yaptırdığımız zeminliklerde oturur, yatar ve kalkardık. İşçilerin yemeleri içmeleri ve giyimleri hepsi inşaat idaresine ait idi. İnşaat İdaresi Bakü-Culfa yolu üzerindeki Daşburun istasyonu yakınında bulunuyor ve kanal boyunca da mühendislerin yazıhaneleriyle bulundukları iki noktamız vardı. İnşaat muhitinde hiçbir hükümet ve idari teşkilât olmadığı için, İran'dan her an akın edip gelmekte olan eşkıya ve kaçakçılara karşı koymak için de 90 atlıdan ibaret ve Dündarof'un kumandasında bir süvari muhafız kıtamız vardı. Hudut karakolları iran'dan bizim tarafa geçen eşkıya ve kaçakçılardan bizleri telefonla derhal haberdar ederler, biz de inşaat sahasında derhal tertibat alırdık. Yılan, çıyan, akrep vesaireyle daimi mücadele halindeydik. Mil çölünün yılan olmayan yeri yoktu, bunların hepsi söylentilere göre ağulu ve zehirliydi.

Alınan sıkı ihtiyat tedbirler sayesinde ne eşkıyasından ne kaçakçısından ve ne de yılanından, çıyanından ve akrebinden öyle hatırı sayılır ve hatırlarda kalacak kadar zarar görmedik. Çölde en emin seyahat zamanlan gece serinlikleriydi, fakat geceleri de eşkıya ve kaçakçılara rast gelmek ve onların pususuna düşmek her zaman pekâla mümkündü. Velhasıl her an tetikte durmak ve ihtiyatla hareket etmek lâzımdı, hele Ağdam Bankasından inşaata para getirmek lâzım olduğu vakit muhakkak geceyi intihap ederdik.

Çölde ve çöl haricinde yolları çok iyi bildiğimiz halde bir gece Agdam'dan para getirirken inşaat idaresinin bulunduğu Daşburun istasyonunu etraflayarak geçmiş, kaçakçı mı eşkıya mı bilmem, iran'dan geçerek çölde gece molası verdikleri yere kadar gelerek bunlara rastlamıştık. Bu günlerdeki hayatımızı şoför Aloşi'nin el çabukluğuna medyunuz.

Bir defa da güpegündüz çölde Ağdam'a giderken bu sefer muhakkak eşkıya olan kırk elli atlının takibatına maruz kaldık ve ancak çölden ayrılarak tepelere dağlara tırmanmak ve müdafaa tertibatı almak suretiyle bu takibattan kurtularak bütün güçlüklere rağmen Gadrud hudut kumandanlığına sığınabildik. Neyse bu ve bunlara benzer olaylarla çok karşılanmak ve icabında mücadele etmek zorunda kalırdık.

Fakat hiçbir mani ve mahzur Sovyet Hükümeti düşmanlarını ve mütegallibelerin aşırı gayretleri dahi kanal inşaatını tayin olunduğu vakit de bitirmeye mani olamadı.

Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Ermeni Cumhuriyetleri çiftçileri ve Bakü işçilerinin cömertçe yardımları sayesinde birinci Mil kanalını 1930 senesinin 28 Nisan günü açmaya ve suyunu kanala akıtmaya muvaffak olduğumuz Aras nehrini sosyalizm kurmak için yardıma zorladık.

Başkanı Dadaş Bünyatzade olduğu halde bugün inşaat işçilerinin davetlisi olarak Bakü'den başta Halk Komiserler Sovyeti'nin hemen hemen bütün üyeleri Bakü işçileri mümessilleri ve Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Ermeni Cumhuriyeti'nden gelen çiftçiler ile kanalın açılış merasimi yapılmış ve Mil Çölü'nde miktarları pek çok olan ceylanlarla izzet ve ikram edilmişlerdir.

Bu mesut günü kutlamaya vesile olanlardan biri olarak ben de Halk Komiserleri Sovyeti tarafından yazılı takdirname ve bir de üzerinde ismim yazılı iki kapaklı bir altın saatle taltif edildim. Kanal Azerbaycan işçi ve çiftçilerinin beş yıllık sosyalizm kuruluşu plânına hediye ettiği su işlerinde ilk eserdir. Kanal, Azerbaycan işçi

ve çiftçilerine çok emekleri dokunan Orjonikidze'nin adını almış ve halâ da o adı taşıyarak Azerbaycan istihsaline ve ziraatına büyük yardımları dokunmaktadır.

Kanalı teslim ettikten sonra Bakü'ye hareket ettik. Kendi ihtisasımda yani demiryollarında çalışmayı, enstitüyü bitirip de Bakü'ye geldiğimden beri çok arzu etmiş olduğumdan bahisle AKP merkez komitesi kâtibi Aga Sultanof'la bu hususu görüştüm. Bu görüşmede Aga Sultanof benim ricama muvafakat eder gibi göründüyse de bir şart ileri sürdü. O da Sovyet Azerbaycan'ı emir ve idaresine Zakafkas teşkilatlarınca verilen Tiflis'teki Zakafkasya meliorasyon mühendisleri enstitüsünü Kirofabad'a nakletmek Kirofabad'da bir sene çalışarak enstitünün bütün noksanlarını tamamla diye bir şart ileri sürerek, sonra seni demiryollarına geçiririz, dedi. Ben de parti disiplini icabı bu teklife razı oldum. Sonra eni sonu bir seneye niye razı olmayayım.

Merkez komitesinden hazırlanan evrakı alarak Tiflis'e geldim, evvela doğru enstitüye gittim, enstitünün müdürü yok, müdürün işlerini müdürün idare işlerindeki yardımcısı muvakkaten görüyormuş. Kendisiyle görüştüm, bir türlü herifi yola getiremedim. Bu durum karşısında Gürcistan merkez komitesiyle görüşmekten başka çarem kalmamıştı. Kafkas ülke komitesinin enstitüyü nakli hususunda karan olduğu için bu kararı Gürcistan merkez komitesi yerine getirmeli ve mutabık karar alınmalıydı. GKP merkez komitesi birinci kâtibi 1919-1920 senelerinde Bakü'de beraberce gizli çalıştığım Gogoberize idi. Durumu anlatarak kendisiyle anlaştık. Beraberce getirdiğim enstitü direktörü yardımcısına hemen orada enstitüyü teslim etmesini ve levazımatının da Kirofabad'a nakledilmesinde bana yardım etmesini tembih etti. Bu suretle aylardan beri bazı kimselerin salladıkları nakil meselesi de halledilmiş oldu.

Kirofabad'a döndüm. Enstitü için bir bina ve yardımcı binalar ve yatakhane vesairelerle meşgul olmaya başladım. Bir yardımcı olarak Kirofabad şehir parti komitasının tavsiyesiyle tayin edilen yar-

dımcım Arslanofu enstitüye ait eşyaları Kirofabad'a getirmesi ve enstitüye tahsis edilen binalara yerleştirmekle vazifelendirdim ve ders yılının başladığı Ekim ayma kadar mümkün mertebe enstitüye talebeler kabul ederek derslere başlama durumuna girebildi. Tabii eksiğimiz pek çoktu, bir taraftan derslere devam etmekte bir taraftan da enstitünün noksanları ikmal edilmekteydi. Bütün bunlara muvazi olarak enstitünün kültür ihtiyaçlarını da teminle uğraşıyorduk. Hatta futbol meydanı, tenis kortları vesaireleri de tamamlandı. Hocalar, talebeler dersler harici serbest vakitlerinde futbol, tenis ve başka sportif oyunlara devama başladılar. Enstitü eğitim heyetinin tavsiye ve tensibiyle bana da demiryolu yüksek mühendisi olarak inşaat ince sanat derslerinden hocalık yapıyordum, çünkü eğitim heyeti üyelerinde eksiğimiz pek çoktu. Hatta son sınıf talebelerinden eğitim heyeti üyeliğine bazı kabiliyetli talebeleri celb ediyorduk.

Eşim de kızım Svetlana'yla bir miktar benimle beraber kaldılar, fakat sıtma hastalığına müptelâ oldukları ve enstitünün teşkilât devresi olduğundan rahatlıklarını temin etmek mümkün olmadığı için kendilerini tekrar Bakü'ye göndermek zorunda kaldım. Teşkilât devresi ve derslerin tertibi gider ayak devam ettiği için işlerin pek çok olduğu ve hatta bazı günler gece yarılarına kadar devam ettiği için vakitler pek çabuk geçiyor ve nasıl geçtiğini de fark etmiyordum, dersler ve imtihan devresinin bitmesi yazın ortalarında sona erdi.

Ben de AKP merkez komitesi ile evvelce görüşülmüş ve kararlaştırılmış olduğu üzere, 1931 senesi Nisan ve 1932 Haziran tarihleri arasında çalıştığım Zakafkasya Melioratif Mühendisleri Enstitüsü'nü, kendi yerime yardımcım Mehti Abbasof'u vekil bırakarak Bakü'ye hareket ettim.

AKP merkez komitesi kâtibi ve Aga Sultanof'u görerek merkez komitesinin emrini yerine getirdiğim için, şimdi kendi ihtisasımda demiryolu mühendisi olarak çalışmama müsaade etmelerini rica ettim. Kabul etti ve hangi işe sevk edilmek istediğimi sordu. Ben de Azerbaycan Demiryolları emrine gönderilen, onlar ne işe münasip

görürlerse beni oraya tayin etsinler dedim, öyle de oldu. Beni Azerbaycan Demiryolları müdürü Hüseyin Hüseynof un emrine gönderdi. Ben Hüseyin Hüseynof u görmek üzere demiryolu idaresine geldim, beni onun kabinesine götürdüler, içeri girdim, buyur dedi oturdum. Ne istiyorsunuz dedi, ben de merkez komitesi kâtibi Aga Sultanof un kendi emrine şevkim için bana verdiği teklifi verdim. Okudu, pek iyi siz nerelerde çalıştınız, dedi. Tabii Hüseynof benim nerelerde çalıştığımı sormasıyla ne işler yapabileceğimi anlamak istiyordu. Ben de Azerbaycan Sular İdaresinde müdür yardımcılığı, birinci Mil kanalı inşaat müdürü ve Kafkas meliorasyon mühendisleri enstitüsü müdürü olduğumu söylediğim vakit biraz afalladı ve Hüseynof muhakkak ki, benim böyle bir sıra mesul işlerde bulunduktan sonra demiryollarında sade bir mühendis olarak çalışmak istememi benim lehime yorumladı. Her halde düşündü ki, bu adam yani ben dedikoducu birisi olmalı ki, şimdi de kendi başına dert edeceklerini düşünerek bana kesin cevap vermedi, yalnız bir iki gün sonra gelmemi söyleyerek beni uğurladı. Bir iki gün sonra geldim, biraz hoş beşten sonra, seni Acıkabul istasyonunda idaresi bulunan demiryolları tamirat müdürünün yardımcısı olarak tayin etmek istiyorum. Müdür kendisi yüksek mühendis değildir. Biraz çalış bakalım Allah ne gösterir, ne dersin, dedi, ben de razıyım, dedim.

Bana demiryolları enstitüsünde edindiğim nazari bilgileri hayatta tatbik usullerini öğrenmek lâzımdı, yalnız nazari bilgi amelde tatbiksiz bir mühendise hiç bir şey vermez, bilâkis onun bütün öğrendiklerini unutturur ve körletir. Ben enstitüyü ikmâl ettikten ve ihtisasım ile bir alâkası olmayan ve hiç bir merakımı çekmeyen başka başka müesseselerde geçen üç yılı hayatımdan bir kayıp sayarım.

İşyerim Hacıkabul istasyonu Bakü'den 200 kilometre mesafede ve çalışacağım demiryolu tamir müdürlüğü de 150 kilometre uzunluğunda çifte demiryollarıyla bir hattın üzerinde teknik arızaların vakti vaktinde giderilmesi ve trenlerin iki taraflı gidip gelmelerini temine memur idi. Yaşamak için bir odanın dahi yokluğu yüzünden ba-

na bir yol ustasının oturduğu evin boş mutfağında yerleşmemi ve burasının benim ikâmet yerim olmasını teklif ettiler. Başka çare olmayınca tabii razı oldum ve çalışmaya başladım. Ben yol tamirat müdürünün yardımcısı olduğum için en ufak bir hadiseden ve trenlerin gidiş gelişini yollarda sekteye uğratacak her arızadan beni haberdar ederler, çağırsınlar çağırmasınlar ben de muhakkak arızayı likide etmek için iş başında bulunmamı tercih ederek iş mahalline giderdim.

Hacıkabul istasyonu mavrayı Kafkas Demiryolları üzerindeki en büyük istasyonlardan birisidir, büyük olmasının ehemmiyeti yok da, benim müdür yardımcısı olduğum yol tamir müdürlüğünün trenlerin gidiş gelişini temin edecek çifte demiryollarıyla, köprüleri ve geçitleriyle demiryolu hattının 150 kilometre uzunluğunda olmasıdır.

Altı ay kadar çalıştığım müddet zarfında bir gece olsun deliksiz bir uyku uyumak nasip olmadı. Her hafta Cumartesi günleri iş saatlerinden sonra rast geldiğim yük ve yolcu trenleri veyahut lokomotiflerle Bakü'ye gelir ve 24 saat eşim ve kızımla vakit geçirirdim.

1932 Haziran-1933 Mart tarihleri arasında dokuz ay çalıştığım Hacıkabul'den gene bir tatil günü Bakü'ye izinli gelirken Balacar istasyonunda gayri tabii bir kalabalık gördüm. Gayri tabiiliği şu idi ki, kalabalığın Baku'nun bütün ileri gelen mesul parti ve Sovyet işçilerinden mürekkep olmasıydı. Ben de zaten lokomotife gidiyordum, lokomotifi terk ettim ve istasyonda kaldım ve sordum. Yeni tayin olunan Halk Komiserler Sovyeti başkanı tayin olundu, onun Moskova'dan geldiği treni bekliyoruz, dediler, benim az çok tanıdığım zat olduğu için ben de treni beklemeye ve bir hoşgeldin demeye karar verdim. Tren geldi bütün bu kalabalık cümbür cemaat vagona doldu, ben de başka bir vagona atladım.

Kalabalık çekildikten sonra ben de başkanın bulunduğu vagona geçtim, koridorlarda kimseler yoktu, kupesini kondüktör gösterdi, kapıyı araladım, beni gördü, evvelden beraber çalıştığımız için beni içeri çağırdı. Çehremin renginden kuşkulanarak, hasta mı olduğumu ve nerede çalıştığımı sordu. Ben de Hacıkabul'da demiryollarında

çalıştığımı söyledim. Ertesi sabah saat dokuzda Halk Komiserleri Sovyeti'ne gelmemi söyledi. Ayrıldık. Çehremin renginden kuşkulandığını demiştim, öteden beri izinli Bakü'ye geldiğim zaman eşim de çehremin bozuk olduğunu, hasta olup olmadığımı ve sağlığımdan şikâyet edip etmediğimi daima sorardı, ben de hiç bir şikâyetim yok, diye atlatırdım. Evet, ben de artan bir şekilde dermansızlık vardı, fakat ehemmiyet vermiyordum ve HacıkabuPun da sıtmalı olduğu aklıma gelmezdi. Sivrisinek çok vardı ve türlü vasıtalarla bunlardan kaçınmaya çalışırdık, öyle anlaşılıyor ki, bende gizli sıtma hastalığı varmış. Hacıkabul'da bulunduğum müddetin uzamasıyla da bu hastalık artar ve nihayet adamı yatağa çarparmış. Böyle olduğunu bir defa başımdan geçtiği ve birçok defalar da başkalarından işittiğim için biliyordum.

Moskova'dan gelen yeni başkanımızın dediği saatte ertesi günü Halk Komiserleri Sovyeti'ne gittim, kumandanlıkta kabulüm için adım yazılıymış, başkanın kabul salonuna bırakılmam için izin kâğıdını bana verdiler ve başkan beni kabul etti. Oturur oturmaz merkez komitesi kâtibi Aga Sultanof'la telefonla görüştü, benim geldiğimi ve şimdi kendisine göndereceğini söyleyerek, bana Aga Sultanofa gitmemi söyledi. Aga Sultanofa geldim, bana, Azerbaycan şose yolları müdürü İslâm Hacıyof'un yardımcılığına tayin edildiğimi söyleyerek tayin evraklarımı elime tutuşturdu ben de Azerbaycan şose yolları müdürü İslâm Hacıyofa geldim. Hoş beşten sonra hemen çalışmaya başlamamı teklif etti. Benden evvel aynı işi Mamedof isminde biri görüyormuş, kendi arzusuyla başka işe geçtiği için boş kalan bu yere ben tayin olunmuşum.

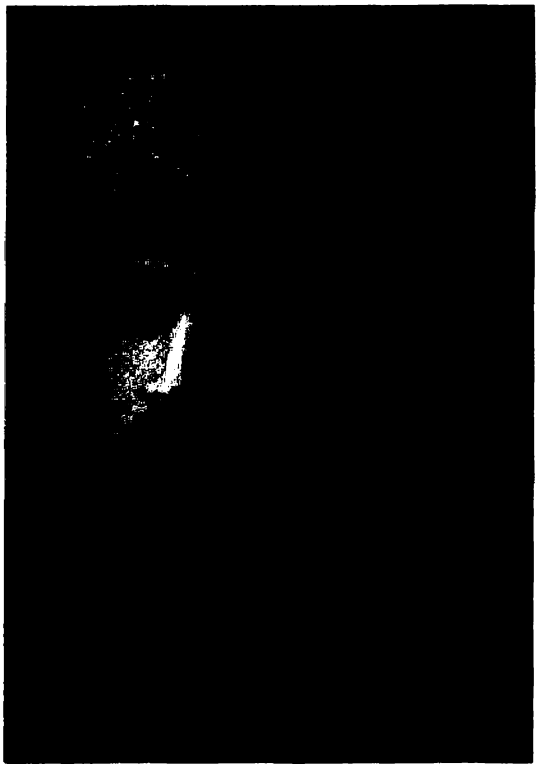
İşe başladım. Azerbaycan Şose Yolları İdaresi doğrudan doğruya Halk Komiserler Sovyeti'ne bağlı, Azerbaycan mikyasında bir müesseseydi ve Azerbaycan'da da bir kaç tane mıntıka idareleri vardı, ara sıra bu mıntıkaları teftişe ya İslâm ve yahut da ben giderdim. 1933 Mart-193 5 Mart tarihleri arasında iki sene çalıştım, daha da çalışırdım, fakat İslâm'ın başka vazifeye geçirilmesi ve yerine Ha-

mid Sultanof'un tayin edilmesiyle işler biraz değişmişti. Hamid bütçe disiplinine katiyen riayet etmez devlet bütçesini allak bullak ederdi. Bir çok defalar baş muhasibin şikayetiyle karşılaştım. Nihayet merkez komitesine bu durumu bildirmeyi uygun görerek başka vazifeye tayinimi istedim, merkez komitesi de beni Bakü şurası yol idaresine bütün Bakü ve muhiti şose ve asfalt yollarını teftiş salahiyetiyle tayin etti. 1935 Mart-1936 Eylül ayları zarfında çalıştığım bu işte bir taraftan günde iki nöbet çalışan iki asfalt fabrikasıyla bütün Bakü şehir ve mıntıkasının yollarını asfalt etmekle uğraşmış diğer taraftan da Bakü Şihof Mikoyan petrol madenleri arasındaki asfalt yolunun temelini hazırlamakla ve Bakü-Balacar yolunun asfaltını döşemekle meşgulken Sovyetler Birliği Komünist Partisi merkez komitesinin tensibiyle sınır dışına, hürriyetim değiştirilmiş olduğu halde, memuriyetle sevk edildim.

Yekûnu aşağı yukarı 22 sene sınır dışında kaldığım bu müddette bir buçuk senesi bana yükletilen vazifeyi başarmakla geçmiş ve başarılmış, 12 senesi cezaevlerinde, yedi senesi sürgünlerde ve bir senesi de Sovyetler Birliği'ne gelebilmek için uğraşmakla geçerek 8 Şubat 1958'de Sovyetler Birliği'ndeki eşim ve kızımdan ibaret olan aileme Moskova'da kavuştum.

Sovyetler Birliği haricinde kaldığım 22 senelik müddet zarfındaki hayat ve hatıratım ayrıca yazılacağından bununla hatıratıma son veriyor genç neslin inkılabi şuurunun inkişafı bir köhne komünistin hatırası az da olsa yardım ederse kendimi çok hoş baht hesab ederim ve okuyucularımın her türlü tenkit ve tavsiyelerini memnunlukla kabul edeceğimi arz ediyorum.

10/VI/ 1963
imza



Süleyman Nuri
Kafkasya'da 1920



Süleyman Nuri
Kafkasya'da 1920



Süleyman Nuri
1921 Kafkasya'da





ence'de 1932
afkas Toprak Islah Enstitüsü'ndeki Abbasov, Merem ve Bayan
bbasova yoldaşların anısı



Süleyman Nuri
1946 yılına kadar Sivas
Hapishanesinde Türkiye



Süleyman Nuri
İskilip'te 1954



Süleyman Nuri eşi Zi
ve baldızı Taisiya ile
birlikte Bolşoy tiyatrı
önünde
16.03.1958 Moskova



Süleyman Nuri eşiyle Eseri'de dinlenirken



Süleyman Nuri, kardeşi Hamdi Alpa
Ocak 1958 İstanbul



20 Ocak 1958 İstanbul
Süleyman Nuri, kardeşi Hamdi Alpa ve onun ailesi ile birlikte



Süleyman Nuri eşiyle evde
1960 Moskova



07.1961 Moskova
Nâzım Hikmet'le Şarkiyat Enstitüsü'nde karşılaşma sağdan ikincisi
Süleyman Nuri